

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

На правах рукопису

СПІВАК ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА

УДК 159.922.6 : 159.923.2 – 053.67

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

**Науковий консультант –
Булах Ірина Сергіївна,
доктор психологічних наук, професор**

Київ – 2016

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження національної самосвідомості особистості.....	14
1. 1. Концепт «самосвідомість» у філософсько-психологічному ракурсі.....	17
1. 2. Наукові підходи до вивчення проблеми національної самосвідомості особистості.....	36
1. 3. Феноменальне поле національної та етнічної самосвідомості.....	55
1. 4. Специфіка змісту і структури національної самосвідомості особистості у психології.....	82
Висновки до першого розділу.....	90
Розділ 2. Методологічні засади вивчення розвитку національної самосвідомості особистості в юності.....	94
2. 1. Генеза самосвідомості особистості в період від дитинства до юності.....	98
2. 2. Стан дослідження розвитку національної самосвідомості юнацтва у вітчизняній віковій психології.....	124
2. 3. Витоки і чинники розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці.....	130
2. 4. Характеристика психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в юності.....	145
Висновки до другого розділу.....	152

Розділ 3. Концептуальна парадигма дослідження розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці.....	154
3. 1. Обґрунтування інтегративно-ціннісного підходу дослідження розвитку національної самосвідомості особистості в юності.....	155
3. 2. Принципи вивчення розвитку національної самосвідомості юнацтва.....	171
3. 2. 1. Принцип національної самоідентичності особистості в юності....	171
3. 2. 2. Принцип об'єктивації національного «Я» особистості періоду юності.....	182
3. 2. 3. Принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності.....	198
3. 3. Психологічні механізми і чинники розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.....	204
3. 4. Модель генези національної самосвідомості особистості періоду юності.....	212
Висновки до третього розділу.....	224

Розділ 4. Емпіричне дослідження генези національної самосвідомості особистості юнацького віку.....	230
4. 1. Методологічний і методичний ракурси вивчення розвитку національної самосвідомості юнаків та юнок.....	231
4. 2. Специфіка розвитку національної самосвідомості юнацтва у національному просторі особистості як представника нації.....	249
4. 3. Психологічні закономірності генези структурних компонентів національної самосвідомості особистості періоду юності.....	267
4. 4. Особливості національного «Я» юнацтва та психологічні засоби його об'єктивації.....	315

4. 5. Характеристика синергійності національного аутостереотипу, реальної та ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності.....	336
Висновки до четвертого розділу.....	359

Розділ 5. Психологічний супровід розвитку національної самосвідомості особистості в юності.....363

5. 1. Теоретико-методологічні основи психологічної програми розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці.....	363
5. 2. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності.....	372
5. 3. Динаміка розвитку національної самосвідомості юнаків і юнок контрольної та експериментальної груп.....	383
5. 4. Методичні рекомендації психологам, викладачам і кураторам студентських груп із розвитку національної самосвідомості юнацтва...	393
Висновки до п'ятого розділу.....	398

Висновки.....401

Список використаних джерел.....407

Додатки.....456

ВСТУП

Актуальність теми. На початку третього тисячоліття, в умовах невідомого інтегрування Української держави до Європейського націокультурного простору, особливої значущості набуває проблема розвитку національної самосвідомості її громадян. В Україні як на політичній, так і на суспільній аренах все частіше ставляться питання, що пов'язані з національною самосвідомістю особистості. Провідним завданням Державної Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді є розвиток високого рівня національної самосвідомості особистості. Однак ціла низка умов і чинників – суспільно-політичні трансформації, соціально-економічна нестабільність у країні, розбалансованість національних та етнічних взаємодій і т.ін., ускладнюють реалізацію цього завдання. Тому в контексті нагальних державних проєкцій важливими є дослідження, які присвячені психологічним основам розвитку національної самосвідомості особистості.

Вивчення проблематики національної самосвідомості презентовано працями вчених різних галузей гуманітарних знань. Зокрема у межах класичної етнології розглядалося питання про співвідношення понять «національна самосвідомість» й «етнічна самосвідомість» (Ю. В. Бромлей, Л. М. Дробіжева та ін.), сучасної зарубіжної – смисл і структуру національної ідентичності (М. Барретт, Е. Сміт та ін.), структуру національної самосвідомості (Й. Вирост), вітчизняної філософії – аналіз концепту «національна ідея» у соціальних та освітніх вимірах (В. П. Андрущенко, В. Г. Кремень), педагогіки – основи формування національної самосвідомості в учнів і студентів (В. В. Борисов, Д. О. Тхоржевський), психології – аналіз феномена «національна ідентичність» (П. І. Гнатенко, В. М. Павленко) та ін.

У галузі вікової психології вітчизняні вчені обґрунтували сутність і структуру національної самосвідомості у контексті громадянського становлення особистості (М. Й. Боришевський), положення про національне виховання студентів (І. Д. Бех) і навчання учнів у національній школі (В. П. Москалець). Окрім цього, теоретико-практично досліджено розвиток національної рефлексії молодших школярів у навчальній діяльності (М. А. Шугай), скаутський рух як психологічна умова розвитку національної самосвідомості у підлітків (Н. О. Євдокимова), роль національної ідентифікації у розвитку Я-образу особистості 14-20 рр. (О. В. Шевченко), психологічні чинники генези національної самосвідомості одинадятикласників і студентів-п'ятикурсників (А. М. Березін), розвиток національної самосвідомості у студентів засобами української літератури (В. Ф. Соколова) та ін.

Водночас вивчення національної самосвідомості актуалізується в юності, що є вирішальним періодом для розвитку цього складного психічного процесу. Специфічними особливостями розвитку особистості у цей період є: суспільне самовизначення (Е. Еріксон), становлення світогляду (В. Перрі), глибока рефлексія щодо соціальних процесів і пошуків свого місця у соціальному просторі (Д. Левінсон). Основним утворенням особистості юнацького віку є інтегрована самосвідомість, що засвідчує сформованість у неї здатності свідомого самоуправління поведінкою (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський). Важливими завданнями в юності є особистісне самовизначення (Л. І. Божович), вибір цінностей (В. С. Мухіна), самореалізація (С. Д. Максименко), обрання стратегій поведінки у суспільстві – моральної (І. С. Булах), просоціальної (Р. В. Павелків), духовної (Е. О. Помиткін, С. О. Ставицька), громадянської (Л. А. Снігур) та ін. Психологічним смислом особистості цього періоду стає прийняття і реалізація нею позиції дорослої людини, що трансформує її ціннісну сферу та конструкти самосвідомості, визначаючи специфіку генези національної самосвідомості.

Однак, незважаючи на високий науковий інтерес до проблеми національної самосвідомості, проведений теоретичний аналіз засвідчив, що досі у межах вікової та педагогічної психології не обґрунтовано цілісної парадигми і не визначено практичних шляхів розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці. Зокрема на ґрунтовне дослідження заслуговують питання про сутність і структуру національної самосвідомості особистості, психологічні закономірності й механізми розвитку, специфіку генези цього складного процесу в юності.

Отже, актуальність і соціальна значущість окресленої проблеми зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: «Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою науково-дослідної роботи кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямком «Теорія та технологія навчання і виховання в системі народної освіти». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 23. 12. 2010 р.) і узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 26. 04. 2011 р.).

Мета дослідження: теоретико-методологічно обґрунтувати та експериментально вивчити генезу, структуру, механізми і закономірності розвитку національної самосвідомості особистості; розробити й впровадити програму психологічного супроводу ефективного розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Згідно з метою було поставлено такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати наукові підходи до вивчення проблеми національної самосвідомості; встановити психологічну сутність і структуру концепту «національна самосвідомість особистості».

2. Визначити методологічні основи дослідження розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності у контексті вікової психології.

3. Обґрунтувати концептуальну парадигму, принципи вивчення і психологічну модель розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

4. Встановити критерії, рівні, показники та методи психодіагностики розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

5. Експериментально дослідити особливості, структуру, механізми, чинники і виявити закономірності розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

6. Розробити, апробувати та впровадити програму психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку в навчально-виховний процес вищої школи.

В основу дослідження було покладено припущення, що мають загальнотеоретичний і прикладний характер.

Загальнотеоретичні припущення. В юності національна самосвідомість є складним інтегративним процесом, що пов'язаний із осмисленням особистістю значущості своєї національної самоідентичності, визначенням нею особистої позиції як суб'єкта нації та утвердженням власних вчинків у національних взаємодіях. Розвиток національної самосвідомості особистості, як частина загального процесу розвитку її національної свідомості, є зовнішньо, соціально детермінованим. Розвиток національної свідомості особистості юнацького віку трансформує та інтегрує процес становлення її національної самосвідомості, що має аксіологічні витоки, основним із яких є її безумовне ціннісне ставлення до значущого представника конкретної нації.

Прикладна гіпотеза. Результативність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності зумовлена ефективністю якісних змін її національного «Я», що пов'язана із синергійністю національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями цього

«Я». Важливим чинником ефективного розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці є участь особистості у розвивально-виховних взаємодіях, які організовані з метою розвитку її національної свідомості та ґрунтуються на положеннях особистісно орієнтованого підходу.

Об'єкт дослідження: національна самосвідомість особистості як психологічний концепт.

Предмет дослідження: психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці.

Для реалізації накреслених завдань було використано комплекс **методів:** *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукових положень із проблеми національної самосвідомості особистості; *емпіричні* – моделювання, анкетування, бесіди, психологічний експеримент (констатувальний, формувальний); *статистичні* – t-критерій Ст'юдента, критерій ϕ^* -кутове перетворення Фішера, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, χ^2 -критерій Пірсона.

На різних етапах дослідження застосовувалися такі психодіагностичні модифіковані *методики*: опитувальник культурних ціннісних орієнтацій (авт. Ш. Шварц, адапт. Н. М. Лебедевої), «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова і С. В. Рижова) – вивчення національного простору особистості як представника нації; методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева), методика вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні, адапт. В. М. Павленко), «Діагностичний тест ставлень» (авт. Г. У. Солдатова), «Етнічна аффіліація» (авт. Г. У. Солдатова і С. В. Рижова), методика авт. В. В. Антоненко – вивчення компонентів національної самосвідомості; «Хто Я» (авт. М. Кун і Т. Макпартленд, адапт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої), етнопсихологічний опитувальник в адапт. В. Ф. Соколової – вивчення національного «Я» і психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості; «Приписування якостей» (авт. Д. Кац і К. Брейлі, адапт.

О. М. Татарко і Н. М. Лебедєвої), «Діагностичний тест ставлень» (авт. Г. У. Солдатова) – вивчення синергійності національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я».

Дослідно-експериментальну роботу було проведено у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, Рівненському державному гуманітарному університеті, Бердянському державному педагогічному університеті. Всього у дослідженні взяли участь 1357 респондентів, із яких 1303 студенти віком від 17 до 22 рр. (а саме: 263 – 17-18 рр., 261 – 18-19 рр., 259 – 19-20 рр., 262 – 20-21 рр., 258 – 21-22 рр.) і 54 викладача вищих навчальних закладів 28-55 рр.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* здійснено теоретико-методологічне та експериментальне вивчення генези і психологічних закономірностей розвитку національної самосвідомості особистості в юності; визначено сутність і структуру феномена «національна самосвідомість особистості юнацького віку»; охарактеризовано витоки (ціннісне ставлення до представників своєї нації) розвитку національної самосвідомості в період юності; обґрунтовано інтегративно-ціннісний підхід та принципи (національна самототожність особистості в юності; об'єктивація національного «Я» юнаків і дівчат; синергійність національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» юнацтва) вивчення досліджуваного феномена; сконструйовано психологічну модель генези національної самосвідомості особистості в юності та окреслено її структурні компоненти (когнітивний із конструктами – сприймання власної національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення; емоційно-ціннісний – переживання своєї національної належності, самооцінювання і ціннісне ставлення юнака до себе як суб'єкта конкретної нації; регулятивний – національна аффіліація, національне

самоствердження, національна самореалізація); виокремлено основні форми (національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоставлення, національно-психологічне саморегулювання) національної самосвідомості особистості юнацького віку; виявлено специфіку національного простору юнаків і дівчат як представників нації та національного «Я» як ядра їх національної самосвідомості; визначено психологічні чинники (здатність до національної саморефлексії; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації; позитивна національна ідентичність, прагнення належати до конкретної нації, прагнення до національного самоствердження, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта своєї нації; здатність до національно-психологічної саморегуляції) та механізми (національна саморефлексія, національна самоідентифікація, національно-психологічне відокремлення, національно-психологічна саморегуляція) розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці; встановлено критерії (здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції), показники та рівні (високий, середній, низький) розвитку національної самосвідомості особистості в юності; виявлено, що у віці 17-22 рр. ускладнення одних (сприймання своєї національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення, національна аффіліація) конструктів національної самосвідомості особистості вирізняється інтенсивними, інших (оцінювання себе як представника нації, ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації, національне самоствердження, національна самореалізація) – помірними коливаннями у процесі їх розвитку;

- *поглиблено й уточнено* категоріальний апарат, а саме, психологічну сутність понять «національна самосвідомість особистості», «національно-психологічна саморегуляція», «національно-психологічне відокремлення»;

- подальшого розвитку набули знання про психологічні основи та методи психологічного супроводу розвитку самосвідомості особистості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що комплекс апробованих психодіагностичних методик і авторська програма психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності можуть застосовуватися у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів та їх психологічних служб. Результати дослідження можуть використовуватися у процесі викладання навчальних дисциплін «Вікова психологія», «Соціальна психологія», «Етнопсихологія», «Психологічна діагностика», «Педагогічна психологія» та ін. Сформульовані методичні рекомендації можуть стати у нагоді викладачам і кураторам студентських груп задля розвитку національної самосвідомості юнацтва у навчально-виховному процесі вищої школи.

Особистий внесок здобувача. У навчальному посібнику «Етнопсихологія» (співавтор – О. В. Савицька) здобувачу належить аналіз тем із національної та етнічної ідентичності, свідомості й самосвідомості, національного характеру, міжетнічних відносин (40 %). У тезах «Специфіка генезису самосвідомості особистості в юності» (співавтор – Л. В. Долинська) – розкриття специфіки розвитку самосвідомості юнацтва (50 %). У статтях «Стан вивчення проблеми національної ідентичності студентської молоді у вітчизняній психологічній науці» та «Проблема національної ідентичності особистості у просторі вікової психології» (співавтор – Д. В. Піонтковська) – теоретичний аналіз досліджень і розкриття сутності концепту «національна ідентичність» (відповідно по 50 %). У статтях «Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності», «Значимість національної самоідентичності в юношеском возрастe» та «Особливості національної самосвідомості майбутніх психологів на першому році їх навчання у вищому навчальному закладі» (співавтор –

Д. В. Піонтковська (Д. В. Шахрай)) – обґрунтування методик і результатів вивчення національної самоідентичності юнацтва (відповідно по 50 %).

Апробація та впровадження результатів дисертації здійснювалася на 12 Міжнародних (Єреван, 2013; Київ, 2012, 2015; Кам'янець-Подільський, 2009-2012, 2014, 2015; Запоріжжя, 2012; Одеса, 2012; Луцьк, 2015) і 3 Всеукраїнських (Київ, 2013; Кіровоград, 2009; Рівне, 2011) наукових і науково-практичних конференціях, звітних наукових конференціях і засіданнях кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (2011-2014 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 111 від 25. 04. 2013 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 218 від 06. 12. 2013 р.), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 1 / 1930 від 16. 04. 2013 р.), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-08 / 685 від 12. 05. 2014 р.), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17 / 14-510 від 20. 02. 2014 р.), Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка № 07-10 / 1150 від 03. 06. 2015 р.).

Публікації. Результати дослідження розкрито у 40 публікаціях, а саме: в 1 монографії; 1 навчальному посібникові; 20 статтях у наукових фахових виданнях, що затверджені переліком МОН України; 6 – у зарубіжних наукових періодичних і вітчизняних фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз; 12 – у матеріалах конференцій та інших виданнях.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за темою «Формування «Я-концепції» молодших школярів з труднощами у навчанні» була захищена у 2000 р., її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Останнім часом концепт «національна самосвідомість» став об'єктом пильної уваги широкої наукової спільноти. Цей складний концепт постійно знаходиться у сферах філософського, етнологічного, політологічного, соціологічного, історичного, педагогічного і психологічного аналізу. Результати вивчення проблематики національної та етнічної самосвідомості висвітлені у низці кандидатських і докторських дисертаційних досліджень, наукових праць. Водночас феномен «національна самосвідомість» потребує подальшого наукового дискурсу й уточнення, адже формування тезаурусу етнічної та національної психології триває і досі. На цьому наголошують зарубіжні та вітчизняні психологи (Г. М. Андрєєва, І. В. Данилюк, А. Б. Коваленко, І. С. Кон, В. М. Павленко, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець та ін.), відзначивши неточності в термінології загалом і невизначеність поняття «національна самосвідомість» зокрема. Так, Г. М. Андрєєва відзначила: «Як синонім до поняття «психологічний склад нації» вживаються поняття «національний характер», «національна самосвідомість» чи просто «національна психологія». Однак уведення великої кількості таких понять не вирішує проблеми і лише вносить термінологічні розбіжності, яких не можна допустити» [8, с. 220]. За В. М. Павленко, ряд етнопсихологічних понять ще не вирізняються усталеністю і загально-прийнятністю змісту, а тому трактуються науковцями неоднозначно [265].

Багато вчених різних галузей знань вивчали проблематику етнічної чи національної самосвідомості на рівні групи, спільноти. На сучасному етапі розвитку вітчизняної психологічної науки нагальним завданням є проведення глибинних теоретико-методологічних й експериментальних психологічних

досліджень із метою з'ясування природи, сутності, структури, рівнів становлення, функцій, проявів, чинників, механізмів і закономірностей розвитку національної самосвідомості, у центр яких буде поставлено особистість із її внутрішнім «Я». Такі дослідження неможливо здійснити без пильного погляду на концепт «самосвідомість», на еволюцію проблеми визначення смислу національної самосвідомості у широкому історичному ракурсі; без розгляду феноменального поля національної та етнічної самосвідомості у просторі гуманітарної науки і досліджень із психологічної специфіки сутності та структури національної самосвідомості особистості.

Уточнимо, що у дисертації ми апелювали до терміна «спільність» як щодо нації, так і етносу. Необхідність такого уточнення зумовлена відсутністю у вітчизняному науковому етнонаціопсихологічному просторі єдиної позиції щодо використання цього терміна. Так, в одних працях [113; 149; 208; 265] учені застосовують терміни «спільнота», «етнічна спільнота», «національна спільнота» тощо, натомість в інших [257] – «спільність», «етнічна спільність», «національна спільність» тощо. Відзначимо, що у російськомовних наукових роботах окреслена проблема відсутня, оскільки в російській мові існує лише один термін – «общность». Означене спонукало нас до розгляду етимології цього терміна в українській мові. У російсько-українському словнику наукової термінології в просторі суспільних наук (автори Й. Ф. Андерш та ін.) термін «общность» перекладено з російської українською мовою як «спільність», а терміни «этническая общность», «межнациональная общность» – етнічна спільність, «міжнаціональна спільність» відповідно [302, с. 296]. Слово «спільність» як переклад із російської мови терміна «общность» подано й у низці інших сучасних словників – у новітньому російсько-українському словнику за редакцією Л. Г. Савченко [244, с. 499], в російсько-українському словнику (видання Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАПН України, автори – І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін.) [10, с. 541], у новітньому російсько-українському словнику за редакцією М. І. Степаненка

[243, с. 504]. Термін «спільнота» як синонімічний до терміна «спільність» виявлено лише у російсько-українському словнику, що укладений Н. Є. Лозовою та ін. – «общность – спільність (совокупность людей – еще) спільнота» [301, с. 541] і у великому тлумачному словнику сучасної української мови (укладач – В. Т. Бусел), в якому зазначено: «спільнота – те саме, що спільність» [72, с. 1368]. В останньому термін «спільність» трактується у трьох значеннях: «1. Однаковість для всіх; те загальне, що притаманне кожному з порівнюваних явищ. 2. Нерозривний зв'язок, єдність. 3. Об'єднання людей, згуртованих спільними умовами життя, метою, інтересами» [там само, с. 1368]. Схоже тлумачення терміна «спільність» виявлено і в іншому, раніше виданому словнику української мови [318, с. 529]. Термін «спільнота», як і в раніше згаданих, у цьому словнику також відсутній.

Водночас у психологічному словникові (за загальною редакцією А. В. Петровського) [325] констатовано, що необхідною умовою збереження цілісності та автономності кожної людської спільності є наявність у ній процесу групової інтеграції. «Інтеграція групова [лат. integer – цілий] – 1) стан групи, що характеризується впорядкованістю внутрішньогрупових структур, узгодженістю основних компонентів системи групової активності, стійкістю субординаційних взаємозв'язків між ними, стабільністю та наступністю їх функціонування та т. ін. ознаками, які засвідчують психологічну єдність, цілісність соціальної спільності; 2) ієрархічно організована сукупність внутрішньогрупових процесів, що забезпечують досягнення цього стану» [там само, с. 123]. Важливим проявом окресленого процесу є виникнення почуття «Ми», що корелює з інтенсивністю процесу групової ідентифікації та референтністю спільності. Отже, наявність інтегративних процесів, групової інтеграції є необхідною умовою існування й нації як виду людської спільності.

Із огляду на викладене вище, ми вважаємо за доречне апелювання у нашому дослідженні до термінів «спільність», «національна спільність», «етнічна спільність» та т. ін.

1. 1. Концепт «самосвідомість» у філософсько-психологічному ракурсі

Проблема самосвідомості й досі є однією з найбільш актуальних для багатьох галузей наукових знань, у яких центральним об'єктом вивчення є людина. Різні аспекти цієї проблеми розкрито у масиві полідисциплінарних досліджень учених. Розмаїття самосвідомісних парадигм зумовило відсутність у науковому просторі єдиного погляду на сутність, структуру, специфіку розвитку й функціонування самосвідомості, що є психологічним феноменом.

У сучасній психологічній науці, окрім терміна «самосвідомість» досить часто використовуються терміни «Я», «Я-концепція», «образ Я», «уявлення про власне «Я» тощо. Одні вчені переконані в тому, що ці терміни є синонімічними, інші вважають неможливим таке ототожнення і пропонують їх уживати як допоміжні задля розуміння поняття «самосвідомість». Досі триває науковий дискурс із питань співвідношення свідомості й самосвідомості, визначення сутності та структури самосвідомості тощо. Констатована в науковому просторі термінологічна і понятійна плутанина зумовила потребу у встановленні психологічної сутності концепту «самосвідомість» як одного з основоположних у нашому дослідженні. Адже цей концепт є родовим щодо усіх видів самосвідомості, зокрема й національної, що є центральним об'єктом нашого вивчення. Саме це спонукало нас повернутися до витоків самосвідомісних парадигм і здійснити огляд засадничих філософських та психологічних наукових праць зарубіжних і вітчизняних учених із цієї проблематики.

Методологічні основи сучасних наукових знань про психологію свідомості та самосвідомості було закладено у XVII ст. [304]. Уперше, у руслі філософського дуалізму смисл поняття свідомості розкрив мислитель і

філософ, засновник системи раціоналізму Р. Декарт. Учений визначив це поняття як один із видів мислення, що є субстанцією душі та відбувається в людини безпосередньо, само по собі. Самосвідомість він трактував як замкнутий внутрішній світ, що відтворює лише самого себе, а не зовнішнє буття, існуючи незалежно від матеріального світу. Сприйняття, співвіднесення з наявним інтелектуальним досвідом і осмислення людиною нових знань уможлиблюється завдяки дії механізму рефлексії [114].

Провідний постулат декартівської інтроспективної концепції свідомості «Я мислю, отже, я існую», що доводив існування раціонального «Я», залишався основним для психологічної науки упродовж декількох століть до початку ХХ ст. Цей був період її становлення як науки про явища свідомості, що безпосередньо відображені у внутрішньому досвіді людини.

Значний внесок у розвиток наукової думки про психологію самосвідомості зробили філософи XVII-XIX ст.: Б. Паскаль, Дж. Локк, Д. Юм, Е. Конділ'як, І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах.

Дотримуючись раціоналістичної лінії, Б. Паскаль звернув увагу на труднощі самопізнання. Людині як мислячій істоті передусім потрібно розмірковувати про себе. Задля цього людині необхідно зрозуміти весь світ, до якого належить і вона сама. Однак суперечливість людської природи, що полягає у постійній боротьбі розуму і пристрастей, перешкоджає самопізнанню людини, зумовлюючи цим її страждання [269].

У руслі емпіричної та сенсуалістичної теорій пізнання своє розуміння феномена самосвідомості презентували Дж. Локк, Д. Юм та Е. Конділ'як.

Так, сутність свідомості за допомогою поняття «рефлексія» вперше інтерпретував Дж. Локк. Людське пізнання, зокрема й пізнання свого «Я», відбувається за допомогою індивідуальних самовідчуттів і пов'язаних із ними уявних асоціацій. Унаслідок осмислення та рефлексії зовнішні факти стають фактами свідомості. Утверджуючи матеріалістичні філософські традиції, вчений відзначив, що рефлексивні ідеї людини є похідними від її життєвого

досвіду. Рефлексія є важливим джерелом і шляхом пізнання, а самосвідомість – здатністю індивіда здобувати знання про свої психічні стани [204].

Розвиток наукової думки про зв'язок між досвідом і пізнанням продовжив Д. Юм. За переконаннями філософа, досвід – це джерело і результат пізнання, адже людське пізнання (чи самопізнання) розпочинається з досвіду і ним закінчується. Основними складовими досвіду є сприйняття. Знання людини про своє «Я» є сукупністю сприйнятів. Дотримуючись позицій скептицизму, він зазначив, що досвід людини, який обмежений суб'єктивністю сприйнятів та асоціацій, унеможлиблює наявність у неї об'єктивних знань про довкілля загалом і про себе зокрема [427; 429]. На погляд Е. Конділ'яка, самосвідомість є сукупністю самовідчуттів. Згодом учений відзначив, що одних лише самовідчуттів не досить для пізнання людиною свого «Я» [161].

Ідеалістичну лінію німецької класичної філософії щодо проблем самосвідомості презентують наукові погляди І. Канта, Й. Фіхте і Г. Гегеля.

Зокрема однією з центральних проблем «критичного» періоду філософської творчості І. Канта є людина як суб'єкт пізнання. Апелюючи до цілісності людського «Я» за його змістом, мислитель виокремив дві складові цього «Я» за формою: 1) Я як суб'єкт мислення (чиста апперцепція чи рефлектуюче Я), тобто просте уявлення; 2) Я як об'єкт сприймання, що містить сукупність визначень і зумовлює появу внутрішнього досвіду. Незважаючи на таку двобічність і динамічність власного «Я», людина здатна усвідомлювати себе як один і той самий суб'єкт. Людину вирізняє здатність диференціювати уявлення про власне «Я» (самосвідомість) і свідомість [136; 137].

Ідеї І. Канта отримали підтримку і розвиток у межах суб'єктивного ідеалізму Й. Фіхте. У своєму «науковченні» Й. Фіхте обґрунтував положення про діяльнісний аспект самосвідомості (фіхтевське «Я в собі»). У процесі самоусвідомлення «Я» як активний суб'єкт «створює» образ власного «Я», що вже стає пасивним об'єктом. «Я» є універсальним активним суб'єктом, який усвідомлює не лише своє «Я», а й увесь навколишній світ, «не-Я»

(індивідуальна свідомість). Це усвідомлення є можливим завдяки рефлексії – здатності здійснювати судження «Я» [386].

Зазначений підхід до вивчення «Я» продовжив прихильник об'єктивного ідеалізму Г. Гегель. Філософ відзначив, що «Я» належить активному, діяльному індивіду, який виявляє його для себе і для інших (суб'єктивність та об'єктивність «Я»). За його позицією, «Я» у своєму розвитку проходить три рівні: 1) одинична самосвідомість (самосвідомість, що «жадає»), тобто знання людини про себе саму як уявно існуючу самотійну «одиницю» (ототожнення та диференціація з самим собою); 2) самосвідомість, що «визнає» – одне «Я» отримує визнання з боку іншого «Я», у результаті з'являється ставлення до цього іншого «Я» (процес визнання); тобто пізнаючи і виявляючи певне власне ставлення до інших, людина усвідомлює себе такою, що існує для інших (ототожнення та диференціація з іншими, об'єднання одиничного і загального, тобто себе з іншими); 3) «загальна самосвідомість» – людина пізнає власну схожість із іншими (індивідуальне «Я» як частинка об'єктивного духу); самопізнання відбувається у процесі спілкування і спільної абстрактно-духовної діяльності з іншими людьми – від часткового до загального [89; 90].

Згодом проблема самосвідомості набула актуальності для представника матеріалістичної лінії німецької класичної філософії – Л. Фейєрбаха. Вчений обґрунтував положення про «тілесність» людського «Я». «Я» він розумів як чуттєву істоту, свідченням існування якої є тіло. Зовнішні впливи зумовлюють активність і пасивність «Я», а також множину різних «Я» («Я сумуюче», «Я радісне» та т. ін.). Значний інтерес викликає думка філософа про діалогічність «Я» – у процесі інтелектуального та емоційного спілкування «Я» з іншими людьми («Ти» за Л. Фейєрбахом) виявляється сутність цього «Я»; водночас це спілкування є джерелом розвитку «Я» [380].

Презентований вище огляд наукових знань про явища свідомості, які безпосередньо існують у внутрішньому досвіді людини [304], засвідчує значущість цього періоду для подальшого розвитку психології свідомості та

самосвідомості. Адже саме в цей період у науковому обігу з'явилися терміни «свідомість», «самосвідомість» і «рефлексія». Водночас думки, ідеї та положення мислителів і філософів про їх сутність, у яких простежується пріоритет за внутрішнім (зв'язок свідомості та самосвідомості з мисленням, рефлексією (Р. Декарт); труднощі самопізнання (Б. Паскаль); рефлексія як джерело і шлях пізнання й самопізнання, походження рефлексивних ідей людини від її досвіду (Дж. Локк); знання людини про власне «Я» як сукупність сприйнятів, які є складовими її досвіду (Д. Юм); недостатність самовідчуттів людини для самопізнання (Е. Конділ'як); складові «Я»: 1) «Я як суб'єкт мислення» (рефлектує «Я»); 2) «Я як об'єкт сприймання» (І. Кант); діяльний аспект самосвідомості та здатність людини розрізняти «Я» (самосвідомість) і не-«Я» (свідомість) за допомогою рефлексії (Й. Фіхте); рівні розвитку самосвідомості (Г. Гегель); «тілесність» людського «Я» (Л. Фейєрбах)), активізували наукові пошуки у психологічному напрямі, засвідчивши появу психології як самостійної науки і необхідність глибокого вивчення проблеми свідомості та самосвідомості людини. Окремі з презентованих вище положень та ідей були підтримані вченими й розвинуті далі, інші – синтезовані у межах нових психологічних теорій.

Продовжуючи ретроспективний огляд, спочатку звернемося до основних наукових праць зарубіжних психологів і філософів із проблеми самосвідомості. Визнаним в історії світової думки є твір «Принципи психології» (1890 р.) психолога і філософа, засновника філософії прагматизму та функціоналізму В. Джеймса. Вчений визначив феномен «Я» як особистісну неперервність, що усвідомлюється людиною у стані бадьорості (неспання). «Я» є джерелом усіх психічних процесів і своєрідним фільтром знань та життєвого досвіду людини. Самосвідомість вирізняється подвійною природою: 1) емпіричне «Я» – «Я» як об'єкт пізнання; 2) чисте «Я» (таке, що мислить) – «Я» як суб'єкт пізнання.

На думку В. Джеймса, зміст емпіричного «Я» розкривають такі його складові, як: духовне «Я», реальне «Я» та соціальне «Я». Духовне «Я», як

внутрішня, інтимна сутність людини, є джерелом її життєвих зусиль і волі. Реальне (матеріальне) «Я» є схожим до особистісної ідентичності, оскільки його змістове наповнення конструюють не лише такі складові, як фізична, тілесна сутність людини (біологічне «Я»), а й її власність, будинок, предмети, сім'я, друзі тощо. Соціальне «Я» зумовлено його сприйняттям із боку близького оточення та з'являється у результаті вибіркової роботи свідомості. Вчений відзначив множинність і мінливість цього «Я» – за відповідних обставин і у певному оточенні людина ідентифікує себе з одним із цих соціальних «Я». Зазначимо, що В. Джеймс уперше поставив питання про осмислення особистістю своєї соціальної самототожності. Так, соціальну самоідентичність учений тлумачив як самовизначення власного «Я» за допомогою термінів зарахування його до конкретної соціальної групи. Розробляючи проблему соціальної самоідентичності, яка є частиною загальної проблеми особистісної ідентичності, він підтримав ідею філософів XVII ст. про розуміння цього складного феномена з позицій послідовності, несуперечливості особистості та її тотожності у часових вимірах.

За В. Джеймсом, усі зазначені вище складові «Я» отримують емоційну оцінку з боку самої особистості, що зумовлює появу самооцінки. Одним із видів самооцінки є самовдоволеність, що виявляється у гордовитості (зокрема й соціальній), марнославстві, самовшануванні та т. ін.; іншим – невдоволеність собою, до якої належать протилежні до щойно перерахованих прояви: скромність, невпевненість у собі, приниженість і т. ін. Отже, мова йде про завищену і занижену самооцінку. Психолог вважав, що вдоволеність чи невдоволеність собою у житті тісно пов'язана зі справами людини, її дійсними і потенційними можливостями у здійсненні цих справ. Тому відношення справжнього успіху особистості до її домагань він визначив як самоповагу. Констатоване засвідчує тісний зв'язок між самооцінкою, самоповагою і самосвідомістю особистості. Інша складова самосвідомості, чисте «Я, що пізнає», є надто складним для дослідження через несталість стану свідомості.

Це «Я» є потоком усвідомленої думки, що виникає з внутрішнього органічного самовідчуття людини. Емпіричне «Я» є простішим для вивчення, адже воно є потоком усвідомленої думки, що з'являється у результаті зовнішніх взаємодій із оточуючими [116; 293, с. 7-44; 390, с. 223-229; 449].

Згодом соціальні аспекти проблеми самосвідомості зацікавили Ч. Кулі. Психолог обґрунтував теорію дзеркального «Я», у руслі якої зміст цього «Я» конструюють уявлення людини про те, що про неї (зовнішність, поведінку й т. ін.) думають значущі інші. У дзеркальному «Я» він виокремив такі складові: «Я – яким мене бачать інші»; «Я – яким я сам себе бачу». Джерелом цих уявлень є думки інших людей; дзеркальне «Я» є результатом їх привласнення, а не розумової діяльності індивіда [307].

Засновник теорії інтеракціонізму Дж. Мід розвинув ідеї Ч. Кулі, надавши активності людському «Я». Вчений відзначив, що людина здатна «приймати роль іншого» – уявляти як її сприймає партнер по спілкуванню; ідентифікуватися з цим іншим, засвоюючи його ставлення до себе чи приписуючи йому власні мотиви. На основі цих уявлень і засвоєних ставлень особистість інтерпретує ситуації спілкування і планує свої дії. Розвиток «Я» відбувається у взаємодіях із іншими людьми. Натомість «Я» зумовлює активність комунікацій і контролює поведінку людини згідно із соціальними нормами, ролями та аттитюдами партнерів по спілкуванню [307; 457].

Для глибокого розуміння сутності поняття самосвідомості важливими є концептуальні положення теорії «Я» (самості) засновника феноменологічного напрямку в психології К. Роджерса. За позицією психолога, самопізнання – це процес спостереження та оцінювання людиною свого унікального реального досвіду, що є частиною її «Я». До галузі досвіду людини належить все, що знаходиться за межами зовнішньої оболонки її організму (зокрема й події, уявлення, відчуття) та може потенційно нею усвідомлюватися. «Я» виступає організованим, послідовним концептуальним гештальтом, що містить, із одного боку, сприйняття людиною якостей власного «Я», взаємин із іншими

людьми, з різними аспектами життя, а з іншого – цінності, які пов'язані з цими сприйняттями. У складі «Я» він виокремив сприйняття індивідом себе теперішнього («Я»-реальне) та себе майбутнього («Я»-ідеальне). «Я»-ідеальне виявляється найбільш значущим для людини, адже це «Я» є таким гешталтом, якому вона прагне відповідати. Вчений розумів розвиток «Я» як змінний, перетворювальний процес чи систему, в складі якої співіснують «Я»-реальне та «Я»-ідеальне, що також постійно трансформуються. Він відзначив, що, незважаючи на таку мінливість «Я», для нього характерні властивості цілісної системи, гешталту. Більша частина змісту «Я» з'являється у результаті процесу соціалізації людини [390, с. 323-326; 397, с. 539-545; 464].

Згодом ідею про соціальну детермінованість змісту «Я» розвинув М. Розенберг. На думку психолога, наявність низки образів «Я» («теперішнє Я», «динамічне Я», «фантастичне Я», «ідеалізоване Я», «показне Я», «майбутнє Я»), що відбивають внутрішній світ особистості, зумовлено її життєвим досвідом і взаємодіями з іншими людьми [466].

Погляди В. Джеймса про самосвідомість підтримав Р. Бернс. Учений постулював, що самосвідомість є важливим джерелом розвитку «Я-концепції». Вершиною її розвитку є глобальна «Я-концепція», що містить різноманітні грані самосвідомості – «потік свідомості». За його позицією, самосвідомість і глобальна «Я-концепція» є синонімічними поняттями. Розуміючи «Я-концепцію» як сукупність установок особистості, які спрямовані на саму себе, в її структурі він виокремив самооцінку та «образ Я», що є результатом безперервної взаємодії пізнаючого й емпіричного «Я» і визначають тенденції поведінки людини. Такі установки можуть мати різні модальності: реальне «Я» (істинні чи хибні уявлення індивіда про те, яким він є насправді), ідеальне «Я» (уявлення людини про те, якою вона прагне стати), дзеркальне «Я» (уявлення особистості про те, що про неї думають оточуючі). У кожній модальності він виокремив її фізичні, соціальні, розумові та емоційні аспекти [23; 293, с. 333-

392]. Отже, Р. Бернс на перший план проблеми становлення самосвідомості поставив питання про «Я-концепцію» особистості.

Підсумовуючи позиції зарубіжних учених, підкреслимо їх значущість задля розвитку наукових знань із психології самосвідомості. Ці позиції об'єднує пріоритет зовнішнього, соціального: соціальне «Я» (В. Джеймс); «дзеркальне Я» (Р. Бернс, Ч. Кулі, Дж. Мід); зумовленість змісту «Я» процесом соціалізації людини (К. Роджерс, М. Розенберг).

Позицію зорієнтованості на зовнішнє, соціальне у вивченні проблеми самосвідомості глибоко розвинули вчені (Л. І. Божович, Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв і С. Л. Рубінштейн), що презентують культурно-історичну теорію та суб'єктно-діяльнісний підхід.

Уперше питання про системну смислову будову самосвідомості поставив Л. С. Виготський. У своїй фундаментальній праці «Історія розвитку вищих психічних функцій» учений розкрив особливості структури цих функцій, зокрема і самосвідомості. У вищій структурі він виокремив знак і спосіб його застосування як функційне, визначальне ціле. Знак Л. С. Виготський розумів як інтеріоризований стимул, що створений людиною та є основним засобом оволодіння і самоуправління своєю поведінкою. Вища структура є диференційованим цілим, у якому окремі частини виконують різні функції; об'єднання частин у цілісний процес відбувається на основі функційних подвійних зв'язків і міжфункційних відношень. Диференційоване ціле – це оволодіння власним процесом поведінки, що опосередковується за допомогою стимулів-знаків. Знак (слово) є провідним «психологічним знаряддям», за допомогою якого конструюється свідомість і самосвідомість [83]. Розглядаючи слово як дію (спочатку – мовленнєвий комплекс, згодом – мовленнєву реакцію), психолог надав йому функцію соціокультурного посередника між людиною і світом. Провідною одиницею свідомості особистості загалом і самосвідомості зокрема є її переживання. Переживання – це внутрішнє

ставлення суб'єкта до будь-якого факту дійсності. Ґрунтовний аналіз переживань людини сприяє виявленню її ставлень до довкілля і до себе [81].

Новий підхід до розв'язання проблем психології самосвідомості особистості запропонував С. Л. Рубінштейн. Співвіднесення онтологічного та гносеологічного аспектів психічного дозволило психологу обґрунтувати концептуальний принцип єдності свідомості людини та її діяльності (єдності ідеального та матеріального). Ця єдність простежується в їх діалектичній взаємодії: свідомість суб'єкта не лише виявляється, а й формується у діяльності; свідомість є передумовою і результатом поведінки, діяльності особистості. Значущим для нашого дослідження є положення вченого про співвідношення свідомості та самосвідомості. Свідомість є відображенням незалежного від людини об'єкта і ставлення суб'єкта до цього об'єкта. Свідомість – це процес усвідомлення людиною довкілля; самосвідомість – процес усвідомлення особистістю самої себе в її взаєминах із іншими людьми.

За С. Л. Рубінштейном, до самосвідомості особистості належать лише ті образи самої себе, що є результатом психічного відображення та її переживання. Внутрішня сутність переживання визначається опосередковано, через ставлення особистості до самої себе. Самосвідомість, що містить певне самоставлення людини, тісно пов'язана з самооцінкою. Самооцінку значною мірою зумовлено світоглядом, що визначає її норми. Психолог визначив феномен «Я» як відображення у самосвідомості особистості загалом, в єдності усіх її сторін, що усвідомлюються суб'єктом (людиною). На його думку, відображене у самосвідомості людини її усвідомлення себе як істоти суспільної, учасника суспільних взаємодій, виконавця певних суспільних функцій, є важливою частиною змісту «Я» [304]. Погляди С. Л. Рубінштейна дозволяють резюмувати, що самосвідомість є процесом самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення особистості. Проявами самосвідомості особистості є: переживання-ставлення, дії, вчинки і поведінка.

Згодом окремі аспекти проблеми самосвідомості у руслі теорії інтеріоризації вивчав О. М. Леонт'єв. Досліджуючи проблеми діяльності, свідомості та особистості, психолог постулював, що самосвідомість необхідно розглядати як процес із властивим йому внутрішнім рухом, що опосередковує реальне життя людини. Лише у цьому русі самопізнання, знання особистості про себе вирізняються дієвістю щодо об'єктивного світу. Самоусвідомлення є результатом спільної діяльності особистості з іншими людьми, в процесі якої для досягнення мети спілкування її індивідуальний досвід виявляється у значеннях. Усвідомленню людиною свого «Я» сприяють її знання про себе, що презентовані у знаково-опосередкованій і соціально-нормованій формі. Самоусвідомлення є рівнем самопізнання. Однак не можна ототожнювати самосвідомість із самопізнанням, знаннями людини про себе. З одного боку, певні знання про себе з'являються ще в ранньому віці; з іншого – знання індивіда про себе та його справжнє «Я» можуть не співпадати. Розвиток самосвідомості особистості відбувається в умовах її спільної діяльності та спілкування з іншими людьми. Науковий інтерес ученого зосереджувався на людині як дієвому суб'єкті самосвідомості. Основним завданням у вивченні самосвідомості він вважав виявлення специфіки сприйняття і оцінок власних дій із позиції самої людини [188; 190; 292, с. 165-196].

Наукові ідеї Л. С. Виготського та О. М. Леонт'єва щодо проблеми самосвідомості особистості розвинула Л. І. Божович. За переконаннями вченої, застосовуючи у наукових дослідженнях особистісний підхід, необхідно зважати на джерела, рушійні сили, закономірності й чинники розвитку самосвідомості, її структуру і центральні новоутворення [31; 292, с. 95-144].

Класичну лінію вивчення психології самосвідомості підтримала плеяда психологів і філософів (І. С. Кон, Г. С. Костюк, С. Р. Пантілеєв, М. І. Сарджвеладзе, О. Г. Спіркін, В. В. Столін, І. І. Чеснокова, П. Р. Чамата та ін).

Діалектичний підхід до дослідження самосвідомості реалізували вітчизняні вчені Г. С. Костюк, П. Р. Чамата. За позицією Г. С. Костюка, розви-

ток самосвідомості особистості детерміновано «внутрішніми суперечностями»: тенденцією до руху, змінюванням у поєднанні зі схильністю до інертності, стійкістю стереотипів поведінки. Появу цих суперечностей зумовлено неспівпаданням її нових потреб із досягнутим рівнем їх задоволення [168].

Наукові інтереси П. Р. Чамати зосереджувалися на питаннях розвитку самосвідомості особистості. Психолог розкрив особливості змісту і проявів самосвідомості, шляхи самопізнання особистості. Спочатку людина усвідомлює свої психічні процеси (сприймання, увагу, пам'ять, мислення, мову тощо), згодом – психічні властивості (інтереси, ідеали, переконання, спостережливість, допитливість і т. ін.). Усвідомлення особистістю власних психічних властивостей сприяє побудові конструктивних стосунків у системі «Я–інші люди», засвоєнню та дотриманню нею суспільних норм і буттєвих правил. До змісту самосвідомості людини як діяльної істоти належать її цілі та мотиви, дії та вчинки, знання і вміння. Для людини як соціальної істоти значущим є усвідомлення власного ставлення до довкілля, інших людей і до самої себе, свого місця у житті (зокрема власної позиції у суспільстві), свого розвитку та становлення. Проявами розвиненої самосвідомості особистості є: «самопостережливість», «самоаналіз», «самооцінка», «самокритичність» (прояви її здатності до самопізнання); «самоконтроль», «самовладання», «самовиховання», «стриманість» (прояви здатності до саморегуляції, самоуправління своєю поведінкою і діяльністю); «почуття власної гідності», «самоповага», «почуття обов'язку», «почуття відповідальності», «почуття сорому», «честолюбство» (прояви ставлення людини до подій у суспільстві, до оточуючих і до себе самої). Свідченням нерозвинутої самосвідомості є такі її прояви, що пов'язані з нездатністю індивіда до самопізнання, саморегуляції, самоуправління своєю поведінкою і діяльністю. За його позицією, необхідною передумовою самопізнання є порівняння особистістю себе з іншими людьми: в умовах різних видів діяльності, передусім навчання і виховання; за допомогою різних форм суспільного впливу (радіо, телебачення, театр тощо). Основними

шляхами самопізнання є: порівняння з іншими; самоаналіз своєї поведінки і діяльності; вивчення різних джерел знань про людину; самоспостереження, які опосередковуються суспільним досвідом особистості [398–399].

Вагомим у розвитку наукових знань про психологію самосвідомості є внесок О. Г. Спіркіна. Вчений розглянув самосвідомість у тісному зв'язку зі свідомістю і рефлексією. Спочатку людина усвідомлює об'єкти довкілля та власні практичні дії, тобто спочатку з'являється свідомість. На вищому рівні власного розвитку за допомогою саморефлексії індивід усвідомлює себе як особистість, власні дії, почуття, думки, мотиви поведінки, інтереси, суспільний стан, що є свідченням самосвідомості. За його позицією, процес самопізнання є суспільно зумовленим. Людина усвідомлює своє «Я» у спілкуванні, практичній діяльності з оточуючими, у ситуаціях оцінювання з їх боку. Значущими для самоусвідомлення людини є створені нею продукти матеріальної та духовної культури [363]. Теза філософа щодо суспільної зумовленості самопізнання має значний інтерес для дослідників національної самосвідомості.

Реалізуючи особистісний принцип, І. І. Чеснокова позиціонувала, що розвиток самосвідомості необхідно розглядати у контексті генези особистості. Самосвідомість є складною інтегративною властивістю психічної діяльності особистості, що відображає результати розвитку її психіки. Самосвідомість є особливим видом свідомості, що забезпечує інтеграцію досвіду людини, регуляцію різних форм її діяльності та поведінки. Самосвідомість виконує функцію саморегуляції, що суттєво впливає на подальший розвиток особистості. Самосвідомість є внутрішнім усвідомленим регулятором поведінки людини. Самопізнання і самоставлення особистості також є важливими функціями самосвідомості. Потребу особистості у самопізнанні зумовлено потребою адекватної регуляції взаємин із іншими людьми. Диференційованість самопізнання пов'язана з ускладненням когнітивного та емоційного досвіду особистості, що отриманий нею у спілкуванні й спільній діяльності з іншими людьми. Смісл самосвідомості виявляється у єдності

самопізнання й емоційно-ціннісного самоствавлення (переживання) людини. У самосвідомості кожне нове знання особистості про себе взаємодіє з уже привласненими нею знаннями [405]. Ставлення особистості до знань про себе презентують сутність її емоційно-ціннісного самоствавлення [404].

Межі, в яких відбувається співвіднесення знань особистості про себе, стали критерієм для виокремлення психологом двох рівнів самосвідомості. Порівняння «Я» з «іншою людиною» є межами для цього співвіднесення на першому рівні. Спочатку певна якість сприймається в іншого, згодом вона переноситься на своє «Я». Прийомами самопізнання на цьому рівні переважно є: самосприйняття, самоспостереження. Співвіднесення знань у межах «Я» і «Я» презентує другий рівень самосвідомості. На цьому рівні прийомами самопізнання є самоосмислення і самоаналіз. Умовами досягнення вищого рівня розвитку самосвідомості є розвиток в особистості світогляду, життєвих планів і цілей, власної гідності та суспільної значущості [там само]. За І. І. Чесноковою, важливим проявом розвинутого самопізнання є самооцінка, що засвідчує певний рівень психологічної зрілості особистості. Самооцінка містить раціональний і емоційний компоненти; її змістом є засвоєння людиною конкретних суспільних цінностей і ставлення до них [405].

Результатом теоретико-практичного вивчення В. В. Століним проблеми самосвідомості є його оригінальна концепція рівневої будови цього феномена. У руслі цієї концепції розвиток самосвідомості особистості характеризується такими рівнями: прийняття точки зору на власне «Я» з боку іншої людини; ідентифікація з батьками; становлення самооцінки; набуття самоідентичності у різних взаєминах (сімейних, дружніх, професійних та ін.); формування самоконтролю; з'ясування власної значущості у соціумі, пошуки смислу свого буття; уявлення про власне минуле, теперішнє та майбутнє. Учений розкрив такі важливі закономірності розвитку самосвідомості: 1) кожний попередній рівень є важливим, до певної міри умовою для розвитку наступного; 2) появу кожного рівня зумовлено неоднаковими зв'язками; 3) вищий рівень виконує

управлінську функцію щодо нижчого рівня; 4) водночас із розвитком вищого рівня триває іманентний розвиток нижчих рівнів. У структурі самосвідомості особистісна сутність взаємодіє з її складовими. Проявами такої взаємодії є: 1) значення чи характеристики як ставлення людини до себе самої (когнітивна складова); 2) ставлення суб'єкта до самого себе, що він переживає (емоційна складова самосвідомості).

На погляд В. В. Століна, завдяки тому, що розвиток самосвідомості відбувається у різних видах діяльності людини, сутність «Я» набуває глибини та багатовимірності. Натомість зіткнення внутрішньої складової діяльності (мотивів і цілей) із інтегральними утвореннями особистості (воля, совість, гордість) призводить до формування в неї (*особистості*) певного самоствавлення: позитивного, негативного чи конфліктного. Позитивним самоствавленням особистості вчений визначив «Я» як умову, що сприяє її самореалізації; негативним – «Я» як умову, що перешкоджає її самореалізації. Конфліктне самоствавлення базується на особливостях позитивного і негативного самоствавлення особистості. Самоствавлення особистості тісно пов'язане з її ставленнями до інших людей і сприйнятими чи очікуваними ставленнями до самої особистості з їх боку [293, с. 123-155; 369].

Співзвучну зі В. В. Століним позицію щодо розуміння психологічної сутності самоствавлення особистості зайняли психологи М. І. Сарджвеладзе та С. Р. Пантілеєв. Зокрема М. І. Сарджвеладзе відзначив поліфункційність системи ставлень людини до самої себе. На погляд вченого, провідними функціями самоствавлення особистості є такі: функція «дзеркала»; функція самовираження і самореалізації; функція збереження внутрішньої стабільності й континуальності «Я»; функція саморегуляції та самоконтролю; функція психологічного захисту; функція інтракомунікації [309].

Натомість С. Р. Пантілеєв, вивчаючи психологічну природу самоствавлення, спочатку звернув увагу на неможливість відокремлення цього аспекту самосвідомості від її іншого аспекту – самопізнання. Погоджуючись із

основними положеннями концепції особистісного смислу «Я» В. В. Століна (зокрема щодо спрямованості самосвідомості особистості на її власний спосіб інтеграції діяльностей, інтеграції та ієрархізації мотивів; самоствавлення як феноменологічного прояву особистісного смислу «Я» для самої людини; соціальної зумовленості самоствавлення особистості), С. Р. Пантілеєв обґрунтував концептуальну модель емоційно-оцінної системи самоствавлення. За переконаннями вченого, будову і сутність самоствавлення особистості можна розкрити лише в результаті аналізу її реальних життєвих ставлень, соціальних ситуацій розвитку й тих видів діяльності, які пов'язані з мотивами особистісної самореалізації. Певна соціальна ситуація розвитку людини зумовлює появу відповідної ієрархії провідних діяльностей, мотивів і цінностей, щодо яких відбувається процес її самоусвідомлення. У структурі самоствавлення як ієрархічно-динамічній системі він виокремив дві підсистеми, що тісно пов'язані зі смислом «Я»: 1) систему самооцінок; 2) систему емоційно-ціннісних ставлень. На першу підструктуру суттєво впливають механізми психологічного захисту. Емоційно-ціннісне самоствавлення особистості є смисловим утворенням, що є механізмом узагальненого й адекватного оцінювання власного «Я» як умови самореалізації. Глобальну самооцінку необхідно зараховувати до другої підструктури. Найвищу позицію в ієрархії цієї підструктури займають смислові ставлення, що зумовлюють появу узагальненого і стійкого самоствавлення особистості [267].

Вивчення проблеми самосвідомості особистості у межах соціальної психології продовжив І. С. Кон. На думку психолога, ядром самосвідомості є самоідентичність: «Самосвідомість – це передусім усвідомлення себе як певної стійкої, більш чи менш визначеної одиниці, яка залишається сталою незалежно від ситуацій, що змінюються (усвідомлення власної ідентичності)» [154, с. 68]. У цій думці вченого помітний розвиток ідей В. Джеймса й І. Канта. За І. С. Коном, у структурі самосвідомості «Я» вирізняється подвійною природою: 1) «Я» як суб'єкт мислення (рефлексуюче «Я»); 2) «Я» як об'єкт сприймання і

внутрішнього відчуття (рефлексивне «Я», тобто образ «Я») [156]. Образ «Я» психолог визначив як соціальну установку, що є системою когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів [157]. Образ «Я» містить: 1) соціальну ідентичність (вказівки на групи, статуси та категорії, до яких належить індивід і які утворюють його різні «Ми» та є відповіддю на питання «Хто Я?»); 2) певні самооцінки своїх соціально-психологічних рис (зокрема диспозицій, за допомогою яких людина описує ці якості, відповідаючи на питання «Який Я?»); 3) фізичних якостей (що є результатом сприймання і застосовуються індивідом для опису власного тіла й зовнішності) [156].

У контексті вивчення національної самосвідомості важливим є постулат І. С. Кона, що засвідчує інтегративний і ціннісний характер процесу самосвідомості: «...самосвідомість передбачає фактичну єдність, наступність і послідовність диспозицій і ціннісних орієнтацій, що усвідомлюються як особисті інтереси та схильності» [160, с. 56].

У руслі теорії інтегральної індивідуальності В. С. Мерлін визначив самосвідомість як значущу властивість особистості усвідомлювати, що вона є суб'єктом діяльності та вирізняється своєрідною психологічною і соціально-моральнісною характеристикою [217]. За його позицією, самосвідомість – це цілісна багатокомпонентна структура, компоненти якої (усвідомлення особистістю тотожності свого «Я»; усвідомлення власного «Я»; усвідомлення своїх психічних властивостей; соціально-моральнісна самооцінка) перебувають у закономірних взаємозв'язках і взаємовідношеннях [219].

В особистісному ракурсі поняття «самосвідомість» розглянув М. Й. Боришевський. Учений трактує це поняття «...як структурний компонент особистості, завдяки якому людина здатна не лише свідомо сприймати впливи навколишнього середовища, а й самостійно, усвідомлюючи свої можливості, визначати міру й характер власної активності, спрямованої на оволодіння соціальним досвідом діяльності та поведінки» [44, с. 30]. Основними компонентами самосвідомості він вважає самооцінку, домагання і соціально-

психологічні очікування. Я-образ є рівнем самосвідомості, що засвідчує зріле усвідомлення сутності своєї особистості. Це усвідомлення є результатом самопізнання, що виявляється в узагальнених уявленнях людини про себе. З огляду на постульоване, психолог підкреслив таке: «Я-образ – це результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань і соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності» [там само, с. 37].

Закінчуючи огляд основних наукових філософських і психологічних позицій у вивченні концепту «самосвідомість», резюмуємо, що багато вчених розглядають цей концепт у соціально-психологічному ракурсі. У масиві наукових робіт реалізовано низку важливих методологічних принципів дослідження самосвідомості: єдності свідомості й діяльності (О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн); розвитку (Л. І. Божович, І. І. Чеснокова); історизму (Л. С. Виготський, О. Г. Спіркін); особистісного (М. Й. Боришевський, П. Р. Чамата) та системного підходу (В. С. Мерлін).

У зв'язку зі згаданим різноманіттям принципів дослідження особливий інтерес мають визначення поняття «самосвідомість» у сучасних словниках із філософії й психології. У філософському словнику за редакцією В. І. Шинкарука подано таке визначення: «Самосвідомість – усвідомлення людиною самої себе, своїх здібностей, якостей, думок, почуттів, інтересів, дій, місця й ролі в природі і суспільстві. Самосвідомість спрямована на пізнання внутрішнього світу суб'єкта і його стосунків із об'єктивною дійсністю; один із вищих ступенів розвитку свідомості» [385, с. 598]. Порівняно з попереднім, поняття «самосвідомість», що презентовано у словнику «Соціальна психологія» за редакцією М. Ю. Кондратьєва, окрім когнітивної, містить оцінну і поведінкову складові: «Самосвідомість – усвідомлення людиною своїх якостей, здібностей, можливостей, знань, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, цілісна оцінка самої себе як діяльної істоти, яка відчуває і мислить» [325, с. 82]. У галузі соціальної психології термін самосвідомості може стосуватися як людини, так і соціальної групи [325]. Думка про можливий суб'єкт і об'єкт

самосвідомості є важливою для проведення подальшого теоретичного аналізу наукових робіт із проблематики національної та етнічної самосвідомості.

Певною мірою відмінним від щойно розглянутих є визначення поняття «самосвідомість» у психологічному словникові за редакцією Б. Г. Мещерякова та В. П. Зінченка: «Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як індивідуальності. <...> це один із рівнів (процесів і результатів) пізнання людиною самої себе як індивідуальності, зокрема власного місця у світі та своїх ставлень до різноманітних явищ і об'єктів» [37, с. 486].

Презентований у цьому підрозділі огляд основних наукових позицій сприяв уточненню вживання поняття «самосвідомість» у нашому дослідженні. Самосвідомість особистості є саморефлексивним рівнем її свідомості. Свідомість – це складний інтегративний процес пізнання та емоційно-ціннісного ставлення людини до навколишнього світу; самосвідомість є не менш складним інтегративним процесом самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення особистості. Усвідомлення «не-Я» стає можливим завдяки пізнанню та рефлексії, усвідомлення свого «Я» – завдяки самопізнанню і саморефлексії. Основною одиницею свідомості є емоційно-ціннісне ставлення особистості до об'єктів довкілля, до інших людей; самосвідомості – її емоційно-ціннісне ставлення до себе. До структури самосвідомості належать три компоненти, що мають ціннісний зміст і перебувають у постійній неперервній взаємодії: 1) когнітивний (самовідчуття, самосприймання, самоаналіз, саморозуміння як рівні самопізнання); 2) емоційно-ціннісний (самопереживання, емоційно-ціннісне самоставлення, самооцінка); 3) регулятивний (самоуправління своєю поведінкою і діяльністю, самовладання, самоконтроль, самозмінювання, самовдосконалення). Результатом процесів самоідентифікації (самовизначення), самопізнання, переживання та психічного відображення є самоідентичність і низка образів «Я», що інтегруються в цілісне «Я» особистості – ядро самосвідомості. Провідним чинником розвитку самосвідомості людини є її соціальні взаємодії.

Описані теоретичні положення про самосвідомість є важливими для глибинного розуміння психологічної сутності концепту «національна самосвідомість» особистості як об'єкта нашого вивчення. Водночас прикметник «національна», що надає цьому термінові специфічного змістового забарвлення, зумовив потребу в здійсненні історичного екскурсу основних наукових позицій із метою визначення його смислу.

1. 2. Наукові підходи до вивчення проблеми національної самосвідомості особистості

З'ясування смислу феномена «національна самосвідомість» особистості набуває неабиякої актуальності та значущості для розробки пов'язаних із ним нових напрямів теоретичних і експериментальних досліджень у галузях психології особистості, психології розвитку та вікової психології. Вирішення цього завдання потребує звернення до витоків й розгляду в історичному ракурсі усіх етапів розвитку наукових ідей із проблеми національної самосвідомості особистості. Дотримання принципу історизму дозволить не лише розкрити еволюцію цієї проблеми, а й проаналізувати її окремі аспекти у межах згаданих вище галузей психології [24; 65; 173; 248; 300; 435].

Витоки проблеми національної самосвідомості особистості містяться у наукових джерелах епохи Античності. Одні з перших ідей про чинники розвитку національної та етнічної самосвідомості презентовані у працях давньогрецьких мислителів (Геродота, Гіппократа та ін.), що започаткували географічний (чи екологічний [265]) підхід вивчення особливостей психології народів. Геродот у праці «Історії» описав порівняльні особливості культури і характерів різних народів. Він відзначив, що основним чинником відмінностей між психологією різних народів є природне середовище, в умовах якого

живуть їх представники [93]. Позицію Геродота щодо впливу географічних чинників (ландшафт, клімат) на психологічні особливості народу підтримав Гіппократ. Учений зазначив, що специфіка клімату і географічного положення країни виявляється у формах поведінки і вдачі її представників [94; 169].

Ідею античних мислителів про провідну роль природних умов (географічного положення, клімату та т. ін.) у становленні специфічних психологічних характеристик різних народів вчені підтримали і розвинули лише у XVIII ст. Прихильник географічного детермінізму Ш. Монтеск'є постулював, що формування «духу народу», характерних психологічних рис його представників, зумовлено низкою природних і соціальних чинників. А саме: «...багато речей керують людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, мораль, звичаї; як результат усього цього утворюється спільний дух народу» [223, с. 412]. Визнаючи пріоритет за природними чинниками (кліматом, географічним положенням, ландшафтом і ґрунтами), філософ констатував значущість впливу соціокультурних (закони, мораль, релігія, норми поведінки у цивілізованому суспільстві, традиції, звичаї та історичне минуле народу) чинників на розвиток духу народу. Однак, вважаючи звичаї й традиції соціокультурними чинниками формування «духу народу», він відзначив їх залежність від кліматичних умов його життя. В ході історії, за умови послаблення впливу клімату, одночасно посилюється вплив інших чинників на розвиток психологічних характеристик народу [там само].

Наукова думка про характерні психологічні риси народів і чинники їх розвитку набула нових вимірів у XVIII ст. у працях зарубіжних філософів (Д. Юм, К. Гельвецій, Й. Гердер, І. Кант, Г. Гегель).

Ідею про превалювання соціальних чинників у розвитку національного характеру (цей термін було вперше застосовано замість терміну «дух народу») розвинув Д. Юм. До цих чинників учений зараховував: форму правління, матеріальний стан, статус народу, а також його взаємодії з іншими народами. Провідна роль у розвитку національного характеру, єдиної мови тощо

належить професійному спілкуванню та спільним інтересам представників цього народу. Водночас він зважав і на значущість впливу географічних чинників на специфіку національного характеру різних народів [428].

К. Гельвецій у праці «Про людину» стверджував, що кожен народ вирізняється своїм характером, що пов'язано з особливостями сприймання довкілля його представниками. За позицією філософа, характер народу – це спосіб світобачення і сприйняття довкілля представниками цього народу, що зумовлено його історичним минулим. Тому зміна форми правління, а, отже, і соціально-політичних взаємодій суттєво впливає на характер народу [91].

На погляд Й. Гердера, народом є спільність людей, у яких свідомість формується засобами їх мовлення та історичними традиціями. Основою цих традицій є почуття ідентичності представників такого народу, а також їх участь у спільних взаємодіях. Душу народу вчений вважав його провідною ознакою; іншими – мову, культуру та т. ін. Підтримуючи ідеї Ш. Монтеск'є про визначальну роль клімату й ландшафту в розвитку душі народу, він наголосив і на зумовленості цього процесу історією, суспільним ладом, особливостями виховання і стилем життя народу. Філософ уперше висловив думку про вплив історії і мови народу на свідомість його представників. Характерними якостями його співвітчизників було визначено: доброчесність, правдивість, мужність, сором'язливість, уміння любити, обережність, повільність, неповороткість; слов'ян – надмірну гостинність, щедрість і цілковиту покірність. Вивчаючи психологічні риси різних народів, він резюмував, що душа народу виявляється у специфіці мови й мовлення, почуттів і вчинків його представників. Учений відзначив і труднощі такого вивчення, що пов'язані зі здатністю дослідника правильно сприймати і розуміти специфічні риси представників різних народів; із його умінням оцінювати кожен народ згідно з культурними особливостями й уявленнями про себе його представників [92].

Схожої до попередньо окресленої позиції дотримувався й І. Кант. Філософ постулював, що кожен народ вирізняється своїм характером, до якого

належать позитивні та негативні риси. Погоджуючись із науковими ідеями щодо впливу природних (клімат, ґрунт тощо) і соціальних (форма правління і т. ін.) чинників на формування характеру народу, він надав значущості й рисам предків, що успадковуються генетично та передаються від попереднього покоління до наступного. Зміна місця проживання народу і форми правління не призводить до зміни його характеру, мови, національного одягу тощо. Характер народу виявляється передусім у його ставленні до інших народів і гордості за власну суспільну та державну свободу [135].

Національний характер як низку різних проявів суб'єктивного духу (а саме, ставлення представників нації до самих себе) у неоднакових природних умовах уперше визначив Г. Гегель. За позицією філософа, що є співзвучною з поглядами Й. Гердера та І. Канта, формування національного характеру зумовлено соціокультурними і природними, географічними чинниками. Отже, зміна клімату, устрою в країні, що є місцем постійного проживання представників конкретної нації, призводить до зміни національного характеру, а його специфічні особливості впливають на хід історії цієї нації. Сталість умов проживання забезпечує незмінність і стійкість відмінностей між представниками різних націй. Г. Гегель уперше визначив суттєві відмінності між національним характером і темпераментом за їх змістом. Національний характер стосується спільності, а темперамент – окремої людини, як її представника. Вивчаючи «психологічні портрети» європейських народів, філософ виявив відмінності та схожість між ними. Так, якостями англійського національного характеру є повага, консерватизм неухильне дотримання традицій; німецького – витримка, поміркованість. Схожа риса національних характерів іспанців та італійців – індивідуалізм; однак її прояви у них різні.

У контексті державотворення Г. Гегель трактував поняття «дух народу», як особливий дух, що спрямований до істинної свободи. Досягнення народом справжньої свободи виявляється у відчуженні від своєї сутності та його

розумінні смислу всезагального. Як наслідок, цей народ стає всесвітньо-історичним, а формою існування такого стану є держава [87; 88].

Загалом погляди давньогрецьких (Геродота, Гіппократа) та європейських (К. Гельвеція, Й. Гердера, Г. Гегеля, І. Канта, Д. Юма) мислителів на сутність характеру народу, народного духу, «дух народу», національного характеру і чинників їх розвитку сприяли подальшому науковому вивченню психології народів та появи нових ідей про національну самосвідомість.

У XIX ст. М. Лацарус і Г. Штейнталь обґрунтували теоретико-методологічні засади вивчення національної самосвідомості. За позицією філософів, народ є найважливішою і найнеобхіднішою для кожної людини спільністю. Порівняно з расою та племенем, належність до певного народу людина визначає суб'єктивно. Сукупність людей, які зараховують себе до одного народу, та вирізняються особистими думками про себе, власну подібність і належність до однієї спільності, є цим народом. Належність до одного народу, потреба у виконанні його представниками спільних взаємодій зумовлює появу в них психічної схожості, подібних почуттів, нахилів і бажань. Цю психічну схожість вони визначили як «народний дух». За Г. Штейнталем, народний дух виявляється у свідомості людей, яку надто складно зрозуміти та дослідити. На думку М. Лацаруса і Г. Штейнталя, «народний дух» можна охарактеризувати за допомогою низки проявів буденної свідомості представників народу: мови; вдачі та звичаїв; нахилів і вчинків; традицій, міфів; релігії; мистецтва і народної творчості (пісень, віршів і т. ін.). Дух є спільним творінням людського суспільства, а народ – духовним творенням його представників. Специфіка народного духу полягає у тому, що на кожному історичному етапі розвитку народу він залишається статичним і не залежить від жодних змін. Ця особливість є чинником єдності характеру народу, незважаючи на індивідуальні відмінності його представників. Кожен народ має суттєву вирізнявальну ознаку, свій «дух», своєрідну культуру, що є критерієм відмінностей між різними народами [416; 417].

У кінці XIX ст. вивчення психології народів продовжив В. Вундт. На погляд ученого, психологія кожного народу міститься у його душі. «Душу народу» конструюють загальні уявлення, почуття та прагнення багатьох людей. Початковий зміст цих уявлень, які зумовлено потягами і почуттями, міститься у міфах. Уявлення, що є в «душі народу», виявляються у мовленні його представників. Звичаї та вчинки, що регулюються правовими законами і вольовими зусиллями, також презентують ці загальні уявлення. Мовлення, міфи та звичаї є тісно пов'язаними між собою продуктами творчого духу народів. За його позицією, психологію народу можна зрозуміти, вивчаючи загальні явища свідомості, які властиві багатьом представникам певного народу (методом інтроспекції), та їх загальні уявлення, почуття і прагнення (засобами культурно-історичного методу, що передбачає аналіз традицій, релігії, міфів, мистецтва, національної літератури, культурних пам'яток) [80].

Погляди В. Вундта, М. Лацаруса і Г. Штейнталя були детермінуючими для подальшого наукового вивчення національної та етнічної самосвідомості як стрижневих психологічних ознак народу. Водночас, у зв'язку з появою в кінці XIX ст. психоаналітичного напрямку, на початку XX ст. розпочали з'являтися нові дослідження психології народів. У них презентовано ряд наукових положень: про несвідоме як джерело розвитку етнічної самосвідомості (Г. Лебон); специфіку уявлень і мислення представників різних народів (Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс); «базову особистість» для кожної простої культури (А. Кардинер); «модальну особистість», що відбиває стійкі риси багатьох представників конкретної культури (Р. Лінтон); вплив етнокультурних чинників на розвиток вищих психічних функцій представників різних культур (Р. Бенедикт, Ф. Боас, А. Кардинер, М. Мід, Р. Лінтон, Ф. Хсю) та ін.

Питання про подібне та відмінне у психіці представників різних народів було предметом наукового вивчення Г. Лебона. Вчений відзначив, що у низці психологічних особливостей представників народу (середній тип особистості) виявляється його сутність. Однак, незважаючи на відмінності, усі

представники певного народу мають спільні успадковані властивості, що є основою для опису середнього типу особистості цього народу. Індивідуальні відмінності у психіці представників певного народу зумовлюють появу в них різних почуттів, дій, вчинків, світосприйняття і мислення.

Представники певних типів народів можуть асимілюватися у раси. Так, первісна раса складається з народів, у яких відсутня культура; до нижчої раси належать народи з початковим типом цивілізації; середню расу утворюють народи з високим типом цивілізації; вищу – лише індоєвропейські народи, які досягли найвищого рівня у галузях мистецтва, літератури та філософії. Кожна раса вирізняється своїм стійким психічним складом – душею, характером, розумом тощо. Соціолог підкреслив: «Я вивчаю утворення і душевний склад історичних рас, тобто штучних рас, які утворилися в ході історії у зв'язку з війнами, іміграцією і політичними трансформаціями, й спробую довести, що результатом складу їхньої душі є історичне минуле таких рас» [183, с. 17-18].

За Г. Лебоном, душу раси утворюють ідеї та почуття кожного її представника; водночас ця душа управляє еволюцією всього народу. До раси належать живі люди, що є її представниками в теперішньому часі, та їх предки, які були представниками цієї раси в минулому. Адже предки протягом багатьох століть закладали основи раси, створювали її душу. Вони «управляють» надсвідомим – невидимою сферою, якій підкоряються розум і характер живих представників раси [182; 183]. Окреслюючи психічну організацію рас, учений уперше реалізував принципи психоаналізу.

Значний вплив на розвиток етнопсихологічних знань у той час зумовили підходи прихильника соціологічного напрямку в етнології Л. Леві-Брюля та фундатора структурної антропології К. Леві-Строса. Так, Л. Леві-Брюль вивчав «первісне мислення», а саме мислення таких народів, як австралійці, фіджійці, туземці Андаманських островів та ін. і порівнював його з мисленням сучасних, цивілізованих народів. Учений встановив, що представники кожного народу, як первісного, так і сучасного, вирізняються своїм особливим типом мислення.

Специфіка мислення представників різних народів залежить від колективних уявлень. Поняття «колективні уявлення», що було введено до наукового обігу етнології Е. Дюркгеймом, етнолог трактував як незалежні від буття окремої людини, спільні вірування і почуття представників конкретної спільності. Такі уявлення виявляються у спільній мові, віруваннях, традиціях, звичаях і т. ін. Прояви колективних уявлень можна помітити у кожного представника народу. Колективні уявлення передаються від попереднього до наступного покоління. Ці уявлення «нав'язуються» багатьом людям, зумовлюючи появу в них страху, поклоніння та т. ін. Загальною властивістю колективних уявлень є містичність. На погляд ученого, вивчення колективних уявлень сприятиме розумінню категорій і логічних принципів, якими користуються представники цивілізованих суспільств [184]. Висловлені Л. Леві-Брюлем ідеї про колективні уявлення сприяли обґрунтуванню поняття «соціально-психологічні архетипи», що має важливе значення для вивчення психологічних особливостей представників різних народів.

Слідом за Л. Леві-Брюлем, порівняльне дослідження мислення і культури представників первісних і сучасних народів провів К. Леві-Строс. Науковий інтерес дослідника зосереджувався на встановленні схожості, а не відмінностей, об'єктів його вивчення. А саме – пошуках таких внутрішніх універсальних структур, що є основою кожного психічного явища, зокрема й мислення. Він виявив у представників первісних і сучасних суспільств схожість законів функціонування мислення, законів культури та інших законів, яким підкоряються суспільства. Ця схожість пов'язана з тим, що формування різних видів соціальної поведінки у людей із відмінних суспільств зумовлено дією загальних чинників і механізмів. Подібними для різних цивілізацій є низка людських цінностей, однак їх реалізація вирізняється своєю специфікою у кожній із них. Універсальною для людства є потреба у пізнанні довкілля; універсальною операцією мислення – категоризація [185].

Положення мислителів XIX–початку XX ст. про культуру як провідний чинник розвитку психологічних особливостей представників різних народів, підтримали й розвинули вчені (Ф. Боас, Р. Бенедикт, А. Кардинер, М. Мід, Р. Лінтон, Ф. Хсю), що презентували психологічну антропологію.

Етнограф, антрополог, засновник психологічної антропології Ф. Боас досліджував психологічні аспекти культури різних народів. Вважаючи, що традиції та культура людей тісно пов'язані з особливостями їх психіки, вчений зосередив свій науковий інтерес на феномені «акультурації» – процесі взаємовпливу представників однієї культури на представників іншої. Він установив, що внаслідок акультурації певні культурні явища (звичаї, традиції й т. ін.), які властиві представникам більш розвинутої культури, сприймаються, ретельно переосмислюються і застосовуються представниками менш розвинутої культури. Результатом акультурації є зміна психіки у представників останньої [446]. За Ф. Боас, кожна культура вирізняється своїми унікальними явищами, а запозичення окремих культурних явищ у інших народів супроводжується тривалим процесом сприймання і переосмислення.

Наукові ідеї Ф. Боаса були засадничими для обґрунтування теорії «Культура та особистість». Так, Р. Бенедикт постулювала неповторність конфігурації кожної культури. На думку культурантрополога, складники кожної культури поєднані в одне специфічне ціле. Однак у всіх культурах є досить обмежена кількість типів поведінки, які можна ретельно дослідити [438]. Вивчаючи культуру жителів Японії, вона виявила чинник, що зумовив появу в їх національному характері таких суперечливих рис, як почуття прекрасного і фанатизм у відданості владі імператора. Цей чинник полягає у специфіці процесу соціалізації японців: з дитинства вони усвідомлюють необхідність підкорення власних бажань інтересам спільності; а з метою уникнення сорому для себе чи своєї сім'ї можуть вдаватися до усіх способів [439]. Дослідниця підкреслила важливість вивчення історії різних культур.

За позицією культуролога і психоаналітика А. Кардинера, культура суттєво впливає на особистісний розвиток індивіда. У кожній простій культурі (зокрема в племені) є один превалюючий тип особистості, що вирізняється певним стилем мислення, почуттями тощо. Цю особистість, що є найбільш адаптованою до своєї культури, він визначив як «базову особистість» [452].

Науковий пошук учениці Ф. Боаса і Р. Бенедикт, етнографа М. Мід був спрямований на вивчення суспільної свідомості у різних культурах. На її погляд, специфіка свідомості представників конкретної культури виявляється у поєднанні закономірностей їх психіки, що зумовлено провідними нормами цієї культури (традиціями, звичками, специфікою поведінкових проявів) [220].

Згодом проблема впливу складних сучасних культур на становлення особистості, яку не розв'язав А. Кардинер, зацікавила соціолога Р. Лінтона. З метою розв'язання цієї проблеми вчений визначив поняття «модальна особистість» як «...продукт взаємодії біологічного спадку людини (її вроджених здібностей) і життєвого досвіду представників групи, що зумовлює форму прояву цих здібностей і управляє ними» (цит. за [392, с. 61]). Модальна особистість вирізняється такими стійкими якостями, що характерні для більшості представників певної спільності зі складною культурою та виявляються у їх почуттях, думках і діях [там само].

За переконаннями Ф. Хсю, багато представників кожної культури мають однакові соціальні уявлення, що управляють їх поведінкою. Ці уявлення можуть існувати у свідомій і несвідомій формах [462]. Окреслені Ф. Хсю спільні соціальні уявлення представників певної спільності, на думку Ф. Бока [440], презентують її національний характер.

Отже, важливим внеском учених (Ф. Боас, Р. Бенедикт, А. Кардинер, М. Мід, Р. Лінтон, Ф. Хсю) у становлення етнопсихології стали положення про значущість впливу кожної культури на психіку її представників.

Психоаналітичну лінію у дослідженні психічного складу представників різних культур підтримав і продовжив К. Юнг. За позицією вченого, основою

психічного складу представників кожної культури є їх спільне та єдине колективне несвідоме. Колективне несвідоме – це результат спільного для всіх людей досвіду, тобто досвіду їх предків. Колективне несвідоме виступає джерелом досвіду та ідей для живих представників кожної культури. Початкові образи, «відбитки» інстинктивної енергії колективного несвідомого у пам'яті людей він визначив як архетипи. Водночас архетипи є структурно-формульними елементами всередині несвідомого, з яких утворюються архетипічні образи, які превалюють у фантазіях окремих людей і міфології усієї культури. Психолог відзначив, що архетипи виявляють «...готовність знову і знову продукувати однакові чи схожі міфічні ідеї» [450, с. 69]. Архетипи з'являються як основні паттерни-ситуації та персонажі, що повторюються. З кожним архетипом пов'язано низку символів [430; 431]. Отже, колективне несвідоме й архетипи зумовлюють значний вплив на психічний склад кожної культурної спільності та психіку її представників.

Вивчення проблеми колективного несвідомого та колективних уявлень проводили представники школи «Анналів» – М. Блок, Ж. Дюбі, У. Раульф, Л. Февр та ін. Учені розробили оригінальну концепцію філософії історичного пізнання, в основу якої було покладено таке положення: оскільки творцями історії та культури народу є люди, які мислять, то усі досягнення матеріальної культури цього народу є проявом його ментальності [310]. З метою точнішого позначення об'єктів своїх наукових досліджень (колективних атитюдів; невисловленого та неусвідомленого; буденного мислення і практичного розуму; метафор, категорій, символів як стійких форм мислення), представники цієї школи замість термінів «колективні уявлення» і «колективне несвідоме» вперше використали термін «ментальність». За Ж. Дюбі, ментальність є системою образів, що містяться в основі уявлень людини про світ і власне місце у ньому, зумовлюючи її вчинки та поведінку [124]. Натомість У. Раульф стверджував, що ментальність є значно глибшою порівняно з іншими формами людської свідомості та поведінки.

Матеріальними проявами ментальності є мислення, почуття та дії людини [133]. В ментальності представників кожного народу виявляється специфіка його світорозуміння [368; 436]; натомість структуру ментальності конструює ієрархія цінностей народу, що склалася в ході його історичного розвитку [48].

Підсумовуючи окреслені вище наукові позиції, резюмуємо, що зарубіжні вчені при вивченні різних аспектів проблеми національної самосвідомості апелювали до географічного та культурологічного підходів.

Із-поміж вітчизняних учених питання про умови самопізнання людини як представника певного народу вперше поставив у XVIII ст. Г. С. Сковорода. За уявленнями мислителя, кожна людина має прагнути до самопізнання засобами пізнання конкретного народу. Лише пізнавши свій народ, у ньому можна пізнати й себе – так влучно він висловив власну філософсько-психологічну позицію [314; 315]. Філософ стверджував, що пізнання конкретного народу є основною умовою пізнання людиною себе як його представника [300]; інакше кажучи, розвиток національної свідомості особистості є важливою умовою розвитку її національної самосвідомості. Значущість філософських текстів мислителя для становлення української нації підкреслив сучасний філософ, дослідник його творчої спадщини, В. Г. Кремень: «Самобутність, цілісність, оригінальність філософської системи Г. Сковороди визначила шляхи подальшого розвитку національного духу. У поєднанні з національною історією, традиціями й ментальністю українського мислителя стала невід’ємною частиною вітчизняної культури» [171, с. 371].

У XIX ст. науковий інтерес мислителів (К. М. Бера, М. Я. Данилевського, К. Д. Кавеліна, М. М. Карамзіна, В. О. Ключевського, М. І. Надеждіна, М. Г. Чернишевського та ін.) було сконцентровано на питанні національного характеру. Так, М. М. Карамзін здійснив порівняльний аналіз характерних особистісних якостей росіян та українців. Учений констатував, що, порівняно з російським, український національний характер вирізняється надзвичайною щедрістю і прагненням до знань [138]. На думку М. І. Надеждіна, розвиток

національного характеру зумовлено, в першу чергу, природними чинниками, в другу – політичними, економічними, соціальними і культурними умовами життя народу [237]. Об'єктом наукового вивчення К. Д. Кавеліна виступили взаємозв'язки між психологічними особливостями представників одного народу. На погляд науковця, з метою їх встановлення необхідно з'ясувати особливості взаємних зв'язків між вдачею, звичаями, традиціями і віруваннями людей. Розумінню національного характеру сприяє й дослідження пам'яток старовини цього народу [134]. Натомість К. М. Бер відзначив доцільність аналізу способу життя та вдачі представників різних народів, їх розумових характеристик і т. ін. [60; 172; 426].

За позицією М. Г. Чернишевського, народ є спільністю людей зі схожими розумовими та моральнісними рисами. Національний характер є певною сумою проявів різноманітних якостей представників народу, що зумовлені історією цього народу й специфікою їх буденного життя. На його думку, вивчаючи специфіку розумових і моральнісних рис, які у представників різних народів зумовлені відмінностями в їх мові, освіті й способі життя, можна описати національний характер. Мова – це національне, загальнонародне надбання. У лінгвістичному ракурсі народ утворюють усі люди, які розмовляють однією мовою. Також він констатував негативний вплив хибних стереотипів щодо національного характеру на взаємодії між народами [402].

На думку М. Я. Данилевського, аналіз розумової, моральнісної та естетичної сфер життя представників різних народів сприяє встановленню відмінностей між такими народами. За результатами такого аналізу, вчений визначив 10 культурно-історичних типів, зокрема слов'янський і європейський (романо-германський). Особливої уваги він надавав дослідженню основних рис представників кожного культурно-історичного типу, що виявляються та активно функціонують у його історії, культурі й суспільному житті [112].

Всебічне вивчення проблеми відображення національної самосвідомості у психологічній науці середини XIX ст.–початку XX ст. дозволило

Т. Д. Марцинковській резюмувати, що Н. Я. Данилевський, В. О. Ключевський, М. Г. Чернишевський та ін. виявили низку таких позитивних і негативних характерних якостей представників російського народу, як доброта, щедрість; лінощі, несистематичність й неорганізованість у роботі, імпульсивність [215].

На особливості національного характеру представників різних народів, що відбиваються передусім у різних формах їх національного мистецтва, звернув увагу М. В. Гоголь. У своїх творах він описав специфіку і різноманіття народних танців, відзначивши їх зумовленість характером та способом життя різних народів. Так, у танцях гордовитого народу помітна схожа якість (гордість), у танцях безтурботного та вільного народу – безмежна воля й поетичне самозабуття. Мислитель підтримав ідею щодо значущості впливу географічного чинника на специфіку національного характеру, наголосивши, що танці народів зі спекотним кліматом вирізняються своєю пристрасстю [99].

Значний інтерес привертають думки історика М. І. Костомарова. Багато часу дослідник присвятив вивченню українських пісень, у яких найвиразніше відзеркалено національний характер і свідомість українців. Його цікавило й питання про символіку українського національного характеру, що є специфічною для різних історичних епох: образ козака, чумака, селянина. Аналізуючи історичне минуле російського та українського народів, він установив, що, порівняно з росіянами, українці характеризуються терплячістю і толерантністю у ставленні до представників інших народів [167].

Вагомий внесок у розвиток наукових знань про національну самосвідомість і національний характер українців зробили прозаїк, громадський діяч Г. Ф. Квітка-Основ'яненко; мовознавець, етнограф О. О. Потебня; поет, прозаїк Т. Г. Шевченко; поет, етнолог П. П. Чубинський; письменник, поет, учений, громадсько-політичний діяч І. Я. Франко.

У своїх творах і публікаціях Г. Ф. Квітка-Основ'яненко [146] та П. П. Чубинський [425] окреслили такі вирізнявальні якості національного характеру українців, як: гостинність, охайність, меланхолійність, упертість.

Важливу ідею про цілісність українського народу як провідний чинник розвитку національної самосвідомості його представників представлено у творах І. Я. Франка і Т. Г. Шевченка. Зокрема Т. Г. Шевченко у своїх творах (поезіях, повістях, «Журналі», листах [409]) постулював спільність походження, території, історичної долі, культури й мови українців. Як резюмувала сучасний історик С. А. Брижицька [51], вживання поетом і прозаїком слів «батько», «брат», «Батьківщина», «український», «земляк» та т. ін. сприяло розвитку національної ідентичності в його співвітчизників.

Звертаючись у своєму листі до галицької молоді, І. Я. Франко наголосив на значущості створення української нації з самостійним культурним і політичним життям, що є здатною присвоювати найкращі світові культурні надбання. За його переконаннями, для утвердження своєї нації кожному українцеві важливо знати природно-географічні особливості території його проживання, суспільні та громадські проблеми рідної країни [389]. Загалом творча спадщина Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка й досі здійснює винятковий вплив на національну свідомість українського народу.

Об'єктом наукового інтересу О. О. Потебні виступили розумові та мовні особливості представників різних народів. Учений вважав, що єдність мови представників одного народу, сприяє його трансформуванню у народність, появі у них відчуття власної схожості й відмінностей від інших, тобто етнічної ідентичності. Своєрідність мови представників різних народів визначає специфіку їх мислення. Він постулював, що зникнення мови народу зумовлює його денационалізацію; освіта і культура є провідними чинниками розвитку національного характеру; проте особливості мови і мислення представників різних народів інколи перешкоджають взаєморозумінню між ними [280; 281].

Розкриті вище теоретичні та методологічні положення вчених ХІХ ст. були засадничими для подальшого розвитку наукових ідей про національну самосвідомість у ХХ ст. Мовознавець Д. М. Овсянко-Куліковський, займаючи співзвучну зі своїм учителем О. О. Потебнею позицію, презентував власні

думки у праці «Психологія національності». Учений підкреслив, що мова є основою народної психіки та провідною ознакою нації. Власні переконання він обґрунтував за допомогою низки міркувань. Так, людина за національністю батьків і місцем свого народження є представником конкретної нації. Однак, якщо ця людина живе в іншій країні, виховується засобами мови та культури іншої нації, то вона стає її представником, адже втрачено лінгвістичний зв'язок між нею і рідною нацією. Особливості психіки представників різних народів зумовлено їх вольовими зусиллями і специфікою мислення, що залежить від несвідомих компонентів психіки людини [250; 251].

Утвердження етнічної психології як науки пов'язано з іменем філософа Г. Г. Шпета. За переконаннями ученого, у типових колективних переживаннях представників певного народу виявляються як особливості їх мовлення, мислення, почуттів, вірувань, вдачі, вчинків, дій і т. ін., так і об'єднуюча характеристика їх психіки [412; 414]. Він підкреслив, що необхідно вивчати не соціальні та духовні продукти культурно-історичного розвитку народу (мову, релігію, міфи, звичаї, традиції й т. ін.), а ставлення його представників до цих продуктів. Адже ставлення представників кожного народу до його духовних цінностей найвиразніше презентує психологію цього народу [413].

Постулат про мову як значущу національну ознаку підтримав учений і мовознавець І. І. Огієнко. На його думку, в мові виявляється культура і ступінь свідомості представників певної національності. Мова є важливим чинником національного визнання кожного народу [252; 253].

У період із 30-х до 50-х рр. ХХ ст. розвиток думок про національну та етнічну самосвідомість продовжили О. Кульчицький і Д. Чижевський. За Д. Чижевським, із метою виявлення специфіки національного характеру потрібно вивчати творчість народу, найбільш виразні історичні епохи у його розвитку, думки та особистісні якості видатних представників цього народу. Українців вирізняють індивідуалізм, прагнення до свободи; сентиментальність і ліризм, що найвиразніше відбиваються в їх звичаях і традиціях. Найяскравіші

історичні епохи – «князівська доба» та «доба бароко» – зумовили появу в українському національному характері таких рис, як неспокій, схильність до релігійності й філософствування. Характерною рисою українців є надзвичайна емоційність, що народжується у «глибині серця». Мислитель відзначив схильність українців до духовного усамітнення та їх толерантність у ставленні до представників інших народів [406].

Співзвучну позицію зайняв В. Г. Кремень, постулювавши, що українська «філософія серця» становить «...сутнісну основу національної свідомості, на ґрунті якої формується національна ідея» [171, с. 13].

Аналіз українського національного характеру здійснив О. Кульчицький. Науковець описав історичні, географічні, соціальні й культурні чинники та їх вплив на характер українців, підтримавши погляди мислителів щодо емоційності та ліризму як особливих рис українського національного характеру. В руслі психоаналітичного підходу до вивчення психіки народів, він констатував, що в українському колективному несвідомому домінує архетип «доброї, ласкавої, плідної Землі». Завдяки цьому архетипові, українцям властиві м'якість, пасивність, неагресивність [177].

У 50-х рр. ХХ ст. історика Б. Ф. Поршнєва і соціолога, психолога І. С. Кона зацікавила проблема чинників розвитку національного характеру. За Б. Ф. Поршнєвим, такі чинники можливо виявити в процесі аналізу соціально-економічних і культурних умов його життя, що склалися історично. Кожен народ вирізняється особливими рисами, а його представники – певними вербальними і невербальними засобами спілкування [279]. Погоджуючись із думкою вченого про те, що жодна окремо взята найбільш значуща соціально-психологічна риса народу не розкриває його характер, І. С. Кон підкреслив унікальність структури характерологічних особливостей нації й узагальненість її компонентів. Тому необхідною методологічною вимогою до вивчення національного характеру є апелювання до відносності його якостей. Провідна функція національної самосвідомості полягає у співвіднесенні, порівнянні

особистістю своїх якостей із рисами представників іншої нації. Підтримуючи ідеї Б. Ф. Поршнєва, він наголосив, що чинниками розвитку національного характеру є ціннісні орієнтації та світогляд представників кожного народу, які сформувалися у конкретних історичних умовах їх життя [155].

З-поміж різноманіття сучасних філософських праць привертають увагу результати дослідження національної самосвідомості на рівні спільності, що були одержані зарубіжними (Д. Г. Абуладзе, О. В. Ладигіна, М. М. Шахбанова) і вітчизняними (С. М. Бойко, А. П. Дербак, С. О. Мофа) філософами.

За Д. Г. Абуладзе, національна самосвідомість, національні почуття і національний характер є складними підсистемами національної свідомості. До структури національної самосвідомості належать рефлексивні та аксіологічні прояви буття нації. Функціонування цих проявів забезпечує спрямованість свідомості. А саме: національна самоідентифікація, національні знання та їх адекватна інтерпретація (ядро), національні уявлення, історична пам'ять, національні цінності (ідеали, норми, потреби, інтереси, традиції нації), стереотипи [2]. На думку О. В. Ладигіної, соціально-політичні зміни зумовлюють переоцінку цінностей, появу нових поглядів, конструюючи нову аксіологічну модель у національній самосвідомості [180]. Натомість М. М. Шахбанова, вивчаючи національну самосвідомість дагестанців, виявила, що не лише суспільні зміни, а й релігія суттєво впливають на їх національну самосвідомість. У структурі цього феномена дослідниця виокремила такі конструкти: усвідомлення спільності походження, історії, самоназви та мови; усвідомленість цінностей, інтересів, традицій, звичаїв і стереотипів [407].

У ракурсі проблеми державотворення С. О. Мофа позиціонував, що національна самосвідомість – це процес усвідомлення й ствердження представниками кожної нації її унікальних об'єктивних і суб'єктивних особливостей життєдіяльності як аксіологічної засади національної єдності, реалізації спільних потреб та інтересів. Філософ визначив, що національна самосвідомість є провідним чинником державотворення [229].

Співзвучною з Д. Г. Абуладзе та О. В. Ладигіної є позиція С. М. Бойко щодо сутності та структури національної самосвідомості. За С. М. Бойко, національна самосвідомість українського народу є цілісною системою, що містить такі компоненти: пізнавальний – пізнання своєї етнічності в суспільно-історичному плані; усвідомлення територіальної, духовної та політичної єдності нації, її культурної самобутності й неповторності, місця та ролі нації у світовій історії; емоційно-оцінний – прояви оцінного ставлення до своєї нації, національних почуттів; адекватне оцінювання реальних і потенційних можливостей своєї нації; регулятивний як реалізація нацією свого права на незалежне існування; здатність до свідомого управління настроями нації, підпорядкування її активності інтересам нації; ціннісний – множина базових і національних цінностей. Провідна роль у цій структурі належить ціннісному компонентові, що є її системоутворюючим чинником. Окреслені компоненти забезпечують процеси самопізнання, саморегуляції, самооцінки, саморозвитку, самовизначення, самореалізації й самоутвердження української нації [36].

За А. П. Дербак, національна самосвідомість є цілісною саморефлексією нації. Духовими засадами її розвитку є: націєзнавчі наукові джерела, що зумовлюють самоідентифікацію народу; світоглядні життєсміслові орієнтири, моральні цінності й норми, якими керуються представники нації. Провідна функція національної самосвідомості – стимулювання націєтворчої активності особистості з огляду на національні ідеали і ціннісні орієнтири. Основна роль у розвитку національної самосвідомості особистості належить еліті нації. Важливим чинниками цього процесу є такі: осмислення особистістю свого досвіду в національному житті; цілеспрямоване вивчення нею історичного минулого та сьогодення своєї нації; усвідомлення потреби в мобілізації суспільних зусиль для розв'язання нагальних національних проблем; просвітницько-виховна і пропагандистсько-агітаційна діяльність із боку суспільних інституцій; а також її активна участь у націєтворчих процесах [115].

Презентована панорама філософських і психологічних ідей дозволила дійти таких висновків. Думки науковців від античних часів до середини ХХ ст. про сутність народного духу, особливості національного характеру та чинники їх становлення є основою для подальшого вивчення психологічних рис різних народів, зокрема їх самосвідомості. Активний науковий інтерес, що стосувався проблематики національної чи етнічної самосвідомості, помічений у середині ХХ ст. Учені спрямовували свої наукові пошуки на розкриття сутності, структури, чинників розвитку і функцій національної самосвідомості як однієї з характеристик спільності. Однак пильний погляд на результати цих пошуків дозволив констатувати гостру нестачу наукових праць із проблеми національної самосвідомості на рівні особистості; відсутність чіткості у визначенні сутності й структури цього феномена, зарахування до неї конструктів національної свідомості (Д. Г. Абуладзе, О. В. Ладигіна та ін.); змішування дефініцій національних і етнічних понять (М. М. Шахбанова).

Проведений огляд наукових знань у широкому історичному ракурсі засвідчив, що за межами інтересу вчених залишилося вивчення таких значущих для вітчизняної психології питань, як дефініції та розмежування понять «національна самосвідомість» і «етнічна самосвідомість»; диференціація термінів «нація» й «етнос», «національна свідомість» і «етнічна свідомість», «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність».

1. 3. Феноменальне поле національної та етнічної самосвідомості

Проведений історичний екскурс наукових підходів до вивчення проблеми національної самосвідомості дозволив констатувати, що унікальність феноменів «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» потребує такого особливого теоретичного аналізу, який би повною мірою розкривав їх

сутність, функціонування, висвітлюючи спільне та відмінне між ними, а не лише перераховував їх ознаки чи ототожнював ці феномени.

У сучасному науковому дискурсі вчені частіше апелюють до концепту «національна самосвідомість». Нерідко поняття «національна самосвідомість» ототожнюється з поняттям «етнічна самосвідомість», змішується з ним («етнонаціональна самосвідомість») чи з іншими (національна свідомість, національна ідентичність тощо) поняттями. Однак і досі нерозв'язане питання про те, чи можливі у психологічній науці такі ототожнення або змішування. Тому питання визначення сутності концепту «національна самосвідомість» особистості і його співвідношення з концептом «етнічна самосвідомість» є одними із найактуальніших у вітчизняній психологічній науці.

За свідченнями вчених (В. Г. Кремень, А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв, Т. Г. Стефаненко, М.-Л. А. Чепа та ін.), наявність дискусійних питань, пов'язаних із поняттями «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість», зумовлено невизначеністю вживання невід'ємних від них термінів «нація» й «етнос» у зарубіжній і вітчизняній науці. Так, Т. Г. Стефаненко зазначила, що «...у зарубіжній літературі поняття «етнос» вживається вкрай рідко, а у вітчизняній – залишається неоднозначним, адже поки що не склалося загально визнаного розуміння його природи, характеру та будови» [368, с. 17]. Цю невизначеність зумовлено тим, що термін «нація» – латинського походження і перекладається як «плем'я, народ», а термін «етнос» у перекладі з грецької мови, за його походженням, також означає плем'я, народ [287; 385]. З огляду на це, доцільно спочатку уточнити сутність понять «нація» та «етнос» і встановити їх співвідношення. Знання про цю проблематику з різних наукових галузей (етнографії, політології, соціології), що розпочали розвиватися раніше, є важливими для вирішення таких проблем у психології.

Порівняно з поняттями «етнічна спільність» й «етнос», що були введені до наукового обігу в кінці XIX ст. [273], та які вкрай рідко використовуються зарубіжними вченими [368], поняття «нація» з'явилося значно раніше і до

кінця XIX ст. застосовувалося для позначення політичної, а з XX ст. – етнічної спільності [273]. Спочатку презентовано основні погляди зарубіжних і вітчизняних учених на сутність феномена «нація» у руслі політичної, психологічної, культурологічної, історико-економічної та етнічної теорій нації.

У XVII ст. Г. Гроцій визначив націю як політичну спільність людей, що вирізняються специфікою характеру, живуть на одній території з певними кордонами і підкоряються своєму урядові [96]. За І. Кантом, народ є великою групою людей, які складають єдине ціле і живуть в одній місцевості; його частиною є нація як громадянське ціле на основі спільного походження її представників [135; 136]. У XIX ст. Е. Ренан постулював, що нація – душа, яка створюється на основі спільних спогадів людей про минуле, їх теперішнього прагнення жити разом і вольових зусиль задля продовження історії нації [463].

У кінці XIX ст.–на початку XX ст. важливі психологічні ідеї щодо сутності нації та процесу націогенезу висловили: соціолог О. Бауер; соціологи Р. Емерсон і К. Симонс-Симонолевич; політолог, етнолог О. Бочковський; історик Г. Сетон-Вотсон. За констатацією О. Бауера, нація є спільністю людей, які вирізняються спільним характером завдяки спільній долі, незалежно від їх мови, території та економічної діяльності [20]. На погляд Р. Емерсона, нація – це спільність людей, які «...поділяють важливі факти спільної історії й усвідомлюють своє спільне призначення у майбутньому» [443, с. 95].

Натомість О. Бочковський вважає, що необхідно розрізняти поняття «народ» і «нація», процеси етногенезу і націогенезу. Порівняно з народом, як несформованою етнографічною масою, націю вирізняють організованість і національна свідомість її представників. Із метою глибокого розуміння природи нації доречно насамперед зважати на її суб'єктивні ознаки (національну свідомість, єдність почуттів, прагнень і вольових проявів представників нації, що мають спільні історичні засади); і лише після цього – на об'єктивні (мову, культуру, територію та т. ін.). Провідним чинником

націогенезу є духовність, а основна роль у досягненні нацією найвищої стадії свого розвитку – духовної спільності – належить еліті, її духовним геніям [49].

Співзвучну з О. Бочковським позицію щодо специфічності феномена «нація» зайняв К. Симонс-Симонолевич. За розумінням ученого, нація є спільністю людей, які живуть на конкретній території, дотримуються певної культури, мають сильне почуття єдності й солідарності; «...спільність, що відзначена чіткою історично закоріненою й усвідомленою її представниками національною ідентичністю, та яка вже має чи прагне створити своє політичне самоврядування» [313, с. 544]. За Г. Сетон-Вотсоном, значущими ознаками і водночас чинниками створення нації є такі: спільне почуття солідарності, єдина культура та національна свідомість її представників [467]. Як видно з презентованих позицій, учені (О. Бочковський, К. Симонс-Симонолевич та ін.) наголошують на необхідності чіткого розрізнення понять «нація» та «етнос».

Питання про сутність поняття «нація» порушив і Е. Сміт. Соціолог відзначив відмінності двох основних концепцій нації. У руслі першої концепції основними компонентами моделі нації є: «історична територія, політико-юридична спільність, політико-юридична рівність її членів, спільна громадянська культура та ідеологія» [320, с. 20]. У другій, «етнічній» концепції нації, прихильником якої був учений, наголошено, що провідними конструктами її моделі є: спільність походження і рідна культура. За його розумінням, нація є сукупністю людей із власною назвою, історичною територією, спільними міфами та історичною пам'яттю, спільною масовою, громадською культурою, спільною економікою, єдиними юридичними правами й обов'язками для усіх її представників. Для кожної нації важливі її етнічні основи: власна назва; міф про спільних предків; спільна історична пам'ять; вирізнявальні складники спільної культури; зв'язок із «рідною землею», спільною територією; почуття солідарності у більшості представників нації [там само]. Представників нації, як етнічної спільності об'єднують спільна економіка, єдині юридичні права та обов'язки. У межах «етнічної» концепції

нації з'явився термін «етнічна нація», основними ознаками якої були спільна культура і спільні уявлення її представників про походження цієї нації [96].

Закінчуючи короткий огляд основних поглядів зарубіжних вчених на поняття «нація», підкреслимо, що його сутність є складною і багатоаспектною. Тому подамо визначення цього поняття у філософському словнику за редакцією В. І. Шинкарука: «Нація (лат. *natio* – плем'я, народ) – стійка спільність людей, яка історично склалася на базі спільності економічного життя, території, мови, особливостей культури та побуту <...>. Важлива роль у формуванні нації належить державі» [385, с. 431–432].

З метою встановлення співвідношення понять «нація» та «етнос» в історичному ракурсі розглянуто основні погляди вчених у галузі етнології на смисл останнього, а також термінів «етнічна спільність» і «народ», що використовувалися одночасно з ними у науковому обігу 2 половини ХХ ст.

За позицією М. Г. Левіна, С. П. Толстова і М. М. Чебоксарова, порівняно з поняттям «народ», поняття «етнічна спільність» є ширшим, адже до цієї спільності можуть належати групи народів, які близькі за ознаками мови й культури, а також ті частини народу, що вирізняються конкретною мовною і культурною специфікою. Народ – це група людей, що склалася історично і пов'язана спільністю території, мови та культури [261]. Згодом М. М. Чебоксаров конкретизував, що етнічна спільність містить народи чи етноси, окремі частини цих народів, а також групи споріднених народів, які характеризуються низкою спільних культурних і мовних рис [400].

Соціально-історичну лінію у вивченні етнічної спільності підтримав С. О. Токарєв. На погляд історика, етнічною є спільність людей, що мають один чи декілька із такої низки соціальних маркерів: походження, територія, релігія, мова, культурний устрій, економічні зв'язки, держава [375].

Позиції соціально-історичного примордіалізму в розумінні феномена «етнічна спільність» дотримувався В. І. Козлов. Ототожнюючи цей феномен із поняттям «народ», учений постулював, що його варто розуміти як «соціальний

організм, що утворився на певній території з груп людей за умови спільності мови, загальних рис культури і побуту, особливостей психічного складу...» [150, с. 56]. За його позицією, провідними ознаками етнічної спільності є такі: етнічна самосвідомість, етнічна самоназва, певна форма соціально-територіальної організації, територія, мова, культурні особливості [там само].

В широкому і вузькому значеннях поняття «етнос» визначив Ю. В. Бромлей. У першому значенні етнос виступає етносоціальним організмом. Видом етносу є нація як економічна і соціальна спільність людей. У другому – етнос є стійкою сукупністю людей, що утворилася історично, на конкретній території. Вчений підкреслив, що етнічна самосвідомість є основним компонентом і провідною умовою функціонування кожного етносу. Він вважав, що важливими ознаками етносу є такі: етнічна самосвідомість, спільність мови, території й культури; родові зв'язки; спільність біологічного походження його представників та їх віра у цю спільність [52].

До природних факторів становлення етносу апелював Л. М. Гумільов у примордіалістичній концепції етногенезу. Основою цієї концепції є такий постулат: етнос – це біосоціальне утворення, а рушійними силами етногенезу є природа. Поняття «етнос» учений тлумачив як «... природні колективи людей із загальним стереотипом поведінки та своєрідною внутрішньою структурою, що протиставляють себе («ми») усім іншим колективам («не ми»)» [104, с. 6]. Процес етногенезу містить такі фази: виникнення, підйом, занепад, помирання. Виникнення етносу зумовлено імпульсом «пасіонарності» як особливим видом природної енергії, що впливає на поведінку етносів. Кожен етнос має сформоване «етнічне поле», згідно з яким відбувається диференціація «своїх» і «чужих». Він відзначив, що провідним чинником занепаду й помирання етносу є негативний вплив техногенного характеру на біосферу [105; 106].

Узагальнення розглянутих етнологічних позицій дозволило резюмувати, що термінологічна строкатість зумовила появу низки наукових поглядів на сутність і співвідношення понять «нація», «етнос», «етнічна спільність»,

«народ». Із-поміж них констатовано такі: поняття «етнічна спільність» має ознаки нації й етносу та є найширшим (М. Г. Левін, С. П. Толстов); поняття «народ» і «етнічна спільність» – синоніми (В. І. Козлов); поняття «народ» і «етнос» є тотожними (Ю. В. Бромлей, М. М. Чебоксаров), нація є одним із видів етносу як етносоціального організму (Ю. В. Бромлей).

Важливими для встановлення співвідношення понять «етнос» і «нація» є їх визначення у політологічному словнику за редакцією В.Д. Бабкіна та Ю. С. Шемшученка. Етнос – це «позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним чи міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, однак не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнічним (назвою)» [275, с. 123]. За позачасовою ознакою, до етносу належать не лише сучасні покоління, а й ті, що були в минулому та будуть у майбутньому. Позатериторіальність і позадержавність є сучасною ознакою етносу, яка засвідчує, що сьогодні у світі немає етносу, всі представники якого живуть на одній території та у межах однієї держави. Поняття «нація» у цьому словникові визначено як «тип етносу, соціально-економічна і духовна спільнота людей із певною психологією й свідомістю, поява якої відбулася історично та яким властива сукупність сутнісних характеристик» [там само, с. 222]. До цієї сукупності належать: культурні та психологічні особливості людей, які об'єднані спільною долею; їх історія, культура, мова, релігія, звичаї й традиції; політичні та неполітичні інституції; певна територія тощо [275]. Погоджуючись із низкою вирізнявальних ознак понять «етнос» і «нація», відзначимо, що науковці-редактори цього словника, подібно до етнологів, основною психологічною ознакою етносу вважають самосвідомість, а схоже до соціологів, ознакою нації – свідомість її представників.

Окреслюючи основні наукові позиції психологів (Г. М. Андрєєва, А. С. Баронін, М. Й. Боришевський, А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв,

В. М. Павленко, А. А. Налчаджян та ін.) щодо смислу й співвідношення понять «нація» та «етнос», відзначимо їх апелювання до «етнічної» концепції нації.

За переконаннями Г. М. Андрєєвої, нація, народність, національна група і т. ін. є формами етнічної спільності. Слушною є думка вченої про неточність уживання наукової термінології в етнопсихологічній науці. Так, якщо йде мова про етнос, то доречно використовувати відповідні терміни з прикметником «етнічний» для її психологічної характеристики. Натомість термін «національний характер» доречно вживати задля опису специфіки нації [8].

На думку Т. Г. Стефаненко, для правильного розуміння смислу концепту «етнос» важливими є знання про те, які саме спільні етнодиференційні ознаки (мова, історична пам'ять, міф про спільних предків, уявлення щодо рідної землі, цінності, норми, релігія, національний характер чи мистецтво) усвідомлюються переважною частиною представників конкретного етносу. Етнос є групою людей, які «усвідомлюють себе її членами на основі будь-яких ознак, що сприймаються ними як природні та стійкі етнодиференційні характеристики» [368, с. 20]. Основна психологічна ознака етносу – «етнічна ідентичність (етнічна самосвідомість, етнічність)» [там само, с. 19].

За В. Г. Крисько, етнос є досить стійкою, історично детермінованою спільністю людей, які мають єдину мову, культуру та спільну самосвідомість. Найвищий етап розвитку етносу – нація. Нація є високоорганізованою згуртованою спільністю людей, що має такі ознаки: спільність території, мови, культури, історії, рис національної психіки; тісні економічні зв'язки; національна свідомість, самосвідомість. Важлива об'єктивна психологічна основа нації – це потреба її представників у взаємодіях, що стосуються сфер політичного, економічного та соціокультурного розвитку нації. Інтенсивність взаємодій і значущість досягнень у цих сферах позитивно корелюють із високим рівнем внутрішньонаціональної і внутрішньогрупової інтеграції [172].

Займаючи співзвучну з Ю. В. Бромлеєм позицію щодо етнологічних маркерів етносу, А. А. Налчаджян доповнив її психологічними – етнічна

самоідентифікація і психічний склад. Розкриваючи особливості націогенези, вчений відзначив, що не кожен етнос є народом. Так, етнос є народом, якщо він має свою Батьківщину – національну територію. Нація є видом етносу, що має одне правління. За конкретних умов (спільних органів самоуправління та спільної території, тобто в єдиній державі; емоційних взаємозв'язків, однієї мови, спільного культурного спадку, віри у спільне походження) етнос переходить на вищий рівень свого розвитку і стає етнонацією [238].

Думку Г. М. Андрєєвої про народність і націю як форми етнічної спільності підтримали А. С. Баронін, П. І. Гнатенко та В. М. Павленко. Ототожнюючи поняття «етнос» і «етнічна спільність», А. С. Баронін визначив етнос як вид стійкої соціальної групи людей, появу якого зумовлено історично. Вчений розмежував поняття «етнос» і «нація». Порівняно з етносом, нація має вищий рівень соціально-економічного розвитку. Внутрішня структура етносу ґрунтується на родинних зв'язках, нації – на соціальному принципі. Націю вирізняють такі спільні ознаки: територія, економічне життя, матеріальна і духовна культура, мова [19]. За П. І. Гнатенком і В. М. Павленко, етнос – це соціально-історична спільність, розвиток якої зумовлено низкою чинників (географічним, культурологічним та ін.), а нація – одна з форм етносу [96-98].

За твердженнями А. Б. Коваленко і М. Н. Корнеєва, нація є особливим станом й одночасно певним етапом розвитку етносу, що пов'язаний із «...творенням державно-національних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загальнонаціональних інтересів, національної ідеї і національної культури» [149, с. 187].

На увагу заслуговує й думка М. Й. Боришевського про співвідношення понять «етнос» і «нація» та їх правильне синтезування. Відзначаючи близьке змістове наповнення і водночас нетотожність цих понять, вчений вважає, що порівняно з етносом, нація є пізнішим етапом формування спільностей людей. До нації можуть зараховуватися декілька етносів чи етнічних спільностей.

Згідно з окресленим, він позиціонував доцільність вживання у науковому обігу такого синтезованого терміна, як «поліетнічність нації» [44].

Відмінною від окреслених є позиція М.-Л. А. Чепа. На погляд психолога, у сучасному науковому дискурсі доречно використовувати терміни злиті «етнонаціональні спільноти», апелюючи водночас до конкретної «титульної» нації, «етнонаціональна свідомість (самосвідомість, ідентичність)» [401].

Аналіз і узагальнення презентованих наукових позицій дозволили резюмувати, що одні вчені наголошують на чіткому відокремленні понять «нація» та «етнос» (О. Бауер, О. Бочковський, Р. Емерсон, Г. Сетон-Вотсон, К. Симонс-Симонолевич та ін.); інші – співвідносять їх різним чином, вважаючи націю видом етносу (Ю. В. Бромлей, А. А. Налчаджян), найвищим (В. Г. Крисько) чи пізнішим (М. Й. Боришевський) етапом розвитку етносу, формою етнічної спільності (Г. М. Андрєєва, А. С. Баронін, П. І. Гнатенко, В. М. Павленко, М.-Л. А. Чепа), типом етносу (В. Д. Бабкін, Ю. С. Шемшученко). Водночас проведений аналіз цих позицій дозволив визначити сутність і встановити співвідношення зазначених понять. Так, поняття «нація» та «етнос» мають низку відмінних суб'єктивних і схожих об'єктивних ознак. Нація є спільністю людей, що вирізняються такими суб'єктивними ознаками: національна свідомість; національна самосвідомість; національна ідентичність; якості національного характеру. Розвиток цих ознак зумовлено спільною пам'яттю людей про історичне минуле і виявляється у переживанні спільних почуттів, спільних прагненнях і вольових проявах бути продовжувачами цієї історії та творцями своєї держави. Етнос – це спільність людей, що характеризуються такими суб'єктивними ознаками, як: етнічна свідомість, етнічна самосвідомість, етнічна ідентичність, а також якості етнічного характеру, що з'явилися на основі їх віри у спільне родове походження і презентуються у спільних почуттях спорідненості, у прагненнях і вольових проявах жити спільно за неписаними законами. Об'єктивними спільними маркерами нації та етносу є: мова, культура й територія проживання їх

представників, відмінними ознаками, які властиві лише нації, є політичне самоврядування і певний рівень економічного розвитку держави. Кожен із цих маркерів може здійснювати як інтегративну, так і диференційну функції щодо нації та етносу. Однак ступінь їх значущості у представників різних націй і етносів може бути неоднаковим.

Водночас проведене аналіз масиву наукових поглядів засвідчує, що різне змістове наповнення понять «нація» та «етнос» зумовило неоднакове трактування вченими сутності їх суб'єктивних ознак («національна свідомість» і «національна самосвідомість»; «етнічна свідомість» й «етнічна самосвідомість»). Для уточнення їх дефініцій розглянемо позиції вчених щодо сутності та співвідношення цих ознак як складних психологічних феноменів.

Психосемантичний підхід до вивчення етнічної свідомості реалізовано у працях О. М. Лозової. За результатами теоретико-емпіричного дослідження, психолог констатувала, що етнічна свідомість – це «...детермінована етнічним контекстом гешталту опредметнена у фіксованій системі значень, смислів та способів дій форма свідомості, яка продукує етнічний образ світу» [201, с. 44]. Натомість етнічний образ світу містить множину уявлень, знань, установок і схильностей, що з'являються завдяки засвоєнню людиною соціальних форм життєдіяльності. Вивчаючи етнічний образ світу, вона виявила, що появу поверхневого, перцептивного образу світу та ставлення людини до нього детерміновано етнокультурною знаковою системою. Ця система є поєднанням глибинного амодального шару образу світу з модальним семантичним образом світу, який існує у свідомості людини [201; 202; 203].

Культурологічний ракурс вивчення феномена «національна свідомість», порівняно з концептом «етнічна свідомість», презентував М. В. Фурса. За позицією філософа, сутність національного становить природна, безпосередня психологічна реальність і культурна, історична, суспільна буттєвість. Національне є реальністю, до якої людина «входить» та яку вона створює, етнічне – це такий шар буттєвості, що сприймається людиною як природна

даність, дорефлексивна, «від народження». Історично першою формою національної свідомості виступає етнічна свідомість. Національна свідомість є іманентно духовним складником національної культури. Рефлексивним рівнем духовності та основним компонентом у структурі національної свідомості є національна самосвідомість. «Національна свідомість, на відміну від етнічної, піднімається до рівня самосвідомості, тобто рефлексії своєї духовно-практичної діяльності...» [391, с. 178]. Погляди М. В. Фурса щодо основного компонента національної свідомості підтримала філософ Н. І. Гончарова [100].

Глибшому розумінню сутності феномена «національна свідомість» сприяє розгляд думки філософа В. Ф. Жмира: провідними компонентами цього феномена є ідеї, прагнення, життєві установки, культурні цінності, вірування і світоглядні уявлення, що конструюють духовний універсум нації [214].

Співзвучним попередній думці є визначення цього феномена, що подано у політологічному енциклопедичному словнику за редакцією В. Д. Бабкіна і Ю. С. Шемшученка. «Національна свідомість – сукупність соціальних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій й ідеалів, у яких виявляються особливості життєдіяльності націй і народностей» [275, с. 220]. У словнику констатовано, що до структури національної свідомості належать такі конструкти: сприйняття і ставлення представників нації до довкілля, до історії та культури своєї національно-етнічної спільності, до інших націй; усвідомлення національно-етнічної належності, патріотична самосвідомість і патріотичні почуття, усвідомлення національно-державної спільності та ін.; її основним компонентом є національна самосвідомість [там само].

За В. Г. Крисько, до структури національної свідомості, окрім щойно зазначених, належать і такі конструкти, як: усвідомлення необхідності єдності нації з метою реалізації її інтересів; шанобливе ставлення до матеріальних і духовних цінностей нації та т. ін. [172].

Презентовані наукові погляди засвідчили наявність тісного зв'язку між поняттями «етнічна свідомість» і «національна свідомість», що значною мірою ускладнює розмежування не лише цих понять, а й концептів «етнічна самосвідомість» і «національна самосвідомість». Це зумовило потребу в апелюванні до основних позицій учених щодо сутності останніх.

У середині ХХ ст. плеяда вчених (філософ А. Г. Агаєв [4], етнограф, демограф, історик В. І. Козлов [151; 152], етнограф П. І. Кушнер [178; 179], історик В. В. Мавродін [209; 210], етнограф Г. В. Шелєпов [410]) констатували, що етнічна (чи національна) самосвідомість є значущою ознакою етнічної спільності (народності або нації), появу якої зумовлено складною взаємодією низки ознак такої спільності (мови, території, державної належності, культури, релігії, економічного стану й т. ін.). Феномен етнічної (або національної) самосвідомості вони визначили як усвідомлення людьми своєї єдності та належності до однієї етнічної спільності (народності або нації), що, за В. І. Козловим і Г. В. Шелєповим, виявляється у вживанні ними єдиної назви цієї спільності – ентоніма. Однак презентовані положення досить звужено, однобічно розкривали сутність етнічної або національної самосвідомості, зводячи їх до етнічної чи національної ідентифікації. Оминалося вченими й таке запитання: у чому ж полягають відмінності між етнічною та національною самосвідомістю? Першу спробу дати відповідь на це запитання здійснив В. І. Козлов. За позицією вченого, етнічна самосвідомість – це усвідомлення людьми своєї належності до певного народу, що з'являється у процесі їх тривалого спільного життя, та зумовлено низкою чинників (соціальним середовищем, уявленнями про спільне походження й історичну долю). Основним проявом етнічної свідомості є використання людьми єдиної назви свого народу. Національна самосвідомість – це «почуття належності людей до певної нації, що об'єднує їх в один соціальний колектив» [151, с. 79]. Узагальнюючи презентовані позиції, підкреслимо, що їх автори зводили

розуміння феноменів «етнічна (національна) самосвідомість» до усвідомлення (або почуття) людиною своєї належності до певного етносу (нації).

Згодом на вузькість тлумачення поняття «етнічна (національна) самосвідомість» звернув увагу Ю. В. Бромлей. Учений відзначив, що недоречно розглядати поняття «етнічна (національна) самосвідомість» лише як усвідомлення людиною своєї належності до етносу (нації). Розкриваючи його змістову наповненість, він постулював, що основними конструктами етнічної (національної) самосвідомості є: думки представників етносу про характер дій своєї спільності, її якості й досягнення [56]; уявлення людей про типові якості цієї спільності, її властивості як цілого (аутостереотипи); уявлення про спільність історичного минулого; уявлення про спільність території проживання (уявлення про «рідну землю»); уявлення про спільність держави на певному історичному етапі розвитку етносу; усвідомлене ставлення представників спільності до матеріальних і духовних цінностей нації; національна ідентифікація. Також Ю. В. Бромлей наголосив, що ці уявлення є нерозривними від ціннісних ставлень людини як представника спільності до них [52; 54; 55]. Учений сформулював положення про співвідношення етнічної свідомості та етнічної самосвідомості як цілого і його частини. Зміст етнічної свідомості віддзеркалює низка емоційно зафарбованих конструктів; зміст етнічної самосвідомості – уявлення людей про певний етнос і його ознаки [53]. Однак уважний погляд на ці ідеї дозволив помітити, що до структури етнічної самосвідомості зараховано і конструкти етнічної свідомості.

Соціально-психологічний підхід до вивчення проблеми етнічної самосвідомості представлено у працях філософа А. Х. Гаджієва, історика Б. Ф. Поршнєва, етнографа Г. В. Старовойтової, психологів Г. У. Солдатової та В. Ю. Хотинець. Учені висвітлювали окреслену проблему в таких ракурсах: соціокультурному (А. Х. Гаджієв, Б. Ф. Поршнєв); міжнаціональних взаємодій (Г. У. Солдатова); теорії інтегральної індивідуальності (В. Ю. Хотинець).

На думку Б. Ф. Поршнєва, основний конструкт етнічної самосвідомості на рівні спільності – протиставлення «Ми»-«Вони» [279]. За А. Х. Гаджієвим, етнічна самосвідомість містить такі складові, що найбільш повно відбивають її сутність: 1) пізнавальну як усвідомлення людиною низки своїх характеристик (етнічної належності, соціального стану, життєвих інтересів, нагальних потреб тощо), а також традицій і норм поведінки, які усталені в її етнічній спільності; 2) емоційну – почуття національної гордості, почуття власної гідності, що зумовлено вагомим внеском особистості у розвиток своєї етнічної спільності та т. ін.; 3) вольову, що регулює й спрямовує вчинки людини, забезпечуючи її самоконтроль у всіх сферах життя етнічної спільності [85]. Отже, до структури етнічної самосвідомості вчений зарахував і конструкти етнічної свідомості.

Згідно з рубінштейнівським положенням про співвідношення свідомості та самосвідомості, Г. В. Старовойтова констатувала, що за своєю сутністю етнічна самосвідомість з'являється у процесі розвитку етнічної свідомості [367]. Об'єктом наукового інтересу вченої були емпіричні прояви етнічної самосвідомості, що можуть використовуватися у порівняльних дослідженнях з етнопсихології. Першочерговими такими проявами є: уявлення представників певної етнічної спільності про інтегративні та диференційні ознаки цієї спільності, «національного характеру» та спільних рис зовнішності етнофорів; етнічна самоідентифікація; другорядними – мова; характерні етнічні культурні форми (традиції, звичаї, свята); орієнтації у міжетнічних взаємодіях [367].

Вивчаючи проблему психології міжетнічної напруженості, Г. У. Солдатова визначила, що когнітивно-мотиваційним ядром етнічної самосвідомості є етнічна ідентичність. Центральними компонентами останньої є образи своєї й чужої етнічних груп. Конструктами етнічного образу є: етнічні утворення-диспозиції (стереотипи, упередження, забобони), цінності, ціннісні орієнтації, психологічні універсалії. Психологічними механізмами формування етнічних образів визначено такі: «а) ототожнення особистості з етнічною групою та її самовизначення через цю групу (самоідентифікація);

б) диференціація своєї та інших етнічних груп, усвідомлення міжетнічних відмінностей (етнічна ідентифікація, міжетнічна диференціація);
в) усвідомлене ставлення до своєї та інших етнічних груп» [293, с. 663; 324].
Наукові положення вченої є значущими для осмислення у межах дослідження глибинної сутності концепту «національна ідентичність» і психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

Масштабне соціально-психологічне вивчення феномена етнічної самосвідомості проводила В. Ю. Хотинець. Психолог відзначила, що основна проблема такого дослідження полягає у тому, що цей феномен, із одного боку, є характеристикою спільності, а з іншого – особистості. Провідним методологічним принципом її дослідження був принцип співвідношення соціально типового та індивідуально своєрідного, що обґрунтований нею у руслі теорії інтегральної індивідуальності В. С. Мерліна. За В. Ю. Хотинець, етнічна самосвідомість – це відносно стійка система усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференційних та етноінтегративних компонентів життєдіяльності етносу. Формування такої системи призводить до усвідомлення людиною себе як представника конкретної етнічної спільності.

За позицією психолога, змістове наповнення феномена етнічної самосвідомості найвиразніше презентують її компоненти. До структури цього феномена вона зарахувала такі конструкти, як: усвідомлення людиною етнокультурної специфіки своєї спільності (історичного минулого етносу, його культури, духовних цінностей, мови і т. ін.); усвідомлення психологічних особливостей своєї етнічної спільності (статичних – національного характеру; національного темпераменту; моральних переконань, ціннісних орієнтацій, поглядів та ідеалів, що превалюють у конкретній етнічній спільності й т. ін.; динамічних – національних настроїв, почуттів, інтересів, атитюдів, міжетнічних диспозицій, аутостереотипів, гетеростереотипів); усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільністю (етнічна самоідентифікація); усвідомлення своїх етнопсихологічних особливостей (у процесах спілкування

та діяльності людина спочатку пізнає етнічний світ, а згодом – власне «Я»); усвідомлення себе як суб'єкта своєї етнічної спільності (етнічне самовизначення); соціально-моральнісна самооцінка етнічності (як рівень соціально-моральнісного ставлення людини до себе, а також до своєї та інших етнічних спільностей) [393; 395; 396]. Ця думка В. Ю. Хотинець є співзвучною з поглядами Ю. В. Бромля і А. Х. Гаджієва про зарахування конструктів етнічної свідомості до структури етнічної самосвідомості.

Вчена позиціонує етнічну самоідентифікацію як провідний механізм розвитку етнічної самосвідомості. Вона експериментально виявила, що прояви етнічної самосвідомості залежать від емоційно-оцінного забарвлення етнічної самоідентифікації (гіперпозитивного чи негативного). Провідними функціями етнічної самосвідомості є такі: інтеріндивідуальні (когнітивна: «пізнаю світ і себе»; адаптивна та корегуюча: «приспособуючись, змінююсь»); екстраіндивідуальні (оцінна: «оцінюючи, осягаю смисл»; розвивальна: «формую систему етнопсихологічних властивостей»; регулятивна: «регулюю розвитком», «регулюю психічним»); метаіндивідуальні (дієва: «впливаю на інших»; перетворювальна: «здійснюю внесок в інших») [там само].

На пильний погляд заслуговують і наукові позиції щодо співвідношення феноменів «етнічна самосвідомість» та «національна самосвідомість».

Так, Л. М. Дробіжева, розкриваючи змістову наповненість феномена «етнічна самосвідомість», окреслила його основні конструкти: усвідомлення належності до свого народу; усвідомлення його інтересів; уявлення про культуру, мову і територію. Ці конструкти є результатом усвідомлення людьми спільності культури, історії, традицій, місця проживання і державності [121]. Концепт «національна самосвідомість» соціолог визначила як усвідомлення людиною низки власних національних (етнічних) зв'язків і ставлення до них. Щодо структури національної самосвідомості вчена виявила цілковиту згоду з поглядом Ю. В. Бромля, зарахувавши до неї такі компоненти: усвідомлення індивідом своєї етнічної належності; уявлення людей про типові якості своєї

спільності, її властивості як цілого (аутостереотипи); уявлення про спільність історичного минулого й території проживання; уявлення про спільність держави у конкретно-історичній політичній ситуації [120].

Культуролог О. С. Кармін постулював, що «... етнічна самосвідомість залежить від походження людини, <...> національна – від її належності до семіотичного поля національної культури та почуття причетності до неї» [139, с. 140]. Водночас етнічну (національну) самосвідомість особистості він вважає основною детермінантою її етнічної (національної) належності [там само].

Вітчизняний філософ П. І. Гнатенко встановив співвідношення понять «національна самосвідомість» і «національна свідомість». На думку вченого, ці поняття варто диференціювати за такими критеріями: зміст, форма і ступінь прояву емоційного чинника. Зміст національної свідомості становлять знання, уявлення та образи своєї та інших націй; національної самосвідомості – знання, уявлення й образ своєї нації. Констатуючи об'ємність і складність феномена «національна самосвідомість», він виокремив у його структурі такі конструкти: знання про свою націю, її історичне минуле й реалії сьогодення, духовну і матеріальну культуру; усвідомлення місця своєї нації з-поміж інших таких спільностей і ролі її культури у світовому культурному просторі. Порівняно з національною свідомістю, вплив емоційного чинника превалює у розвитку національної самосвідомості. Здатність особистості до самооцінки він позиціонував як важливий конструкт національної самосвідомості, що водночас є критерієм визначення рівня її розвитку. Національна свідомість характеризує націю як її суб'єкта; а національна самосвідомість – націю та особистість. Різними є й прояви цих феноменів: національна свідомість виявляється на рівні суспільної свідомості, національна самосвідомість – буденної свідомості. Розвиток національної самосвідомості детермінують історичні, соціальні та економічні умови життєдіяльності нації [97; 98].

У вітчизняній педагогічній науці сутність і структуру національної самосвідомості ґрунтовно вивчали В. В. Борисов, Д. О. Тхоржевський та ін.

Так, В. В. Борисов визначив національну самосвідомість особистості як складну систему, що містить низку пов'язаних між собою конструктів: усвідомлення специфіки культури і психологічних особливостей власної нації, соціально-моральну самооцінку національного, усвідомлення тотожності зі своєю нацією, усвідомлення власних психологічних характеристик і самоусвідомлення себе суб'єктом нації. Педагог постулював, що усвідомлення людиною особливостей власної національної культури сприяє процесам інтеграції (усвідомленню єдності різних етносів у межах однієї нації) та диференціації (усвідомленню відмінностей конкретної нації від усіх інших). Соціально-моральна самооцінка національного виконує функцію заборони ідеалізації якостей своєї нації. Появу національної ідентичності зумовлено ставленням особистості до умов національного буття. Усвідомлення своїх психологічних характеристик людиною є процесом її самопізнання. Усвідомлення людиною себе як представника конкретної нації він пов'язав із її співпереживаннями і співчуттями. Учений переконливо довів, що національна самосвідомість особистості, як її духовне утворення, змістовно наповнює культурні здобутки, атитюди та національні ідеї, що можуть існувати на різних рівнях (теоретичному і буденному, масовому й індивідуальному) [39].

За позицією В. В. Борисова та Д. О. Тхоржевського, сутність і структуру національної самосвідомості найвиразніше презентують процес і результати усвідомлення особистістю: низки концептуальних положень теорії нації – самобутності національної культури; стратегій міжнаціональних взаємодій (дискримінації, ізоляції, інтеграції); об'єднуючої основи політичної нації; та себе як суб'єкта нації за певними ознаками (однакові економічні й юридичні права для усіх представників спільності, звичаї та традиції, мова, спільна історична пам'ять, масова громадська культура; власна готовність до міжнаціональних взаємодій, наявність стереотипів) [38]. Підкресливши значущість цієї позиції, відзначимо, що до структури національної самосвідомості педагоги зарахували і конструкти національної свідомості.

У галузі етнічної психології власні позиції щодо сутності та структури концептів «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» презентували А. С. Баронін, А. М. Львовчіна, А. А. Налчаджян та ін.

За А. С. Бароніним, національна самосвідомість є вищою формою етнічної самосвідомості. Сутність поняття «національна самосвідомість» полягає в усвідомленні людиною власної належності до конкретної нації, тобто своєї національності. Національна самосвідомість – це «відносно стійка, усвідомлена, що переживається як неповторна, система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації» [19, с. 78]. Появу етнічної самосвідомості зумовлено протиставленням етнічної групи і довкілля. Основними проявами етнічної самосвідомості є такі: неусвідомлений потяг індивіда до культури конкретного етносу; усвідомлення людиною себе суб'єктом етнічної спільності (етнічна ідентифікація) [там само].

Натомість А. М. Львовчіна констатувала, що етнічна самосвідомість як характеристика народу та людини є формою їх етнічної ідентифікації. Вона полягає в усвідомленні «народом загалом і кожною особистістю, яка складає народ, своєї належності до конкретного етносу, що базується на спільності мови, культури, історичної долі й визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу» [208, с. 56]. В структурі етнічної самосвідомості психолог виокремила такі конструкти, як: усвідомлення людьми їх етнічної спільності та її культурної своєрідності; усвідомлення специфічних етнопсихологічних якостей; соціально-моральну самооцінку та етнічну самоідентифікацію [там само]. Відзначимо, що ці твердження корелюють із позиціями В. В. Борисова і Д. О. Тхоржевського щодо сутності та структури національної самосвідомості.

На погляд А. А. Налчаджяна, систему самосвідомості конструює «Я-концепція», що містить такі компоненти: когнітивні уявлення і думки людини про себе (різноманітні «Я-образи»); її самооцінки й установки щодо самої себе. Етнічна «Я-концепція» на рівні особистості (етнофора) є системою уявлень, що стосуються: самої людини як окремого представника конкретного етносу з-

поміж багатьох інших; її особистих фізичних і психічних характеристик, які схожі до таких характеристик у інших представників цього етносу; конкретних спільних етнокультурних ознак (історії, походження, мови, цінностей і т. ін.). Цю систему уявлень він визначив як етнічний «Я-образ». Конструктами етнічної самосвідомості особистості є: почуття спільності та ідентифікація людини зі своїм етносом, що зумовлюють появу в неї емпатії до його представників, почуття спорідненості та їх спільної долі. Етнічна самоідентифікація є процесом усвідомлення людиною себе представником конкретного етносу. За А. А. Налчаджяном, етнічна самосвідомість на рівні етносу («Я-концепція» особливої зверхособистості чи «Ми-концепція») є системою загальних уявлень більшості людей про свою етнічну спільність, її походження, специфіку культури і психічного складу. Конструктами етнічної «Я-концепції» на рівні етносу є: генетичні, етнопсихологічні, антропологічні уявлення більшості його представників; самоідентифікація всього етносу, національні почуття, емоційні самооцінки та оцінки інших етносів. Самоідентифікація етносу виявляється в ідеології, етнічній культурі, спільних діях його представників. Національні почуття є проявом ставлень багатьох людей до конкретного етносу [238].

Етнічну самосвідомість у складі етнічної свідомості людини розглянув М. О. Шульга. Визначивши етнічну самосвідомість як саморефлексію особистості щодо власної позиції у системі етнічних взаємодій, усвідомлення цієї позиції та ставлення до такої системи, соціолог констатував, що етнічна самоідентифікація є основною складовою цього процесу [419].

Презентовані позиції вчених, які засвідчують ототожнення чи тісний зв'язок понять «національна (етнічна) самосвідомість» і «національна (етнічна) ідентифікація (чи ідентичність)», спонукають до глибшого розгляду основних наукових думок про сутність національної та етнічної ідентичності.

Феномен «етнічна ідентичність» був об'єктом наукового дослідження Т. Г. Стефаненко. Основою етнічної ідентичності є етнічність – приписування

індивіду певної етнічної належності за допомогою низки маркерів: етнічність батьків, місце народження, мова, культура тощо. Етнічна ідентичність розвивається у когнітивно-емоційному процесі самовизначення особистості – її усвідомлення, оцінювання і переживання своєї належності до певного етносу. На погляд психолога, етнічну ідентичність варто вивчати у ракурсі «...переживання взаємин між Я та етнічним середовищем – самототожності з однією етнічною спільністю і відокремлення від інших» [368, с. 240; 367].

На думку вченої, специфіку феномена «етнічна ідентичність» найвиразніше презентує його структура, що містить такі компоненти: 1) когнітивний – етнічна обізнаність (наявність у людини об'єктивних знань і суб'єктивних соціальних уявлень про свою та чужі етнічні групи, й відмінності між ними); етнічна самоідентифікація (використання індивідом ентоніма, що зумовлено його сприйняттям власної належності до етнічної групи); 2) афективний – оцінка і значущість своєї належності до етнічної групи та етнічні почуття. Задоволення особистості своєю належністю до етнічної групи, переживання гордості за досягнення цієї групи є проявом позитивної модальності її етнічних атитюдів. Натомість заперечення нею власної етнічної ідентичності, надання переваги іншим етнічним групам засвідчує негативний зміст її етнічних атитюдів. Етнічні атитюди та їх модальність є основним проявом ставлення людини до етнічної групи [367; 368].

Погляд Т. Г. Стефаненко на міцний взаємозв'язок модальностей етнічних атитюдів та етнічної ідентичності особистості підтримав В. О. Васютинський. Учений підкреслив, що зміст позитивних етнічних атитюдів (чи постав) презентують: прагнення людини належати до певного етносу; задоволення від етнічної належності; гордість. Проявами негативних етнічних атитюдів є: бажання належати до іншого етносу; приниженість, зумовлена етнічною належністю; заперечення своєї етнічної ідентичності [71].

За переконаннями Л. М. Дробіжевої та Г. У. Солдатової, етнічна ідентичність, окрім когнітивного та афективного, містить і поведінковий

компонент – прояви належності людини до певної етнічної групи, тобто її дії та взаємини з іншими людьми [120]. За Г. У. Солдатовою, важливим конструктом афективного компонента етнічної ідентичності є етнічні почуття. Появу цих почуттів зумовлено глибокими емоційними зв'язками людини з етносом і моральними обов'язками щодо нього [324].

Порівняно з іншими формами соціальної ідентичності, специфічними особливостями та проявами етнічної ідентичності є: міфологічність, тобто «міф про спільність культури, походження, історії» (Г. У. Солдатова) [324, с. 48]; культурні традиції та орієнтованість на минуле (Т. Г. Стефаненко) [367].

Для глибшого розуміння сутності феномена «національна ідентичність» важливими є ідеї М. Барретта про змістове наповнення його когнітивного й афективного компонентів. Так, когнітивний компонент презентують: знання людини про існування нації, її територію, символіку, історію, звичаї, традиції; віра індивіда у спільність походження і спорідненість представників конкретної нації; упевненість щодо існування типових рис у представників певної нації; зарахування себе до окремої нації; приписування представникам конкретної нації спільності походження, загальної спорідненості, типових якостей і віра у взаємозв'язок із нею. Афективний компонент національної ідентичності відбиває ступінь прихильності людини до цієї ідентичності та її суб'єктивна актуальність. Проявами ступеня цієї прихильності є: значущість національної належності, національна гордість, самоповага та ін. [296; 437].

Концепт «національна ідентичність» у філософсько-психологічному ракурсі вивчали П. І. Гнатенко і В. М. Павленко. Вчені підтримали ідеї Е. Еріксона та Е. Сміта щодо існування ідентичності на рівні особистості та колективу, і постулат Е. Сміта про багатовимірність феномена «національна ідентичність». Національну ідентичність конструюють такі ідентифікації особистості, що пов'язані з ознаками нації, за Е. Смітом, а саме – історичною територією, спільними міфами та історичною пам'яттю, спільною масовою й громадською культурою, спільною економікою, єдиними юридичними правами

й обов'язками для усіх її представників. За позицією П. І. Гнатенка і В.М. Павленко, розвиток національної ідентичності зумовлено буденним рівнем свідомості, натомість усвідомлення ідентичності – теоретичним рівнем суспільної свідомості. Основними чинниками і умовами розвитку національної ідентичності («Я») визначено такі, як: національна ідея, самосвідомість, почуття, культура, духовність і економічна незалежність нації [96; 264].

За О. Бауером, національні почуття «...постійно супроводжують національну самосвідомість – усвідомлення самотності своєї та відмінностей від інших націй...» [20, с. 166].

На думку В. Г. Криська, національними почуттями є національна гідність і національна гордість. Національна гідність – це внутрішнє переживання людиною значущості та самотності певної нації порівняно з іншими націями. З-поміж почуттів національної гідності виокремлено: гордість за історичне минуле нації; повагу до національних звичаїв і традицій; повагу до культурних національних надбань; почуття єдності з природою рідного краю та т. ін. Почуття національної гордості є невід'ємним від почуттів патріотизму і любові до своєї Батьківщини, а також від усвідомлення особистістю власної належності до конкретної нації, що виявляється у розумінні нею спільності національних інтересів, мови та культури. З цими почуттями корелюють національна самооцінка та національна самоповага [172].

За О. Д. Карнишевим, сутність національної самооцінки найвиразніше висвітлюють її рівні. Завищений рівень цієї самооцінки засвідчують такі показники: надання людиною превалюючого значення своїй нації та її представникам із-поміж інших таких спільностей і їх представників; самоідентифікація особистості з представниками цієї нації; систематичні апелювання до винятковості своєї нації та різних її переваг. Показниками адекватної високої національної самооцінки є: впевненість особистості у значущості своєї нації, що зумовлено її знаннями про вагомі внески нації до світової скарбниці надбань у галузях історії, науки, культури, мистецтва тощо;

знання про досягнення відомих представників нації (учених, лікарів, письменників, поетів, художників, спортсменів та т. ін.) і гордість за них; почуття національної гідності; повага до своєї нації, національна самоповага. Свідченням адекватно низької національної самооцінки є такі показники: внутрішня (без зовнішніх проявів) упевненість людини у значущості своєї нації, що поєднується з усвідомленням малої значущості чи необ'єктивною, заниженою оцінкою іншими її внеску до світової співдружності; віра у перспективи своєї нації. Показниками заниженої національної самооцінки є: нестача знань про можливості та переваги своєї нації; нерозуміння потенціалу нації, її представників загалом і власного зокрема; приписування представникам нації низки негативних характеристик; пригніченість і почуття меншовартості, що зумовлено належністю до такої нації [143].

Соціально-філософський ракурс дослідження національної ідентичності у контексті глобалізації вивчав М. А. Козловець. За визначенням філософа, національна ідентичність – це «співвіднесеність, ототожнення індивіда з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами, що розкриваються через субстанціональні смисли, які конкретизуються поняттями «національна свідомість», «національні почуття», «національний характер», «ментальність», «національні образи світу», «національна ідея» [153, с. 6]. Він встановив, що провідними функціями національної ідентичності особистості у контексті глобалізації є такі: забезпечення внутрішньої тотожності соціальних суб'єктів при сприйнятті ними образу нації; ототожнення особистістю себе з нацією; ототожнення соціальних і особистісних цінностей у процесі формуванні національної свідомості; збереження психологічної рівноваги особистості, її екзистенційної стійкості [там само].

Встановлення співвідношення етнічної та національної ідентичності виступило предметом наукового вивчення Т. С. Бердій. Займаючи співзвучну з М. В. Фурса позицію, філософ підкреслила, що етнічна ідентичність відбиває

внутрішній, онтологічний шар буття нації (спрямованість на історичне минуле, спільне походження та т. ін.); натомість національна ідентичність – штучно створену соціокультурну реальність нації. На її думку, взаємодія етнічної та національної ідентичності виявляється: «...в усвідомленні спільної форми співжиття (національний суверенітет), координації зусиль (диференціація прав і гарантія відповідальності), символічному поєднанні навколо спільних уявлень про минувшину, майбутнє і мету нації (історична пам'ять)» [21, с. 17].

Отже, розглянуті наукові позиції вчених різних галузей гуманітарних знань дозволили резюмувати таке. Основним джерелом націогенезу є спільна пам'ять людей про їх однакове історичне минуле, а джерелом етногенезу – віра людей у спільне родове походження. Нація є спільністю людей із такими суб'єктивними ознаками: національна свідомість, національна самосвідомість, національна ідентичність, національний характер. Виникнення і розвиток в особистості суб'єктивних ознак нації пов'язані з процесами її усвідомлення та ідентифікації як представника і суб'єкта цієї нації згідно із значущістю її ознак (мови, культури, території, політичного самоврядування та рівня економічного розвитку держави). Основними проявами цих ознак є такі, як: переживання представниками нації спільних почуттів; їх спільні вольові прагнення продовжувати історію власної нації та створювати свою державу.

Етнос є спільністю людей, що вирізняються такими суб'єктивними ознаками: етнічною свідомістю, етнічною самосвідомістю, ідентичністю, етнічним характером. Ці ознаки, що тісно пов'язані з ознаками етносу (мовою, культурою і територією) та їх значущістю, сприймаються індивідом переважно на дорефлексивному рівні, як такі, що дані йому від природи. Стрижневими проявами суб'єктивних ознак етносу є: спільне почуття спорідненості, вольові прагнення жити спільно за неписаними законами. Значущими об'єктивними спільними ознаками нації та етносу є: мова, культура й територія проживання, вирізнявальними – держава з конкретним політичним самоврядуванням і

рівнем економічного розвитку (для нації); архетипи (для етносу). Провідну роль у конкретній нації чи етнічній спільності має одна ознака із зазначених.

Установлене співвідношення понять «нація» та «етнос» сприяло розмежуванню й інших концептів, що тісно пов'язані з ними: «національної свідомості» й «етнічної свідомості»; «національної самосвідомості» й «етнічної самосвідомості»; «національної ідентичності» та «етнічної ідентичності». Суспільна національна свідомість – це сукупність суспільно-політичних, правових, громадянських, морально-етичних поглядів і норм поведінки, ціннісних орієнтацій та ідеалів, що презентують життєдіяльність нації. Суспільна етнічна свідомість є сукупністю соціальних, морально-етичних, філософсько-релігійних поглядів, звичаїв і традицій, що відбивають специфіку життєдіяльності етносу. Основний конструкт національної свідомості – ставлення представників нації до їх спільної історії; етнічної свідомості – ставлення представників етносу до їх спільного родового походження. Зміст національної самосвідомості пов'язаний зі знаннями та усвідомленням людьми об'єктивних ознак конкретної нації і своєї національної належності, та їх емоційним ставленням до цих ознак й такої належності. Сутність етнічної самосвідомості можна описати подібним чином, однак щодо етносу. Стрижневим конструктом національної самосвідомості є національна самоідентичність; етнічної самосвідомості – етнічна самоідентичність. Національна ідентичність – це результат усвідомлення людиною своєї належності до певної нації й відокремлення від інших націй; а етнічна ідентичність стосується етносу.

Узагальнення розглянутих наукових поглядів засвідчило, що багато вчених із різних галузей знань (етнічної та соціальної психології, етнології, історії, педагогіки, політології, соціології, філософії) вивчали національну самосвідомість як психологічну характеристику групи (нації, народу, етносу). До її структури зараховувалися й конструкти національної свідомості. Проте

визначення психологічної сутності та структури цього виду самосвідомості як характеристики особистості залишилося за межами їх наукового інтересу.

1. 4. Специфіка змісту і структури національної самосвідомості особистості у психології

У сучасному науковому дискурсі вітчизняні вчені все частіше апелюють до концепту «національна самосвідомість» особистості. Однак і досі в українській психологічній науці залишається нагальною потреба у глибинних теоретико-методологічних й експериментальних дослідженнях, спрямованих на з'ясування сутності та структури цього складного психологічного концепту. Праці, в яких презентувалися окремі аспекти проблеми етнічної чи національної самосвідомості як характеристики особистості, у просторі вітчизняної психології розпочали з'являтися лише в середині 80-х років ХХ ст. Зокрема огляд праць із проблематики етнічної ідентичності, зроблений О. В. Бичко [29], дозволив йому констатувати, що, порівняно із зарубіжною психологією, подібна проблематика в Україні розроблялася лише в соціології та політології, а у психологічній науці такі дослідження є поодинокими.

Нагальна потреба у розв'язанні цієї проблеми спонукала нас до пильного розгляду сучасних психологічних позицій зарубіжних і вітчизняних науковців щодо смислу та структури національної самосвідомості особистості. У сучасній зарубіжній науці виявлено небагато праць (О. В. Барканова, Й. Вирост, Л. М. Ондар), в яких презентовано сутність і структуру цього складного концепту на рівні особистості.

Із-поміж поглядів сучасних зарубіжних учених на психологічну сутність і структуру феномена «національна самосвідомість» особистості на пильну увагу заслуговують положення Й. Вироста. Цей феномен учений визначив як

психічний процес усвідомлення людиною власного ставлення до своєї нації, у ході якого інтегруються: знання та емоційно-оцінні враження щодо своєї й чужих національних спільностей; думки про типові риси представників різних націй; уявлення про себе як представника певної нації. За його переконаннями, сутність національної самосвідомості, що є частиною національної свідомості, найповніше розкривають її конструкти. Зокрема таким конструктами є: образ нації – знання про свою та інші нації й ставлення до них, знання з національної проблематики загалом і ставлення до них; образ типових рис представників нації – уявлення про характерні особливості представників своєї нації (національні аутостереотипи) і ставлення до них; уявлення про специфічні якості представників інших націй (національні гетеростереотипи) й ставлення до них; самообраз особистості як представника нації – ступінь самоідентифікації з нацією; її переживання щодо власної належності до конкретної нації [74]. Отже, за Й. Виростом, структура національної самосвідомості містить і конструкти національної свідомості.

Не заперечуючи функціонування національної самосвідомості на макрорівні (на рівні етносу), О. В. Барканова відзначила, що особистості стосується таке функціонування на мікрорівні. На думку психолога, національна самосвідомість – це усвідомлення людьми своєї етнічної ідентичності в системі міжнаціональних взаємодій і розвиток у них конкретної позиції щодо своєї та інших націй. До структури національної самосвідомості належать такі компоненти: когнітивний; афективний; діяльнісний. Когнітивний компонент складають знання людини про культуру і спосіб життя своєї та інших націй; про риси національного характеру, інтереси й цінності нації та особливості поведінки її представників у конкретних ситуаціях. Результатами національного пізнання і самопізнання є національне самовизначення та ідентифікація. Афективний компонент виявляється в емоційно-оцінному ставленні особистості до себе і представників інших націй. Діяльнісний компонент відбивають специфіка поведінки і диспозиції людини щодо

міжнаціональних взаємодій (антагонізм, конформізм, уникнення, співробітництво) [18]. Отже, за її позицією, низка конструктів національної самосвідомості належать до структури національної свідомості.

Національну самосвідомість як несвідоме та свідоме зарахування людиною себе до конкретного етносу визначила Л. М. Ондар. На думку психолога, умовою розвитку національної самосвідомості є національна свідомість, тобто сукупність уявлень індивіда про етнічний світ – про свій і чужі етноси. Національна самосвідомість є процесом (етнічне самопізнання, етнічне самоствавлення і саморегуляція етнічної поведінки) і продуктом (образ етнічного «Я», етнічна самооцінка як ставлення до цього образу, національні диспозиції, вчинки, дії та аутостереотипи). У її структурі вона виокремила когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Когнітивний компонент містить систему уявлень людини про себе як представника етнічної спільності, емоційний – її емоційне ставлення до свого етнічного «Я». Ці два компоненти зумовлюють регуляцію поведінки особистості (поведінковий компонент) [256]. Позитивним у погляді психолога є розкриття процесуальної та результативної сторін національної самосвідомості особистості. Однак результати проведеного нами у підрозділах 1.2 і 1.3 теоретичного аналізу дозволяють не погодитися як із думкою науковця про наявність несвідомої складової у змісті національної самосвідомості, так і з вільним змішуванням дефініцій понять національних та етнічних феноменів.

У вітчизняній психологічній науці виявлено праці, в яких у контексті вивчення низки аспектів проблеми національної самосвідомості принагідно трактуються її сутність і структура (А. М. Березін, М. Й. Боришевський, Н. О. Євдокимова, В. Ф. Соколова, О. В. Шевченко, М. А. Шугай).

Найбільш ґрунтовне пояснення концепту «національна самосвідомість» здійснив М. Й. Боришевський. У руслі «етнічної» концепції нації психолог постулював, що національна самосвідомість – це «усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія

національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [42, с. 138]. Інтерпретуючи сутність і структуру цього складного концепту в площині громадянської спрямованості особистості, він апелював до нерозривності понять «національна свідомість» і «національна самосвідомість»: «Навіщо вживати поняття «національна свідомість», якщо мова йде про національну самосвідомість?» [43, с. 9].

До структури національної самосвідомості особистості вчений зарахував такі компоненти: самооцінку, домагання, соціально-психологічні очікування та «образ-Я». На його думку, самооцінка є судженнями особистості, в яких виявляється міра наявності у неї рис, що стосуються системи національних цінностей тієї спільноти, з якою вона себе ідентифікує. До цієї системи належать: якості національного характеру, усвідомлення відповідальності за долю своєї нації та т. ін. У структурі національної самосвідомості самооцінка характеризується за такими ж параметрами (адекватність, висота, стійкість, ступінь самокритичності), як і щодо кожного іншого виду самосвідомості.

Домагання – це спрямованість особистості на вибір і досягнення вагомих для неї цілей, які зумовлено системою національних цінностей. Згідно з такими домаганнями, самооцінкою і усвідомленням людиною себе як носія національних цінностей, вона робить власний вибір у ситуаціях можливих самостійних виборів, які стосуються національної (етнічної) сфери. Домагання є зовнішнім проявом самооцінки людини у ситуаціях її самостійного вибору. Натомість параметри домагань є аналогічними до параметрів самооцінки.

Соціально-психологічні очікування є уявленнями особистості про такі оцінки з боку представників свого та чужих етносів і націй, що стосуються її національних цінностей і очікуваної поведінки. Чинником розвитку соціально-психологічних очікувань є самооцінка та рівень домагань, що зумовлюють появу узагальнених, інтегрованих уявлень людини про «Я» як носія і суб'єкта національних (етнічних) цінностей, тобто до появи «образу-Я». Ці уявлення є

відрефлексованими судженнями особистості про себе як носія та суб'єкта національних цінностей, про свої вчинки як представника нації (етносу).

На думку М. Й. Боришевського, сутність національної самосвідомості особистості більш повною мірою розкривають й такі складові: 1) національна ідентифікація, тобто усвідомлення індивідом своєї належності до конкретної нації, етносу, спорідненості з ними; 2) знання та усвідомлення людиною типових ознак нації, з якою вона себе ідентифікує; 3) усвідомлене ставлення особистості до минулого (історії), теперішнього та майбутнього свого етносу, нації; 4) знання про національну територію; 5) усвідомлене та дійове ставлення до національних цінностей [40; 42-44; 289].

На погляд психолога, національна ідентифікація є не лише складовою, а й провідним чинником розвитку національної самосвідомості: «Без такого самоусвідомлення людиною себе з певною конкретною нацією не може бути мови про розвиток у неї національної свідомості і самосвідомості» [42, с. 140]. Він підкреслив, що наявність цих складових у національній самосвідомості особистості зумовлює розвиток у неї почуттів національної відповідальності та національної гордості. Національна відповідальність – це усвідомлення людиною відповідальності за сьогодення і майбуття своєї нації. Почуття національної гордості виявляється у вчинках людини, що стосуються її нації.

Загалом національну свідомість і національну самосвідомість учений окреслив як світоглядні орієнтації особистості. Ці феномени він зарахував до її духовної сфери, постулюючи їх тісний взаємозв'язок: «...національна самосвідомість є відрефлексованим сприйняттям (а водночас ставленням й оцінкою) людиною себе як носія національної свідомості» [43, с. 38].

Предметом наукового дослідження А. М. Березіна стала проблема генези національної самосвідомості особистості. На погляд психолога, між етнічною самосвідомістю та національною самосвідомістю існує тісний взаємозв'язок, що зумовлений ціннісним самовизначенням особистості у соціальній і моральній сферах. Слідом за М. Й. Боришевським, він відзначив нерозривність

таких понять, як «етнонаціосвідомість» та «етнонаціосамосвідомість». Етнонаціосвідомість – це відносно стійка система усвідомлених уявлень і оцінок особистістю наявних етнодиференційних та етноконсолідуючих складових життя й діяльності свого етносу. В результаті засвоєння людиною цих складових відбувається її самоусвідомлення як представника конкретного етносу. Конструктами і водночас чинниками розвитку етнонаціональної свідомості (самосвідомості) є: усвідомлення представниками етносу (нації) етнопсихологічної неповторності своєї спільності; психологічної культурної специфіки свого етносу; спорідненості та ідентичності зі своєю етнічною спільністю; своїх етнопсихічних якостей; себе як суб'єкта свого етносу [22].

Вивчаючи проблему національної рефлексії молодших школярів у процесі їх навчальної діяльності, М. А. Шугай окреслила й структуру національної самосвідомості. Дотримуючись традиційного трикомпонентного підходу, вона виокремила у цій структурі такі компоненти: 1) когнітивний – знання і уявлення людини про етнокультурні та етнопсихологічні специфічні характеристики свого народу; 2) емоційно-ціннісний – етнокультурні та етнопсихологічні мотиви і потреби особистості; 3) регулятивний – усвідомлений прояв людини як представника певної нації [418]. На нашу думку, перший компонент цієї структури радше зарахувати до структури національної свідомості, другий – до структури етнічної самосвідомості особистості. Натомість зміст третього компонента ще чітко не визначений.

Досліджуючи національну ідентифікацію як провідний чинник розвитку «Я-образу», О. В. Шевченко сформулювала положення про те, що когнітивно-мотиваційне ядро та стрижнева, системоутворювальна складова у структурі національної самосвідомості особистості – це національна ідентичність. Остання є результатом процесу ідентифікації людини зі своєю нацією і водночас конструктом когнітивного компонента національної самосвідомості, точніше національного «Я-образу» особистості [408]. Відзначимо, що ця думка дослідниці співзвучна з позицією М. Й. Боришевського [42] і В. П. Москальця

[226-228; 373] щодо національної ідентичності як основного конструкта національної самосвідомості особистості.

Позицію М. Й. Боришевського підтримала і Н. О. Євдокимова. Вивчаючи скаутський рух як значущу психологічну умову розвитку національної самосвідомості підлітків, психолог здійснила спробу деталізувати та моделювати структуру концепту «національна самосвідомість» особистості. Стрижневими у цій моделі вона вважає такі компоненти: самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування, «образ-Я», національна самоідентичність. Зміст національної самосвідомості наповнюють і такі конструкти, як: усвідомлення людиною власної належності до конкретної нації; усвідомлення особистістю пріоритетних ознак своєї нації (історії, державності, мови, культури, традицій, території) та їх значущості; шанобливе ставлення індивіда до цих ознак, володіння мовою нації, дотримання національних традицій; творча праця людини, спрямована на розвиток культури своєї нації; усвідомлення людиною психологічної специфіки та неповторності своєї нації; моральна оцінка соціальних аспектів життєдіяльності нації; самооцінка згідно з усталеною системою цінностей своєї нації; усвідомлення людиною національних інтересів і вміння підпорядкувати їм особисті інтереси; самокритичність у ставленні до національних недоліків; толерантне й тактовне ставлення до представників інших націй [108]. Як видно з цієї моделі, до структури національної самосвідомості психолог зараховує і конструкти національної свідомості.

Положення М. Й. Боришевського про сутність і структуру національної самосвідомості є засадничими й у дисертації В. Ф. Соколової, що присвячена такому засобу її розвитку в студентства, як українська література [323]. Відзначимо, що інші результати дослідження психолога більш детально презентовані у підрозділі 2. 2 нашої роботи.

Отже, низка вітчизняних дослідників проблеми національної самосвідомості особистості (А. М. Березін, Н. О. Євдокимова, В. Ф. Соколова, О. В. Шевченко) є послідовниками поглядів М.Й. Боришевського.

Значний інтерес привертає й визначення поняття національної самосвідомості особистості, що презентовано у сучасному вітчизняному психологічному словникові (автори – Ю. О. Приходько і В. І. Юрченко). Це поняття трактується як таке розуміння й почуття належності особистості до своєї етнічної спільності, що є результатом освоєння її культури, звичаїв, традицій. Натомість конструктами національної самосвідомості є: усвідомлення своїх біологічних рис – «Я-національно-фізичне»; усвідомлення себе носієм психології власної нації, що пов'язано з впливом національної належності на психічні процеси – «Я-національно-психологічне»; усвідомлення себе носієм національних якостей особистості внаслідок пізнання залежності особистої життєвої позиції, ставлень і т. ін. від належності до нації – «Я-національно-соціальне»; усвідомлене ставлення до історії своєї нації, етносу, їх сьогодення і майбутнього; усвідомлене й дійове ставлення до національних цінностей, стійка потреба зберігати та збільшувати їх; усвідомлення своєї відповідальності за теперішнє і майбутнє своєї нації [283].

Водночас проведений теоретичний аналіз засвідчив, що зарубіжні та вітчизняні психологи не розмежовують конструкти національної свідомості й національної самосвідомості, апелюючи до їх нерозривної єдності; змішують дефініції національних і етнічних понять при визначенні сутності й структури національної самосвідомості особистості. У проаналізованих працях лише дотично розглянуто зміст і структуру національної самосвідомості особистості, адже цей феномен не став предметом спеціального вивчення їх авторів.

Висновки до першого розділу

Констатована у сучасній психологічній науці нестача глибинних теоретико-методологічних і експериментальних досліджень, які стосуються сутності та структури концепту «національна самосвідомість» особистості, встановлення його співвідношення зі змістом і структурними компонентами національної свідомості, що засвідчив проведений у цьому розділі теоретичний аналіз, підтверджує актуальність потреби у проведенні таких досліджень. Водночас теоретичні постулати, сформульовані вченими у просторі різних гуманітарних галузей знань, дозволили визначити цей складний психологічний концепт як одну із значущих характеристик особистості.

Широкий історичний екскурс філософсько-психологічних наукових ідей і їх синтезування сприяли уточненню вживання у нашому дослідженні понять «самосвідомість» і «свідомість». Самосвідомість є саморефлексивним рівнем свідомості як інтегративного процесу пізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до довкілля; самосвідомість – інтегративний процес її самопізнання та емоційно-ціннісного самоствавлення до себе самої. Процеси пізнання і рефлексії сприяють усвідомленню людиною довкілля; самопізнання, саморефлексії та ідентифікації – самої себе. Стрижневою одиницею свідомості є емоційно-ціннісне ставлення особистості до навколишнього світу, до інших людей; самосвідомості – емоційно-ціннісне ставлення особистості до самої себе. До структури самосвідомості особистості належать такі взаємопов'язані компоненти: 1) когнітивний – самовідчуття, самосприймання, самоаналіз, саморозуміння; 2) емоційно-ціннісний – самопереживання, емоційно-ціннісне самоствавлення, самооцінка, самоповага; 3) регулятивний – самоуправління своєю поведінкою, саморегулювання, самоконтроль. Сутність і структура самосвідомості особистості мають ціннісне забарвлення. Результатом процесів ідентифікації, самопізнання, саморефлексії, самопереживання і психічного

відображення є різні образи «Я», що інтегруються в цілісне «Я» особистості. Провідним чинником розвитку самосвідомості людини є її соціальні взаємодії.

Ретельний огляд становлення наукових знань із проблеми національної самосвідомості від їх витоків і до сьогодення засвідчив таке: 1) ряд учених визначають зміст і структуру національної (або етнічної) самосвідомості як усвідомлення людиною своєї належності до нації (чи етносу) та її ознак (мови, території і т. ін.); 2) нечітким є трактування вченими дефініцій понять «національна (або етнічна) самосвідомість» і «національна (чи етнічна) свідомість», зокрема зафіксовано змішування їх сутнісних ознак.

Констатоване зумовило необхідність проведення ґрунтовного аналізу наукових праць учених гуманітарних галузей знань, у яких презентовано різні погляди щодо дефініцій цих понять. У результаті цього аналізу було встановлено сутність такого видового поняття як «нація». Нація є спільністю людей з такими суб'єктивними ознаками: національна свідомість, національна самосвідомість, національна ідентичність, національний характер. Основними проявами цих ознак є: переживання представниками нації спільних почуттів, їх спільні вольові прагнення будувати державу і продовжувати історію своєї нації. Джерело націогенезу – спільна пам'ять людей про їх однакове історичне минуле. Об'єктивними ознаками нації є: мова, культура, територія, вирізнявальними – держава з конкретним політичним самоврядуванням і рівнем економічного розвитку. Кожна з цих ознак може забезпечувати як інтегративну, так і диференційну функції щодо нації. Однак ступінь їх значущості у представників різних націй може бути неоднаковим.

Виявлена специфіка поняття «нація» сприяла встановленню сутності концептів «національна свідомість» і «національна самосвідомість» як ключових у нашому дослідженні. Національна свідомість – це сукупність суспільно-політичних, правових, громадянських, морально-етичних поглядів і норм поведінки, ціннісних орієнтацій та ідеалів, що презентують життєдіяльність нації. Провідними компонентами національної свідомості є

знання й емоційно-ціннісне ставлення представників нації до її ознак. Сутність національної самосвідомості особистості пов'язана з її знаннями та емоційно-ціннісним ставленням до себе як представника конкретної нації, носія її ознак.

Водночас узагальнення наукових позицій у просторі гуманітарної науки (етнічної та соціальної психології, етнології, історії, педагогіки, політології, соціології, філософії) засвідчило, що здебільшого учені досліджували національну самосвідомість як психологічну характеристику великої соціальної групи (нації, народу чи етносу). Аналіз вивчення психологічної специфіки сутності та структури національної самосвідомості особистості дозволив зафіксувати змішування сучасними науковцями певних дефініцій. Так, психологи, як і представники інших гуманітарних галузей знань, не диференціюють конструкти національної свідомості та національної самосвідомості особистості, апелюючи до їх нерозривної єдності, а також використовують не лише національні, а й етнічні конструкти при визначенні сутності й структури феномена «національна самосвідомість» особистості.

З огляду на презентовані наукові ідеї та зроблені теоретичні узагальнення, ми визначили з іншої позиції психологічну сутність і структуру національної самосвідомості особистості. Національна самосвідомість особистості є саморефлексивним рівнем її національної свідомості як процесу усвідомлення людиною знань про свою та інші нації, а також емоційного ставлення до цих знань. Національна самосвідомість – це інтегративний процес самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) і об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням і економічним розвитком) ознак. За результатами цього пізнання та ставлення особистість регулює свою поведінку у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях. Основною одиницею національної свідомості є емоційно-ціннісне ставлення особистості до ознак

своєї та чужих націй, їх представників; національної самосвідомості – її емоційно-ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації.

До структури національної самосвідомості особистості зараховано такі взаємопов'язані компоненти: 1) когнітивний – самосприймання, самоаналіз, саморозуміння; усвідомлені уявлення особистості про себе як представника конкретної нації; 2) емоційно-ціннісний – самопереживання, оцінювання себе як представника нації, ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, емоційно-ціннісне самоставлення; 3) регулятивний – саморегуляція у міжнаціональних і внутрішньонаціональних взаємодіях. Результати національного самопізнання, самоідентифікації та відокремлення – національна самоідентичність й низка образів «Я» особистості щодо себе як суб'єкта нації інтегруються у цілісне національне «Я», ядро її національної самосвідомості. Основне джерело розвитку національної самосвідомості – це спільна пам'ять представників нації про їх однакове історичне минуле.

Одержані висновки стали підґрунтям для наступного конструювання теорії розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Основні положення та висновки, що презентовані у першому розділі дисертації, висвітлено в публікаціях автора [306, с. 71-80; 333; 340; 350; 352-353; 358-359; 362].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЮНОСТІ

Протягом останнього двадцятиріччя у вітчизняній віковій психології виявлено небагато праць із проблематики національної самосвідомості: А. М. Березіна (психологічні чинники генези національної самосвідомості індивіда 16-17 рр. і 22-23 рр.), Н. О. Євдокимової (участь у скаутському русі як умова розвитку національної самосвідомості в підлітків), В. Ф. Соколової (психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентства засобами української літератури), О. В. Шевченко (національна ідентифікація у становленні «Я-образу» особистості 14-20 рр.), М. А. Шугай (розвиток національної рефлексії у процесі навчальної діяльності молодших школярів). Однак у цих працях науковці не ставили завдання щодо визначення психологічних механізмів і закономірностей, побудови концептуальної моделі розвитку національної самосвідомості особистості в юності тощо.

Дослідження національної самосвідомості, як вельми складного психічного процесу, набуває особливої актуальності в юнацькому віці, сенситивному щодо соціальних перетворень (І. Д. Бех). Для юнака першочерговим постає розв'язання таких завдань: вибір життєвих цінностей і становлення світогляду (що стосуються й нації), становлення внутрішньої позиції (що містить і позицію суб'єкта конкретної нації), особистісне та духовне зростання засобами ідентифікації з ідеалом (ймовірно й з національним), глибока рефлексія щодо соціальних процесів і пошуків власного місця у соціальному просторі (також у національному) та у світі (зокрема і як представника конкретної нації) тощо. Водночас окремі вікові особливості розвитку особистості в юності можуть зумовити появу певних труднощів при розв'язанні цих завдань. Так, у молоді зберігається потреба у

захисті внутрішнього світу від вторгнення з боку інших людей, збереженні своєї індивідуальності (потреба у відокремленні), що загострюється через їх розуміння і поступове усвідомлення необхідності залежності від суспільних взаємодій, дотримання низки норм поведінки.

Проте вирішення індивідом завдань, що засвідчують його соціальну, громадянську зрілість відбувається не одночасно (Б. Г. Ананьєв), що зумовлює певну складність вивчення юнацького віку. Ці труднощі побільшуються й тим, що у сучасній психологічній науці й досі не прийнято єдиних хронологічних меж юності. Виокремлення цих меж сприятиме кращому розумінню специфіки віку та закономірностей розвитку самосвідомості юнака. За позицією І. С. Кона [159], хронологічні межі юнацького віку є вельми умовними, оскільки вони частково перетинаються з роками, які належать до підліткового віку. За К. М. Полівановою [274], основним чинником розмитості часового відтинку юності є інтенсивне змінювання соціально-культурних умов у сучасних суспільствах, зокрема розширення меж періоду дорослішання в періодизаціях зарубіжних психологів. У зв'язку з цим презентовано короткий огляд наукових поглядів на цю проблему. В руслі класичної психології вчені, обґрунтовуючи вікову періодизацію, обирали її основним критерієм певну суттєву соціальну характеристику психічного чи особистісного розвитку індивіда, що й призвело до ряду думок про хронологічні межі юності. У періодизації Л. С. Виготського цими критеріями є: соціальна ситуація розвитку, центральні вікові новоутворення і кризи. Від 14 до 18 рр. триває пубертатний період, а з 18 р. розпочинається зрілий вік, що має особливі закономірності психічного розвитку. Схожого підходу, за яким із 17-18 рр. розпочинається період дорослості, дотримується Б. Г. Ананьєв. Згодом у межах класичного підходу психологи розробили вікові періодизації, в яких друга фаза (чи період) підліткового віку закінчується у 17 р., а їх критерії – це провідна діяльність (Д. Б. Ельконін), мотиви особистості (Л. І. Божович), специфіка співвідношення провідної діяльності та місця індивіда у суспільних стосунках (О. М. Леонтьєв).

У сучасніших вікових періодизаціях, що ґрунтуються на положеннях класичного психологічного підходу, друга фаза підліткового віку дістала назву «рання юність» (період ранньої юності, старший шкільний вік). Однак позиції вчених щодо критеріїв періодизації та вікових меж цього періоду дещо відрізняються. Так, в А. В. Петровського критерієм періодизації є входження індивіда до референтних груп, а рання юність – це період 15–17 рр.; у Д. Й. Фельдштейна – соціальна позиція особистості, а межами юності є часовий відрізок від 15 р. до 21 р. (від 15 р. до 17 р. – перший, а від 17 р. до 21 р. – другий період юності); у В. С. Мухіної – соціальні умови розвитку і внутрішня позиція особистості, віковий діапазон юності – 15 (16)–21 (25) рр.

У зарубіжній психологічній науці превалюють такі класичні й сучасні підходи до вікової періодизації: в Е. Шпрангера критерієм є духовне життя особистості, а юність триває від 13 р. до 19 р. у дівчат і від 14 р. до 22 р. у хлопців; у Е. Еріксона – потреба індивіда в психосоціальній ідентичності, підлітковий (юнацький) вік – 13–18 рр.; у Дж. Біррена – соціально-педагогічний критерій, юність – 12–17 рр.; у Д. Бромлей – способи поведінки та комунікації людини у соціумі, рання юність (психофізіологічні зміни) – 11–13–15 рр., пізня юність (соціальні характеристики) – 15–21 рр.; в Е. Коуен – завдання, ресурси і кризи розвитку, юність – 18–22 рр. В окремих сучасних класифікаціях підлітковий і юнацький вік об'єднані в один хронологічний ряд: у В. Квінн підлітковий (юнацький) вік – 12–18 рр.; у Ф. Райса старший підлітковий вік – 15–19 рр.; у Г. Крайг підлітковий і юнацький вік – від 12 р. до 19 р. Згідно з цими класифікаціями, після закінчення зазначених часових проміжків розпочинається період ранньої зрілості (чи дорослості).

За віковою періодизацією, що була розроблена на основі критеріїв, які об'єднують різні галузі знань про людину (вікову морфологію, фізіологію, біохімію), та прийнята на Міжнародному симпозиумі (м. Москва, 1965 р.), у дівчат юність триває від 16 р. до 20 р., у хлопців – від 17 р. до 21 р. [216]. В іншій інтегрованій віковій періодизації В. О. Ганзена і Л. А. Головей також

використано комплекс критеріїв розвитку людини (соціальні, соціально-психологічні, психофізіологічні, фізіологічні, морфологічні та генетичні), а юність визначено як віковий проміжок від 16 (17) р. до 20 (21) р.

Закінчуючи короткий екскурс різнопланових наукових підходів до проблеми вікової періодизації, зазначимо, що єдності у визначенні меж юності не виявлено й у сучасних зарубіжних і вітчизняних підручниках, посібниках із вікової психології, адже їх автори дотримуються тієї чи іншої вікової періодизації. В одних – позиціонує думка, що період 15-17 рр. є раннім юнацьким (рання юність чи старший шкільний вік) [75; 158; 175; 285; 305], в інших – підлітковий і юнацький вік об'єднано в один віковий ряд (11-19 рр.) [295], ще в інших – юність розпочинається з 18 р. і триває до 22 р. [1].

Отже, зважаючи на складність визначених завдань у контексті проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності, адже їх розв'язання потребує достатньої зрілості, що виявляється в усвідомленні юнацтвом себе як суб'єкта певної нації та власної суспільно значущої позиції, й апелюючи до презентованих вище поглядів психологів, у нашому дослідженні ми будемо орієнтуватися на такий віковий діапазон юності: 17-22 рр. Вибір цього діапазону можна аргументувати специфікою соціальної ситуації розвитку багатьох юнаків і юнок у нашій країні, що пов'язано із закінченням ними шкільного навчання та початком самостійного життя.

Окрім визначення хронологічних меж юності, у цьому розділі актуалізується питання про процес *розвитку* національної самосвідомості особистості. Висвітлюючи це питання, ми продовжуватимемо лінію дослідження, яку розпочато в першому розділі, апелюючи передусім до таких базових філософсько-психологічних постулатів: *спрямованість на зовнішнє, соціальне* – неодмінною умовою розвитку та буття «Я» є його взаємодія з іншим, «Ти» (С. Л. Франк [387]); зовнішня, соціальна детермінованість розвитку самосвідомості, розвиток самосвідомості як частина загального процесу розвитку свідомості особистості (С. Л. Рубінштейн [303; 304],

І. І. Чеснокова [403]); *співвідношення зовнішнього і внутрішнього* – нерозривність зовнішнього і внутрішнього (А. В. Брушлінський [57-59]); співвідношення «зовнішнього стану» і «внутрішньої позиції» особистості (Л. І. Божович [32]); *внутрішня детермінованість розвитку самосвідомості* (І. Д. Бех [25; 26], І. С. Булах [65; 67]); *спонтанність* (В. П. Зінченко [126-128], Г. С. Костюк [168], В. Ф. Моргун [224]) і *структурованість* (Л. І. Анциферова [12-14]) *розвитку самосвідомості особистості*.

Окреслене вище і констатована нестача теоретико-методологічних й експериментальних робіт, які стосуються досліджуваної проблеми у сучасній вітчизняній віковій психології, спонукали до вивчення психологічних основ розвитку національної самосвідомості юнацтва. Це вивчення пов'язано з теоретичним аналізом питань генези самосвідомості, витоків, чинників і механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

2. 1. Генеза самосвідомості особистості в період від дитинства до юності

Розвиток самосвідомості триває на усіх етапах людського життя (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Л. С. Виготський, В. С. Мерлін, С. Л. Рубінштейн, О. В. Шорохова та ін.). Однак на кожному віковому етапі, окрім його загальних закономірностей, можна виокремити і специфічні. Значущість юнацького віку визначається появою особливого психологічного новоутворення – інтегрованої самосвідомості, що відкриває якісно нові можливості для її подальшого розвитку. Водночас повноцінний розвиток самосвідомості особистості в юності значною мірою зумовлено походженням і результатами становлення цього складного психічного процесу на більш ранніх стадіях, тобто специфікою його генези. Це положення постульовано у низці наукових праць, які презентують класичну та сучасну вікову психологію

[12-14; 31; 32; 33-35; 65; 187; 195; 211; 213; 232; 234; 411; 420]. У зв'язку з цим, спочатку розкрито основні новоутворення і специфіку становлення самосвідомості індивіда від народження до 17 р., знання про які є важливими для вивчення в юності процесу розвитку такого її виду, як національна.

Обґрунтовуючи концепцію генези самосвідомості особистості, Л. С. Виготський відзначив провідну роль соціальних стосунків (спілкування) у цьому процесі [82]. Основним джерелом розвитку самосвідомості він вважав соціальну ситуацію розвитку – систему взаємин між суб'єктом (дитиною) і соціальною дійсністю [84]. Неодмінною умовою розвитку, що поєднує його суспільні й особистісні аспекти, є переживання – внутрішнє ставлення суб'єкта (дитини) до кожного факту дійсності [81]. Психолог уперше розкрив логіку генези самосвідомості людини від народження до 18 років. Підкреслюючи значущість змін міжфункційних зв'язків у цьому процесі, він визначив смисл і операції, які притаманні кожній стадії розвитку самосвідомості. Спочатку внутрішні властивості й стани суб'єкта (зокрема дитини) виступають об'єктом пізнання та усвідомлення для інших людей. Кожна вища форма поведінки засвоюється дитиною неусвідомлено і сприймається як природна. Згодом дорослі орієнтують дитину на її внутрішні властивості та стани, вводячи їх до змісту спільної діяльності. Так, природна поведінка дитини набуває соціального змісту. В цих соціальних взаємодіях із іншими людьми дитина намагається виявити себе за допомогою засобів спілкування, які вони спільно використовують. Поступово, засвоюючи знак (мову) як основний засіб самопрояву, дитина набуває здатності спрямовувати ці засвоєні засоби (мовлення, мислення та інтелектуальні операції) на себе і для себе. Лише на цьому, останньому щаблі самосвідомість перетворюється у вищу психічну функцію для самого суб'єкта (дитини). Тобто суб'єкт усвідомлює будову цієї власної функції, у нього розвивається здатність до самоуправління та саморегуляції своїми внутрішніми операціями [81; 84]. Вчений наголосив, що

закономірності її розвитку протягом перших вісімнадцяти років життя суттєво відрізняються від таких закономірностей далі [83].

Значущою задля вивчення генези самосвідомості особистості є позиція С. Л. Рубінштейна, за якою дія зовнішніх причин відбувається через внутрішні умови. За позицією ученого, розвиток самосвідомості є невід'ємною частиною становлення свідомості індивіда, а прояв цього процесу – зміна його стосунків із оточуючими. Перебудова взаємин суб'єкта з іншими людьми відбивається у його свідомості, змінюючи ставлення суб'єкта до них (свідомість) і до самого себе (самосвідомість). Результатом усвідомлення особистістю своїх ставлень до інших людей є її свідоме самовизначення. Необхідна умова розвитку самосвідомості в процесі пізнання – це адекватне (чи більш-менш адекватне) усвідомлення особистістю зумовленості власних переживань; а її джерела і механізми містяться у зростаючій реальній самостійності людини як суб'єкта діяльності. Він підкреслив, що «...самосвідомість виникає у ході розвитку свідомості особистості, у міру того, як вона реально стає самостійним суб'єктом» [304, с. 636]. Самостійність є здатністю особистості свідомо ставити будь-які цілі перед собою, визначати завдання і спрямованість своєї діяльності, що зумовлюється високим рівнем розвитку низки позитивних якостей мислення та цілісністю світогляду. Натомість формування критичного мислення і світогляду є психологічною основою розвитку самосвідомості в юності [303; 304]. Ця думка вченого є важливою для побудови концептуальної моделі розвитку всіх видів самосвідомості, зокрема й національної.

Постулати культурно-історичної та діяльнісної парадигм стали основоположними для подальшого становлення наукових знань про генезу самосвідомості особистості від народження до 18 років. У класичній і сучасній психологічній науці ідеї Л. С. Виготського і С. Л. Рубінштейна підтримала та глибоко розвинула плеяда вчених: Б. Г. Ананьєв [5; 6], І. Д. Бех [24-26], Л. І. Божович [31-35], І. С. Булах [62; 64-66], О. Л. Венгер [73], В.В. Давидов [111; 258], Т. В. Драгунова [122], О. В. Запорожець [125], Д. Б. Ельконін [420;

422], І. С. Кон [157-159], І. Ю. Кулагіна [175], О. М. Леонтьєв [187], Г. І. Ліпкіна [197; 199], М. І. Лісіна [194-197], Г. О. Люблінська [207], С. Д. Максименко [211; 213], В. С. Мерлін [218], В. С. Мухіна [231; 232; 234], Н. І. Непомняща [240], Л. Ф. Обухова [246; 247], А. В. Петровський [271; 272], А. О. Реан [294; 295], А. І. Сілвестру [197], О. О. Смірнова [319], Д. Й. Фельдштейн [294; 381-384], П. Р. Чамата [399; 400], І. І. Чеснокова [403; 404] та ін.

Результати теоретико-експериментального дослідження конкретних аспектів проблеми розвитку самосвідомості особистості на різних вікових етапах, що є важливими для глибшого розуміння генези самосвідомості, презентовано у низці наукових праць: ставлення дошкільників (Ю. О. Приходько [282]); специфіка самосвідомості дитини 3–7 рр. (О. Л. Кононко [162], В. У. Кузьменко [174]; С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір [176]); емоційно-ціннісні ставлення (М. Г. Іванчук [132]), самооцінка і саморегуляція поведінки (Т. І. Юферєва [433]), самовизначення (З. С. Карпенко [142]), моральна свідомість і самосвідомість (Р. В. Павелків [262; 263]) молодших школярів; образ «Я», самооцінка (Н. І. Гуткіна [285]; А. М. Прихожан [284-286]), самосвідомість, самоконтроль (М. Й. Боришевський [44; 46; 290]; І. С. Булах [62; 64; 65]; Л. В. Долинська [118]) підлітків; оцінні еталони (В. Ф. Сафін [311]), самовизначення (І. В. Дубровіна [123]; А. В. Мудрик [230]; Н. М. Толстих [376]) старшокласників; самоцінність підлітків і юнаків (Л. Є. Просандєєва [287; 288]) та ін. Сучасні зарубіжні підходи до вивчення розвитку самосвідомості особистості вказаного вище відтинку її життя презентовано у ряді праць таких учених, як А. Валлон [69], Е. Еріксон [423; 444; 445], М. Кле [148], Л. Кольберг [453], Г. Крайг [170], Н. Ньюкомб [245], Ф. Райс [297], Х. Ремшміт [298], Е. Шпрангер [415] та ін.

Аналіз генези самосвідомості особистості до 17 р. здійснено з огляду на положення Л. І. Божович, І. С. Кона, В. С. Мухіної та І. І. Чеснокової. За позицією Л. І. Божович, найбільший вплив на розвиток самосвідомості дитини зумовлюють її соціальний стан (статус із-поміж оточуючих) і ставлення самої

дитини до цього стану. Певний соціальний чи «зовнішній» стан дитини пов'язаний із переживанням нею відповідних емоцій. Ставлення дитини до цього стану («внутрішня позиція») залежить від її особистого досвіду, мотивів і прагнень. Важливим є таке положення вченої: зовнішні соціальні вимоги перетворюються у внутрішні особистісні мотиви, виступаючи чинниками психічного розвитку та зумовлюючи виникнення новоутворень, лише за умови збереження зовнішнього стану і внутрішньої позиції дитини. Усі психологічні новоутворення об'єднуються у самосвідомості дитини [32].

За переконаннями І. І. Чеснокової, генеза самосвідомості детермінується рівнями психічного розвитку людини та її свідомості: «Кожна стадія у розвитку самосвідомості має специфічний рівень і властиву для цього рівня специфіку можливостей щодо пізнання себе, здатності до самооцінки та саморегуляції поведінки і психіки загалом» [403, с. 36].

Натомість І. С. Кон презентував становлення самосвідомості у ракурсі розвитку саморегуляції поведінки, розглянувши відповідність між етапами становлення самосвідомості та типами інформаційних процесів. Спочатку інформація про себе з'являється завдяки відчуттям дитини, згодом – її сприйманню, а ще пізніше – свідомості. Інтеграція відчуттів, сприйнятих і свідомості стає суб'єктивним досвідом. Накопичення суб'єктивного досвіду в індивіда протягом тривалого часу зумовлює появу його «Я», а інтерпретація для себе цього досвіду є важливим проявом самосвідомості. Самосвідомість є результатом і неодмінною умовою функціонування «Я» особистості. Пізнішим етапам генези самосвідомості властивий систематичний, цілеспрямований пошук людиною інформації про себе, тобто самопізнання [154; 159].

Презентовані вище наукові погляди суттєво розширюють положення теорії онтогенетичного та історичного розвитку самосвідомості В. С. Мухіної. За положеннями цієї теорії, в кожен період розвитку людства й етносу (нації) особистість засвоює компоненти самосвідомості, що сформовані у соціумі. Генеза самосвідомості – це рівневе, послідовне становлення її структурних

компонентів, а саме: використання дитиною свого імені; статева ідентифікація; розвиток самооцінки, домагань щодо визнання, психологічного часу (уявлень про себе у минулому, теперішньому і майбутньому) та соціального простору особистості (самооцінювання індивіда щодо суспільних прав і обов'язків). Окреслене розуміння генези самосвідомості, з урахуванням її структури, дозволяє охопити такі важливі сторони цього процесу, як: вплив традицій, суспільного устрою на становлення самосвідомості особистості; індивідуальна специфіка розвитку самосвідомості людини.

У контексті вивчення процесу розвитку національної самосвідомості особистості важливими є такі положення психолога. Генезу самосвідомості особистості опосередковано системою суспільних стосунків. Цей процес є можливим завдяки здійсненню зовнішнього виховного впливу і засвоєнню людиною основ духовної та матеріальної культури певної групи, зокрема і нації. Характеризування генези самосвідомості особистості має відбуватися з огляду на специфіку соціальної ситуації її розвитку. Водночас таке опосередкування не заважає розвитку внутрішніх позицій особистості. У ракурсі генези самосвідомості людину потрібно вивчати з таких двох сторін (соціальна одиниця, унікальна особистість), які їй історично властиві. Генезу самосвідомості зумовлено тими суспільними цінностями, що присвоєні особистістю і наповнюють компоненти її самосвідомості. Натомість їх змістове наповнення суттєво залежить від специфіки індивідуальної ситуації розвитку особистості та її внутрішньої позиції [232; 234; 235].

Відзначимо, що положення В. С. Мухіної є значущими для розуміння генези такого виду самосвідомості, як національна, становлення структурних компонентів якої набуває специфічного наповнення. На нашу думку, *в площині вікової психології процес розвитку національної самосвідомості юнацтва необхідно досліджувати з огляду на належність респондента до конкретної нації (як соціальну, суспільну істоту) та її унікальність як особистість, представника і суб'єкта цієї спільності, носія її цінностей.*

Презентуємо узагальнення наукових поглядів згаданих вище вчених на розвиток самосвідомості особистості від народження до 18 років. Генеза самосвідомості в дитинстві вирізняється такими особливостями: джерелом розвитку самосвідомості дитини є дорослі, від яких вона отримує знання про себе; появою знань про свої можливості та здібності; домінуванням розвитку емоційного компонента самосвідомості над раціональним; появою в дитини конкретної самооцінки і гордості за власні досягнення у предметній діяльності; орієнтацією дитини на зовнішні оцінки (здебільшого на оцінки з боку батьків); «Я» дитини є множиною її ідентифікацій зі значущими іншими людьми (передусім, батьками) та об'єктами (власним іменем, статтю); переважанням вікових закономірностей. Становлення самосвідомості дитини відбувається в умовах її адаптації до суспільних норм, вимог і форм взаємодії.

Охарактеризуємо більш детально специфіку становлення самосвідомості індивіда в дитинстві. Протягом першого року життя дитина розпочинає впізнавати себе на рівні емоційного відокремлення від довкілля, емоційно забарвлених самовідчуттів і вражень (виникнення усвідомлення тотожності). Витоки самосвідомості беруть свій початок майже з двохрічного віку дитини – це першочергова поява відчуттів, знань і уявлень дитини про себе, що стосуються її фізичного образу (ідентифікація з власним тілом, статевою належністю, дзеркальним відображенням, а згодом і дорослим своєї статі); виникнення знань про власні здібності та можливості; узагальненість знань і уявлень дитини про себе – спочатку з'являються афективні, згодом – раціональні компоненти «Я»; первинна емоційна завищена самооцінка, зумовлена прагненням дитини відповідати очікуванням дорослих, інакше кажучи «залишатися хорошим» («Я хороший»); позитивне ставлення дитини до себе; спрямованість пізнавальної активності дитини не лише на довкілля, а й на себе як суб'єкта такої активності, що засвідчує виникнення самопізнання; специфіка самопізнання полягає у тому, що дитина пізнає себе «як зовнішній об'єкт»; самоідентифікація дитини спочатку з власним іменем, а згодом – і з

займенником «Я», засвідчуючи виокремлення себе з довкілля як суб'єкта дії; особисті дії дитини, що супроводжуються твердженням «Я сам» (свідчення усвідомлення свого «Я» як активного суб'єкта діяльності та водночас прояв кризи трьох років). Чуттєві форми і джерела знань дитини про себе – відчуття, сприймання, пригадування, наочно-дійове мислення. Становленню самосвідомості дитини раннього віку суттєво сприяють такі особливості розвитку її когнітивної сфери: зростаюча стійкість уваги; збільшення обсягу пам'яті; розвиток наочно-дійового та поява наочно-образного мислення; оволодіння активним і пасивним мовленням; зростання наполегливості в діях і прагнення досягнути їх результату; розвиток емоційно-вольової сфери. Відзначимо, що ці утворення з'являються у самосвідомості дитини завдяки відповідному спрямуванню дорослими її пізнавальної активності.

До особливостей розвитку самосвідомості дитини дошкільного віку зараховано такі, як: статева ідентичність, розуміння її незворотності та відповідне регулювання дитиною своєї поведінки; виникнення усвідомлення себе у часовому просторі, переважно в теперішньому часі; завищена самооцінка та позитивні уявлення про себе, що зумовлені позитивними оцінками дитини з боку батьків; тенденція до адекватності у розвитку самооцінки дошкільника; усвідомлення дитиною своїх переживань; емоційно забарвлена потреба у спілкуванні з іншими людьми як основа диференційованого ставлення дитини до ровесників; поява ініціативи; прагнення до нової, дорослішої позиції у житті (виникнення внутрішньої позиції); первинне інтуїтивне усвідомлення дошкільником свого соціального «Я», переживання дитиною себе як соціального суб'єкта; поява внутрішніх моральних та етичних інстанцій, які згодом призведуть до розвитку досить зрілих моральнісних почуттів і переконань (тобто поява їх витоків); узагальнені знання дитини про різні соціальні норми, що нерозривні від її емоційних переживань (позитивних чи негативних); емоційна саморегуляція дій і вчинків (механізм емоційного передбачення). Суттєвий вплив на

становлення самосвідомості дошкільника зумовлюють якісні зміни у розвитку його когнітивних процесів (інтенсивний розвиток уваги, пам'яті, наочно-образного мислення та мовлення як основних форм пізнання) та особистості (ієрархічність мотивів, що засвідчує виникнення особистісних механізмів поведінки; перехід від імпульсивної, ситуативної до особистісної поведінки, основним регулятором якої стають образ цієї поведінки (взірець поведінки) та образ результату дії (взірець дії); поява знань про мораль, згідно з якими дитина оцінює вчинки та якості інших). Значущими умовами розвитку самосвідомості в дошкільному віці є взаємодії дитини з дорослими і ровесниками та її участь у грі – провідній діяльності цього періоду. Порівняно з молодшими дошкільниками, у яких гра пов'язана з відтворенням предметних дій, змістом рольової гри дітей 4-5 рр. є міжособистісні стосунки. Ігри старших дошкільників, завдяки появі сюжету та ігрової ролі, підвищують можливості дітей у низці сфер їх психічного життя. Їх змістом стає дотримання дитиною конкретних правил згідно з обраною для себе роллю. До кінця дошкільного віку рольові ігри поступово трансформуються в ігри за правилами, що характеризуються умовністю, узагальненістю і скороченням ігрових дій.

Розвиток самосвідомості у молодшому шкільному віці, що є вершиною дитинства, вирізняється такими особливостями, як: усвідомлення дитиною свого місця у системі суспільних взаємин і соціального «Я», що зумовлено кризою семи років; тенденція до адекватності та диференційованості у розвитку самооцінки, що детермінована здатністю школяра адекватно та диференційовано оцінити іншу людину, передусім ровесника; поступове зростання обґрунтованості суджень дитини про себе; виникнення змістової орієнтувальної основи вчинку; поява почуття компетентності (переважно у сфері навчання) та рефлексії – центральних новоутворень цього віку. Появу таких утворень у самосвідомості молодшого школяра зумовлено більш високим рівнем розвитку його пізнавальних процесів – словесно-логічним характером мислення і пам'яті, синтезованим сприйманням, довільністю та

осмисленістю цих процесів, а також виникненням внутрішнього плану дій. Зокрема довольність психічних функцій і внутрішній план дій засвідчують здатність учнів початкових класів до самоорганізації своєї діяльності. Навчальна діяльність є не лише провідним, а й найбільш важливим видом діяльності для дитини, а тому зміст самосвідомості залежить від оцінок із боку вчителя початкових класів і батьків та її статусу як школяра у класі. Водночас учитель є безапеляційним взірцем оцінок, дій і суджень дитини. Значний вплив на становлення самосвідомості молодшого школяра мають його взаємодії та спілкування з батьками і ровесниками. Дитина цього віку ще неусвідомлено, однак міцно засвоює оцінки, позиції та вчинки інших людей, передусім батьків. Досвід колективного життя (характер ставлення ровесників до дитини – позитивне чи негативне, з повагою або зневажливе; оцінки її особистісних якостей із боку однокласників тощо) призводять до появи в учня низки уявлень про власне «Я». Участь молодшого школяра в іграх за правилами сприяє розвитку його моральності та появі довольної поведінки.

Резюмуючи викладене вище, зазначимо, що упродовж перших 10-11 рр. життя дитини інтенсивніше розвивається свідомість, а об'єктом пізнання переважно є довкілля; натомість у підлітковому і ранньому юнацькому віці – самосвідомість, а основним об'єктом пізнання стає власний внутрішній світ.

Підлітковий вік – складний і нестабільний період статевого дозрівання й психологічного дорослішання, що має такі особливості генези самосвідомості особистості, як: поява значного інтересу до власного внутрішнього світу; потреба в самоаналізі та саморозумінні своїх можливостей і особистісних якостей, зокрема й таких, що об'єднують підлітка з іншими людьми і відокремлюють від них, засвідчуючи його унікальність і неповторність; потреба у порівнянні себе з ідеалом; інтенсивніший розвиток раціонального компонента самосвідомості порівняно з емоційним; амбівалентність у самоаналізі (впевненість у собі нерідко змінюється на сумніви щодо власних можливостей); поступова переорієнтація підлітка на власні, внутрішні оцінки;

внутрішня суперечливість і нестійкість самооцінки й самоствавлення; поява досить розвинутого абстрактного мислення та саморефлексії; потреба у максимальній персоналізації (індивідуалізації); потреба в самостійності, особистісній автономії; тенденція до дорослості, «почуття дорослості» (Д. Б. Ельконін, Т. В. Драгунова); поєднання почуття дорослості з почуттям вікової невідповідності, що зумовлено асинхронністю біологічного і соціального розвитку (В. С. Мухіна); криза ідентичності; прагнення до незалежності та самоствердження, що нерозривне з потребою в ідентифікації з «Ми» (референтною групою); потреба підлітка зайняти певне місце в суспільному житті, оцінити себе в системі «Я і моя участь у житті суспільства» (Д. Й. Фельдштейн); інтенсивний розвиток, стабілізація, диференціація і синтез конструктів когнітивного (усвідомлення низки образів власного «Я» – «Я-реального», «Я-ідеального», «Я-ціннісного» та ін.), емоційно-оцінного (самооцінка, самоствавлення) і поведінкового (самоконтроль, самовиховання) компонентів у цілісну «Я-концепцію» особистості; у змісті «Я» переважають ідентифікації з груповим «Ми»; основним джерелом розвитку самосвідомості є комунікації з ровесниками та індивідуальний досвід підлітка; тенденція до прискорення суб'єктивної швидкості плину часу; сприймання часу дискретне та обмежене не лише теперішнім, а й минулим; натомість майбутнє уявляється підліткові як продовження теперішнього (І. С. Кон); психологічні механізми розвитку самосвідомості – ідентифікація і саморефлексія; превалюють закономірності, які стосуються індивідуального психічного розвитку.

Значний вплив на становлення самосвідомості підлітка зумовлюють особливості його когнітивного та особистісного розвитку. Свідченням якісно нового рівня розвитку пізнавальних процесів є: виникнення складних форм аналітико-синтетичної діяльності; перехід до абстрактного, теоретичного мислення; здатність до гіпотетично-дедуктивних форм міркувань і формулювання узагальнень. Водночас динамічний характер когнітивного розвитку, несформованість основних структур призводять до появи низки

специфічних труднощів як у навчальній діяльності, так і в життєдіяльності підлітка. Зокрема у моральнісному розвитку ці труднощі можуть виявлятися у суперечності між некритичним засвоєнням групових моральних норм і прагненням осмислювати, обговорювати прості, нерідко другорядні правила; певному максималізмі щодо вимог; «перенесенні» оцінки окремого вчинку на особистість загалом. Специфіка особистісного розвитку підлітка пов'язана з особливостями його взаємодій із ровесниками і дорослими. Почуття належності до групи з особливою субкультурою (цінностями, інтересами, нормами поведінки, формами проведення дозвілля, одягом, мовленням і т. ін.) має вагоме значення для особистісного та морального розвитку підлітка. Адже окреслені складники субкультури засвоюються ним і позиціонуються як свої. Натомість розбіжності між нормами «підліткової спільноти» чи групи та нормами «світу дорослих» засвідчують гостру потребу підлітка в особистісній автономії та самостійності. Для підлітка важливим є визнання дорослими його принципової рівності з ними у правовому ракурсі та можливості самостійно розпоряджатися собою, а не стільки сама ця можливість. Водночас дитина підліткового віку очікує від дорослих захисту, підтримки, допомоги та т. ін.

Із-поміж сучасних наукових здобутків психологів-підліткознавців виокремимо фундаментальне, інноваційне теоретико-практичне дослідження І. С. Булах. Глибокий теоретичний аналіз масиву робіт із психології особистості періоду дорослішання і синтезування одержаних емпіричних результатів дозволили вченій визначити типові та специфічні особливості генези самосвідомості підлітка у контексті його особистісного розвитку. Типовими особливостями є: сенситивність індивіда до оцінок із боку значущих інших, диференціація їх оцінних ставлень і як наслідок нестійкість самооцінки; рольове самовизначення щодо суспільства, референтної групи; поведінкові прояви незалежності від дорослих; специфічними – потреба у самопізнанні різних рис (фізичних, емоційних, соціальних тощо) як провідна у мотиваційній сфері підлітка; здатність аналізувати свої особистісні якості (особистісна

рефлексія, яку детерміновано його гострою потребою (новим мотивом) зрозуміти власний внутрішній світ); особливий інтерес до своїх моральних якостей, зумовлений прагненням створити автономну мораль; потреба самоосмислення емоційного компонента самосвідомості; ускладнення і поглиблення самопізнання; диференційованість низки образів «Я» – реального, ідеального, нормативного та ін., які водночас синтезовані у цілісний «Я-образ»; особлива афективна значущість уявлень про власне «Я»; потреба підлітка в емоційно-ціннісному самоствавленні; поява особистісної саморегуляції – здатності управляти своєю поведінкою у ряді ситуацій засобами трансформації контролю ззовні у внутрішній (самоконтроль); амбівалентність у ставленні до себе й інших; поєднання усвідомлення неповторності своєї індивідуальності та почуття її дифузності; усвідомлення узгодженості та неузгодженості особистісних мотивів і поведінки; неадекватність й неоднакове співвідношення уявлень індивіда про себе і про ровесників, що зумовлено дією ідентифікації та порівняння. Основні новоутворення розвитку самосвідомості підлітка – особистісна рефлексія, моральна регуляція, емоційно-ціннісне самоствавлення.

За позицією І. С. Булах, самосвідомість підлітка вирізняє узагальненість уявлень про свою особистість, що є результатом осмислення власних почуттів, якостей, думок і поведінки. Для генези самосвідомості особистості цього віку найбільшу значущість мають її реальне «Я», ідеальне «Я» та нормативне «Я». Наявність останнього аспекту «Я» засвідчує здатність підлітка до інтерпретації та аргументації проблемних ситуацій у міжособистісних взаємодіях, поведінки у нормативно-ціннісному контексті. Нормативне «Я» – це уявлення підлітка про правильні взірці, моделі його поведінки у різних соціальних групах і про очікування щодо нього з боку значущих інших людей і референтних груп. Генеза нормативного «Я» підлітка нерозривна від засвоєння соціальних норм (правил, цінностей і т. ін.) як форм його свідомості. Засобом інтеріоризації ці норми трансформуються у нормативне «Я», а його функціями є корекція, регуляція, установка на «належне», рефлексія очікувань та ін. [62; 64; 65].

Підкреслимо, що постулати І. С. Булах є важливими й задля розуміння розвитку регулятивного компонента національної самосвідомості юнака.

Закінчуючи коротку характеристику підліткового віку, відзначимо, що нестабільність і суперечливість розвитку самосвідомості підлітка актуалізують світоглядні питання про його життєве призначення, інтенсивний пошук відповідей на які відбувається в період 15-17 рр. Із огляду на асинхронність розвитку самосвідомості, багато її утворень у підлітковому віці не втрачають своєї актуальності в ранній юності [284; 285; 375]. Особливими утвореннями у розвитку самосвідомості особистості цього віку є такі: стійка самоповага; професійне самовизначення, що зумовлено стійкими інтересами і прагненнями юнацтва; окрім ідентифікації та саморефлексії, специфічним психологічним механізмом стає диференціація; зміст «Я» переважно складають індивідуальні якості, що відрізняють юнака від інших людей; розпочинається ідентифікація індивіда з низкою об'єктів (із тими взірцями поведінки, які розвивають домагання щодо визнання; з минулими, теперішніми і майбутніми уявленнями про власне «Я»; із суспільними цінностями, які забезпечують оптимальну життєдіяльність у соціальному просторі та сприяють засвоєнню суспільних норм і обов'язків). Розвиток самосвідомості юнаків і юнок триває в умовах їх інтеграції в суспільство. Провідним чинником цієї інтеграції є суперечності між прагненням особистості виявити власні індивідуально-значущі якості та потребами з боку суспільства прийняти й культивувати лише ті з них, що узгоджуються з суспільними цінностями і сприяють його успішному розвитку.

Ранній юнацький (старший шкільний) вік І. С. Кон, І. Ю. Кулагіна та ін. слушно окреслили третім світом, що символізує перехід від підлітковості («дитинства, яке затяглося» [175]) до реальної дорослості молодої людини.

У ранній юності триває розвиток усіх компонентів самосвідомості підлітка, які набувають більшої стабільності, складності, диференційованості, ієрархізованості, адекватності, узагальненості й т. ін. Підвищення рівня розвитку компонентів самосвідомості юнака зумовлено розширенням його

світогляду; появою потреби у теоретизуванні; ускладненням усіх когнітивних процесів, а передусім інтелекту та абстрактно-логічного мислення.

Специфічними особливостями розвитку самосвідомості особистості 15-17 рр. є: трансформація самосвідомості у вищу психічну функцію; стабілізація та ускладнення (перехід на вищий рівень) конструктів самосвідомості (уявлень про себе, самооцінки, самоствавлення); превалювання «Я-майбутнього»; звернення до минулого (значний індивідуальний досвід); поява домагань щодо визнання з боку оточуючих, суспільства (як нова потреба); соціально-психологічна готовність (здатність) до особистісного і життєвого самовизначення; професійне самовизначення; зорієнтованість особистості на свої внутрішні оцінки інших людей і самої себе; перебільшення уявлень про власну унікальність; усвідомлення закінчення статевого дозрівання; невизначеність і конфліктність ідеального «Я», що зумовлено орієнтацією на кількох значущих дорослих; інтравертованість; усамітнення як можливість «приміряти» недоступні в дійсності певні соціальні ролі; конструювання індивідуальної системи цінностей і цілісної моделі особистості як призми, крізь яку структурується ставлення юнака до інших людей і до себе самого; поступова стабілізація самооцінки, самоствавлення та підвищення рівня самоповаги; зростання реальної самостійності; поява інтегративних механізмів самосвідомості; виникнення почуття тотожності й цілісності свого «Я» (особистісної самоідентичності); зміна стосунків індивіда зі значущими іншими як чинник зміни його ставлень до них і до самого себе; розширення світогляду та підвищення рівня розвитку когнітивних процесів як основи генези самосвідомості; ускладнення і перехід на вищий рівень усвідомлення процесів самопізнання та самоконтролю; ускладнення психологічних механізмів ідентифікації, диференціації, рефлексії та саморефлексії.

За Л. І. Божович, розвиток самосвідомості особистості 16-17 рр. вирізняється появою важливого новоутворення – самовизначення, що пов'язано з її спрямованістю в майбутнє, переважно з планами щодо

професійного вибору. Натомість реальне самовизначення – усвідомлення особистістю себе як представника суспільства, що конкретизується у новій, суспільно значущій позиції, формується значно пізніше [35].

Розвиваючи цю наукову ідею, І. В. Дубровіна конкретизувала, що центральним новоутворенням ранньої юності є соціально-психологічна готовність (здатність) до особистісного і життєвого самовизначення, а її проявами є високий рівень розвитку ціннісних уявлень, вольової сфери, самостійності й відповідальності. Ця готовність виступає свідченням певного рівня зрілості особистості, тобто сформованості зазначених психологічних утворень і механізмів, які сприятимуть її зростанню й у майбутньому [123].

За І. С. Коном, провідним аспектом становлення самосвідомості як основного психологічного процесу в ранньому юнацькому віці є вирішення юнаком завдань, що пов'язані з професійним, особистісним і соціальним самовизначенням. Із-поміж специфічних особливостей цього процесу вчений виокремив такі: закінчення статевого дозрівання та усвідомлення цього індивідом; потреба (новий мотив) у пошуках своєї позиції в житті; підвищення рівня розвитку й диференціація інтелектуальних і розумових здібностей, формування світогляду як основи самовизначення; зміна життєвої перспективи; виникнення інтегративних механізмів самосвідомості; розширення і поглиблення часових уявлень про особисті та соціальні перспективи; зміст ідеального «Я» юнака вирізняється невизначеністю та конфліктністю, що пов'язано зі спрямованістю на кількох значущих дорослих і прагненням позбутися від дитячих ідентифікацій; поява почуттів власної несхожості на інших і самотності, що зумовлено дією рефлексії та диференціації, які інтенсифікують цю невизначеність і конфліктність (основні прояви кризи 17 років). Найбільш важливим утворенням ранньої юності є відкриття індивідом свого внутрішнього світу. Детермінуюча роль у появі означених утворень належить соціокультурним умовам [157; 158; 159].

Значущість впливу сучасних соціокультурних умов на становлення самосвідомості особистості підкреслила і В. С. Мухіна. За позицією психолога, в юності можна констатувати чіткі індивідуальні відмінності у розвитку цього процесу – інфантилізм чи потенційні досягнення віку [232].

Зарубіжні дослідники становлення самосвідомості індивіда 15-17 (18) рр. зафіксували й гендерні відмінності у цьому процесі. За М. Кле, з віком більш помітною стає асинхронність розвитку уявлень про себе у юнацтва. Так, юнаки можуть характеризувати себе як мужніх, не заперечуючи водночас притаманну їм високу емоційність, що за існуючими стереотипами є жіночою якістю; а юнки можуть описувати себе як жіночних, не відмовляючись від спрямованості на успіх (стереотипно, остання риса властива чоловікам) [148]. За даними Х. Ремшмідта, для половини дівчат і третини юнаків залишаються актуальними переживання щодо надуманих чи реальних своїх зовнішніх вад. Однак у гендерному ракурсі вплив цих переживань є різним. Якщо у дівчат переживання і занижена оцінка власних фізичних якостей поєднуються із заниженою самооцінкою й інших особистих рис, то для юнаків це поєднання нехарактерне (у них оцінка своїх фізичних якостей може бути заниженою, а інтелектуальних і соціальних – завищеною чи адекватною) [298].

Відзначимо, що презентовані особливості становлення самосвідомості особистості 15-17 рр. не втрачають своєї актуальності для багатьох молодих людей у наступному віковому періоді. Водночас ці особливості сприяють не лише переходу самосвідомості особистості на вищий рівень розвитку, а й появі її специфічних утворень у період від 17 до 22 років.

Юнацький вік (юність) в онтогенезі охоплює періоди «уявної» (підлітковості) і «реальної» дорослості (рання зрілість) [1]. Юність – це період «формальної» дорослості, першочерговими свідченнями якої є: право обирати і здобувати конкретну професію у вищому навчальному закладі; право брати участь у суспільних процесах, зокрема виборчих; створення сім'ї; фізична, моральна, особистісна зрілість тощо. Перед особистістю періоду юності постає

необхідність розв'язання низки завдань щодо її майбутнього. Основними з цих завдань є такі: пошуки сенсу життя; вибір особистої життєвої стратегії, навчально-професійного шляху, коханої людини; створення сім'ї, поява дітей і самореалізація у новому статусі – чоловіка або дружини, батька чи матері [295]; конструювання особистої системи цінностей (важливу нішу в якій займають національні цінності); вироблення низки ціннісних орієнтацій; становлення світогляду; успішна інтеграція в суспільство, у різні великі групи, зокрема й націю; особистісне, професійне та суспільне (зокрема і національне) самовизначення й самореалізація. Незалежно від часу, ці завдання залишаються актуальними для особистості юнацького віку; натомість для різних поколінь може змінюватися лише їх ціннісна ієрархія. Відзначимо, що розв'язуючи ці завдання, молода людина намагається довести як собі, так і оточуючим власну здатність до самостійного життя. З огляду на окреслене, у психологічному ракурсі юність (17-22 рр.) є періодом дорослішання [458].

Юнацький вік є сенситивним для цих процесів і появи відповідних новоутворень. Адже цей вік вирізняється інтенсифікацією саморефлексії, гострим прагненням юнака до самопізнання різних граней своєї особистості, самооцінювання власних здібностей, вибору свого життєвого шляху [316].

З метою визначення специфіки генези самосвідомості особистості 17-22 рр. було проаналізовано та узагальнено результати низки психологічних досліджень [1; 79; 170; 159; 232; 274; 276; 277; 295; 304; 322; 364; 377; 394; 396; 424; 455; 458], що є нині актуальними і стосуються предмета нашого вивчення.

На погляд Е. Еріксона, не зважаючи на те, що розвиток ідентичності може тривати протягом усього людського життя, в юності цей процес набуває особливої значущості. Це пов'язано з вирішенням молодою людиною завдань щодо входження до різних соціальних груп і спільностей (зокрема й нації – *Авт.*), що призводить до появи почуття близькості на противагу самотності. Суспільство надає індивіду право пошуку свого місця у суспільному просторі, вимагаючи від нього дотримання визначених норм і виконання певних

обов'язків. Необхідна допомога з боку суспільства і докладання особистією власних зусиль сприяє досягненню рівня самодетермінації, що є важливим для її нормального особистісного розвитку в зрілості [424].

На думку К. М. Поліванової, розвиток ідентичності (чи тотожності) за Е. Еріксоном, є процесом самовизначення особистості. Для розуміння цього процесу необхідно апелювати до двох його вимірів: 1) часового, адже однією з функцій ідентичності є забезпечення наступності та зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім; 2) ситуативно-рольового, оскільки ідентичність забезпечує єдність різних ситуацій і ролей, які виконує людина. Особистість із сформованою ідентичністю є самототожною, тобто поводить себе адекватно у будь-якій ситуації, залишаючись водночас сама собою [274].

Співзвучними з Е. Еріксоном і К. М. Полівановою є позиції Дж. Дуоркіна та Г. Френкфорта; натомість їх розгляд сприяє глибшому розумінню специфіки психології юнацтва. За Дж. Дуоркіним, автономною є дієва людина, що не дотримується низки актів людської поведінки, а конструює якісно нове особисте життя за власними принципами, переконаннями, потребами, цінностями, прагненнями, бажаннями, ідентифікуючи себе з ними. Така ідентифікація (аутентичність), є необхідною умовою автономії особистості й складовою її формули. Провідною характеристикою особистісної автономії є позитивна ідентичність, що виявляється у прийнятті та позитивних установах людини щодо своїх потреб і прагнень нижчого рівня. Це прийняття є результатом їх осмислення та рефлексування з позиції вищих ієрархічних рівнів власних потреб і прагнень особистості. Згідно з іншою складовою формули автономії особистості, що визначена як процесуальна незалежність, власну мотиваційну сферу конструює вона сама, а не люди, які її оточують. Важливим проявом цієї складової є вміння особистості диференціювати самоідентитети (принципи, переконання, потреби, цінності, прагнення, бажання) з ідентитетами інших [442].

Дотримуючись співзвучних із Дж. Дуоркіним поглядів, Г. Френкфорт встановив, що автономна особистість вирізняється здатністю критично осмислювати та рефлексувати як щодо внутрішніх особистих спонук, так і щодо зовнішніх соціальних впливів; й спроможністю за наслідками цього осмислення, рефлексування і «боротьби мотивів» здійснити свій вибір [451].

Підкреслимо, що відокремлення, автономія є специфічним аспектом не лише генези самосвідомості особистості в юності, а й розвитку такого її виду, як національна. Як вже відзначалося, процеси розвитку національної самосвідомості й національної ідентичності пов'язані з переживанням людиною тотожності з певною нацією, її представниками та відокремленням від інших націй.

На погляд І. С. Кона, в юності розвиток самосвідомості особистості відбувається у напрямку значного посилення інтегративної тенденції. Зазначена тенденція сприяє послідовному і неухильному підвищенню рівня когнітивної складності, диференційованості, цілісності та ієрархізованості «Я-образу», а також зростанню його узагальненості. Самопізнання підіймається до рівня самоусвідомлення, що тісно пов'язаний із розвитком інтелекту. Ці зміни сприяють глибокому осмисленню юнаком як власних індивідуальних особливостей, так і відмінностей від інших людей. Протягом юнацького віку значною мірою підвищується й ступінь усвідомлення особистістю своїх переживань, сприяючи значному зростанню інтересу до власного «Я». Важливими умовами становлення самооцінок і самоставлення особистості в юності залишаються її оцінки та ставлення до різних зовнішніх об'єктів. Ці процеси є невідривними від інтенсивного когнітивного розвитку юнака. Водночас важливим результатом такого розвитку є поява світогляду, тобто знань і системи переконань про довкілля, філософських життєвих уявлень тощо. Світогляд виявляється у ставленні особистості до світу та її стрижневих ціннісних орієнтаціях. У процесі становлення світогляду виникає й соціальна зорієнтованість, тобто усвідомлення юнаком себе як представника конкретної соціальної групи, а також власного положення, статусу в цій групі [159].

Глибшому розумінню специфіки становлення світогляду в юності сприяє розгляд результатів вивчення динаміки розвитку мислення студентів, які були одержані В. Перрі. Протягом навчання в університеті розвиток мислення юнаків і юнок проходить три стадії. На першій стадії їх мисленню властивий дуалізм, на другій – терпимість до існування низки різних думок із приводу певного питання, явища тощо. На третій стадії мислення юнака вирізняють самовизначення й особиста відповідальність за вибір цінностей і дотримання певних переконань, що засвідчує вироблення його світоглядної позиції [460].

Презентовані особливості розвитку мислення призводять до зменшення імпульсивних вчинків у юнацтва, підвищення рівня розвитку рефлексії щодо своєї поведінки і появи здатності приймати виважені рішення у різних сферах життєдіяльності (професійній, особистій тощо), що є свідченням становлення соціально зрілої особистості [295]. На думку Д. Левінсона, ці починання тісно пов'язані з необхідністю вибору своєї життєвої стратегії, що зумовлена неоднаковими мотивами у юнаків і юнок. Так, юнаки надають перевагу майбутній професійній діяльності й можливостям кар'єрного росту, а юнки – створенню сім'ї [458]. Однак факторами, що беруть участь у мотиваційному процесі та зумовлюють прийняття рішень, тобто мотиваційними детермінантами (чи мотиваторами), у юнаків є «потреби», а в юнок – «належність, повинність», як встановив О. В. Єрмолін. Отже, порівняно з юнаками, юнки є більш схильними до засвоєння суспільних норм [110].

Вивчаючи проблему прийняття рішень, Л. В. Помиткіна зафіксувала низький рівень розвитку особистісної готовності студентів до прийняття стратегічно життєвого рішення про визначення особистої життєвої позиції. Психолог виявила, що в юності перше місце займає прийняття рішення про професійне самовизначення, друге – вибору шлюбного партнера, третє – визначення власної життєвої позиції, статусу в соціумі та стосунків з іншими людьми. За її констатацією, невисокий рівень усвідомлення студентами своїх

стратегічних життєвих цілей зумовлено тим, що юнацький вік є початковим щодо інтеграції особистості у різні соціальні процеси [277].

За Г. С. Абрамовою, в юності актуалізується проблема відокремленого існування власного цілісного, інтегрованого «Я» особистості у контексті її незалежного існування, що потребує вмінь організовувати соціальну сферу свого життя і здатності самостійно приймати відповідальні рішення. Сформоване цілісне «Я» юнака є провідною психологічною внутрішньою умовою появи цих умінь. Водночас гостра потреба молоді людини у незалежності власного «Я», сила якого невпинно зростає, поєднується з її прагненням виявити і зберегти свої індивідуальні особливості. Ці особливості сприяють тому, що в юності зникає небезпека втратити власне «Я» у спільних групових взаємодіях, оскільки дія механізму диференціації сприяє встановленню чітких меж особистого психологічного простору. В цих взаємодіях реалізується та усвідомлюється соціальна рівність, яка засвідчує виникнення психологічних витоків правової свідомості особистості [1].

Характеризуючи юність, В. С. Мухіна підкреслила превалювання індивідуальних закономірностей розвитку самосвідомості особистості над загальними. Провідними для цього складного процесу є психологічні механізми саморефлексії, ідентифікації та відокремлення. Юнак рефлексує щодо власних взаємин зі значущими іншими людьми (зокрема й суспільних), вироблення своєї життєвої позиції тощо. Окремі молоді люди, прагнучи до лідерства, свідомо рефлексують на важливі соціальні процеси. Ці рефлексивні вправляння мають особливу значущість для юнака. Засобами ідентифікації він переймає від інших людей передусім суспільно значущі якості, набуваючи здатності до засвоєння норм і правил поведінки в суспільстві. В юнацькому віці триває процес ідентифікації індивіда з власним «Я-образом», що пов'язаний із різними часовими вимірами (минулим, теперішнім і майбутнім). Ідентифікаційні процеси юнака стосуються й таких суспільних цінностей, які не лише забезпечують його нормальну життєдіяльність у соціумі та надають

змогу засвоїти певні суспільні норми і правила, а й сприяють конструюванню власного світогляду, життєвої позиції та системи ціннісних орієнтацій. В юності механізм ідентифікації реалізується на емоційному та раціональному рівнях. Натомість механізм відокремлення дозволяє юнакові зберігати свою індивідуальність, власне «Я». Завдяки цьому механізмові засвоєні норми поведінки, ціннісні орієнтації та мотиви стають індивідуалізованими. Отже, в юності особистість вже несе індивідуальну відповідальність за саму себе. Однак рівень розвитку цих механізмів у юнаків є різним.

Особливої гостроти в юності набуває проблема вибору істинних життєвих цінностей. Водночас індивідуальні ціннісні орієнтації певною мірою відрізняються, що зумовлює відповідний вплив і на змістове наповнення самосвідомості юнаків і дівчат. До кінця цього періоду одні молоді люди набувають психологічного статусу дорослої, соціально зрілої особистості, що вирізняється стійкістю світогляду і власної системи цінностей (як свідчення їх незалежності), розумінням необхідності прийняття суспільних взаємодій (тобто залежності від суспільства); натомість інші – залишаються у психологічному статусі «підлітка», резюмувала В. С. Мухіна [232; 234].

За позицією С. Л. Рубінштейна, саме в юнацькому віці відбувається інтенсивне формування системи ціннісних орієнтацій (моральних, моральнісних та т. ін.), які висвітлюють її людську сутність. Натомість розвиток світогляду й усвідомленого ставлення юнацтва до життя сприяють розв'язанню проблеми сенсу життя людини [304].

Відзначимо, що вибрані та прийняті особистістю цінності контролюють процес розвитку «Я-концепції» в юності. На цей процес суттєво впливає ступінь засвоєння умов цінності, зумовлюючи відповідність чи неузгодженість між її «Я-концепцією» та переживаннями. Провідними механізмами психологічного захисту, що дозволяють юнакові усувати чи зводити до мінімуму внутрішні суперечності у змісті самосвідомості, зокрема між його «Я-концепцією» та особистим досвідом, є заперечення і раціоналізація [295].

Загалом психологічний захист є системою психічних регулятивних механізмів, що забезпечують збереження стабільності «Я-концепції», ідентичності й самооцінки особистості у ситуаціях реальної чи уявної загрози [37]. Заперечення – це ігнорування людиною небажаної інформації, що може зумовити внутрішній конфлікт у сфері самосвідомості. Із усвідомленням і осмисленням тієї частини інформації, що сприяє сприйманню індивідом своєї поведінки як контрольованої та несуперечливої в контексті конкретних життєвих обставин, пов'язана раціоналізація. Її функцією є пошук певного місця для ірраціонального мотиву або вчинку в сталій системі ціннісних орієнтацій особистості з метою подальшого збереження її цілісності [23; 102].

Важливими чинниками розвитку «Я-концепції» в юності є взаємини особистості зі значущими іншими. До змісту «Я-концепції» в цей період належить і сукупність очікувань юнацтва, що може сприяти досягненню внутрішньої узгодженості особистості. Так, молода людина, яка впевнена у власній значущості, сповнена очікуваннями, що й інші люди будуть ставитися до неї подібним чином. Згідно із власною «Я-концепцією» юнак оцінює успішність своїх дій, а також вибирає цілі та засоби їх досягнення. Самооцінка особистості в юності тісно пов'язана з її прагненнями та суттєво залежить від рівня домагань. Зокрема вона знижується, якщо домагання не реалізуються. Відзначимо, що в юнацькому віці самооцінка стає більш диференційованою, що зумовлено диференціацією «Я-концепції». З віком єдина «Я-концепція» розпадається на низку незалежних одна від одної «Я-концепцій». Проявами цієї диференціації є існування «Я-реального» та «Я-ідеального», натомість розбіжності між ними можуть засвідчувати дорослість людини [170; 295].

На особливу увагу з нашого боку заслуговують й наукові положення В. Ю. Хотинець і Л. А. Снігур. Так, В. Ю. Хотинець констатувала, що юність є вирішальним періодом для розвитку та формування етнічної самосвідомості особистості, адже такі зміни, загалом, є її трансформацією, яку зумовлено соціально-політичними, економічними і демографічними умовами життєдіяль-

ності етносу [394]. Це дає змогу припустити, що період юності є вирішальним і для розвитку національної самосвідомості особистості.

Натомість Л. А. Снігур довела, що важливим новоутворенням юності є готовність особистості до громадянської самореалізації, яку зумовлено здатністю юнака свідомо прилучатися до суспільного життя, дотримуватися громадянських норм і усвідомлювати власну позицію у суспільстві. Вона встановила, що громадянськість є одним із значущих критеріїв особистісної зрілості індивіда. Провідними чинниками розвитку громадянськості юнацтва є навчання і виховання, соціально-психологічними механізмами – рефлексія, ідентифікація, менталізація (оволодіння менталітетом народу), персоналізація (втілення громадянських цінностей у персоналії), персоніфікація (одухотворення таких подій довкілля, що є значущими для громадянина) [322].

Проведений теоретичний аналіз сприяв визначенню таких специфічних особливостей генези самосвідомості особистості 17-22 рр.:

- посилення інтегративної тенденції у цьому процесі, що призводить до підвищення рівня когнітивної складності, диференційованості, цілісності та ієрархізованості «Я-образу», а також до появи цілісного, інтегрованого «Я»;
- здатність до самоусвідомлення як найвищої форми самопізнання, що зумовлено вищим рівнем розвитку інтелекту та мислення індивіда;
- підвищення ступеня усвідомлення особистістю власних переживань, самоствавлення і самооцінки, що сприяє зростанню інтересу до свого «Я»;
- усвідомлення індивідом себе як представника конкретної соціальної групи, спільності, а також власного місця у цій групі, спільності;
- актуалізація процесу розвитку особистісної та суспільної (зокрема національної) самоідентичності (самовизначення) юнацтва;
- потреба вибору істинних життєвих цінностей;
- інтенсифікація становлення системи ціннісних орієнтацій як психологічної основи розвитку самосвідомості особистості;

- особиста відповідальність за вибір конкретних цінностей, дотримання певних переконань;
- здатність самотійно приймати виважені рішення у різних сферах життєдіяльності (суспільній, соціальній, професійній, особистій тощо), що є свідченням становлення соціально зрілої особистості;
- підвищення рівня розвитку рефлексії щодо власної поведінки;
- психологічними механізмами розвитку самосвідомості юнацтва є саморефлексія, ідентифікація та відокремлення;
- стрижневим об'єктом саморефлексії є взаємини зі значущими іншими та власна життєва позиція; об'єктом ідентифікації – суспільно цінні якості оточуючих, що сприяє засвоєнню суспільних норм; ідентифікація стосується й суспільних цінностей, які забезпечують нормальну життєдіяльність особистості у суспільстві та дозволяють засвоїти конкретні суспільні норми і правила, сприяють конструюванню світогляду, особистої життєвої позиції та системи ціннісних орієнтацій; завдяки відокремленню засвоєні норми поведінки, ціннісні орієнтації й мотиви стають індивідуалізованими. Визначені особливості уможливають припущення, що психологічними чинниками розвитку національної самосвідомості особистості в юності є її здатність до національної саморефлексії, прагнення до самоствердження і здатність до саморегуляції у національних взаємодіях, позитивна національна ідентичність.

Водночас ретельний аналіз наукових праць із проблеми становлення самосвідомості особистості в юності, дозволяє резюмувати, що цей період є сенситивним і вирішальним для розвитку такого її виду, як національна. Резюмоване зумовлює необхідність проведення аналізу сучасних вітчизняних досліджень, які проводилися у галузі вікової психології та стосуються процесу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.

2. 2. Стан дослідження розвитку національної самосвідомості юнацтва у вітчизняній віковій психології

Кожна нація вирізняється специфікою свого психічного складу загалом і особливостями національної самосвідомості її представників зокрема, як було констатовано у першому розділі дисертації. Водночас проведений нами теоретичний аналіз масиву психологічних робіт переконливо засвідчив, що об'єктом вивчення науковців із різних країн були окремі компоненти чи психічний склад певної нації, здебільшого тієї, до якої вони належать.

Огляд вітчизняних досліджень за останнє двадцятиліття дозволив резюмувати, що багато з них проводилося у галузі соціальної психології та стосувалися вони досить близького до національної, однак не тотожного з нею (як нами було доведено у підрозділі 1. 3) виду самосвідомості – етнічної самосвідомості юнацтва. Зокрема предметом вивчення соціальних психологів була така тематика: психологічні особливості етнічної ідентичності студентства зі Сходу і Півдня України (О. В. Бичко); етнопсихологічні життєві орієнтації як чинник самоактуалізації студентської молоді (М. Б. Боднар); етносоціальні уявлення як компонент «Я-концепції» університетської молоді (О. М. Васильченко); етнічні стереотипи як чинник міжособистісного оцінювання (О. В. Квас); етносоціальні установки студентства в структурі міжособистісної взаємодії (В. М. Струніна). Нижче подано їх короткий аналіз.

У психосемантичному дослідженні О. М. Васильченко експериментально доведено, що етносоціальні уявлення молоді про психологічні особливості представників свого етносу мають високий рівень однорідності за когнітивним, емоційним і поведінковим компонентами. Вивчаючи гендерний ракурс цих уявлень, дослідниця встановила, що до якостей типового українця юнаки та юнки зараховують такі, як: соціальна сила, людяність, відкритість позитивним почуттям і психологічний захист. До образу типової українки, окрім цих рис,

належить і жіночність. Водночас аналіз соціальних очікувань юнацтва, які вона виявила при семантизації образу «типовий українець очима представників інших національностей», засвідчив наявність у них комплексу меншовартості. Натомість сам образ презентують такі якості, як: злостивість, егоцентризм, мізантропія, соціальна беспорядність, хаотичність. Загалом уявлення молоді про типових представників українського народу зводяться до сполучення пасивно-захисних реакцій із незалежно-домінантним типом спілкування. Однак суттєвих відмінностей в етносоціальних гендерних уявленнях юнацтва про психологічні особливості представників свого етносу не зафіксовано [70].

Предметом наукового дослідження О. В. Квас виступив вплив етнічних стереотипів студентів на процес їх міжособистісного оцінювання. Психолог визначила змістовно-семантичні індикатори механізмів стереотипізації у цьому процесі: 1) «соціальна адаптивність» (прийняття себе й інших, внутрішній контроль, адаптивність); 2) «амбівалентна інтерактивність» (лідерство-владність-деспотизм, упевненість-самовпевненість-самозакоханість, вимогливість-непримиренність-жорстокість, скептицизм-упертість-негативізм, поступливість-боязкість-покура, довірливість-слухняність-залежність, безкорисливість-чутливість-жертвовність); 3) «особистісна адаптація» (неприйняття себе, зовнішній контроль, дезадаптивність, емоційний дискомфорт); 4) «особистісна стереотипізація» (показники – реальне «Я» та ідеальне «Я», «Я-автостереотип», «Я-гетеростереотип»). Окрім цього, вона довела, що етнічні стереотипи юнацтва зумовлюють значний вплив на процес їх міжособистісного оцінювання [144].

Значні відмінності в етнічній ідентичності студентів 2-3-х курсів вищих навчальних закладів із різних регіонів України (Заходу, Сходу і Півдня) емпірично зафіксував О. В. Бичко. Дослідник встановив, що специфіку прояву та трансформацій етнічної ідентичності в студентській молоді зумовлено її етнічною взаємодією. Так, якщо етнічна ідентичність студентів із західних регіональних вищих навчальних закладів вирізняється узгодженістю і

несуперечливим характером, то етнічна ідентичність майже 40 % студентів зі східних і південних – складністю, невизначеністю і проблематичністю, що засвідчує її критичний стан. Проблематичність етнічної ідентичності він тлумачить як труднощі при свідомому віднесенні себе індивідом до конкретної етнічної групи чи виборі іншої такої групи за умови декларування етнічної належності. Проявами цієї проблематичності є низькі показники актуальності, незначущості та амбівалентності в етнічній ідентичності юнаків [29].

Предметом наукового вивчення М. Б. Боднар були особливості зв'язку етнопсихологічних життєвих орієнтацій із самоактуалізацією студентства. Психолог з'ясувала, що процесу самоактуалізації студентів заважає низка негативних якостей українського етносу (індивідуалізм, інтравертованість; почуття меншовартості, «комплекс кривди», емоційність). Вона емпірично зафіксувала три рівні етнічної самоідентифікації молоді та їх детермінованість: 1) об'єктний, що зумовлений зовнішньою мотивацією; 2) об'єктно-суб'єктний, який стосується зовнішньо-внутрішньої мотивації; 3) суб'єктний, що пов'язаний із внутрішньою мотивацією. Належність студентів до етнічної групи та етнічна самоідентифікація визначено важливими умовами розвитку їх життєвих орієнтацій і самоактуалізації [30].

За констатацією В. М. Струніної, на зміст і структуру міжособистісної взаємодії студентської молоді (на прикладі молодих татар, росіян та українців 18-25 рр. із Криму) суттєво впливають етносоціальні установки. Вона виявила суттєві відмінності у когнітивному та емоційному компонентах етносоціальних установок респондентів. У кримських татар помічено позитивне ставлення до представників своєї етнічної групи, у росіян – амбівалентне, в українців – нейтральне. Порівняно зі ставленням студентів до представників своєї етнічної групи, їх ставлення до представників інших етнічних груп є відмінним: у кримських татар – негативним до росіян і нейтральним із тенденцією до позитивного до українців; у етнічних росіян – амбівалентним до татар і українців; а в етнічних українців – амбівалентним до росіян і нейтральним із

тенденцією до негативного до татар. Дослідниця встановила й такі статистично значущі зв'язки між етносоціальними установками і певними тенденціями міжособистісної взаємодії студентів: у татар етносоціальні установки корелюють із суперництвом, активністю у відстоюванні своїх інтересів і залежністю від авторитетів; у етнічних росіян – із товариськістю, непослідовністю у відстоюванні своїх інтересів, чутливістю, прямолінійністю, агресивністю; в етнічних українців – із товариськістю, недовірливістю, схильністю до компромісу, відстоюванням своїх інтересів. Отже, етносоціальні установки є важливим чинником міжособистісної взаємодії студентів [370].

Психологічну модель гармонізації етнічної самосвідомості у старшокласників обґрунтувала Ю. О. Михальчук. Стрижневими компонентами цієї моделі психолог вважає позитивну етнічну ідентичність, конструктивне сприйняття історії, етнічну толерантність та розуміння акультураційних процесів і потреби у діалогічній міжетнічній взаємодії. За результатами апробації авторської моделі у навчально-виховному процесі старшої школи вона з'ясувала, що основними психологічними умовами гармонізації етнічної свідомості й самосвідомості в учнів є: їх етнічне самовизначення; суб'єктність до сприйняття історії; подолання негативізму і розвиток позитивного ставлення учнів до представників інших етнічних груп; розуміння необхідності крос-культурної взаємодії; а чинниками – високий рівень когнітивної складності та збагачення ціннісно-сміслової сфери особистості, що є наслідком організації спеціальної інформативно-творчої діяльності з боку вчителя [221].

Окремі аспекти проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності розкрито у невеликій кількості наукових праць – чинники генези етнонаціональної самосвідомості (А. М. Березін); становлення «Я-образу» особистості у контексті національної ідентифікації (О. В. Шевченко); психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентів засобами української літератури (В. Ф. Соколова).

Основні сенсотворчі чинники розвитку етнонаціональної самосвідомості особистості визначив А. М. Березін: психофізіологічну реальність; життєве психічне настановлення, що реалізується у вигляді інтегрального прояву ментальності, етнопсихогенези, міфологічно-фольклорної системи, історичної пам'яті, типу традиційності як форми, способу етнокультурного буття (підсвідомий, архетипічний чинник). За позицією науковця, високий рівень розвитку національної самосвідомості, утвердження самоцінності історичної пам'яті та прагнення особистості до ідентифікації з нацією є важливими умовами її повноцінної самореалізації у національних взаємодіях.

Цікавими є й результати емпіричного вивчення психологом специфіки усвідомлення юнаками і юнками етнонаціональних цінностей у контексті загальних життєвих орієнтацій. Респондентами були учні 11-х класів (16-17 рр.) із сільських і міських шкіл та студенти 5-го курсу вищого навчального закладу (22-23 рр.). Зокрема з'ясовано, що частка національних і етнічних цінностей у системі загальножиттєвих цінностей сільських школярів на 44 % більша порівняно з цим показником в їх міських ровесників. Констатовано й те, що учні 11-х класів мають нижчий рівень національної самосвідомості порівняно зі студентами. Чинниками генези етнонаціональної самосвідомості юнаків визначено психофізіологічну реальність, життєві настановлення, їх вік і місце проживання (село чи місто) [22].

Предметом дослідження О. В. Шевченко виступила роль національної ідентифікації у становленні «Я-образу» особистості 14-20 рр. Дослідниця виявила регіональні відмінності у процесах національної ідентифікації та становлення «Я-образу» респондентів. Так, підліткам і юнакам із Західної України притаманний вищий рівень ідентифікації зі своєю нацією, порівняно з їх ровесниками, які живуть у південних і північно-східних областях України. Ці відмінності зумовлено характерологічними і світоглядними відмінностями досліджуваних. Встановлено, що більшу кількість підлітків і юнаків вирізняє індиферентна, меншу – позитивна чи негативна національна ідентичність, що

засвідчив зміст їх «Я-образу», аутостереотипів і гетеростереотипів. З'ясовано, що з позитивною національною ідентичністю корелюють: позитивний «Я-образ», потреба особистості в належності до своєї нації та високий ступінь ідентифікації з нею, спрямованість на етнокультурні цінності своєї нації, небайдужість до її етнічних і національних ознак, феноменів. Констатовано й складність і диференційованість національного «Я-образу» підлітків та юнаків [408]. Як і А. М. Березін, у роботі науковець вживає терміни «національна ідентичність», «етнічна ідентичність» і «етнонаціональна ідентичність» як тотожні, вважаючи, що етнічна ідентичність є проявом національної.

У фокусі наукового інтересу В. Ф. Соколової були особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді у процесі засвоєння творів української літератури та дисциплін українознавчого циклу. Досліджуваних, а саме – студентів 1-4-х курсів Херсонського державного університету, було поділено на три групи. До першої групи ввійшли студенти, які взагалі не вивчають українську мову та літературу (економіко-юридичний факультет), до другої – студенти, для яких ці предмети викладаються у незначному обсязі (факультет культури і мистецтв та Інституту іноземної філології), до третьої – студенти, які їх вивчають тривалий час (Інститут української філології і журналістики). Психолог емпірично констатувала, що кількість студентів, які переживають єдність із представниками своєї нації, прагнуть зберігати її культуру та захищати національні інтереси, є найбільшою у третій (51 %), дещо меншою у другій (45 %) і найменшою у першій групі (30 %). Доведено, що розвиток національної самосвідомості студентів пов'язаний із їх громадянськими якостями, духовними цінностями і уявленнями. Основним чинником розвитку національної самосвідомості студентства визначено літературу, що є формою культивування національної мови, ідеалів і характеру, традиційних норм поведінки та світосприйняття [323].

Проведений теоретичний аналіз дозволив резюмувати, що предметом вивчення сучасних вітчизняних науковців у галузях соціальної та вікової

психології виступали окремі аспекти проблеми етнічної чи національної самосвідомості студентської молоді. Водночас ціла низка важливих питань, що стосуються проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності, залишилася нерозв'язаною. Зокрема – питання про визначення витоків, психологічних механізмів і чинників цього процесу, конструювання його теоретичної моделі тощо. Відсутність спеціальних наукових робіт у віковій психології третього тисячоліття актуалізувала потребу глибинного вивчення окресленої проблеми. Так, визначене у першому розділі дисертації наповнення емоційно-ціннісного компонента національної свідомості та національної самосвідомості особистості засвідчує ціннісний характер витоків розвитку останньої в юності. Водночас у цей період особливо гострою для особистості стає потреба вибору істинних життєвих цінностей, що зумовлює необхідність розгляду питання витоків розвитку її національної самосвідомості.

2. 3. Витоки і чинники розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці

За результатами проведеного теоретичного аналізу цілого масиву наукових робіт у галузі вікової психології нами встановлено, що юність є сенситивним і визначальним періодом розвитку такого виду самосвідомості, як національна. Нагадаємо, що національну самосвідомість особистості ми розглядаємо як рефлексивний рівень її національної свідомості, що виступає процесом усвідомлення нею знань про свою та інші нації, їх ознаки і представників тощо. Національна самосвідомість є складним інтегративним процесом самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення особистості до себе як представника та суб'єкта конкретної нації, носія низки її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) і об'єктивних (мова, культура,

територія, держава з певним політичним самоврядуванням і економічним розвитком) ознак. За результатами цього пізнання та ставлення особистість регулює свою поведінку в сферах внутрішньо національних і міжнаціональних взаємодій. Основною одиницею національної самосвідомості визначено емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації.

Після висвітлення сутності концепту «національна самосвідомість», сформульовано припущення, які сприятимуть обґрунтуванню психологічних основ розвитку національної самосвідомості особистості в юності. Відзначимо, що при цьому ми апелювали до філософських і психологічних постулатів, які презентовано на початку другого розділу дисертації, а також до позиції І. С. Булах [65] щодо психологічних засад розвитку моральної самосвідомості особистості. Так, важливим чинником зазначеного процесу є взаємодія юнака з іншими представниками конкретної нації. З одного боку, в процесі такої взаємодії особистість оволодіває досвідом, що притаманний іншим представникам нації чи є надбанням усієї нації, засвоюючи і привласнюючи цей досвід. Процеси засвоєння та привласнення забезпечуються механізмом інтеріоризації. З цього боку розвиток національної самосвідомості в юності трактується як входження особистості до національного буття – оволодіння національно-культурними нормами і взірцями поведінки; перенесення мотивів поведінки іншого представника нації до власної мотиваційної сфери; трансформація національних цінностей у цінності особистості; адаптація та інтеграція до нації. З іншого боку, в юності розвиток національної самосвідомості є внутрішньодетермінованим. У такому ракурсі цей процес конкретизується у визначенні юнацтвом способу життя у конкретній нації та способів самореалізації; у смислових і процесуальних змінах; у появі новоутворень, цілісної, несуперечливої системи цінностей, що містить як загальнолюдські, так і національні цінності.

Водночас здійснений аналіз сучасних досліджень вітчизняних науковців у просторі вікової психології, які присвячені вивченню проблеми розвитку

національної самосвідомості особистості в юності, засвідчив, що без відповіді залишилося питання про психологічні засади цього складного психологічного процесу. Зокрема невідомо, чим зумовлено особливості усвідомлення юнаком власних національно-психологічних якостей і де містяться його витoki. Для відшукування відповіді на поставлені питання сформульовано такі припущення.

Ретельний аналіз наукових робіт із проблем національної самосвідомості особистості, генези самосвідомості особистості та специфіки цього процесу в юності, одержані теоретичні узагальнення та положення С. Л. Рубінштейна про співвідношення розвитку свідомості й самосвідомості особистості сприяли формулюванню *першого припущення* нашого дослідження: *в юності процес розвитку національної самосвідомості є зовнішньо, соціально детермінованим; розвиток національної самосвідомості особистості юнацького віку є частиною загального процесу розвитку її національної свідомості*. Для розуміння цього припущення суттєвим є й такий постулат ученого – розвиток самосвідомості особистості не зумовлений безпосередньо суспільними вимогами до неї, а опосередкований внутрішніми вимогами [303]. Так, осмислення особистістю знань про ознаки нації, до якої вона належить, та її відмінності від інших націй, про характерні особливості представників цієї нації, а також усвідомлення себе як її представника й вироблення емоційно-ціннісного ставлення до цих знань відбувається в умовах цілеспрямованого виховання та самовиховання.

Викладене вище актуалізує питання про витoki самосвідомості. Насамперед відзначимо, що згідно з етимологією терміна «витoki» (синоніми – «початок», «джерело» [243]) ним визначається «...те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало...» [72, с. 299]. Необхідно зважати й на те, що витokів чи джерел може бути декілька, однак одне з них може бути найпершим. Тому, термін «витoki» ми будемо вживати у значенні першоджерела. Для надання необхідного

сміслового акценту інші витoki, які мають другорядне значення, ми називатимемо синонімічним словом – джерела.

Після розкриття етимології терміна «витoki» висвітлено основні думки вчених про витoki самосвідомості. На погляд О. Ф. Лосева, витокami самосвідомості є: «образ» (уявлення), символ, слово, історичні події та свідомість людини [205]. Як вже було відзначено, Л. С. Виготський джерелом становлення самосвідомості вважав соціальну ситуацію розвитку індивіда, а знак (слово) – психологічним знаряддям цього процесу. За О. Г. Асмоловим, джерелом розвитку самосвідомості особистості у системі суспільних стосунків є соціально-історичний спосіб її життя. Ця позиція уможлиблює вивчення самосвідомості особистості у двох аспектах: 1) історичний час життя; 2) соціальний простір життя [16]. Підкреслимо, що розглянуті наукові позиції щодо витоків і джерел самосвідомості особистості є важливими для вивчення витоків і джерел розвитку такого її виду, як національна.

З огляду на констатовані положення про наявність ціннісного конструкту як у структурі національної свідомості особистості, так і в структурі її національної самосвідомості та вибір цінностей як провідне завдання юності, сформульовано *друге припущення* нашого дослідження. *Розвиток національної свідомості особистості юнацького віку, трансформуючи та інтегруючи процес становлення її національної самосвідомості, має аксіологічні витoki.*

Конструювання генези національної самосвідомості особистості в юності потребує першочергового розгляду низки аспектів аксіологічної проблематики та особливо пильного погляду на феномен «національні цінності». З історії становлення наукової думки відомо, що проблема цінностей була предметом наукового інтересу протягом багатьох століть – від античних часів і до сьогодення. Не претендуючи на висвітлення всіх наукових ідей щодо згаданої проблеми, розглянемо лише ті з них, які сприяють розумінню психологічної сутності поняття «цінності» загалом і «національні цінності» зокрема. Відзначимо, що з кінця XIX століття концепт «цінність» виступив об'єктом

спеціального вивчення зарубіжних філософів, результати якого було інтегровано у відповідній теорії, названій «аксіологією» (від грец. «axios» – цінний, «logos» – вчення). У ХХ ст. цей концепт активно досліджували й учені з інших гуманітарних галузей знань, зокрема культурології, педагогіки, політології, психології та ін., що зумовило появу низки нових галузей аксіології – педагогічна аксіологія, психологічна аксіологія тощо. Не зважаючи на різноманіття підходів до вирішення ряду аспектів аксіологічної проблематики у контексті конкретної науки, загальноприйнятим є розуміння цінностей як таких феноменів, що є найбільш значущими для суб'єкта (спільності, особистості). Найвищими, на рівні людства, визнано цінності, які мають духовну природу. До цієї категорії зараховано й національні цінності.

У межах класичної психологічної науки постульовано, що становлення системи цінностей особистості є нерозривним від генези її самосвідомості. Зв'язок цінностей із певними конструктами самосвідомості констатовано рядом учених. Зокрема К. Роджерс розглянув цінності у їх зв'язку із самопізнанням і «Я» особистості; М. Розенберг – «образом Я»; І. С. Кон, В. В. Столін – самосвідомістю; С. Р. Пантілеєв – самоствавленням; І. І. Чеснокова – самооцінкою, про що зазначено у першому розділі дисертації.

Презентуємо сучасні психологічні позиції учених (Є. О. Аронова, Г. О. Балл, І. Д. Бех, І. С. Булах, З. С. Карпенко, В. І. Моросанова, В. С. Мухіна, Н. І. Непомняща, Г. Оллпорт, В. Франкл) щодо смислу концепту «цінність» у ракурсі його зв'язку зі становленням свідомості та самосвідомості особистості.

За Г. Оллпортом, цінності, які визначаються ступенем своєї значущості для людини, сповнені особистісним смислом і тому тісно пов'язані з її самосвідомістю. Протягом онтогенезу особистість зараховує до змісту власної свідомості та самосвідомості найбільш важливі для неї цінності [255].

На погляд В. Франкла, людина є духовною істотою, яка вирізняється своїми прагненнями до існування згідно з таким смислом, що полягає в об'єктивній цінності процесів і явищ довкілля. У цьому розумінні людина

постає як «відкрита система», що прагне до пошуків смислу та його реалізації. Особистість є трансцендентною істотою, що вирізняється своїм спрямуванням на об'єктивний світ із метою відшукання смислу та цінностей [388].

Важливі положення про психологічний смисл цінностей людини у канві особистісно орієнтованого підходу обґрунтував І. Д. Бех. Особистісні цінності є узагальненими, смисловими, значущими й усвідомленими людиною психологічними утвореннями; натомість їх розвиток зумовлений її емоційними переживаннями. «Особистісна цінність – це психологічне новоутворення, що відображає найбільш безпосередньо значущу для суб'єкта узагальнену сферу довкілля, через ставлення до якої він вирізняє, усвідомлює та утверджує себе, своє «Я», і в результаті цього ця сфера стає простором його життєдіяльності» – так влучно вчений розкрив глибоку психологічну сутність цього феномена [25, с. 114]. Досить складним, за його переконаннями, є процес їх появи. Якщо свідомість особистості здійснює функцію розвитку її ставлень до яких-небудь суспільних цінностей, то самосвідомість – функцію їх оцінки за параметром особистісної значущості [24]. Описаним чином суспільно значущі цінності трансформуються, переважно засобами виховання, до «Я» особистості.

На особливу увагу заслуговують думки Г. О. Балла та В. С. Мухіної про засвоєння особистістю цінностей у ракурсі тісного діалектичного зв'язку між її соціалізацією та автономією (відокремленням). За постулатами Г. О. Балла, оволодіння людиною соціокультурними нормами, цінностями діалектично поєднано з її певним критичним ставленням до них, із виникненням своїх норм, цінностей, із самоповагою та готовністю ставитися з повагою до інших людей [17]. На погляд В. С. Мухіної, соціально зрілій особистості притаманні спрямованість на власний світогляд і ціннісні орієнтації, що детермінують її активну участь у суспільному житті. Така особистість вирізняється сталістю диспозицій щодо ціннісних орієнтацій, у яких узгоджуються її незалежність і необхідність залежності [232]. Вчена вважає, що ціннісні орієнтації є основними конструктами самосвідомості особистості [234].

Співзвучну з В. С. Мухіною позицію зайняли В. І. Моросанова та Є. О. Аронова. За позицією вчених, ціннісні орієнтації особистості є стрижневими інтегративними утвореннями високого рівня розвитку її самосвідомості. Натомість свідченням цього рівня виступає узгодженість поведінки особистості з її ціннісними орієнтаціями [225].

Вивчаючи психологічні основи аксіогенезу особистості, З. С. Карпенко наголосила, що людина «як трансцендентальний духовний суб'єкт аксіогенезу» вирізняється здатністю до самоактуалізації та ціннісного самоутвердження. Ця думка психолога корелює з презентованою вище тезою В. Франкла. Дотримуючись гуманістичного підходу до дослідження аксіопсихіки, вчена позиціонувала, що розвиток ціннісно-сислової свідомості є засвоєнням ціннісних ідеалів, які презентовані на рівнях соціального макросередовища та референтної для людини групи. Таке засвоєння уможливорюється механізмами індивідуалізації та екстеріоризації «...в розумінні саморозгортання первісно соціальних і позитивних духовних інтенцій, опредметнення ціннісних цілей і потреб особистості в унікальному творчому продукті» [141, с. 31].

Розвиваючи власні ідеї, що є співзвучними з поглядами Г. О. Балла, З. С. Карпенко визначила середовище взаємопроникнення об'єктивного і суб'єктивного аспектів аксіопсихіки як її феноменологічно-рефлексивний рівень. Учена констатувала, що вивчення аксіогенезу особистості неможливо здійснити без дослідження її свідомості. У цьому контексті рівнями свідомості є: 1) сутнісний (чи предиспозиційний) – його презентує інтенція «передчуваю», що пов'язана з вітальністю як цінністю людини; 2) інтраіндивідний – відображений інтенцією «треба», що зорієнтована на цінності справедливості, істини та користі; 3) інтеріндивідний – його розкриває диспозиція «мушу», що пов'язана з діяльністю особистості у групі та спрямована на цінність добра; 4) метаіндивідний – презентований диспозицією «буду», що виявляється у суспільній значущості творчої діяльності індивіда з її спрямованістю на прекрасне; 5) супердиспозиційний (або універсумальний) – розкривається

інтенцією «приймаю», що є нерозривною від прагнення до загального блага, і відданістю людини справі її життя. Основним психологічним механізмом процесу аксіогенезу є діалог: «...апріорна інтенція «Ти» як вроджена налаштованість психіки на сприймання Іншого рівноцінним мені, що виступає джерелом породження і чинником збагачення ціннісної свідомості індивіда» [141, с. 32]. Важливим є й таке положення: розвиток свідомості забезпечується інтеріоризацією ціннісних позицій іншого «Ти». Описане засвідчує домінування об'єктивних тенденцій в аксіогенезі особистості [140; 141].

Ідеї З. С. Карпенко співзвучні з ідеями Н. І. Непомнящої, стрижневим об'єктом наукових досліджень якої є концепт «ціннісність» особистості. Так, цей концепт визначає особливості взаємозв'язку між певними об'єктами довкілля і змістом самосвідомості людини, що призводить як до виокремлення нею найбільш значущих для себе об'єктів, так і найбільш важливих за змістом уявлень про власне «Я». Умовою появи особистісних цінностей є ставлення у системі «Я-інший», що з'являються значно раніше порівняно з цінностями особистості. Поява сталої системи цінностей зумовлює стійкість ставлень особистості у системі «Я-інший», що є засадами її розвитку далі [240; 241].

Солідарну з І. Д. Бехом і Н. І. Непомнящою позицію щодо сутності цінностей особистості та їх умов займає І. С. Булах. Учена постулювала, що витоки особистісного зростання підлітків, психологічною основою якого є генеза моральної самосвідомості, «...осмислюються у ціннісному вимірі як безумовне ставлення до іншого й виступають невід'ємним конструюючим елементом всіх форм моралі: взаємин, діяльності, свідомості та моральної самосвідомості зокрема» [65, с. 208]. Цей вагомий для психології особистості постулат сприяє розумінню й витоків розвитку національної самосвідомості.

Узагальнення психологічних поглядів зарубіжних і вітчизняних учених, що вирізняє їх зорієнтованість на внутрішнє, засвідчує нерозривність процесів становлення системи цінностей особистості та її самосвідомості. Загальні положення про систему цінностей і самосвідомість особистості стосуються й

певних типів цінностей і відповідних видів самосвідомості. Це підштовхує нас до думки про тісний взаємозв'язок становлення національних цінностей із розвитком національної самосвідомості особистості. Окреслене дозволяє сформулювати *третє припущення дослідження: витоками розвитку національної самосвідомості особистості в юності є її безумовне ціннісне ставлення до значущого представника конкретної нації.*

Продовжуючи розв'язання питання про інші джерела розвитку національної самосвідомості особистості в юності та їх характер, проаналізуємо сучасні дисертації зарубіжних і вітчизняних науковців, які безпосередньо стосуються концепту «національні цінності». Цей концепт був одним із провідних у дослідженнях філософів О. М. Корнієнка [164] та О. М. Пономарьова [278], педагогів – Ю. Ю. Белової [28], І. В. Лебідь [181] й О. В. Оксенюк [254]. Відзначимо, що ці дослідження об'єднує ідея про тісний зв'язок між національними і загальнолюдськими цінностями.

Соціально-філософський ракурс вивчення національних цінностей представлено у дисертації О. М. Пономарьова. Національні цінності філософ дослідив щодо такого суб'єкта як нація, що є конкретно-історичним типом соціально-етнічної спільності, який вирізняється цілісною природою. Система таких цінностей характеризується складністю, багаторівневістю, синхронною і діахронною мінливістю. Появу цієї системи зумовлено взаємонакладанням історії розвитку нації, наявної соціально-політичної організації та специфічно-комунікативного як організатора її цілісності. Отже, національні цінності визначено важливими конструктами національної свідомості.

До системи національних цінностей він зарахував такі підсистеми, що функційно відрізняються між собою і є рівнями національної свідомості:

1) етнічна підсистема:

а) базовий рівень – етноутворюючі фактори (територія – Батьківщина, Вітчизна; мова (рідна мова); стійкі форми групової свідомості – етнічний менталітет, етнічні стереотипи);

б) конкретно-історичний рівень, тобто історія етносу (нації) – конкретно-історичні прояви етноконсолідуючих і етнодиференційних процесів; прояви культури етносу (релігія, література та т. ін.); факти історії та т. ін.;

2) соціально-організаційна підсистема:

а) соціальні зв'язки між людьми, людиною і групою, тип господарювання (тобто ставлення до ландшафту, що опосередковані різними технологіями – знаряддями праці, знаннями і навичками, способами їх поєднання). На цьому рівні відбувається реальне формування інтересів соціальних суб'єктів;

б) політичний простір, який структурований навколо публічної влади (держава) і способів її реалізації. У цьому просторі здійснюються функції координації, управління, забезпечення цілісності. На такому рівні суб'єкти вже не є індивідуально-неповторними, а подібними до інших, інакше кажучи, такими, що діють згідно з абстрактно-загальними (формальними) правилами. Трансформуючи окресленим чином власні інтереси у всезагальні, суб'єкти отримують можливість для визнання своєї значущості іншими групами. Друга підсистема стосується теперішнього нації;

3) ідея нації:

а) цінність, засобами якої ідентифікуються суб'єкти;

б) оператор у політичному просторі, що забезпечує легітимізацію окремого інтересу як всезагального. Третя підсистема пов'язана з майбутнім, із цілепокладанням, що виступає у формі ідеології.

З огляду на окреслене, науковець охарактеризував механізм формування національної цінності як таку трансформовану форму свідомості, що об'єктивує суттєві характеристики соціального суб'єкта (нації) у процесі відтворення групової ідентичності. Так, конкретна національна цінність є актуалізованим наявними інтересами соціального суб'єкта етнічним минулим, що легітимізує доступ до владних ресурсів і контролю над ними з метою реалізації проекту бажаного майбутнього, зумовленого його інтересами [278].

Специфіку формування національних цінностей особистості у межах становлення системи її загальнолюдських цінностей визначив О. М. Корнієнко. Філософ дотримується думки про взаємодію національних і загальнолюдських цінностей, зокрема цінностей життя та його сенсу, морального вибору вчинку і поведінки, індивідуально-соціальних цінностей, що забезпечує їх розвиток загалом, зумовлюючи появу стійкої громадянської позиції особистості. Підтримуючи позиції гуманізму, він відзначив, що суспільство надає людині інформацію про спектр цінностей, здійснює певні впливи для їх формування, однак особистість у власній системі цінностей зберігає лише ті з цього спектру, які є значущими особисто для неї [164].

У полі зору дослідження Ю. Ю. Белової знаходилася проблема формування національних цінностей у студентів вищих навчальних закладів, що здобувають спеціальність учителя трудового навчання. Апелюючи до поглядів О. Г. Спіркіна та І. І. Чеснокової, науковець констатувала, що національні цінності є вищою формою самосвідомості людини, появу якої зумовлено соціальною організацією умов її життя та використанням знарядь праці. До системи національних цінностей українського народу вона зарахувала морально-духовні якості, в яких презентуються загальнолюдські цінності (доброта, чесність, працьовитість, вірність, скромність, стриманість, мужність, сміливість, благородність, гуманізм, милосердя, національна гідність тощо) та специфічні риси українців – емоційність, чутливість, родинність, обрядовість, дотримання звичаїв, схильність до гумору, гостинність, естетизм, благородність, пошана до людської гідності, ліризм, духовність, релігійність, терпимість, високоморальність, охайність, чемність, артистизм, лицарська мужність, любов і повага до рідної землі, працелюбність, працездатність, волелюбність. Провідним засобом формування таких цінностей у студентів є їх знання та залучення до народної побутової культури і мистецтва [28].

Співзвучними з розглянутими вище є позиція І. В. Лебідь [181] і О. В. Оксенюк [254] щодо розуміння національних цінностей як системи таких

значущих для спільності та особистості утворень, що виявляються у суб'єктно-об'єктних взаємодіях, визначаючи важливість конкретних знаків, явищ тощо.

Вивчаючи національні цінності у контексті виховного процесу загальноосвітньої школи, І. В. Лебідь запропонувала таку їх класифікацію: українська національна ідея; мова; національна самосвідомість; національна гідність; національний характер; історична пам'ять; патріотизм; Конституція України; державні та національні символи, державний Гімн; національна культура (традиції, звичаї, обряди, фольклор, мистецтво, етикет, побут, окремі історичні постаті як національні символи; релігія); здоров'я представників української нації [181]. На наш погляд, запропонована класифікація є вельми розгорнутою, оскільки до неї педагог зарахувала не лише національні цінності, а й етнічні, громадянські, суспільні тощо.

Підтримуючи думку І. В. Лебідь, О. В. Оксенюк конкретизувала, що у процесі вивчення історії учнями 8-х і 9-х класів загальноосвітньої школи формуються такі цінності: державні та національні символи, історична пам'ять, національна гідність, патріотизм, політична воля. Становить інтерес і висновок педагога про національну самосвідомість як інтегративну властивість національних цінностей. Услід за М. Й. Боришевським [42; 43], національну самосвідомість вона трактує як самоідентифікацію суб'єкта, що є представником конкретної нації, у поєднанні з його оцінкою себе як носія національних цінностей і самоспонуванням до здійснення життєвого вибору на засадах самоідентифікації та самооцінки [254]. Відзначимо, що в цих роботах науковці не диференціювали чітко національні цінності та національні почуття, натомість останні є проявом ставлення особистості до таких цінностей.

Висвітлені наукові позиції сприяли уточненню сутності концепту «національні цінності» особистості у контексті нашого дослідження. Так, до процесу інтеріоризації такі цінності належать нації. У процесі національної ідентифікації відбувається інтеріоризація та прийняття людиною низки національних цінностей, тобто їх трансформація в особистісні цінності.

Національними цінностями, а точніше національно-особистісними цінностями, є такі утворення у структурі індивідуальної свідомості людини, що вирізняються своєю значущістю для неї як представника конкретної нації. Їх змістове наповнення передусім пов'язано з основними ознаками нації: мовою, історією, культурою, територією та державністю. До національно-особистісних цінностей зараховано такі: «національна мова» (рідна мова), «історія нації», «національна культура» (мистецтво, література, звичаї, традиції), «територія» (рідна земля, Батьківщина), «державні символи» (прапор, герб, гімн).

Акумулюючи позиції вчених (Г. М. Андрєєвої, І. Д. Беха, І. С. Булах, Д. О. Леонтьєва, В. П. Москальця, Р. В. Павелківа, Е. О. Помиткіна, Л. Є. Просандєєвої та ін.), вважаємо, що національно-особистісні цінності як складні мотиваційно-когнітивні утворення забезпечують регулятивну і пізнавальну функції у національних взаємодіях. Із одного боку, такі цінності є регуляторами поведінки особистості як суб'єкта нації; з іншого – важливими критеріями оцінювання різних національних явищ, інших людей і себе як представників нації. Національно-особистісні цінності є підґрунтям для сприймання, оцінювання, емоційно-ціннісного ставлення і пізнання національного простору, інших людей і себе з позиції національної належності; та конструювання образів різних націй, інших людей і себе як суб'єктів нації.

Презентовані твердження засвідчують, що національно-особистісні цінності можуть трансформуватися у національно-ціннісні орієнтації юнацтва, які детермінують процес їх національної самореалізації. Зокрема вони спрямовують дії та вчинки особистості періоду юності на досягнення таких цілей, що стосуються національних цінностей: «успадкування національних традицій», «набуття знань мови моєї нації», «набуття знань національної культури, традицій», «участь у національних святах», «набуття знань історії моєї нації», «проживання на території моєї нації», «спілкування мовою моєї нації», «турбота про національні інтереси», «набуття знань про національні ідеали», «прагнення підтримувати національні ідеали» та т. ін.

Окреслене підтверджує сформульоване припущення про аксіологічний вимір витоків розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку. Апелюючи до презентованих вище постулатів І. Д. Беха, можна припустити, що розвинута національна свідомість зумовлює появу в юнака ставлень до низки національних цінностей, натомість провідною функцією національної самосвідомості є оцінка значущості цих ставлень. Результати перевірки висунутих припущень розкрито у наступних розділах дисертації.

З метою визначення джерел розвитку національної самосвідомості особистості та їх характеру спочатку апелюємо до думки Ю. В. Арутюняна про джерела етнічної самосвідомості. Соціолог виокремив такі види цих джерел: «родове», «культурне», «соціальне» і «психологічне». «Родове» джерело пов'язане з усвідомленням людьми спільності походження і спільності історичної долі. До «культурного» джерела він зарахував національні норми поведінки, соціально-моральні уявлення, культурні інтереси, мову, звичаї, традиції. «Соціальне» джерело – це соціальна позиція та соціальні інтереси етнічної спільності. «Психологічне» джерело конструюють духовні ідеали, що накопичені етносом упродовж його розвитку [15]. Відзначимо, що зазначені джерела одночасно є конструктами етнічної свідомості на рівні спільності.

Із огляду на позиції вчених щодо витоків самосвідомості та встановлене у першому розділі дисертації співвідношення понять «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість», визначимо джерела розвитку національної самосвідомості. Основне джерело стосується спільної пам'яті представників конкретної нації про їх спільне історичне минуле та уявлень про спільне історичне майбутнє. До психологічних джерел належать: соціальна ситуація розвитку особистості як представника конкретної нації; її суспільно-історичний спосіб життя у міжнаціональних і внутрішньонаціональних взаємодіях. Іншими джерелами є такі: національні норми поведінки, національні та культурні інтереси, державна мова, національні ідеали. Ці

джерела характеризуються ціннісним смислом і є конструюючими складовими національної свідомості на рівнях спільності та особистості.

Отже, у цьому підрозділі констатовано, що розвиток національної самосвідомості особистості в юності є частиною розвитку її національної свідомості. А саме – розвиток національної самосвідомості особистості є невід’ємною частиною і результатом трансформації та інтегрування процесу становлення її національної свідомості. Встановлено, що витоки окреслених процесів мають аксіологічний характер. Доведено, що в аксіологічному вимірі витоками розвитку національної самосвідомості є безумовне ціннісне ставлення особистості до значущого представника конкретної нації. Визначено, що соціальними чинниками розвитку національної самосвідомості особистості в період юності є її взаємодії зі значущими представниками своєї нації, участь у процесах національного виховання і навчання, психологічними – позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації та до себе як суб’єкта цієї нації.

Отже, узагальнення наукових знань про сутність і структуру національної самосвідомості особистості загалом, специфічні особливості генези самосвідомості в юності та витоки і чинники розвитку національної самосвідомості особистості в цей період уможливили таке визначення. Розвиток національної самосвідомості особистості юнацького віку є складним інтегрованим процесом її самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб’єкта певної нації, носія її основних ознак. Із огляду на результати цього пізнання та ставлення особистість цього віку регулює свою поведінку в національних взаємодіях. Епіцентр розвитку національної самосвідомості – цілісне та інтегроване національне «Я», що містить множину усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб’єкта, носія її цінностей, згідно з якими вона самореалізується у національних взаємодіях.

2. 4. Характеристика психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в юності

Вивчення психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості на різних онтогенетичних етапах і спрямованість на них суспільних інституцій є однією з важливих проблем вікової та педагогічної психології у контексті вирішення глобальних завдань сучасної вітчизняної освітньої сфери згідно з Концепцією національно-патріотичного виховання дітей і молоді. Адже з метою розвитку високого рівня національної самосвідомості у підростаючого покоління необхідно володіти знаннями про внутрішні специфічні механізми цього процесу.

Відзначимо, що протягом останнього двадцятиліття у просторі вітчизняної вікової та педагогічної психології об'єктом дослідження науковців були лише такі психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості, як: національна ідентифікація та національна рефлексія (М. Й. Боришевський, О. В. Шевченко, М. А. Шугай). Однак ці механізми вивчалися психологами у певних смислових контекстах, які не пов'язувалися з розвитком національної самосвідомості особистості в юності.

Вивчаючи проблему громадянського становлення особистості, М. Й. Боришевський резюмував, що національна ідентифікація є одним із гармонійних утворень у контексті високого рівня розвитку свідомості та самосвідомості особистості, й виступає як «...усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею» [44, с. 392].

Співзвучну з М. Й. Боришевським позицію щодо сутності феномена «національна ідентифікація» зайняла О. В. Шевченко. Науковець визначила цей феномен як процес ототожнення особистістю себе з конкретною нацією, що виявляється в її суб'єктивному почутті належності до такої нації. На її

думку, цей процес зумовлено стійкою системою усвідомлених уявлень про інтегративні та диференційні ознаки нації у поєднанні з їх оцінками, прийняттям особистістю норм і цінностей певної нації. Окреслений процес відбувається завдяки стійкому емоційному зв'язку людини зі своєю нацією та призводить до виникнення у неї почуття національної належності [408].

Згідно з цими позиціями, вважаємо, що національна самоідентифікація є психологічним механізмом розвитку національної самосвідомості юнацтва. Зважаючи на теоретичні положення учених, які розглянуті у першому розділі, можемо припустити, що в юності національна самоідентифікація особистості буде посилюватися дією механізму відокремлення. Авторське трактування психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку презентовано у третьому розділі дисертації.

Розвиток національної рефлексії молодших школярів у процесі їх навчальної діяльності вивчала М. А. Шугай. На погляд психолога, національна рефлексія – це національне самопізнання (самовідчуття, самоспостереження, самоаналіз і самооцінка); роздуми особистості про власний душевний стан; раціонально-емоційне осмислення свого минулого, теперішнього та майбутнього; сприймання й усвідомлення спільних специфічних властивостей менталітету, що призводить до появи такої моделі поведінки, яка є типовою для представників конкретного народу. Зазначені рефлексивні процеси зумовлено суспільною свідомістю і системою колективних уявлень про світ, суспільство тощо, що є спільними для представників народу. Менталітет вона трактує як множину анатомо-антропологічних, генетико-психологічних і соціально-культурних характеристик, що сприяють виникненню нового світобачення у результаті дії механізму рефлексії. У межах свого дослідження науковець визначила, що усвідомлення людиною засад власного мислення, моральних і предметних дій є проявами її національної рефлексії [418].

Водночас проведений теоретичний аналіз сучасних вітчизняних наукових праць у галузі вікової психології засвідчив недостатній рівень

дослідженості проблеми психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в юності, що й призвело до необхідності першочергового ретельного вивчення її окремих аспектів.

У зв'язку з цим спочатку сконцентруємося на розумінні концепту «психологічні механізми» у психологічній науці. За позиціями вчених (Л. І. Анциферової [292, с. 331-344], М. Й. Боришевського [45], І. С. Булах [65], В. К. Вілюнаса [76; 77]) цей концепт зокрема, як і поняття «механізми» загалом, є вельми складною і передусім теоретичною категорією. У позиціях цих учених постульовано, що сутність психологічних механізмів розкривається при аналізуванні функційних взаємодій між конструктами певної психологічної системи (особистості, свідомості, самосвідомості тощо) і змінювань рівнів розвитку цієї системи. Розглянемо ці наукові постулати.

За Л. І. Анциферовою, психологічні механізми актуалізуються в процесі самореалізації особистістю певного способу життя, що відбувається у конкретних соціально-історичних умовах. Спосіб життя психолог трактує як типові форми індивідуальної та соціальної життєдіяльності людей, зокрема специфіку їх спілкування, суспільної діяльності тощо [292].

На погляд О. Г. Асмолова, спосіб життя особистості, спільна діяльність, взаємодії, спілкування з людьми, які її оточують, зокрема з представниками своєї та інших націй, є провідними умовами й основою життя цієї особистості у суспільстві, у конкретній нації [16].

За переконаннями В. К. Вілюнаса, смисл психологічних механізмів мотивації особистості стає зрозумілим після з'ясування їх ролі у виникненні зв'язків між окремими конструктами поведінки, у змінюванні цих конструктів, а також при аналізуванні взаємодії між процесами регуляції [76; 77].

Цю думку підтримав і глибоко розвинув М. Й. Боришевський. Психолог підкреслив, що окремі психологічні механізми можуть водночас виступати і як психологічні утворення, і як процеси. Так, самоконтроль є механізмом, що зумовлює функціонування системи саморегуляції та одночасно містить і власні

«рушії» (тобто механізми). Згідно з наведеними міркуваннями, він визначив феномен «психологічні механізми» як такий, що «...означає наявність стану оптимальних взаємодій і взаємодії між структурними елементами (підсистемами) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток» [45, с. 28]. За позицією ученого, для осмислення психологічних механізмів конкретної системи (зокрема особистості, свідомості, самосвідомості та ін.) спочатку необхідно проаналізувати специфіку конструктів цієї системи.

У ракурсі проблеми нашого дослідження заслуговує на увагу думка М. Й. Боришевського про такі психологічні механізми, що відбивають стан взаємодії між свідомістю та самосвідомістю як підсистемами особистості. Так, кожне з утворень свідомості (світогляд, ідеали, воля, спрямованість, переконання, ціннісні орієнтації, інтереси і мотиви, прагнення, соціальні потреби, почуття, соціально спрямоване мислення) детермінує розвиток самосвідомості особистості за умови, якщо вона усвідомлює себе як носія чи суб'єкта цього утворення. Натомість необхідною умовою злагодженого функціонування психологічної системи є інтегруючі та стимулюючі джерела (витоки) або чинники, що містяться у її підсистемах. Для такої системи як особистість значущим джерелом (чинником) її розвитку виступає соціально зорієнтована та сповнена позитивним соціальним смислом (точніше така, що окреслює перспективу і відбиває сенс людської життєдіяльності) ідея, яка в свою чергу є складовою особистісних підсистем (чи підструктур) – свідомості та самосвідомості. Розглянуте джерело (чинник), що сповнено позитивним смислом, зумовлює розвиток усіх складових досліджуваних підсистем особистості. У зв'язку з цим психолог підкреслив: «Система вдосконалюється і самовдосконалюється, оскільки має місце <...> стан оптимальних взаємовідношень і взаємодії між підструктурами особистості як психологічної системи» [там само, с. 30].

Дослідження конкретних психологічних систем, які проводилися вченими протягом останнього десятиліття ХХ століття і першого десятиліття ХХІ століття, сприяли виявленню нових психологічних механізмів їх розвитку. Так, за В. К. Вілюнасом [76], механізмом розвитку мотивації особистості виступає перемикання емоцій; за К. О. Абульхановою-Славською [3], механізмами особистісного розвитку є саморегуляція, домагання, прагнення підвищити роль власного «Я», спрямованість на оцінки з боку інших людей і задоволеність; за М. Й. Боришевським [47] та І. І. Чесноковою [403; 405], механізмом побудови особистістю поведінки та розвитку поведінкового компонента її «Я-концепції» слугує саморегуляція; за Н. І. Гуткіною та А. М. Прихожан [286], механізмом розвитку самосвідомості особистості періоду дорослішання є саморефлексія; за З. С. Карпенко [140], механізмом аксіогенезу особистості виступає діалог.

Інноваційні ідеї щодо психологічних механізмів розвитку моральної самосвідомості підлітка у контексті конструювання моделі його особистісного зростання презентовані І. С. Булах. За позицією вченої, що є співзвучною із поглядами Л. І. Анциферової, М. Й. Боришевського і В. К. Вілюнаса, психологічні механізми є глибинними, інтегративними психологічними (тобто ідеальними) утвореннями, які необхідно розуміти «...як закріплені у психологічній структурі особистості способи її перетворень, у результаті яких з'являються різні особистісні новоутворення, підвищується або знижується рівень організованості структурних компонентів, змінюється режим їх функціонування» [65, с. 257]. Здійснюючи фундаментальне дослідження проблеми психологічних основ особистісного зростання підлітків, І. С. Булах обґрунтувала такі складні психологічні механізми розвитку моральної самосвідомості, як: моральна рефлексія, моральна саморефлексія та моральна саморегуляція. Психолог постулювала, що моральна рефлексія є осмисленням і переосмисленням особистістю різноманітних взаємодій (зокрема взаємин, спілкування, діяльності) у контексті належного та ціннісного, що призводить

до появи у неї нового рівня осягнення соціального простору. Моральну саморефлексію підлітка вона визначила як «...механізм осмислення і переосмислення з точки зору належного й ціннісного власних особистісних змістів (різних аспектів «Я» – реального, нормативного, ідеального), що відображають нові, ціннісні знання про самого себе» [там само, с. 258].

Моральну саморегуляцію у змістовно-функційному ракурсі І. С. Булах вважає механізмом конструювання нормативного «Я» особистості як суб'єкта вільних вчинків. Моральна саморегуляція, як конструкт поведінкового (вольового) компонента нормативно-ціннісної самосвідомості, є здатністю особистості довільно, згідно із внутрішніми спонуками, управляти своїми діями і вчинками у межах загальнолюдських соціальних норм. Вона переконливо довела, що змінювання моральної самосвідомості підлітка під дією цих механізмів виявляються у моральних утвореннях (особистісних якостях), які стають його внутрішніми спонуками до вільних вчинків і дій [65].

Відзначимо, що у розумінні сутності психологічних механізмів саморефлексії та саморегуляції, ми займаємо солідарну з І. С. Булах позицію. Натомість ще одним психологічним механізмом розвитку національної самосвідомості особистості в період юності вважаємо національно-психологічну саморегуляцію, а чинником – здатність до неї.

Важливим для нашого дослідження є положення І. І. Чеснокової про тісний зв'язок саморегуляції із самооцінкою. Вчена підкреслила, що саморегуляція поведінки особистості у системі міжособистісних стосунків є провідною функцією самооцінки. Натомість самооцінка особистості є основою для розвитку її самоконтролю, самовладання, самокритичності, самозмінювання, самовдосконалення [405]. Так, особиста оцінка людиною зовнішніх проявів власних дій, вчинків, а також їх внутрішні мотиви і оцінка з боку суспільства, забезпечують самоконтроль у сферах діяльності та поведінки, що є формою саморегуляції в системі «Я-інші». Натомість найвищою формою саморегуляції особистості, що здійснюється у системі «Я-

Я», є самовиховання. Ця форма саморегуляції властива людині з адекватною і стійкою самооцінкою, високими рівнями розвитку емоційно-ціннісного самоставлення й самопізнання [404]. Вважаємо, що постулати І. І. Чеснокової щодо саморегуляції загалом є актуальними і для розуміння національно-психологічної саморегуляції зокрема.

З огляду на виявлені у підрозділі 2. 1 особливості генези самосвідомості особистості періоду юності, задля теоретичного обґрунтування психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості в цей період важливими є наукові положення В. С. Мухіної. За позицією психолога, ідентифікація та відокремлення є провідними психологічними механізмами розвитку самосвідомості особистості. Ідентифікація – це процес емоційного, раціонального й т. ін. ототожнення особистості з іншою людиною, спільністю. Тобто ідентифікація є переживанням особистістю своєї тотожності з певним об'єктом цього процесу. Значуща функція ідентифікації – соціалізація особистості, в умовах якої триває становлення її самосвідомості. Відокремлення виявляється у відстоюванні особистістю своїх індивідуальних якостей, що відрізняють її від об'єкта такого процесу. Прояв останнього – переживання індивіда щодо певного ступеня відчуження від об'єкта відокремлення. Провідною функцією відокремлення є індивідуалізація, що сприяє розвитку самостійності особистості та її самосвідомості [232; 234; 235].

Отже, за результатами проведеного теоретичного аналізу виявлено, що об'єктом наукової рефлексії психологів (М. Й. Боришевського, О. В. Шевченко, М. А. Шугай) були лише окремі психологічні механізми (національна ідентифікація, національна рефлексія). Однак ці механізми розглядалися у таких конкретних смислових контекстах, що не стосуються проблеми розвитку національної самосвідомості в юності. Водночас проведений теоретичний аналіз сприяв визначенню психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості юнацтва, що презентовані у третьому розділі дисертації.

Висновки до другого розділу

Визначення психологічних теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності здійснено засобами ретельного аналізу масиву теоретичних та експериментальних наукових праць, які виконувалися в її межах.

Гене́за самосвідомості юнацтва характеризується такими специфічними особливостями: значним посиленням інтегративної тенденції у цьому процесі, що зумовлює підвищення рівня когнітивної складності, диференційованості, цілісності й ієрархізованості «Я-образу» та появу цілісного, інтегрованого «Я»; здатністю до самоусвідомлення як найвищої форми самопізнання, що пов'язано з вищим рівнем розвитку інтелекту та мислення юнака; підвищенням ступеня усвідомлення своїх переживань, самоствавлення і самооцінки, що призводить до зростання інтересу до власного «Я»; самоусвідомленням як представника конкретної спільності (зокрема нації) та свого місця у ній; актуалізацією процесу розвитку особистісної й суспільної (національної) самоідентичності (самовизначення) юнацтва; гострою потребою вибору істинних життєвих цінностей; інтенсифікацією процесу становлення системи ціннісних орієнтацій як психологічної основи розвитку самосвідомості особистості; особистою відповідальністю за вибір конкретних цінностей; здатністю самостійно приймати виважені рішення у різних сферах життєдіяльності (суспільній, професійній, особистій тощо), що засвідчує становлення соціально зрілої особистості; підвищенням рівня розвитку рефлексії щодо своєї поведінки; психологічними механізмами розвитку самосвідомості юнацтва є саморефлексія, ідентифікація та відокремлення; об'єктом саморефлексії є взаємини зі значущими іншими і власна життєва позиція, ідентифікації – суспільні цінності та якості значущих інших.

Витоки (безумовне ціннісне ставлення особистості до значущого представника певної нації) і джерела (спільна пам'ять представників

конкретної нації про їх спільне історичне минуле та уявлення про спільне історичне майбутнє; соціальна ситуація розвитку особистості як представника конкретної нації) розвитку національної самосвідомості в юності мають аксіологічні виміри. Національно-особистісні цінності – це складні мотиваційно-когнітивні утворення, що є значущими для юнака як суб'єкта певної нації та детермінують процес його національної самореалізації. Соціальними чинниками розвитку національної самосвідомості особистості в юності є її взаємодії зі значущими представниками нації, участь у процесах національного виховання і навчання, психологічними – позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації та до себе як її суб'єкта. Психологічні механізми розвитку національної самосвідомості в юності вивчено недостатньо.

Основні положення та висновки, що презентовані у другому розділі дисертації, висвітлено в публікаціях автора [119; 326; 332; 347; 351; 355; 357; 360; 468].

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Проблема розвитку національної самосвідомості особистості в юності залишається однією із стрижневих для сучасної вітчизняної психологічної науки і педагогічної практики. Так, І. Д. Бех наголосив, що сьогодні перед молодими людьми постають різноманітні суспільно значущі завдання, які їм необхідно більш-менш успішно розв'язувати у вельми складних і динамічних умовах сучасного соціуму. За переконаннями ученого, кожному наставникові важливо з'ясувати сутність цих завдань та допомогти юнакам і дівчатам правильно сконструювати власну життєво-сміслову програму. Одне з таких завдань стосується процесу національної ідентифікації юнацтва, що є невід'ємним від розвитку їх національної самосвідомості. Водночас він підкреслив, що саме юнацький вік є найбільш чутливим щодо соціальних трансформацій, на що варто зважати при вихованні студентства у вищій школі, зокрема й національному [24; 25].

Підтвердженням нагальності дослідження проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності є констатована у галузях вікової та педагогічної психології нестача глибинних теоретико-методологічних і емпіричних робіт, які б присвячувалися вивченню такого складного концепту на цьому етапі онтогенезу. У зв'язку з низьким рівнем дослідженості та високим ступенем фундаментальності окресленої проблеми актуалізується й питання про конструювання психологічної моделі розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці, підґрунтям якої виступатиме теоретична рефлексія щодо внутрішніх, психологічних механізмів такого процесу. «Об'єктивація» цих механізмів уможливить управління

процесом розвитку національної самосвідомості та національного виховання юнацтва. Відзначимо, що ретельний аналіз проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в період юності, зокрема встановлення специфіки генези самосвідомості юнацтва і витоків цього процесу, сприяли обґрунтуванню її концептуальної парадигми.

Відомо, що парадигма містить низку загальнотеоретичних і метатеоретичних засад науки та конкретний науково-теоретичний підхід [72], які забезпечують розв'язання поставлених дослідником завдань. Інакше кажучи, парадигма поєднує два основних рівні наукового підходу, що розкривають дефініції терміну «методологія». Перший рівень є певним загальним філософським або психологічним підходом, загальним способом пізнання, який приймається науковцем. Другий рівень – це вже спеціальна методологія, тобто низка методологічних принципів, які застосовуються у межах конкретної галузі знань. У цьому розділі дисертації ґрунтовно охарактеризовано лише ці два рівні, які є засадами авторського інтегративно-ціннісного підходу дослідження розвитку національної самосвідомості юнацтва. Натомість третій рівень методології, тобто комплекс конкретних методичних прийомів вивчення психологічних особливостей розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності, висвітлено у наступному розділі дисертації.

3. 1. Обґрунтування інтегративно-ціннісного підходу дослідження розвитку національної самосвідомості особистості в юності

Інтегративно-ціннісний підхід є провідним у вивченні проблеми генези національної самосвідомості особистості в юнацькому віці. Авторське трактування феномена національної самосвідомості особистості, встановлення специфічних особливостей процесу становлення самосвідомості юнацтва та

аксіологічних витоків розвитку досліджуваного феномена в період юності сприяло теоретичному аналізуванню його генези у дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці та уможливило отримання емпіричного підтвердження теоретичних висновків щодо останнього вікового етапу, що повною мірою презентовано у четвертому розділі дисертації.

Вибір наукового підходу вивчення певної проблеми неможливо здійснити без пильного погляду й ретельного аналізу ряду фундаментальних класичних і сучасних концептуальних парадигм та підходів у межах психології, які значною мірою стосуються конкретного наукового дослідження. Водночас, зважаючи на багатовекторність і специфіку проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності, про що наголошувалося у попередніх розділах роботи, найбільш актуальними для обґрунтування власної парадигми є інтегративний та ціннісний підходи.

Доцільність вибору інтегративного підходу як одного із стрижневих в авторській парадигмі засвідчують, із одного боку, констатовані у першому розділі роботи постулати про наявність інтегративних процесів, групової інтеграції як необхідної умови існування нації; про інтегративний характер самосвідомості (Л. С. Виготський [83], І. С. Кон [160], В. С. Мерлін [220], В. В. Столін [369], І. І. Чеснокова [404]); «Я» (І. Кант [136; 137], К. Роджерс [464]), самоідентичності (Е. Еріксон [424; 444], А. Тешфел [446; 447]); національного «образу-Я» (М. Й. Боришевський [43; 44]) і національної самосвідомості (Й. Вирост [74]); встановлені у другому розділі дисертації специфічні особливості генези самосвідомості особистості в юності, які ймовірно стосуються й національної (а саме посилення інтегративної тенденції у цьому процесі; цілісне та інтегроване «Я» як його результат (Г. С. Абрамова [1], І. С. Кон [159])); із іншого – концептуальні положення обраного підходу, що уможливлюють інтеграцію низки наукових позицій до конкретної дослідницької методології. Ці положення висвітлено нижче.

У руслі інтегративного підходу зарубіжними і вітчизняними ученими (Н. В. Антонова, Т. М. Зелінська, П. П. Горностай, К. Уїлбер, А. В. Юревич, В. М. Ямницький та ін.) постульовано значущість поєднання таких наукових парадигм, принципів, постулатів, що є важливими для глибинного вивчення досліджуваної проблеми.

На думку А. В. Юревича, на сучасному етапі розвитку психології конструювання методології досліджень має здійснюватися за принципами взаємовизнання і ліберальної інтеграції різних наукових напрямів, що визначатимуть його модель. Учений наголосив, що доцільно інтегрувати такі напрями, які стосуються: вивчення когнітивних процесів, афектів і поведінки людини; дослідження рівнів детермінації психіки (психофізичного, внутрішньопсихічного, психофізіологічного, психосоціального); теоретичної й практичної психології [432].

Позицію щодо важливості вдалої інтеграції у сучасне психологічне дослідження значущих наукових здобутків інших вчених, які сприятимуть досягненню його кінцевої мети, підтримали Н. В. Антонова [11], П. П. Горностай [101], К. Уїлбер [378] та ін.

Зокрема Н. В. Антонова [11] констатувала, що майбутнє вивчення феномена ідентичності міститься у сфері інтеграції здобутків різних наукових напрямів. Відзначимо, що постульоване стосується й феномена національної самоідентичності, що одночасно є важливим конструктом національної самосвідомості особистості.

На значущості наукової інтеграції досвіду зарубіжних і вітчизняних психологів акцентовано увагу в межах консультативної психології та психотерапії (І. С. Булах, П. П. Горностай, М. А. Гуліна, О. Є. Сапогова та ін.).

За позицією І. С. Булах [63], у сучасній психологічній науці, як теоретичній, так і практичній, набуває актуальності інтегративний підхід. Зокрема у практичній психології превалює науковий інтерес до інтегративного (еклектичного) консультування. До цього напряму інтегровано наукові ідеї та

концепції низки наукових шкіл і практичний досвід ефективного розв'язання психотерапевтами масиву психологічних проблем їх клієнтів. Учена відзначила, що термін «еклектичне» щодо консультування засвідчує вибір психотерапевтом найефективніших моделей, засобів і прийомів консультативної діяльності з метою вирішення проблем клієнта. У зв'язку з цим вона постулювала таке: «Це не випадковий вибір різних теоретичних положень, методів і технік, це, скоріше, прагнення консультанта-практика на засадах власного досвіду побудувати *системну теорію консультування*, що могла б «спрацьовувати» незалежно від контексту використання» [там само, с. 74]. І. С. Булах позиціонувала, що у просторі консультування, концепт «інтеграція» засвідчує прагнення психологів-практиків об'єднувати різні теорії, ідеї, положення задля створення найбільш ефективного, конструктивного підходу.

На погляд П. П. Горностая [101], реально можливою є інтеграція споріднених чи теоретично віддалених напрямів у межах психотерапії. Важливими, як для консультативної (психотерапевтичної) психології, так і для обґрунтування авторського наукового підходу, є постулати М. А. Гуліної [103]. Так, учена наголосила на необхідності конструювання консультантом цілісної психологічної теорії. За її переконаннями, ця теорія має ґрунтуватися на знаннях психотерапевтом закономірностей психічного розвитку людини та емпірично одержаних результатах, окреслюючи не лише норму, а й певні відхилення від неї у розвитку психічних функцій.

Співзвучної з презентованими позиції дотримується О. Є. Сапогова [308]. Психолог констатувала, що професіональний консультант, знаючи різні теорії, з огляду на власну індивідуальність, професійні інтереси та т. ін., може обрати одну з них як засадничу в своїй консультативній діяльності. Однак багато спеціалістів у сфері консультативної психології створюють особисту узагальнену теорію, до якої інтегровано ряд положень та ідей різних наукових напрямів і шкіл та які він може вдосконалювати й розвивати.

Отже, цілісна психологічна теорія є результатом наукової інтеграції ідей, положень різних наукових напрямів і шкіл, психологічного досвіду вчених. Відзначимо, що розглянуті положення є важливими й для обґрунтування психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва.

У площині інтегральної психології К. Уілбер постулював, що в «Я» об'єднуються як суб'єкт, так і об'єкт, як внутрішнє, так і зовнішнє, не порушуючи його цілісності [378].

Вдале застосування інтегративного підходу презентовано у сучасних роботах українських психологів – В. М. Ямницького і Т. М. Зелінської.

Так, вивчаючи проблему життєтворчої активності особистості дорослого віку, В. М. Ямницький задекларував цілісність і рівновагу як стрижневі характеристики інтегрованості, що є основним результатом процесу інтеграції. «У теоретичному плані інтегративний підхід є певним узагальненням і подальшим розвитком уявлень холістичного (або цілісного, системного) підходу до аналізу феноменів людини», – підкреслив учений [434, с. 149]. У межах свого дослідження до методології інтегрованого підходу він зарахував низку стрижневих наукових положень про особистісний розвиток людини, а саме – багаторівневність і системність людської психіки, що вирізняється здатністю до саморегуляції, продукування нових структур тощо, відкритістю до взаємодій із іншими системами; цілісне розуміння людини як особистості, що характеризується конкретними способами поведінки та ін. [там само].

З метою дослідження проблеми розвитку амбівалентності в юнацькому віці Т. М. Зелінська [130] розробила новітній особистісно-інтегративний підхід, трактуючи його інтегративну цілісність, як об'єднання й систематизацію наукових надбань, тобто подібно до презентованих вище наукових позицій.

Із огляду на відзначене, до методології вивчення розвитку національної самосвідомості особистості в юності, окрім інтегративного (Т. М. Зелінська, П. П. Горностаї, К. Уілбер, А. В. Юревич, В. М. Ямницький та ін.) і ціннісного (Б. С. Братусь, Г. Л. Будінайте, Т. В. Корнілова, Д. О. Леонтєв, Н. І. Непомня-

ща та ін.), було інтегровано й такі наукові підходи, як: культурно-історичний (Л. С. Виготський), діяльнісний (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін.), генетико-моделюючий (С. Д. Максименко), особистісно орієнтований (І. Д. Бех, І. С. Булах та ін.), віковий (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, О. Ф. Рибалко та ін.). Відзначимо, що ці підходи охарактеризовано як у межах цього, так і інших розділів дисертації.

У контексті дослідження розвитку національної самосвідомості юнацтва важливим складником методології інтегративного підходу є наукові парадигми і підходи, в яких провідними методологічними принципами є такі, як: принцип єдності свідомості та діяльності; принцип розвитку; принцип детермінізму; принцип системності; принцип історизму; принцип аналізу за одиницями та принцип моделювання психіки. Підкреслимо, що в сучасній психологічній науці з метою конструювання нових теорій, принципи розвитку, детермінізму та системності використовуються у нерозривній єдності [248].

Принцип єдності свідомості та діяльності, вперше введений і обґрунтований у психологічній науці С. Л. Рубінштейном, та підтриманий і надалі глибоко розроблений при аналізуванні проблематики самосвідомості Б. Г. Ананьєвим, О. М. Леонтьєвим та ін., утверджує соціальну обумовленість процесу розвитку самосвідомості людини. Самопізнання та самооцінювання пов'язані з усвідомленням особистістю власних переживань (тобто ставлень) до їх причин, об'єктів тощо, лише у співвідношеннях з навколишнім світом. Згідно з цим принципом, ми можемо припустити опосередкованість процесу розвитку національної самосвідомості особистості, що стає можливим лише за умови її взаємодій з представниками своєї та чужих націй.

Принцип розвитку в ракурсі вивчення самосвідомості особистості протягом онтогенезу (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Л. Рубінштейн, В. В. Столін, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова та ін.) полягає у постулюванні неперервності й мінливості цього процесу, а також співвідношення розвитку свідомості та самосвідомості. Вчені наголосили на

специфічності кожного рівня розвитку самосвідомості людини, що зумовлений особливостями рівня розвитку її свідомості, зокрема можливостей для самопізнання, самооцінювання та саморегуляції. Ймовірно, презентований принцип може застосовуватися і при вивченні різних видів самосвідомості. Підтвердженням правильності такого висновку є позиція Г. В. Старовойтової [366] щодо появи етнічної самосвідомості, що відбувається у ході розвитку етнічної свідомості. Тобто й національна самосвідомість з'являється у процесі розвитку національної свідомості особистості. Отже, рівень розвитку національної самосвідомості суттєво залежить від рівня розвитку національної свідомості особистості.

За С. Л. Рубінштейном [304], із принципом розвитку тісно пов'язаний принцип індивідуалізації. Вчений позиціонував, що без аналізу конкретних індивідуальних випадків, явищ дійсності неможливо досягнути такої мети кожного психологічного дослідження як розкриття специфічних психологічних закономірностей розвитку його об'єкта. На його погляд, реальні залежності можна виявити лише здійснюючи конкретний аналіз. Водночас психолог наголосив, що основне завдання психологічного дослідження полягає у тому, щоб «...від одиничного перейти до всезагального, від випадкового до необхідного, від явищ до суттєвого в них» [там само, с. 41]. Він констатував, що вивчення індивідуальних випадків у їх варіативності є важливим засобом пізнання основного об'єкта теоретико-психологічного дослідження, що сприятиме досягненню його істинної мети – встановленню суттєвих і всезагальних закономірностей. Отже, найважливіше у психологічному дослідженні – це прагнення до індивідуалізації дослідження та розкриття реальних закономірностей.

Принцип детермінізму (Л. С. Виготський, О. Р. Лурія та ін.) постулює необхідність вивчення закономірних залежностей психічних явищ від факторів, які їх породжують. На тлі психосоціального рівня життя людини цей принцип утверджує таке: «...змінюючи реальний, незалежний від усвідомлення світ

своєю предметною діяльністю, її суб'єкт змінюється сам. Завдяки цій діяльності одночасно породжуються і «зовнішне» (продукти матеріальної та духовної культури, в яких втілюються сутнісні сили людини), і «внутрішнє» (сутнісні сили людини, які формуються у процесі об'єктивації в цих продуктах)» [248, с. 21]. Згідно із зазначеним, у контексті нашого дослідження можемо припустити, що детермінанти розвитку національної самосвідомості особистості необхідно шукати в її національній свідомості, а також у сфері національної свідомості на рівні спільності.

Відзначимо, що результати перевірки сформульованих вище припущень будуть презентовані у наступних підрозділах дисертації.

Принципи аналізу за одиницями, історизму, системності та моделювання психіки, які згадано вище, є засадничими для генетико-моделюючого методу, теоретичне обґрунтування якого здійснив С. Д. Максименко [211-213]. За позицією вченого, специфіка цього підходу полягає в активному моделюванні та відтворенні у певних умовах закономірностей виникнення і становлення психічних функцій в онтогенезі згідно з цими принципами. Результатом його застосування є відшукання витоків досліджуваного психічного процесу, а також інтерпретування всіх етапів його розвитку, від моменту появи до кінцевого стану, в історичному контексті. Нижче коротко окреслено комплекс принципів генетико-моделюючого вивчення, що в методологічному ракурсі є провідним засобом дослідження як психічного розвитку особистості, так і генези її національної самосвідомості на різних онтогенетичних етапах, зокрема і в юності. Відзначимо, що взаємозв'язок цих принципів із генезою національної самосвідомості юнацтва розкрито у підрозділі 3. 4 дисертації.

Принцип аналізу за одиницями призначений для встановлення причинних взаємовідношень, які утворюють основу психічного процесу. Сутність такого принципу полягає у відшуванні вихідного відношення, що сповнено певних суперечностей, і тому призводить до виникнення цілісного класу психічних явищ. Це вихідне відношення виступає як психологічна

«клітинка», що потенційно містить сукупність властивостей цілого. У процесі розвитку «клітинки» можуть виявлятися й зазначені властивості, а саме, множина різноманітних форм і конкретних ознак, які репрезентують природу цілого. У межах генетико-моделюючого методу принцип аналізу за одиницями застосовується разом із генетичним підходом, що забезпечує наукове обґрунтування процесу розвитку досліджуваного психічного процесу. Необхідною методологічною умовою такого дослідження є апелювання до принципу трансформації «речі у процес» і феномена «динамічна система» на «момент її розвитку». Розгляд психічних процесів як динамічних систем дозволяє дослідникові констатувати їх якісні та кількісні прояви.

Положення про психіку як історичний продукт призвело до необхідності обґрунтування принципу історизму для наукового вивчення психіки. Водночас наукові постулати про домінування соціальних чинників у розвитку психіки людини і диференціації її філогенетичного та онтогенетичного розвитку стали провідними для визначення принципу історизму. Дотримання цього принципу науковцем передбачає ретельне вивчення й інтерпретацію глибинної сутності генези певного психічного процесу, від моменту виникнення до моменту закінчення, у контексті різноманітних суспільних і соціальних подій. Відзначимо, що принцип історизму є результатом асиміляції двох інших принципів – розвитку та об'єктивно-експериментального дослідження психіки. Так, інтерпретація генетичного процесу здійснюється за допомогою принципу розвитку, натомість експеримент сприяє його об'єктивному розумінню. Окреслене поєднання дозволяє в абстрактній формі виявити закономірності й природу становлення певного психічного процесу.

Принцип системності утверджує дотримання певної системи знань, у межах якої вивчаються закономірності розвитку психічного процесу загалом. У генетичному ракурсі початком психічного процесу як динамічної системи, виступає «клітинка», про що вже відмічено вище. Зазначений принцип презентує низка переходів від мінімально до максимально розвинутих понять.

Водночас конструюється й теорія про систему предметно-перетворювальних дій, які зумовлюють виникнення психологічних новоутворень в особистості. Апелюючи до переходу від абстрактного до конкретного, принцип системності поєднує знання, які розвиваються, зі згаданою системою дій, що їх (тобто такі знання) детермінують.

Принцип моделювання передбачає штучне конструювання психічних процесів, що відсутні у внутрішньому світі особистості. Психологічні моделі, виступаючи прообразом реальних психічних процесів, полегшують пізнання закономірностей їх виникнення і розвитку. Підкреслимо, що психологічне моделювання уможливлується завдяки логічному опрацюванню результатів пізнання, яке виступає вагомим проявом людської культури.

Необхідність застосування генетико-моделюючого методу з метою розв'язання низки нагальних завдань у просторі психології виховання, зокрема і щодо розвитку самосвідомості особистості, обґрунтував І. Д. Бех на основі авторського принципу активності компонентів ситуації. Сутність цього принципу розкривається у відношеннях між суб'єктом, що виявляє активність, і його соціальним оточенням. Спочатку суб'єкт і соціум становлять цілісність. Активність суб'єкта детермінується конкретною соціальною ситуацією розвитку. Так, окремі соціальні фактори – події, норми, вимоги та т. ін. (зовнішні), інтеріоризуються у структуру вищих психічних функцій (внутрішні). Вчений постулював, що на тлі соціокультурного розвитку різноманітні особистісні утворення людини постійно трансформуються, перебуваючи одночасно у взаємних зв'язках і підпадаючи під певні закономірності. У щойно окресленому полягає сутність принципу системності якостей особистості. За позицією психолога, первісною основою цих якостей є емоційне переживання, яке усвідомлюється людиною і перетворюється в складне осмислене переживання (усвідомлене почуття), що стає мотивом її довільної поведінки. Він також наголосив, що осмислені переживання є єдністю, існуючи у когнітивно-емоційній цілісності (системі).

Вчений вважає, що розвиток якостей особистості відбувається довільно, засобами її вольових зусиль. Так, прагнення чинити згідно із законами природи вступає у суперечності з необхідністю дотримуватися низки норм, прийнятих у суспільстві, що поступово, з дорослішанням усвідомлюються індивідом. З досягненням певного рівня розвитку власних особистісних якостей людина стає здатною до здійснення свідомих і довільних вчинків, які не залежать від конкретних суспільних явищ [26; 27]. Відзначимо, що наукові ідеї І. Д. Беха є важливими для визначення нових механізмів національного виховання і національно-психологічної саморегуляції молоді, що активізують розвиток її національної самосвідомості.

Генетико-моделюючий метод успішно застосувала задля вивчення особистісного зростання підлітків І. С. Булах. Учена постулювала, що «...особистісне зростання підлітка являє собою процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного Я, що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій як вільних, відповідальних вчинків» [65, с. 217]. Вона підкреслила, що особистісне зростання корелює із самостійністю людини, її здатністю не залежати від внутрішніх егоїстичних бажань і зовнішніх прагматичних ситуацій у соціумі. Згідно з цим, особистісне зростання – це такий рівень самоздійснення індивіда, ознаками якого є не лише усвідомлення, а й оволодіння власними діями, спроби прийняття довільних рішень і постійне прагнення щодо їх завершення у нормативно-ціннісному просторі. Зазначене засвідчує появу вільних і відповідальних вчинків, а отже й духовне зростання особистості.

За переконаннями психолога, особистісне зростання особистості підліткового віку нерозривно пов'язане з генезою моральної самосвідомості. Цей особливий вид самосвідомості є найдієвішим «...у плані духовних «внесків» у внутрішній світ особистості, її ціннісних досягнень – від безпосереднього самотворення до безумовної самореалізації» [там само,

с. 218]. Адже засвоєння індивідом стрижневих загальнолюдських цінностей – добро та благо для інших, є невід’ємною складовою морального самоусвідомлення. Внутрішнє прийняття людиною таких цінностей уможлиблює її свободу та самореалізацію у міжособистісних взаємодіях.

В основу наукового вивчення особистісного зростання індивіда у період дорослішання І. С. Булах були покладені такі принципи розвитку моральної самосвідомості підлітка, як: 1) принцип об’єктивації нормативного «Я»; 2) принцип трансформації морального мотиву в моральну якість (самоцінність); 3) принцип відносної синергійності й співвідносності реального, ідеального та нормативного «Я» у структурі самосвідомості особистості підліткового віку. За допомогою першого принципу вчена визначила внутрішні механізми становлення нормативного «Я» підлітка, тобто психологічні засоби розвитку цього складного утворення – тенденції до взяття на себе соціальної ролі дорослого, вербалізації, прийняття таких довільних рішень, що призводять до здійснення моральних дій і моральних вчинків. Натомість моральний вчинок вона обрала як провідний критерій особистісного зростання підлітка з позиції відповідальності. Другий принцип сприяв розкриттю психологічних закономірностей трансформації моральних мотивів, що час від часу виявляються у схожих подіях і ситуаціях із життя підлітка, в абстраговані та узагальнені моральні якості, які стають стійкими генералізованими особистісними утвореннями (самоцінностями) у смисловому просторі його нормативно-ціннісного «Я». За допомогою третього принципу І. С. Булах було презентовано закономірні переходи, співвідношення й узгодженість таких важливих конструктів моральної самосвідомості підлітка як: реальне, ідеальне та нормативне «Я». Зокрема вчена зафіксувала складні поліфункційні попарні зв’язки між цими конструктами, що характеризуються за типами узгодженості (їх упорядковані дії) і співвідносності (супідрядна залежність одного компонента від іншого). Це глибинне дослідження проблеми особистісного зростання підлітків сприяло окресленню орієнтирів методичного

характеру задля вирішення такого значущого для педагогічної психології завдання як удосконалення процесів особистісного зростання і розвитку моральної самосвідомості у період підлітковості [там само].

Презентовані наукові постулати І. С. Булах є засадничими у методології вивчення розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності. Натомість генетико-моделюючий метод найбільшою мірою презентує наукові ідеї, які реалізовано у дослідженні розвитку національної самосвідомості юнацтва та буде висвітлено в наступних підрозділах.

Доречно відзначити, що цей метод був вдало застосований сучасними вітчизняними вченими у галузях вікової та педагогічної психології з метою вивчення таких проблем: становлення образу світу в дітей шкільного віку (І. М. Бушай); розвитку самоцінності особистості підліткового та раннього юнацького віку в процесі соціалізації (Л. Є. Просандєєва); становлення і розвитку духовної самосвідомості в юнацькому віці (С. О. Ставицька).

На сучасному етапі розвитку вітчизняної науки актуальним є доповнення презентованих вище постулатів класичної психології такими положеннями, що є найбільш значущими для авторської парадигми: зокрема гуманістичного (прагнення особистості до самопізнання та самоствердження [456]; «локус сили прийняття рішень» як свідомо регуляція людиною власних думок, почуттів і поведінки [464]) та некласичного (від монологу до діалогу, від детермінації до самодермінації [191]) психологічних напрямів.

Зазначені положення гуманістичної та некласичної психології позитивно корелюють із презентованими вище інноваційними ідеями вітчизняних учених І. Д. Беха та І. С. Булах про важливість виховання сучасної молоді у руслі особистісно орієнтованого підходу. «Проблема особистості – це проблема її свободи. Свобода виявляється самовизначенням духу людини, її ціннісним пріоритетом... це інтенція людини приймати розумне рішення, робити довільний вибір, це можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта», – так влучно висловився І. Д. Бех про виховання

особистості у духовно ціннісному контексті [24, с. 31]. Водночас учений підкреслив, що свобода волі, яка з'являється з особистого «Я» людини, може тлумачитися як прояв її індетермінізму. Тому варто зважати на його сутність, зокрема превалювання у цьому «Я» егоцентричних чи соціально значущих пріоритетів. Натомість свідомо дія особистості пов'язана з домінуванням соціально значущих конструктів «Я».

Солідарної із розглянутою позиції дотримується Л. Є. Просандєєва [287]. Досліджуючи проблему психологічних засад розвитку самоцінності особистості у процесі соціалізації, психолог розробила новітній особистісно-ціннісний підхід. Основна ідея цього підходу полягає у визнанні найвищої цінності особистості, її особистих прав, що стосуються вільного розвитку, прояву власних потреб і здібностей, а також в утвердженні благ людини, що є стрижневим критерієм оцінювання взаємодій у суспільстві. Заслугове на увагу й висновок ученої про те, що період дорослішання вирізняється інтеріоризацією особистістю низки цінностей (моральних, світоглядних переконань тощо). Однак, якщо така інтеріоризація не відбулася (тобто суспільні вимоги залишилися внутрішньо неприйнятими), то індивід реалізує конформні стратегії поведінки.

Розглянуті наукові позиції вчених займають чільне місце в авторській методології. Так, згідно з окресленим, розвиток високого рівня національної самосвідомості; позитивної національної самоідентичності; самостійності у конструюванні особистої ієрархії потреб і цінностей, в якій перше місце надається потребам і цінностям найвищого, духовного рівня, зокрема й національним; інтенція до особистісного саморегулювання у національних взаємодіях є провідними завданнями психологічного супроводу процесу розвитку національної самосвідомості юнацтва.

Вибір ціннісного підходу як стрижневого в авторській парадигмі зумовлено констатованими у попередніх розділах твердженнями. Так, із одного боку, юність є вирішальним періодом становлення системи цінностей

особистості, до якої інтегруються й національні; з іншого – витoki та джерела (безумовне ціннісне ставлення особистості до значущого представника конкретної нації; спільна пам'ять представників конкретної нації про їх спільне історичне минуле; мова та ін.), процес і кінцевий результат розвитку національної самосвідомості особистості в юності вирізняються національно-ціннісним смислом і вимірами.

Підґрунтям ціннісного підходу стала низка концептуальних наукових положень: про тісний зв'язок процесів розвитку самосвідомості та системи цінностей особистості (І. Д. Бех [24], Б. С. Братусь [50], І. С. Булах [65], Г. Л. Будінайте [61], А. Ватерман [473], Е. Еріксон [424; 444; 445], І. С. Кон [154; 160], Т. В. Корнілова [61], Д. О. Леонтьєв [192; 248], В. С. Мухіна [234], Н. І. Непомняца [240; 241], С. Р. Пантілеєв [267], М. Розенберг [443], В. В. Столін [369], А. Тешфел [8; 446; 447], І. І. Чеснокова [404]); ціннісний характер концептів «національна свідомість» (Ю. В. Бромлей [52; 54; 55]), «національна самосвідомість» (М. Й. Боришевський [42; 44], П. І. Гнатенко [97; 98]), національний «образ-Я» (М. Й. Боришевський [43]), «національна ідентичність» (М. А. Козловець [153]). Зазначені положення повною мірою розкрито у попередніх розділах дисертації.

Солідаризуючись із позиціями І. Д. Беха, Б. С. Братуся, І. С. Булах, Г. Л. Будінайте, Т. В. Корнілової, Д. О. Леонтьєва і Н. І. Непомнящої, в авторській парадигмі апелювано до поняття «особистісні цінності», а не до поняття «цінності особистості». Адже особистісні цінності вирізняє їх висока усвідомленість людиною. Такі цінності, що є трансформованими із соціальних у процесі інтеріоризації, усвідомлюються і приймаються особистістю як визначальні цілі та принципи її життя (Б. С. Братусь, Г. Л. Будінайте, Т. В. Корнілова, Д. О. Леонтьєв). У людській свідомості вони відбиваються у формі ціннісних орієнтацій (прагнень, внутрішніх спонук (І. Д. Бех), мотивів поведінки). Особистісні цінності притаманні людині, що самовизначилася. Такі цінності забезпечують функцію усвідомленої ціннісно-нормативної регуляції

поведінки особистості у соціумі, нації тощо. Необхідна умова виникнення особистісних цінностей – це ставлення у системі «Я-інший» (І. С. Булах, Н. І. Непомняца). Безперечно, чільне місце з-поміж особистісних займають і такі національні цінності, що інтеріоризовані, усвідомлені та інтегровані людиною до своєї системи цінностей. Отже, це стосується і національних цінностей особистості, а точніше національно-особистісних цінностей.

Ціннісний підхід у межах дослідження проблеми розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку передбачає вивчення особливостей становлення (зокрема ієрархії, спрямованості на реалізацію тощо) та конструювання системи національно-особистісних цінностей і прагнень людини на різних онтогенетичних етапах.

Нагадаємо, що сутність понять «цінності» й «національні цінності», їх види та особливості становлення системи цінностей особистості у зв'язку з генезою її самосвідомості висвітлено у підрозділі 2. 3.

Отже, нами обґрунтовано перший рівень авторської парадигми, концептуальними засадами якого стали висвітлені вище підходи і методологічні принципи, що найбільше стосуються спеціальної методології вивчення розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

Авторський конкретно-методологічний підхід визначено як **інтегративно-ціннісний**. У руслі окресленого підходу розвиток національної самосвідомості особистості в юності є складним інтегративним процесом самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) і об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ціннісних ознак. Згідно з результатами такого пізнання та ставлення особистість періоду юності здійснює регулювання власної поведінки у сферах внутрішньонаціонального буття і міжнаціональних взаємодій. Відзначимо, що ці ознаки забезпечують інтегративну та відокремлюючу функції національної самосвідомості. Ядром

процесу розвитку національної самосвідомості в юності є цілісне й інтегроване національне «Я», що містить сукупність усвідомлених уявлень та емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як представника і суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей, згідно з якими вона регулює власні дії та вчинки й самореалізується у міжнаціональних і внутрішньонаціональних взаємодіях.

Презентована методологія сприяла дослідженню проблеми розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку на засадах інтегративно-ціннісного підходу. Цей підхід видається найперспективнішим для вирішення поставлених дослідницьких завдань, а саме: обґрунтування принципів авторської парадигми; конструювання психологічної моделі розвитку національної самосвідомості особистості; визначення внутрішніх, психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості юнацтва; виявлення закономірностей розвитку національної самосвідомості в юності. Результати розв'язання цих завдань розкрито у наступних розділах дисертації.

Згідно з констатованим на першому парадигмальному рівні, найбільш перспективними для наукової рефлексії проблеми розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку є такі сформульовані нами принципи: принцип національної самототожності особистості в юності; принцип об'єктивації національного «Я» особистості періоду юності; принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності.

3. 2. Принципи вивчення розвитку національної самосвідомості юнацтва

3. 2. 1. Принцип національної самототожності особистості в юності.

В умовах інтеграції кожної нації до світового багатонаціонального буття національна самототожність (самоідентичність) її представників стає важливим

психологічним чинником збереження аутентичності цієї нації. Національна самототожність (самоідентичність, самовизначення) є основним результатом процесу національної самоідентифікації особистості, що відбивається у її національній самосвідомості.

Тісний зв'язок процесів становлення самосвідомості та ідентичності особистості зумовив необхідність короткого огляду основних наукових позицій щодо психологічної сутності останнього.

За Е. Еріксоном, успішне чи неуспішне розв'язання кризи на кожній стадії розвитку, що усвідомлюється згодом, зумовлює значний вплив на особистість загалом та її самосвідомість зокрема. Вчений визначив феномен ідентичності у трьох ракурсах (психологічному, соціологічному, історичному):

- 1) ідентичність як усвідомлене відчуття особистісної ідентичності;
- 2) ідентичність як неусвідомлене прагнення до особистісної цілісності;
- 3) ідентичність як внутрішня солідарність із ідеалами та ідентичністю групи.

Суттєвий вплив на розвиток ідентичності мають: 1) психологічні й соціальні чинники, історичні зміни, що можуть сповільнювати чи перешкоджати становленню ідентичності та зрілості особистості; 2) віра індивіда у цілісність і тотожність світогляду значущих для нього людей; 3) події минулого, теперішнього й майбутнього. Останнім він надав значної ролі у цьому процесі.

Підтримуючи презентовану вище ідею про внутрішню неперервність і тотожність особистості, Е. Еріксон підкреслив, що важливими проявами розвинутої особистісної ідентичності є такі: самопочуття незмінності себе та власного буття як особистості у різних ситуаціях; переживання минулого, теперішнього та майбутнього як єдиного цілого; відчуття зв'язку між власною неперервністю і визнанням цієї неперервності іншими людьми. У результаті інтеграції минулих і теперішніх соціальних ролей та «Я-образів» особистість досягає самоідентичності. Особистісну ідентичність він визначив як складне інтегроване психічне утворення, що виявляється у переживаннях цілеспрямованості та осмисленості свого життя, тотожності й неперервності

власної особистості, та впевненості у схваленні цих характеристик свого життя й особистості іншими людьми [293, с. 493-533; 390, с. 171-183; 444; 445].

За розумінням Дж. Марсія, ідентичність – це така еґо-структура, що внутрішньо самостворюється, та є динамічною організацією переконань, потреб, здібностей та індивідуальної історії людини. Розвиваючи ідеї Е. Еріксона, психолог відзначив, що розвиток і досягнення ідентичності уможливлються внаслідок розв'язання особистістю низки проблем, які постають на різних етапах її життя. Прийняття рішень людиною щодо власного життя, своїх ролей тощо сприяє осмисленню та цілеспрямованості її життєвого шляху, а також самоусвідомленню особистісних якостей [455].

На погляд А. Тешфела, ідентичність чи «Я-концепція» є когнітивною системою, яка забезпечує регуляцію поведінки людини у різних ситуаціях. Цю систему конструюють особистісна і соціальна ідентичність. Особистісна ідентичність пов'язана із самовизначенням за допомогою фізичних, розумових, моральнісних рис. Соціальна ідентичність є результатом усвідомлення людиною своєї належності до соціальних груп і надання цій належності емоційної та ціннісної значущості [469; 470].

За переконаннями А. Ватермана, важливим аспектом ідентичності особистості є її чітке самовизначення, що містить життєві цілі, особисті цінності та переконання. Учений вважає, що з метою вивчення процесу становлення особистісної ідентичності необхідно аналізувати його процесуальний (засоби ідентифікації, оцінювання й відбору індивідом цінностей, переконань і цілей) та змістовий (змістова специфіка обраних людиною цінностей, переконань і цілей) ракурси [472].

Не претендуючи на огляд усіх наукових ідей про феномен «ідентичність», апелюємо до теоретичних узагальнень Н. В. Антонової, що є результатом аналізу та інтегрування дослідницею основних зарубіжних підходів до його вивчення (психоаналітичного, когнітивного, символічного інтеракціонізму). Вона відзначила домінування таких тенденцій в інтерпретації

ідентичності: акцентування на структурній будові цього феномена, змістовому і оцінному параметрах його вимірювання; онтогенетичну первинність соціальної ідентичності порівняно з особистісною, адже остання розвивається на засадах використання індивідом понять, що з'явилися у процесі соціальної категоризації; розвиток ідентичності є динамічним процесом, що триває все життя людини, та у зв'язку з проходженням нею криз ідентичності вирізняється нелінійністю і нерівномірністю; у поведінковому ракурсі ідентичність є процесом розв'язання особистістю найбільш важливих проблем у своєму житті, водночас кожне прийняте нею рішення щодо себе самої та власного життя, її самовизначення, зумовлює значний вплив на формування структури ідентичності, та є складовою цієї структури; походження ідентичності має соціальний характер, адже ідентичність розвивається у процесі міжлюдських взаємодій; натомість зміна соціального оточення людини призводить до трансформацій її ідентичності [11].

Відзначимо, що у висвітлених положеннях учені (А. Ватерман, Е. Еріксон, Дж. Марсія, А. Тешфел) реалізували психосоціальний ракурс розвитку самоідентичності особистості.

Важливим для глибшого розуміння сутності феномена національної самототожності є визначення, що презентовано у психологічному словникові за редакцією Б. Г. Мещерякова і В. П. Зінченка: «Автоідентифікація, аутоідентифікація (англ. Self-identification) – самовизначення, ідентифікація (ототожнення) себе з іншим чи іншими (групою) [37, с. 15].

З огляду на позицію М. Й. Боришевського [44] підкреслимо, що національна самоідентифікація виявляється в самоусвідомленні особистістю своєї належності до конкретної нації, засвідчуючи високий рівень розвитку її національної свідомості та національної самосвідомості. Отже, процес національної самоідентифікації, результатом якого є національна самоідентичність (самототожність), пов'язаний із високим рівнем національної

свідомості й національної самосвідомості особистості, що можна констатувати розпочинаючи з юності (як було підкреслено у другому розділі дисертації).

В онтогенезі становлення національної самоїдентичності розпочинається з 5 років, як встановлено дослідниками у низці емпіричних психологічних праць [266; 454; 459]. Діти 5-7-8 рр. ототожнюють себе з дорослими, які належать до їх найближчого оточення та водночас є представниками конкретної нації. Підкреслимо, що ставлення дітей до цих дорослих, а отже і до їх нації є позитивним. Основними національними ідентифікаторами в цей період є: зовнішні фізичні дані, одяг і мова спілкування [там само]. До закінчення окресленого етапу діти 6-7 рр. вже висловлюють позитивні судження про свою тотожність із дорослими представниками конкретної нації, які належать до їх найближчого оточення. Однак самостійно інтерпретувати власну національну самоїдентичність діти цього віку ще не спроможні. Їх національній самоїдентичності притаманні несистематичність і фрагментарність. Водночас, ідентифікуючи себе з дорослими, які належать до їх найближчого оточення (рідними, вихователями, вчителями), діти дізнаються і засвоюють норми культурної поведінки, традиції та звичаї представників конкретної нації. Це сприяє появі до 8-9 рр. більшої чіткості у судженнях дітей про їх національну самоїдентичність. Основними національними самоїдентифікаторами у дітей цього віку стають спільна територія проживання і спільна мова спілкування. У діапазоні 10-11 рр. емоційно-когнітивний процес становлення національної самоїдентичності інтенсифікується. Діти відмічають аутентичність культурного буття та неповторність історії своєї нації. У цьому віці вони усвідомлюють ряд когнітивних моделей, що пов'язані з поняттям «Батьківщина» [459].

У молодшому шкільному віці, окрім батьків і рідних, такими людьми можуть бути вчителі початкових класів, однокласники. Водночас участь дітей цього віку у взаємодіях із представниками своєї та інших нації сприяє виробленню у них певного емоційного ставлення як до представників різних націй, так і до своєї національної належності. Систематичність взаємодій учнів

початкових класів зі значущими дорослими, які можуть бути представниками різних націй, сприяє мимовільному засвоєнню дитиною низки їх емоційних ставлень до представників своєї та інших націй. Засвоєні нею ставлення поступово стають мотиваторами її поведінки у національних взаємодіях.

Загалом наголосимо, що змістове поле національної самототожності дітей віком від 5 до 10 років сповнено позитивними уявленнями про власну належність до конкретної нації, що зумовлено їх позитивним ставленням до значущих дорослих, які також є представниками цієї нації [266; 454; 459]. Діти цього віку об'єктивують свою національну належність у твердженнях, що вони є такими ж, як і люди з їх найближчого оточення [424].

Узагальнюючи окреслене вище, відзначимо, що віковий діапазон 5-10 рр. є визначальним для становлення національної самототожності особистості.

Становлення національної самототожності у підлітковому віці зумовлюється знаннями особистості про аутентичність своєї нації (її ознак, представників тощо) та усвідомленням ставлення до неї. У зв'язку з цим підлітки презентують власну національну самототожність твердженням щодо власної подібності зі своєю нацією [там само].

Варто підкреслити, що в період дорослішання високий рівень актуальності, значущість і позитивна валентність національної самототожності притаманні тим підліткам, які засвоїли позитивні національні аутостереотипи значущих дорослих. Відзначимо, що таке засвоєння може бути й некритичним. Натомість багато підлітків не надають великого значення власній національній самототожності. Адже здебільшого особистість цього періоду сприймає свою національну ідентичність, як надану їй від народження [461].

Дійсно, з перших днів життя дитина виховується у сімейному, родинному колі, ідентифікуючись із батьками та іншими родичами. Інакше кажучи, сім'я та родина є найпершою групою, що сприймається дитиною апріорі, як даність. У дошкільному і молодшому шкільному віці дитина некритично засвоювала сімейні та родинні взаємодії, зокрема мову

спілкування, ставлення значущих дорослих до культури, історичної пам'яті, національних звичаїв і традицій тощо. Протягом підліткового віку особистість набуває нового особистого життєвого досвіду, що може призводити до двох варіантів становлення її національної самототожності. Перший варіант – це новий досвід, зокрема нові відкриті підлітком взаємодії узгоджуються із засвоєними ним у дитинстві сімейними і родинними взаємодіями, що зміцнює зв'язок між особистісним «Я» та сімейним «Ми». Посиленню цього зв'язку сприяють і такі принципи сімейного та родинного виховання: висока рефлексія, відповідальність, повага до почуття дорослості своєї дитини. Дотримання дорослими цих принципів у ставленні до підлітка призводить не лише до закріплення позитивної самоповаги, а й до вкорінення сімейних, родинних цінностей (зокрема і національних) у його самосвідомості. Другий варіант розвитку є таким: протягом підліткового віку особистість набуває нового особистого життєвого досвіду, що виявляється у відкритті таких взаємодій, які можуть відрізнятись від засвоєних нею раніше сімейних і родинних взаємодій. Цей новий досвід, поєднуючись із потребою підлітка у набутті ширшої, універсальної ідентичності, що посилюється з дорослішанням, призводить до зміцнення відчуття своєї особистості та відокремлення власного «Я» від сімейного «Ми». З одного боку, особистість підліткового віку розпочинає переосмислювати своє ставлення до засвоєних у дитинстві сімейних і родинних цінностей, традицій тощо, зокрема і національних. З іншого – ставлення батьків і родичів, що залишаються представниками конкретної нації, носіями її цінностей, культури тощо, до підлітка не змінюються. У сімейному, родинному вихованні вони продовжують дотримуватися певного стилю виховання. Натомість ряд стилів (авторитарний, ліберальний, гіпоопіка, гіперопіка, відчуження) негативно впливають як на розвиток самосвідомості й самоідентичності підлітка загалом, так і на становлення його національної самототожності зокрема. Так, В. С. Мухіна переконливо довела, що підлітки, які виховуються у сім'ях із цими стилями, не

прагнуть до ототожнення зі своїми батьками і рідними [232; 234]. Оскільки батьки і родичі належать до конкретної нації, то у підлітка відсутнє й прагнення до національної самототожності.

У підлітковому віці процеси національної ідентифікації та національного самоототожнення інтенсифікуються завдяки глибокій рефлексії особистості, що спрямована як на значущих представників різних націй, так і на себе з огляду на власну національну належність. Підлітки осмислюють власні прагнення суспільного й національного самоствердження, що стосуються їх прав і обов'язків; визначають орієнтири свого теперішнього та майбутнього у співвіднесенні з їх минулим. Водночас риси національної самоідентичності порівнюються підлітком із такими якостями в інших представників своєї нації, посилюючи саморефлексію і рефлексію особистості. Основним результатом цих рефлексивних вправлень підлітка є поява нових ціннісних спрямувань, як відображення сприйняття довкілля, зокрема й національного буття. Однак першочерговим об'єктом саморефлексії особистості підліткового віку виступає її зовнішність. Стрижневим чинником тілесної самоідентифікації підлітка є традиційне націокультурне ставлення до зовнішності, фізичного вигляду, тіла. У зв'язку з цим процес тілесного самоототожнення в період підлітковості може супроводжуватися певними труднощами. Окрім фізичного, самореалізація підлітка стосується інтелектуального та особистісного аспектів. Самореалізація ускладнюється амбівалентністю, що притаманна особистості цього періоду. Так, із одного боку, підліток сильно потребує визнання оточуючими його неповторності, з іншого, він не менш сильно прагне до психологічної залежності від групи однолітків. Суперечності між завищеними домаганнями підлітків і можливостями їх реалізації зумовлюють кризу ідентичності. Тому глибинне самоототожнення особистості зі значущим іншим представником конкретної нації може трансформуватися у відчуження від нього і закріпитися у національній самосвідомості підлітка. Необхідно наголосити, що почуття дорослості, як специфічне психологічне новоутворення підліткового віку,

інтенсифікує прагнення суспільного самоствердження. Основним проявом цього почуття є нова життєва позиція підлітка, що стосується системи його провідних ставлень (до себе, інших людей, нації, суспільства та т. ін.). Така позиція визначає смислове поле соціальної активності, прагнень, ціннісних орієнтацій особистості. Водночас специфіку соціальної активності підлітка зумовлено його значною сприйнятливістю до засвоєння зовнішніх (суспільних, націокультурних і т. ін.) норм, цінностей і взірців поведінки [там само].

Відзначимо, що у віковому діапазоні 11-15 рр. значущими соціально-психологічними чинниками розвитку національної самоїдентичності є: емоційно-ціннісне ставлення особистості до своїх батьків, родичів, інших значущих дорослих і ровесників, що є представниками конкретної нації; емоційно-ціннісне ставлення підлітка до своєї нації; аффіліативні чи анти-аффіліативні тенденції у мотиваційній сфері особистості періоду підлітковості, що відповідно виявляються у її прагненнях належати чи не належати до конкретної нації; спілкування підлітка мовою своєї нації або відсутність таких комунікативних взаємодій [186].

На противагу підлітковому, в старшому шкільному віці актуалізується питання національної належності [461]. Особистість 15-17 рр. вирізняє здатність глибоко усвідомлювати і мотивувати національну тотожність, що засвідчує визначення себе як представника конкретної нації [424]. Значний вплив на становлення національної самоїдентичності особистості в цей період належить її взаємодіям із іншими людьми, що відбуваються у певному навчальному закладі (загальноосвітньому, середньому професійному тощо).

Віковий діапазон 17-22 рр. визначено як вирішальний у становленні національної самоїдентичності особистості. Адже його стрижневими психологічними новоутвореннями є: набуття юнаками і юнками суспільної, громадянської, національної ідентичності; визначення власної позиції як суб'єкта конкретної нації; прийняття рішень щодо національної сфери своєї

життєдіяльності [461]. Національна самоідентичність юнака обґрунтовується з огляду на основні ознаки міжнаціональних відмінностей [394; 395].

Вважаємо, що національне самоототожнення особистості в юності має такі особливості. Юнаки і дівчата здатні глибоко усвідомити та чітко визначити свою національну самоідентичність у твердженні: «Я – представник конкретної нації (українець, чех, поляк тощо)». Актуальність і значущість національної самоототожності для юнацтва є досить високою в їх інтегрованій системі ідентичностей. Високий рівень розвитку рефлексії та національної рефлексії, саморефлексії й національної саморефлексії та самоідентифікації інтенсифікує процес національного самоототожнення, зумовлюючи появу здатності особистості мотивувати власну національну самоідентичність.

Протягом періоду юності тривають рефлексивні процеси особистості, які стосуються її сімейних і родинних взаємодій, визначення свого місця з-поміж рідних людей, що є представниками конкретної нації (чи націй). Інколи результатом таких взаємодій стає відокремлення, відчуження молодого людини від своїх рідних. Водночас епіцентром рефлексії та саморефлексії юнака є його друзі, кохана, нація, людство та він сам, що значно інтенсифікує процеси його ототожнення із самим собою, значущими іншими (однолітками, дорослими), ідеалом. Ідентифікація юнацтва зі своїм ідеалом сприяє їх особистісному та духовному зростанню. Натомість ототожнення особистості з таким ідеалом, що є національним героєм, активізує процес її національної самоідентифікації. Завдяки національному ототожненню юнак конструює систему національно-особистісних цінностей, глибше усвідомлює власні національно-психологічні якості, міцніше засвоює націокультурні норми, національні звичаї, традиції та т. ін. Підкреслимо, що в юності збільшуються індивідуальні відмінності у сферах ціннісних орієнтацій особистості, домагань щодо визнання, здатності до рефлексії тощо. Сильнішим у цей період стає прагнення особистості до суспільного та національного самовизначення. Молода людина визначає конкретну стратегію своєї поведінки, позиціонує себе як особистість,

суб'єкта певної групи, зокрема і нації, носія її цінностей. Зростання особистісного потенціалу юнацтва зумовлює появу почуття незалежності від оточуючих людей, що може супроводжуватися сильними емоційними переживаннями та призводити до проблемних ситуацій. Глибоке розуміння юнаками і дівчатами відносності власної незалежності в цей період розвитку, а також значущості родинних і національних зв'язків, досвіду старшого покоління є результатом таких тривалих, складних процесів: саморефлексії; побудови особистої системи цінностей; самоідентифікації зі значущими іншими (рідними, друзями, ідеалом) [232; 234].

У процесі національної самоідентифікації особистості періоду юності з'являються глибокі, чіткі осмислені уявлення та ціннісні ставлення до себе як суб'єкта конкретної нації, що інтегруються до її національного «Я». Важливими проявами національного самоототожнення юнака є позитивна національна самоідентичність, національна самоповага, національна гідність, що одночасно забезпечують його національно-психологічну саморегуляцію.

Отже, принцип національної самоототожності особистості юнацького віку є ствердженням усвідомленості та інтегративності процесу національної самоідентифікації, основним результатом якого стає її цілісне інтегроване національне «Я». Цей принцип має значущість як для емпіричного вивчення закономірностей, так і для розробки й обґрунтування психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва. Не менш значущими для розв'язання визначених завдань, на наш погляд, є принцип об'єктивації національного «Я» особистості юнацького віку і принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності. Сутність цих принципів розкрито у наступних пунктах.

3. 2. 2. Принцип об'єктивації національного «Я» особистості в юності.

Вивчення феномена об'єктивації, тобто винесення назовні прихованих психологічних механізмів, які сприяють здійсненню складних психічних операцій у людини на різних етапах онтогенезу, є важливим завданням психологічної науки загалом і психології особистості зокрема.

Висвітлення принципу об'єктивації національного «Я» особистості в юності, тобто психологічних засобів його становлення, здійснено у межах авторської інтегративно-ціннісної парадигми. Нагадаємо, що на першому парадигмальному рівні одним із стрижневих методів дослідження розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності визначено генетико-моделюючий, який у просторі психології особистості є провідним методом розкриття психологічних засобів генези низки психічних й особистісних утворень, зокрема і самосвідомості та її видів, на теоретичному рівні.

У контексті авторського дослідження об'єктивація національного «Я» юнацтва передбачає висвітлення психологічних засобів становлення цього психічного утворення. Обґрунтування принципу об'єктивації національного «Я» особистості в період юності зумовлено й потребою в інтерпретації суттєвих закономірностей розвитку національної самосвідомості юнацтва, що є предметом нашого наукового вивчення. Процеси національної саморефлексії, національного самовизначення, національно-психологічного самооцінювання й особистісного саморегулювання інтенсифікуються у взаємодіях юнаків і юнок зі своїм найближчим оточенням, зумовлюючи значний вплив на складові їх національної самосвідомості. Становлення реальної й ідеальної модальностей національного «Я» та їх співвідношення з національним аутостереотипом особистості в юності є підґрунтям розвитку її національної самосвідомості.

Із огляду на специфіку національної самосвідомості особистості періоду юності, її основою обрано національне «Я», смисл якого протягом тривалого часу є прихованим від індивіда, з'являючись у фокусі його свідомості водночас із психологічними засобами розкриття реальної модальності цього «Я» у

конкретних ситуаціях. Високий рівень розвитку рефлексії та ідентичності в юності суттєво сприяє здатності особистості пізнати й зрозуміти власні національно-психологічні якості, здійснити самоаналіз себе як носія низки національних цінностей і представника конкретної нації, а також встановити об'єктивне ставлення до власних дій і вчинків як суб'єкта цієї нації. Такий рефлексивний самоаналіз, що відбувається на фоні процесів національної ідентифікації та відокремлення, дозволяє юнаку встановити у власному національному «Я» найбільш значущі якості, окреслити свої цілі як суб'єкта нації. Однак, зважаючи на гетерохронність розвитку, рівень розуміння особистістю власних національних рис в юності не завжди є високим.

Відзначимо, що у руслі культурно-історичної концепції психологічні засоби (чи знаряддя) розуміються як такі психологічні утворення, в яких злито аспекти зовнішнього, соціального та внутрішнього, психічного світу людини. Так, психологічні засоби, виступаючи одночасно об'єктами зовнішнього світу, зумовлюють розвиток вищих психічних процесів особистості загалом і самосвідомості зокрема. Із появою у суб'єкта переживання як внутрішнього емоційно-ціннісного ставлення до фактів дійсності, предметів та явищ зовнішнього (зокрема і національного) світу, та до самого себе як представника цього світу, психологічні засоби стають дієвими, що засвідчує виникнення вищих психічних процесів. У зв'язку з цим І. С. Булах влучно підкреслила, що психологічні засоби – це «засоби впливу на самого себе (чи на іншого), а також на дії, взаємини, спілкування, діяльність та на поведінку в цілому» [65, с. 273].

Для глибшого розуміння сутності феномена «об'єктивація» щодо особистості як суб'єкта національних взаємодій важливими видаються й положення Д. М. Узнадзе. Учений визначив цей феномен як таке ставлення особистості до навколишньої дійсності, що з'являється в результаті її «відриву» від індивідуальних, егоїстичних спонукань і цінностей. За його позицією, розвиток особистості та самосвідомості тісно пов'язаний зі здатністю цієї особистості до об'єктивації. Так, поведінка особистості, що

регулюється її свідомістю, забезпечується дією механізму об'єктивації. На цьому високому рівні особистість може взяти на себе відповідальність за власні вчинки і поведінку. Завдяки цьому механізмові вона співвідносить себе із зовнішнім світом, розпочинає усвідомлювати реалії дійсності та об'єктивує власну поведінку. За переконаннями Д. М. Узнадзе, відповідальність – це ключова характеристика особистості. Будучи відповідальною, вона може підійматися вище від власних потреб і цінностей. Відповідальна особистість вольовими зусиллями здатна підпорядкувати свою поведінку об'єктивній необхідності, узгоджуючи з нею особисті потреби й цінності [291; 379].

У процесі розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку виокремлюється низка психологічних засобів, які спрямовані на усвідомлення, розуміння й оцінювання власних національних якостей, підвищення національної самоідентифікації, а також на врегулювання своїх дій та вчинків у просторі внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодій. Такі засоби призводять до появи нових утворень у національній самосвідомості особистості, тим самим трансформуючи її структуру. Згідно з окресленим, сформулюємо таке суттєве положення: підвищення рівня розвитку національної самосвідомості юнацтва зумовлено об'єктивацією національного «Я», за умови втілення психологічних засобів розвитку цього «Я» у конструктивні форми прояву її когнітивного, емоційно-ціннісного та регулятивного компонентів. Цими конструктивними формами виступають: національний «Я-образ» і національна самоідентичність особистості, що характеризуються позитивним змістом; адекватна національна самооцінка і позитивне емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе як представника нації; національна самоповага й національна гідність; відповідальна позиція особистості як суб'єкта конкретної нації, яку зумовлено позитивним змістовим наповненням когнітивного та емоційно-ціннісного конструктів національного «Я» і вмотивовано сильним прагненням належати до такої нації, та низкою національних цінностей, інтегрованих до її особистої ціннісної системи.

Солідаризуючись із науковою позицією І. С. Булах [65], підкреслимо, що важливою умовою спрямованості та інтенсифікації процесу об'єктивації національного «Я» є реальні образи, які уособлюють внутрішні образи конструктів суспільної національної свідомості (національні ідеали, цінності; культура, норми поведінки, звичаї, традиції конкретної нації). Окреслене розкриття уможливлується завдяки психологічним засобам, які забезпечують оволодіння досвідом інших чи набуття власного досвіду особистістю. З огляду на специфіку національного «Я», відзначимо, що соціальний досвід конкретної нації, який є результатом різних аспектів її розвитку (культурного, соціального, політичного, економічного та т. ін.), виступає основою об'єктивації цього «Я» особистості. Досвід нації закарбований у низці звичаїв, традицій, поведінкових норм, способів реагування представників цієї нації на події довкілля тощо.

Онтогенез національного «Я» особистості відбувається в процесі її неперервних взаємодій із соціокультурним середовищем конкретної нації. У процесі цих взаємодій дитина протягом дошкільного та молодшого шкільного віку засвоює значення і смисли зовнішнього національного середовища, а отже, й низку засобів конкретної нації (культурних, соціальних, моральних тощо). Однак національна самосвідомість і національне «Я» особистості розвиваються значно пізніше, порівняно з іншими видами та модальностями самосвідомості [113]. Натомість витoki розвитку національної самосвідомості та національного «Я» містяться у дошкільному дитинстві. У період від народження до 5-6 рр. створюються усі необхідні умови для розвитку цих складних психічних утворень на таких вікових етапах.

Аналіз психологічних засобів об'єктивації «Я» у дошкільному та молодшому шкільному дитинстві засвідчує, що найефективнішими з них є знак (слово) і роль. Відзначимо, що знак (слово) Л. С. Виготський [83] визначив як стрижневий психологічний засіб конструювання самосвідомості. Смысл об'єктивації національного «Я» засобами знака (слова) розкривається через єдність внутрішнього (переживань і знань дитини про власну національну

належність) і зовнішнього (вербального презентування своєї національної належності). Натомість сутність ролі як засобу об'єктивації «Я» найвиразніше розкрила І. С. Булах [65]. Учена постулювала, що ця сутність виявляється «у нерозривній єдності внутрішнього (рольової позиції) і зовнішнього (рольових дій)» [там само, с. 273]. Так, здійснювана дитиною у різних взаємодіях роль забезпечує функцію опосередкованого засобу між нею і зовнішніми нормами поведінки, сприяючи їх швидкому усвідомленню.

Від народження дитини до досягнення нею 10-11 рр. найбільш дієвими формами об'єктивації національного «Я» є вербальна (колискові пісні, казки, вірші, поеми, міфи та т. ін.) і предметна (національні звичаї, традиції, націокультурні норми поведінки, твори мистецтва, одяг, посуд, іграшки та т. ін.). Частина цих форм не втрачають своєї актуальності й на наступних вікових етапах. Отже, основою об'єктивації національного «Я» індивіда є культурний досвід. Засобами культури не лише конструюються особливі форми поведінки, а й трансформуються вищі психічні функції дитини [82].

Важливими формами опосередкування вищих психічних функцій, зокрема й національної самосвідомості, в період від народження до 6-7 рр. виступають сенсорні еталони сприйняття і наочні моделі уяви та мислення. Окреслені образні форми є одиницями аналізу зовнішніх властивостей об'єктів (предметів) культури конкретної нації. Вони слугують своєрідними символами, які висвітлюють ставлення дитини до світу цієї нації через різні співвідношення об'єктів цього світу.

Зовнішній світ, неодмінним конструктором якого є й національний світ, є основним об'єктом усвідомлення дитини від народження до досягнення нею десятирічного віку [157]. За М. В. Осоріною [259; 260], необхідність усвідомлення моделі зовнішнього світу (зокрема і національного), що сконструйована представниками кожної нації та є обов'язковим компонентом національної культури, зумовлено потребою дитини навчитися жити та успішно діяти у цьому світі. Згадану модель світу втілено в історії нації,

відображено у системі релігійних вірувань та національних святах, відтворено у звичаях, традиціях і культурі нації, закріплено у національній мові, матеріалізовано у національному одязі, історичних пам'ятках та т. ін. Кожне нове покоління отримує у спадок конкретну модель будови світу конкретної нації, що є опорою для конструювання представниками цього покоління індивідуальної картини світу та одночасно об'єднує їх у націю. Цю модель світу, з одного боку, дитина одержує від дорослих та активно засвоює її складники з предметного, природного, культурного середовища певної нації. З іншого боку, вона й сама активно конструює модель зовнішнього національного світу, в певний момент об'єднуючись у цьому процесі з дорослими та однолітками, які її оточують.

Стрижневими чинниками формування моделі національного світу в дитини є такі: 1) вплив дорослих – батьків, вихователів; 2) особисті зусилля дитини, які виявляються у різних видах її діяльності (інтелектуальної, творчої, ігрової тощо); 3) вплив дитячої субкультури, традиції якої передаються від покоління до покоління та є надзвичайно важливими для процесу освоєння довкілля. Підкреслимо, що формування дорослими моделі національного світу дитини на різних вікових етапах відбувається на підставі загальних закономірностей конструювання моделі зовнішнього світу.

Модель довкілля, а отже, й національного світу є доступною для зовнішнього сприймання за умови її матеріалізації певним чином – у вигляді предметів, малюнків, іграшок, розповідей, норм поведінки та т. ін. Дорослий, який залучає дитину до сприйняття конкретної моделі світобудови, обов'язково втілює конструкти цієї моделі у такі словесні, образотворчі чи поведінкові форми (колискова пісня, казка, байка, розповідь, картина, модель поведінки тощо), які максимально легко і повно можуть засвоюватися дитиною, вихованцем дошкільного навчального закладу.

Водночас становлення моделі зовнішнього світу від народження до п'яти років є складною внутрішньою діяльністю, яка здійснюється дитиною з метою

упорядкування власних уявлень про довкілля. Ініціаторами конструювання моделі світу дитиною є дорослі. Вони вводять дитину до світу матеріальної культури і рідної мови. Рідна мова є могутнім засобом формування національної свідомості та самосвідомості дитини і джерелом розвитку базових конструктів націокультурної концепції світобудови. Лінгвістичне впорядкування безпосереднього досвіду дитини розпочинається на початкових етапах засвоєння нею словника і граматики рідної мови. Окрім цього, дорослі можуть використовувати спеціальні «моделюючі» тексти, які в образній і словесній формах презентують дитині смислову схему будови національного світу. Конструювання картини національного світу розпочинається вже у немовлячому віці. Так, матір звертається до дитини різними фольклорними засобами (колискові пісні, дитячі забави, потіхи та т. ін.). Ці засоби застосовуються з метою забезпечення дитині цілісного світосприйняття та відчуття особистого включення до загального порядку світобудови. Інакше кажучи, вони спрямовуються на те, щоб окреслити певну систему основних координат, які допомагатимуть дитині самовизначитися у життєво важливих взаємодіях із навколишнім світом, зокрема і національним.

Перший етап усвідомлення дитиною факту власного існування у цьому світі реалізується за допомогою інших людей. Дорослі наголошують на існуванні «Я» дитини, виокремлюючи її на фоні навколишнього життя як значущу особу та звертаючись до неї на ім'я. Відзначимо, що таке особисте звертання до дитини має місце в усіх видах материнського фольклору, який адресований дитині. У низці колискових пісень перед дитиною розгортається перспектива її майбутнього самотійного життя. У цих піснях дитині задаються складники соціального простору, через опанування яких вона знайде власне місце в процесі життєдіяльності, а також проєктуються моральнісні категорії її взаємодій із молодшими і старшими дітьми, дорослими, іншими людьми, що є представниками конкретної нації. Окресленим чином відображається система стосунків у просторі світу людей, визначаються життєві цілі дитини та т. ін.

Отже, на ранніх етапах онтогенезу найпростішу схему картини зовнішнього світу, зокрема і націокультурного, дитина одержує з колискових пісень.

У дошкільному дитинстві стрижневим інтелектуальним інструментом процесу пізнання зовнішнього світу є сприймання. Основний результат цього процесу – це образи сприймання, зокрема й образ національного світу. Вагому роль у сприйманні дитиною фольклорних текстів дорослі відводять не лише їх змісту, а й ситуації, в якій вони сприймаються. Так, колискові пісні, що відображають традиції конкретного етносу, нації, співають дитині перед сном. Із психологічної точки зору, в цей час дитина знаходиться в особливому психічному стані – очі закриті, тіло поступово розслабляється. Натомість власні думки в цей період ще відсутні, і це дозволяє уважно зосередитися на голосі дорослого. Водночас цей голос є основним на фоні тиші й темряви, що оточують дитину. Інакше кажучи, стан дитини у цій ситуації є подібним до стану людини під час гіпнотичного впливу. Ритм колискової пісні, що зазвичай співвідноситься з ритмами дихання та серцебиттям матері й дитини, має надзвичайно важливе значення для «відкривання душі» дитини назустріч голосу, який співає. Відомо, що внутрішнє налаштування на іншу людину засобами ритму її рухів, є древнім, універсальним і найуспішнішим способом психологічного приєднання до партнера. Тому інтонація, темп, ритм, слова, образи пісні безперешкодно проникають і закріплюються в глибині душі дитини, закладаючи елементи національного, творчого від спадку нації.

Безперечно, у цьому віці дитина не розуміє таких слів і образів, що є відбитками найважливіших життєвих смислів і традиційно спочатку передаються їй у материнському фольклорі. У зв'язку з цим М. В. Осоріна підкреслила таке: «Просторово-символічні схеми, які організують ці смисли у фольклорному тексті, відображають народну модель світобудови. Надалі вони стануть засадами для формування символічного мислення в самої дитини, без якого неможливе розуміння світу та себе, усвідомлення змісту власного існування» [259, с. 21]. Дослідниця наголосила, що з дорослішанням дитини до

колискових пісень приєднуються розповіді казок, історій та інших текстів, які мають світоглядне значення, відбиваючи основні принципи будови національного світу. Така інформація входить до глибин дитячої душі й зберігається у ній на все життя. Прагнення дорослої людини, яка є представником конкретної нації, носієм її цінностей і культури, якомога раніше ознайомити дитину з понятійно-образною системою світобудови з метою орієнтації в конкретному зовнішньому світі, що психологічно ймовірно відповідає схожому прагненню самої дитини.

Презентовані вище засоби зумовлюють наступну появу низки якісних змін у розвитку національної самосвідомості та національного «Я» особистості. Стрижневим психологічним засобом об'єктивації національного «Я» старших дошкільників і молодших школярів є низка мовленнєвих форм, а саме, вербалізацій. Так, від 5 до 10 років діти розпочинають усвідомлювати власну спільність із представниками конкретної нації. Водночас у цьому віці зазначене усвідомлення ще не вирізняється чіткістю, діти також не здатні мотивувати свою національну ідентичність. Провідна роль у становленні національної самосвідомості дитини цього віку належить сім'ї та її найближчому оточенню.

У старшому дошкільному і молодшому шкільному віці дитина продовжує засвоювати норми націокультурної поведінки представників конкретної нації, до якої належать батьки і найближче оточення дитини. Зокрема виховання дитини у релігійній сім'ї сприяє засвоєнню нею норм і цінностей релігійних взаємодій. Натомість виховання у сім'ї, де постійно демонструється повага до національних цінностей (історії, мови, культури, традицій і звичаїв нації, рідної землі), призводить до засвоєння індивідом у цьому віці норм внутрішньонаціональних взаємодій.

Знання дітей 6-7 рр. про свою національну ідентичність – фрагментарні й несистематичні. Діти 8-9 рр. вже більш чітко ідентифікують себе з іншими представниками власної нації, апелюючи до спільної території, на якій вони живуть; до спільної рідної мови та однієї національності. Протягом цього

короткого вікового проміжку зароджуються національні почуття. У 10-11 рр. розвиток національної самосвідомості, національної ідентичності та національних почуттів інтенсифікується. Діти здатні відзначити унікальність історії та побутової культури своєї нації. Також вони усвідомлюють низку когнітивних моделей, які стосуються поняття «Батьківщина» [459].

Окрім сім'ї, важливою умовою входження дитини молодшого шкільного віку до націокультурного простору є початкова школа. Зокрема вчитель стає найбільш авторитетним дорослим, який допомагає дитині засвоїти картину національного світу. Засвоєння молодшими школярами дефініцій низки понять, що стосуються сфери національного буття, відбувається в процесі навчання. Значення рис національного характеру, смисл понять «Батьківщина», «рідна земля», визначні події історії нації, особливості національних звичаїв і традицій нації та т. ін. яскраво віддзеркалено у множині форм мовної культури нації: казках, легендах, прислів'ях, віршах, жартах, піснях тощо. Водночас ці форми презентують безцінні взірці глибокої думки представників попередніх поколінь, що є культурним надбанням нації. У процесі ознайомлення з ними дитина засвоює й рідну мову. З аутентичністю історії та побутової культури нації учні початкових класів знайомляться під час екскурсій до краєзнавчих музеїв, картинних галерей, історичних пам'яток рідного міста тощо. Розвитку національних почуттів у дітей цього віку сприяють методи і форми національного виховання. Зокрема активне використання прикладів мужності захисників держави як із історичного минулого, так і сучасного; виховні заходи, що присвячені Дню Незалежності, Дню соборності України, Дню Прапора, святові врожаю (українського рушника, хліба та т. ін.) тощо.

Водночас, отримуючи від учителя нову інформацію про навколишній націокультурний простір, молодший школяр орієнтується на його емоційне ставлення до об'єктів цього простору. Інакше кажуче, учень засвоює не лише таку інформацію, а й її оцінку з боку вчителя. Водночас учитель, що є представником конкретної нації, виступає основним взірцем націокультурної

поведінки. Доброзичливе ставлення вчителя до молодших школярів суттєво сприяє засвоєнню останніми навичок такої поведінки, що полегшується завдяки механізму їх ідентифікації з цим значущим дорослим.

У старшому дошкільному і молодшому шкільному віці становлення національної самосвідомості та національного «Я» триває на фоні позитивного ставлення дитини до групи представників своєї нації, які її оточують [266; 454; 459]. Діти 5-10 років, об'єктивуючи у мовленні власне національне «Я», стверджують: «Я такий самий, як люди, що мене оточують» [424].

Так, молодший школяр засвоює норми взаємодій шкільного життя, які презентують учитель, ровесники, молодші та старші за віком учні, що належать до певних націй. Наголосимо, що в умовах взаємодій із представниками різних націй дитина молодшого шкільного віку швидко засвоює норми міжнаціональних взаємодій. Участь у цих взаємодіях сприяє розвитку певного емоційного ставлення дитини до представників своєї та інших націй, а також до власної національної належності. В умовах постійних взаємодій зі значущими дорослими, які можуть бути представниками різних націй, молодший школяр мимоволі засвоює множину ставлень до представників своєї та інших націй. Ці засвоєні емоційні ставлення дитини визначають її поведінку у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях.

Резюмуючи окреслене, наголосимо на важливості діапазону 5-10 рр. у розвитку національної самосвідомості та національного «Я» дитини.

У підлітковому віці підґрунтям становлення національної самосвідомості та національного «Я» особистості стають знання про унікальність своєї нації та усвідомлене ставлення до неї. Провідним психологічним засобом об'єктивації національного «Я» підлітків залишається ряд мовленнєвих форм (зокрема вербалізацій). Основним у національній ідентифікації особистості підліткового віку є твердження: «Я такий самий, як моя нація» [424].

Багато підлітків сприймають власну національну ідентичність як таку, що їм надана зовнішньо, від народження. Тому національній ідентичності

особистості цього вікового періоду властивий низький рівень актуальності. На противагу, значущість і валентність цього виду ідентичності підлітків зумовлені позитивними національними аутостереотипами тих представників конкретної нації з їх близького оточення, до яких вони ставляться з повагою. Ці стереотипи підлітки засвоюють некритично [461].

Підліток із дитинства жив і виховувався у сім'ї, ідентифікуючись зі своїми рідними. Сім'я була першою групою, яка сприймалася апріорі як даність. Так само в дитинстві сприймалися й особливості сімейних взаємодій, звичаїв і традицій тощо. В період підлітковості індивід вже набуває певного життєвого досвіду, відкриваючи для себе різноманіття взаємодій, зокрема й сімейних, що можуть відрізнятися від тих, які прийняті у його родині. Водночас у підлітка виникає сильна потреба у більш широкій, універсальній ідентичності та зміцненні відчуття своєї особистості й відокремленні свого «Я» від сімейного «Ми». У зв'язку з цим підліток спрямовує свій критичний погляд на цінності, традиції та взаємодії у сім'ї. Разом із тим ставлення сім'ї до дитини періоду підлітковості залишається незмінним. Зокрема найбільш негативний вплив на становлення особистості та самосвідомості підлітка зумовлює дотримання батьками таких стилів виховання, як авторитарний, ліберальний, гіпоопіка чи гіперопіка, відчуження. Виховуючись у таких сім'ях, підлітки зазвичай не прагнуть до ідентифікації зі своїми рідними, що є представниками конкретної нації (чи націй), а отже й не приймають національно-сімейні цінності, традиції, аутостереотипи тощо. На противагу, якщо сімейне виховання вирізняється високою рефлексією та відповідальністю, то взаємодії батьків із дитиною підліткового віку базуються на повазі до її почуття дорослості. Таке ставлення близьких дорослих до своєї дитини сприяє збереженню її самоповаги, натомість сімейні цінності, зокрема й національні, аутостереотипи тощо вкорінюються у самосвідомості підлітка [232; 234].

Окрім національних стереотипів, важливими соціально-психологічними чинниками і одночасно засадами розвитку національної самосвідомості та

національного «Я» особистості 11-15 рр. є: авторитетність і позитивна оцінка батька та (чи) матері, а також нації, до якої вони належать; мотив аффіліації, тобто прагнення підлітка належати до конкретної нації; його комунікативні взаємодії мовою цієї нації, що забезпечує й націодиференційну функцію [186].

В період підлітковості процес самопізнання інтенсифікується, що зумовлено глибокою рефлексією, спрямованою як на оточення (значущих дорослих і ровесників), суспільство, так і на себе. Підліток прагне осмислити власні домагання на визнання й самовизначитися у соціумі, важливим конструктом якого є національний простір особистості як представника нації, зокрема й щодо власних прав і обов'язків; окреслити для себе особисте минуле, теперішнє й майбутнє. Водночас особливості власного «Я» підліток співвідносить із проявами таких особливостей в оточуючих, із інтересом рефлексуючи на себе й на інших людей. За результатами цієї рефлексії, у свідомості особистості підліткового віку з'являються нові ціннісні орієнтації як відображення сприйняття нею навколишньої соціальної ситуації. Так, нових значень і смислів, а отже, й ціннісних пріоритетів набувають сім'я, школа, суспільство. Окрім цього, у фокусі саморефлексії підлітків передусім опиняється їх зовнішність. Тілесна самоідентифікація у цьому віці відбувається з огляду на традиційне ставлення до тіла, фізичного вигляду, що вкоренилося у представників конкретної культури. Тому ідентифікація з власним тілом може бути складним процесом для підлітка. Самореалізація у сфері фізичного розвитку в період підлітковості неодмінно поєднується з реалізацією індивідом свого «Я» в інших сферах життєдіяльності – інтелектуальній, особистісній. Водночас гостра потреба підлітка у визнанні власної унікальності є нерозривною з його психологічною залежністю від групи ровесників. Завищені домагання й можливості щодо їх реалізації здебільшого суперечать між собою, що призводить до кризи ідентичності в підлітковому віці. Так, глибинна ідентифікація підлітка зі значущим іншим (дорослим, ровесником), що є представником конкретної нації, може змінитися на відчуження від нього.

Згодом ці полярні позиції трансформуються у свідомості особистості підліткового віку. Підлітка вирізняє й гостре прагнення самоствердитися у соціумі, що посилюється почуттям дорослості як специфічним новоутворенням самосвідомості в цьому віці. У цьому почутті виявляється нова життєва позиція підлітка у ставленні до себе, до людей, які його оточують, і навколишнього світу (зокрема й національного), визначаючи змістове наповнення його соціальної активності, систему прагнень, ціннісних орієнтацій. Специфіку соціальної активності особистості періоду підлітковості зумовлено значною сприйнятливістю до засвоєння норм, цінностей і взірців поведінки, які превалюють у світі дорослих, зокрема й національному [232; 234].

Порівняно з попередніми періодами онтогенезу, в старшому шкільному віці актуалізується проблема значущості належності особистості до конкретної нації [461]. Національне «Я» особистості 15-17 рр. характеризується усвідомленням і здатністю мотивувати власну національну належність. Старшокласники позиціонують свою національну самоідентичність у твердженні: «Я – представник своєї нації» [424]. Превалюючий вплив на розвиток їх національної самосвідомості та національного «Я» належить навчальному закладові – загальноосвітньому, середньому професійному тощо.

Період 17-22 рр. є вирішальним у становленні національної самосвідомості та національного «Я» особистості. Його важливими новоутвореннями є набуття юнацтвом національної ідентичності, визначення власної позиції як суб'єкта конкретної нації, прийняття рішень щодо національної сфери своєї життєдіяльності [461]. Об'єктивація національного «Я» в цей період здійснюється за принципом «Ми – Вони» [394; 395].

На наш погляд, об'єктивація національного «Я» особистості в юності характеризується такими особливостями. Юнаки і юнки здатні чітко визначити власну національну самоідентичність, стверджуючи «Я – українець», і надаючи цій ідентичності досить високої значущості в особистій інтегрованій системі різних ідентичностей. Завдяки високому рівню розвитку національної

саморефлексії, національного самовизначення та відокремлення вони здатні мотивувати власну національну самоідентичність.

Юність є періодом, протягом якого особистість продовжує рефлексувати на свої взаємодії із сім'єю, на пошуки власного місця з-поміж своїх близьких і рідних, що є представниками конкретної нації (націй). Нерідко це може призвести й до відокремлення чи навіть відчуження від них. Водночас у фокусі рефлексії особистості періоду юності перебуває вона сама, друзі, кохана людина, нація, людство. У зв'язку з цим інтенсифікується ідентифікація юнака із самим собою, з ровесниками, з ідеалом. Ідентифікація юнаків і юнок зі своїм ідеалом сприяє особистісному та духовному зростанню молодій людині. Якщо ідеал є національним героєм, то така ідентифікація оптимізує процес становлення національної самосвідомості особистості періоду юності. У процесі ідентифікації зі значущими іншими представниками конкретної нації молода людина засвоює їх національні цінності, національно-психологічні якості, націокультурні норми, національні звичаї, традиції та т. ін. Підкреслимо й те, що в юності значно збільшуються розбіжності між молодими людьми у сферах ціннісних орієнтацій, домагань щодо визнання, здатності до рефлексії тощо. Також у цей період посилюється і прагнення щодо самовизначення як особистості, представника референтних груп, спільностей, зокрема й нації. Юнак обирає конкретну стратегію власної поведінки, здійснює вчинки, позиціонує себе як особистість, представника певної групи, нації, носія її цінностей. Набуття особистісного потенціалу в процесі дорослішання може призводити до появи почуття незалежності від найближчого оточення, що досить часто супроводжується сильними емоційними переживаннями, створюючи низку проблем. Розуміння відносності цієї незалежності, осмислення важливості родинних й національних зв'язків, досвіду старшого покоління з'являється в результаті тривалих і складних процесів: саморефлексії; вибору та конструювання особистої системи істинних

цінностей; самоідентифікації зі значущими іншими (близькими, друзями, ідеалом як представниками конкретної нації) [232; 234].

Розвиток національного «Я» особистості юнацького віку пов'язаний із глибокими, чіткими та міцними уявленнями про себе як представника конкретної нації, що інтегруються до її національного «Я-образу». Окреслені уявлення, які конструюють реальну модальність національного «Я», гармонійно співвідносяться з ідеальною модальністю цього «Я» і національним аутостереотипом юнацтва. Натомість важливим проявом цих уявлень є такі позитивні утворення емоційно-ціннісного компонента національного «Я»: національна самоповага, національна гідність, позитивне ставлення до себе як представника конкретної нації та висока адекватна самооцінка власної національної самоідентичності. Поведінку особистості періоду юності як представника конкретної нації та носія її цінностей зумовлено окресленими вище психологічними утвореннями національного «Я» цієї особистості, вмотивовано сильним прагненням належати до такої нації й низкою національних цінностей, інтегрованих до її особистої ціннісної системи.

Отже, об'єктивація національного «Я» юнацтва є винесенням назовні внутрішніх механізмів становлення цієї складної модальності, тобто розкриття психологічних засобів її розвитку. Психологічними засобами розвитку національного «Я» особистості юнацького віку виступають вербалізації та реалізовані прагнення цієї особистості до національного самоствердження, що виявляються в єдності її позиції, дій і вчинків як суб'єкта нації. Принцип об'єктивації національного «Я» особистості в юності є важливим як для вивчення закономірностей, так і для обґрунтування психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості молоді. Не менш значущим для вирішення окреслених завдань є і принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості юнацького віку. Сутність цього принципу розкрито нижче.

3. 2. 3. Принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності.

В онтогенезі національні аутостереотипи з'являються значно раніше, порівняно з утвореннями національної самосвідомості особистості, зокрема з національним «Я» та його модальностями, і зумовлюють значний вплив на становлення цього «Я». Так, національний аутостереотип є спрощеним, систематизованим, схематичним образом конкретної нації, якому властиві високий ступінь узгодженості індивідуальних уявлень, стійкість та емоційно-оцінне забарвлення (позитивне чи негативне). Як відомо, національний аутостереотип є одним із видів соціальних стереотипів [149; 367; 368]. Щодо останніх зарубіжні психологи (У. Ліппман [193], А. Тешфел [471]) постулювали, що соціальні стереотипи сприяють захисту цінностей людини, її особистої позиції та соціальної ідентичності. Тому можемо припустити, що національні аутостереотипи забезпечують захист системи національно-особистісних цінностей людини, її позиції як суб'єкта конкретної нації й національної самоідентичності. З огляду на наукові положення про соціальні стереотипи, стрижневими соціально-психологічними функціями національних аутостереотипів визначено такі: 1) відображення світу життєіснування певної нації; 2) посилення міжнаціональної диференціації, що має оцінний характер, переважно, на користь своєї нації; 3) забезпечення індивіда максимально можливим обсягом інформації про конкретну націю, що не потребує докладання значних когнітивних зусиль із його боку.

В онтогенетичному ракурсі, розпочинаючи з раннього віку, національні стереотипи засвоюються дітьми з різних джерел (передусім, від дорослих із найближчого оточення дитини) й використовуються ними задовго до появи чітких уявлень як про різні нації, так і про себе як представника конкретної нації. Відзначимо, що національні аутостереотипи діти засвоюють майже одночасно з національними гетеростереотипами.

Встановлено, що більш-менш усвідомлені знання дітей про різні нації з'являються в період 5–7-8 рр. Так, спочатку виникають уявлення про свою націю, а згодом – і про інші такі спільності. Установки дітей цього періоду є нестабільними, адже вони зумовлені їх особистими короточасними враженнями [459]. Діти найчастіше описують представників своєї нації з огляду на їх фізичну зовнішність, одяг і мову спілкування. Натомість оцінні твердження щодо власної нації вони використовують вкрай рідко. Водночас ставлення дітей 5 – 7-8 рр. до своєї нації, яку презентують дорослі, що їх оточують, є позитивним. Діти цього віку стверджують, що у ймовірній ситуації особистого вибору національності вони знову обрали б таку ж саму, тобто свою національність. Окрім цього, вони вважають, що діти з інших націй теж прагнуть належати до їх нації [266; 454; 459]. Окреслене дозволяє резюмувати таке: діти 5 – 7-8 рр. ще не розуміють, що представники інших націй також можуть позитивно ставитися до своєї нації.

Позитивні національні аутостереотипи дітей 6-7 рр. узгоджуються з їх позитивними судженнями про власну ідентичність із іншими представниками конкретної нації, які їх оточують [459]. Відзначимо й властиву дітям цього віку нестабільність і нестійкість національних аутостереотипів та водночас низький рівень усвідомлення, несистематичність і фрагментарність їх уявлень про свою національну ідентичність.

У період 6-7 рр. з'являються й перші судження дітей про інші нації. Ці судження можуть бути як позитивними, так і негативними щодо представників інших конкретних націй. Їх валентність зумовлена тим, що ці судження ґрунтуються на неповній інформації про ці нації, яку одержано дітьми з випадкових джерел, чи на основі наявності / відсутності зовнішньої привабливості таких представників. Як і національні аутостереотипи, національні гетеростереотипи також є випадковими, а отже, нестійкими і нестабільними [447; 448].

У віковому діапазоні від 7-8 рр. до 10-11 рр. діти розпочинають засвоювати ті національні аутостереотипи і гетеростереотипи, які превалюють в їх найближчому оточенні. Водночас діти систематично надають перевагу представникам тієї нації, до якої вони себе зараховують. Як і в попередньо описаному, в цьому діапазоні діти також характеризують представників своєї нації, переважно за допомогою описових тверджень, що стосуються їх одягу, зовнішності, мови. Багато оцінних тверджень щодо представників своєї нації, які використовувалися дітьми нечасто, вирізняються позитивним змістом.

Підкреслимо, що позитивні національні аутостереотипи дітей 8-9 рр. зумовлюють відповідний вплив на їх уявлення про свою національну ідентичність, що також є позитивними. Підґрунтям становлення цих уявлень є спільність окремих національних ознак, а саме: території проживання, мови та національності. У період 10-11 рр. розвиток уявлень дітей про власну національну ідентичність інтенсифікується на засадах унікальності історії та побутової культури нації, узгоджуючись із їх позитивними аутостереотипами [459]. Натомість із метою інтерпретації власного позитивного емоційного ставлення до представників інших націй, діти 7-8 рр. – 10-11 рр. застосовують твердження про їх зовнішню схожість із представниками своєї нації, такої ж самої чи подібної мови спілкування тощо [266; 459; 454; 447; 448].

Після 10-11 рр. судження та оцінки дітей щодо різних націй, зокрема й своєї, вже менше залежать від національних стереотипів, які домінують у їх найближчому соціальному оточенні. Зокрема 13-14 рр. підлітки вважають, що представників своєї та інших націй можна диференціювати за такими неоднаковими ознаками, як мова, зовнішність, звичаї, традиції, релігія і менталітет. Натомість країни, в яких живуть представники різних націй, на їх думку, відрізняються за своїми розмірами та місцезнаходженням [459].

Із дорослішанням підлітків у їх описах представників своєї нації збільшується кількість тверджень, які стосуються особистісних якостей, звичок і політичних переконань таких представників. Водночас у цих описах значно

зменшується кількість тверджень про їх зовнішність, мову та одяг. Зазначимо і те, що не всі такі твердження мають позитивний зміст. Із віком змінюється й ставлення особистості до представників інших націй. Зокрема зменшується ступінь позитивності у ставленні підлітків до таких представників інших націй, що несхожі до своєї нації [454].

У підлітковому віці значно знижується рівень актуальності національної ідентичності, що зумовлено її сприйняттям у цьому віці як засвоєної ззовні. Значущість і позитивна валентність національної ідентичності підлітків детермінується позитивними національними аутостереотипами авторитетних людей, які їх оточують. Авторитетність представників цього близького оточення сприяє некритичному засвоєнню підлітками їх національних аутостереотипів [461]. Тому усвідомлення підлітком своєї національної ідентичності презентується у твердженні: «Я такий самий, як моя нація» [424].

У старшому шкільному віці рівень значущості національної належності підвищується [461]. Уявлення особистості 15-17 рр. про себе як представника конкретної нації стають усвідомленішими й такими, що залежать від засвоєних національних аутостереотипів. У зв'язку з цим старшокласники стверджують власну національну ідентичність так: «Я – представник своєї нації» [424]. Визначальний вплив на окреслені процеси у цьому віці має навчальний заклад (школа, ліцей чи середній професійний навчальний заклад).

У юнацькому віці значущість національної самоідентифікації залишається на високому рівні. Усвідомлення юнацтвом своєї національної самоідентичності презентовано у твердженні: «Я – українець». Водночас, як і на попередніх вікових періодах, у цьому змістове наповнення національних аутостеретипів також суттєво впливає на національне «Я» юнаків і юнок. Однак в юності національні аутостереотипи мають свою специфіку, що пов'язана з їх наповненням як позитивними, так і негативними якостями. Отже, і вплив таких аутостереотипів є не лише позитивним, а й негативним. Зокрема до позитивних якостей типового українця молоді люди зараховують соціальну

силу, людяність, відкритість позитивним почуттям і психологічний захист; типової українки – такі ж якості та жіночність. Натомість образ «типового українця очима представників інших національностей» і дзеркальні уявлення молоді про власне національне «Я» сповнені такими негативними якостями: злостивість, егоцентризм, мізантропія, соціальна безпорадність, хаотичність [70]. Окрім зазначених, у змісті національного аутостереотипу молоді люди виокремлюють й такі негативні якості українців, як: індивідуалізм, інтравертованість; почуття неповноцінності, «комплекс кривди» й емоційність. Наявність цих якостей зумовлює негативний вплив на процес національної самоідентифікації особистості періоду юності [30].

Презентоване вище дозволяє зробити висновок про тісний взаємозв'язок процесів засвоєння національних аутостереотипів і становлення національного «Я» особистості. Водночас на пильний розгляд заслуговує питання специфіки цього взаємозв'язку в юнацькому віці.

Так, у наукових працях зарубіжних і вітчизняних психологів [65; 464; 465] відносно узгодження між реальною та ідеальною модальностями «Я» особистості визначено основною умовою повноцінного функціонування її самосвідомості та «Я-концепції». Таке узгодження уможливорює не лише пристосування особистості до суспільних норм, а й їх раціональне застосування у взаємодіях із іншими людьми. Водночас це узгодження засвідчує зменшення розбіжностей між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», зумовлюючи підвищення рівнів самоприйняття, самоповаги, саморозуміння, самоідентичності й відповідальності за власні дії та вчинки. Вочевидь окреслене стосується й різних аспектів «Я» та самосвідомості, зокрема й національного «Я» та національної самосвідомості особистості.

З огляду на це припустимо, що в юності розвиток національної самосвідомості особистості як динамічної інтегрованої системи суттєво залежить від узгодженості національного аутостереотипу та основних модальностей національного «Я» (а саме реальної й ідеальної).

Уточнимо сутність терміна «узгодженість». Цей термін походить від грецьких понять «синергізм», «синергія», які найбільш влучно відбивають його смисл. Так, синергізм – це «співдружня дія, сумісна діяльність органів в одному напрямі, взаємне підсилення дії» [72, с. 1317]; синергія – «підвищена результативність спільної дії чинників порівняно з тими ж, які діють окремо» [там само]. Термін «синергійність» стосується взаємно підсилюючого зв'язку між конструктами однієї системи, що зумовлює суттєве підвищення результативності цієї системи.

Синергійність національного аутостереотипу та основних конструктів національного «Я» особистості засвідчує як зв'язок між ними, так і їх співдружню дію, що призводить до значного підвищення результативності національної самосвідомості як системи. Завдяки синергійності позитивні національні аутостереотипи трансформуються до національної свідомості особистості, набуваючи більшої значущості для неї. Адже, як зазначалося вище, національні аутостереотипи здійснюють функцію захисту національних цінностей особистості, її особистої позиції як суб'єкта конкретної нації, національної самоідентичності та національного «Я».

Тому синергійність національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» зумовлює значний вплив на процес розвитку національної самосвідомості особистості в період юності.

Юнацький вік, із одного боку, вирізняється якісно новими типами взаємних залежностей і синергійністю вищих психічних функцій особистості, що призводить до високого рівня розвитку такої складної інтегрованої системи, як національна самосвідомість, в епіцентрі якої превалюють особливі спільні узгодження. Існуючі тісні взаємозв'язки між конструктами цієї системи та їх динамічність зумовлюють виникнення нових властивостей і взаємодій. Підвищення рівня розвитку національної самосвідомості супроводжується структурними трансформаціями конструктів національного «Я», зміною змісту його основних модальностей (реального та ідеального «Я»). З іншого боку,

окреслені трансформації та зміни сприяють встановленню синергійності реальної й ідеальної модальностей національного «Я» та національного аутостереотипу особистості юнацького віку. Водночас ця синергійність забезпечує цілісність інтегрованого національного «Я» особистості в юності.

Підкреслимо, що повна синергійність між національним аутостереотипом і модальностями національного «Я» особистості є неможливою. Адже не обов'язково всі якості національного аутостереотипу можуть конструювати реальну та ідеальну модальності національного «Я» особистості. Передусім це стосується негативних рис. Тому узгоджений зв'язок може існувати лише між окремими якостями національного аутостереотипу та модальностей національного «Я» особистості.

Отже, принцип синергійності національного аутостереотипу і конструктів національної самосвідомості особистості, зокрема реальної та ідеальної модальностей національного «Я», утверджує наявність узгоджених зв'язків («співдружньої» дії) між цими утвореннями. Окреслена синергійність забезпечує цілісність інтегрованого національного «Я» та сприяє підвищенню результативності національної самосвідомості особистості періоду юності.

3. 3. Психологічні механізми і чинники розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку

В умовах сьогодення, у контексті вирішення нагальних для української нації завдань, згідно з Державною Концепцією національно-патріотичного виховання дітей і молоді проблема становлення національної самосвідомості особистості на різних етапах онтогенезу та особливо в юності є однією з найбільш актуальних для вітчизняної психологічної науки і педагогічної практики. Апелюючи до наукової позиції І. Д. Беха [24; 25], відзначимо, що

визначення нових психологічних механізмів національного виховання та національно-психологічної саморегуляції юнацтва сприятиме активізації процесу розвитку їх національної самосвідомості.

У кожній складній психологічній системі, якою зокрема виступає й національна самосвідомість особистості, психологічні механізми та чинники відбивають стан оптимальних взаємодій і внутрішніх співвідношень, які існують між її основними компонентами, завдяки якому здійснюється функціонування, відбувається становлення та розвиток таких систем. Знання про психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності мають значущість як для глибокої наукової рефлексії щодо прихованих міжфункційних співвідношень між структурними компонентами цього психологічного феномена, так і обґрунтування теоретичної моделі його розвитку в особистості цього періоду. Тому Л. І. Анциферова постулювала таке: «Проблема взаємозв'язку між стадіями, фазами чи рівнями психічного розвитку тісно пов'язана з питанням про механізми або рушійні сили психічного розвитку особистості, що зумовлюють зміну рівнів» [292, с. 342].

Із метою визначення психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості юнацтва, спочатку нагадаємо висновок, який констатувався у підрозділі 2.1: в цей період розвиток самосвідомості особистості зумовлено дією психологічних механізмів саморефлексії, ідентифікації, саморегуляції та відокремлення. Здійснена ретроспектива основних наукових позицій психологів (Л. І. Анциферова, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, В. К. Вілюнас та ін.) щодо сутності концепту «психологічні механізми» й урахування результатів теоретичного аналізу робіт (М. Й. Боришевський, О. В. Шевченко, М. А. Шугай та ін.), які присвячувалися вивченню окремих аспектів досліджуваної нами проблеми, сприяли визначенню психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.

З огляду на окреслене, можемо стверджувати, що психологічними механізмами розвитку національної самосвідомості особистості в юності є:

національна саморефлексія [43; 418], національна самоідентифікація [44; 96; 143; 264; 408], національно-психологічна саморегуляція [172] і відокремлення [367]. Підкреслимо, що презентовані механізми одночасно виступають психологічними засобами національної самосвідомості як єдності національного самопізнання, самоототожнення особистістю себе зі значущим представником певної нації, усвідомлення нею відмінностей від представників інших націй, її емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації та національно-психологічного саморегулювання поведінки.

Національна рефлексія є психологічним механізмом розвитку національної свідомості особистості, натомість національна саморефлексія слугує психологічним механізмом розвитку національної самосвідомості юнацтва. Зауважимо, що це твердження узгоджується з визначенням рефлексії загалом, яке подано в психологічному словникові за редакцією А. В. Петровського: «Рефлексія [від лат. reflexio – звертання назад] – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Поняття «рефлексія» з'явилося у філософії та означало процес міркувань індивіда про те, що відбувається в його власній свідомості» [248, с. 174]. Згідно з презентованими вище визначеннями поняття «рефлексія», вважаємо, що термін «національна рефлексія» стосується національної свідомості, натомість термін «національна саморефлексія» доречніше застосовувати щодо національної самосвідомості. На нашу думку, таке вживання наукової термінології дозволить певною мірою розрізнити концепти «національна свідомість» і «національна самосвідомість», а також психологічні механізми їх розвитку.

Так, національна рефлексія – це осмислення й переосмислення особистістю юнацького віку різноманітних взаємодій (взаємин, спілкування, діяльності) у контексті національно-ціннісного, що зумовлює виникнення нового рівня осягнення національного простору особистості як представника нації. Національна саморефлексія особистості періоду юності є механізмом осмислення та переосмислення у ракурсі національно-ціннісного своїх

особистісних смислів (реальної та ідеальної модальностей власного національного «Я-образу»), що презентують ціннісні знання цієї особистості про себе. Згідно з установленим аксіологічним характером витоків розвитку національної самосвідомості особистості, національну рефлексію визначено як процес розмірковувань особистості юнацького віку про національно-психологічні характеристики значущого представника своєї нації, що є важливими для цього представника і виявляються у його поведінці. Проявами і нормами поведінки такого значущого іншого виступають: володіння своєю національною мовою; демонстрування поваги до національних символів – національних героїв, національних атрибутів (герб, гімн, Конституція держави тощо); національна гідність, національна самоповага, національні почуття; шанобливе ставлення до історичного минулого конкретної нації, збереження історичних і культурних пам'яток нації; дотримання національних традицій тощо. Відзначимо, що окреслені прояви та норми засвідчують високий рівень національної самосвідомості, підґрунтям якої є сформована система національно-особистісних цінностей.

Із метою визначення сутності механізму «національна ідентифікація» спочатку апелюємо до смислу концепту «ідентифікація», що є одним із фундаментальних у галузі соціальної психології. У низці наукових праць із цієї галузі поняття «ідентифікація» (від лат. *identificare* – ототожнювати) визначено як механізм чи емоційно-когнітивний процес ототожнення (уподібнення) суб'єктом (людиною) себе з конкретним об'єктом (іншою людиною, групою чи зразком) на основі засвоєння та прийняття його цінностей, диспозицій, переконань, норм, взірців як власних [9; 149; 232; 257; 268; 325].

Значний інтерес має і позиція Дж. Міда та Ч. Кулі щодо сутності ідентифікації як значущого механізму соціалізації, що виявляється у прийнятті людиною певної соціальної ролі у процесі її входження до якої-небудь групи, в усвідомленні цією людиною своєї належності до цієї групи, становленні її соціальних диспозицій та т. ін. [8; 129; 307; 457].

Окреслене вище загалом і положення М.Й. Боришевського про сутність феномена «національна ідентифікація» зокрема дозволяють резюмувати таке. Національна самоідентифікація – це ототожнення особистістю себе зі значущим представником конкретної нації, а також привласнення нею таких його національних якостей, що є важливими для неї. За допомогою механізму національної ідентифікації особистість періоду юності прагне ототожнювати себе зі значущим представником конкретної нації, глибше усвідомлюючи і власну належність до цієї нації. Особистість цього віку також може прагнути «приміряти» до себе певні якості та цінності значущого представника конкретної нації; намагатися зрозуміти мотиви поведінки цього представника, що трансформувалися у його самоцінності; дотримуватися й окремих норм його поведінки.

У результаті цієї складної взаємодії конкретні ціннісні національні властивості значущого іншого як представника конкретної нації поступово перетворюються у ціннісні утворення – якості юнака. Інакше кажучи, він уподібнюється до значущого представника певної нації, привласнюючи його національно-психологічні властивості (національна самоідентифікація); сприймаючи, аналізуючи та усвідомлюючи такі ціннісні утворення у змісті власного національного «Я» (національна саморефлексія). Відзначимо, що на пізніх онтогенетичних етапах об'єктом національної ідентифікації особистості виступатиме нація. Результатом такої ідентифікації стає прийняття особистістю цінностей, ідеалів, норм, традицій та т. ін. цієї спільності.

Для визначення механізму відокремлення у національному смисловому контексті спочатку нагадаємо положення про те, що національна ідентифікація виступає як процес емоційно-раціонального ототожнення людини з представниками конкретної нації. Отже, національна ідентифікація пов'язана з переживанням юнаком власної тотожності з представниками конкретної нації. Дію механізму національної самоідентифікації значно посилює й механізм відокремлення, що пов'язаний зі здатністю особистості усвідомити цілісність і

специфічність власних національно-психологічних якостей як представника конкретної нації, порівняно з іншими представниками різних націй. Цей механізм актуалізується в юності, сприяючи збереженню особистого цілісного національного «Я», національної гідності, національно-особистісних цінностей тощо у міжнаціональних взаємодіях. Згідно з окресленим, у межах нашого дослідження правильніше цей механізм визначити як «національно-психологічне відокремлення».

З огляду на наукову позицію І. С. Булах [65], національно-психологічна саморегуляція (термін «національно-психологічна» вжито за [172]) трактується як здатність особистості координувати, управляти і контролювати такі свої дії й вчинки, що позиціонують її як суб'єкта конкретної нації та носія її цінностей у просторі внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодій. В юності змістом національно-психологічної саморегуляції виступає здійснення функцій координації, управління й контролю у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях, зокрема у таких діях та поведінці особистості, що позиціонують її як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей. Аксиологічний смисл аналізу національних якостей зумовлює вплив на емоційно-ціннісний і регулятивний компоненти національної самосвідомості, що виявляється у позитивному емоційно-ціннісному ставленні особистості до себе як представника конкретної нації, національній гідності, національній самоповазі та дотриманні окреслених вище норм поведінки як належних і необхідних для підтримання національної самоідентичності.

Отже, основними психологічними механізмами розвитку національної самосвідомості особистості в юності є такі: національна саморефлексія, національна самоідентифікація, національно-психологічне відокремлення і національно-психологічна саморегуляція. Національна саморефлексія є механізмом самопізнання, самоаналізу та самоусвідомлення особистістю юнацького віку таких своїх якостей, що характеризують її як представника і суб'єкта конкретної нації. Національна самоідентифікація виступає механізмом

ототожнення юнаком себе зі значущим представником конкретної нації, а також привласнення цим юнаком важливих для нього національних якостей такого представника. Механізм національно-психологічного відокремлення виявляється у здатності юнацтва усвідомити цілісність і специфічність власних національно-психологічних якостей як представника конкретної нації, порівняно з представниками різних націй. Механізм національно-психологічної саморегуляції – це здатність особистості періоду юності координувати, управляти і контролювати такі свої дії й вчинки, що позиціонують її як суб'єкта конкретної нації й носія її цінностей у національних взаємодіях. Наголосимо, що окремі з визначених механізмів (зокрема національно-психологічна саморегуляція) одночасно виступають і важливими конструктами національної самосвідомості юнака, що більш детально розкрито у наступному підрозділі дисертації.

Проведений теоретичний аналіз та обґрунтовані принципи вивчення досліджуваного процесу також дозволили сформулювати припущення про соціальні та психологічні чинники розвитку національної самосвідомості особистості в період юності, що перевірятимуться на етапі констатувального експерименту. Зокрема основними соціальними чинниками розвитку національної самосвідомості особистості в період юності вважаємо її взаємодії з представниками різних націй і передусім своєї, проживання на національній території та здобуття знань про різні нації, зокрема їх об'єктивні (мова, культура, територія, держава з конкретним політичним самоврядуванням і рівнем економічного розвитку) та суб'єктивні (національна свідомість, національний характер) ознаки.

Згідно з цим, підкреслимо, що важливим соціальним чинником розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку є її взаємодії зі значущими представниками своєї нації, передусім із її елітою, навчання та національне виховання. Такі взаємодії юнаків і юнок зі значущими іншими (їх батьками, родичами, ровесниками, викладачами, наставниками студентських

груп), які можуть бути представниками різних націй, сприятимуть активізації національної самоідентифікації завдяки ототожненню зі своєю нацією та відокремленню від інших. Безперечно проживання особистості на території своєї нації значною мірою інтенсифікує щойно окреслені процеси. Так, цьому сприятиме участь молоді у відзначенні національних свят, пам'ятних історичних дат, відвідування націокультурних заходів і т. ін.

Натомість, із огляду на нещодавні події в історії української нації, не менш важливим соціальним чинником розвитку національної самосвідомості юнацтва вважаємо суспільно-політичні трансформації, взаємодії зі значущими представниками своєї нації та активну участь у націєтворчих процесах.

Знання молоді про ознаки своєї та інших націй уможливають національну саморефлексію як процес мислення, що спрямований на національне самопізнання, зокрема сприймання нею своєї національної належності, аналіз і розуміння себе як суб'єкта нації, носія її цінностей. Провідними психологічними чинниками досліджуваного процесу в юності можуть виступати такі, як: здатність особистості до національної саморефлексії; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації, її еліти; позитивна національна ідентичність, мотиви національної аффіліації, прагнення до національного самоствердження, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта своєї нації; здатність до національно-психологічної саморегуляції.

Подальше вивчення проблеми психологічних засад розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності актуалізує питання її особливостей у національному просторі особистості як представника нації та генези структурних компонентів національної самосвідомості юнацтва.

3. 4. Модель генези національної самосвідомості особистості юнацького віку

З огляду на актуальність, надзвичайну значущість і недостатню дослідженість окресленої проблеми у галузях вікової та педагогічної психології, на пильний розгляд очікують питання про конструювання моделі генези національної самосвідомості особистості в період юності, виявлення психологічних механізмів, специфіки і закономірностей її розвитку в цей період. Вирішення зазначених питань дозволить збагатити теорію національної самосвідомості особистості й теорію національного виховання юнацтва, а також доповнити психодіагностичну та виховну практику апробованими й ефективними методиками.

Водночас нагальність розв'язання окреслених вище актуальних для психології завдань і визнання психологічних механізмів як внутрішніх ідеальних утворень (І. С. Булах [65]) засвідчує необхідність конструювання психологічної моделі генези національної самосвідомості особистості в юності, аналіз функційних взаємозв'язків між підсистемами якої сприятиме визначенню глибинної сутності цих механізмів.

Психологічне моделювання, як ефективний метод психологічної науки на сучасному етапі її розвитку, застосовано з метою відтворення властивостей генези національної самосвідомості юнацтва та інтерпретації компонентів останньої. Властивості процесу, що вивчається, презентовано у графічній формі із застосуванням схеми. Така модель є певною мірою подібною і водночас структурно дещо простішою, порівняно з оригіналом. «Модель – спрощений розумовий або знаковий образ конкретного об'єкта чи системи об'єктів, що використовується як їх «замінник» і засіб оперування» [37, с. 300]. Також при конструюванні психологічної моделі враховано основні вимоги

щодо цього процесу, а саме, оптимальність, наочність, зв'язок із дослідницькими завданнями [317].

Спочатку нагадаємо, що за нашим розумінням, розвиток національної самосвідомості особистості є складним інтегративним процесом самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) й об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ціннісних ознак. Згідно з результатами цього пізнання і ставлення особистість регулює свою поведінку в сферах внутрішньонаціонального буття та міжнаціональних взаємодій. Водночас зазначені ознаки забезпечують інтегративну і відокремлюючу функції національної самосвідомості особистості.

Узагальнення результатів теоретичного аналізу низки наукових праць із проблем національної самосвідомості особистості та генези самосвідомості юнацтва, сприяло встановленню провідних психологічних засад розвитку національної самосвідомості особистості в юності: 1) соціальна ситуація національного буття особистості (умови сімейного та родинного національного виховання; умови національного виховання й навчання у загальноосвітній, середній і вищій школах; суспільні ролі, в яких реалізується позиція особистості як представника нації тощо); 2) взаємодії з іншими представниками нації та пізнання їх національно-психологічних якостей, національно-особистісних цінностей тощо; 3) знання про свою націю, національний характер, національні цінності, культуру, звичаї й традиції та т. ін., а також уявлення про інші нації, тобто високий рівень національної свідомості особистості; 4) здатність до національного самопізнання і самооцінювання, емоційно-ціннісного самоставлення, національної саморефлексії, національної самоідентифікації й національно-психологічної саморегуляції. Отже, найбільший вплив на розвиток національної самосвідомості особистості здійснюють умови її національного буття;

особливості взаємодій із іншими представниками конкретної нації; високо розвинута національна свідомість; позитивні результати національного самопізнання, національної самоідентифікації та самоствавлення, успішність індивіда у процесах національно-психологічної саморегуляції та національного самовизначення. Одержані теоретичні узагальнення дозволили визначити методологічні принципи вивчення розвитку національної самосвідомості особистості в юності й сконструювати цілісну психологічну модель генези цього утворення.

В генезі національної самосвідомості особистості періоду юності важливу роль надано національному простору особистості як представника нації. Цей простір ми вважаємо значущою складовою соціального простору особистості, що визначений ученими (І. С. Булах [65], В. С. Мухіна [232; 234], Л. Є. Просандєєва [287], Т. М. Титаренко [374]), як такий, що реконструює самосвідомість. Із огляду на їх позиції, національний простір особистості як представника нації виступає умовами розвитку та життєдіяльності людини, які у психологічному контексті сприяють засвоєнню нею прав і обов'язків щодо конкретної нації. До таких умов належать: національна територія, на якій народилася й живе людина; специфіка та зміст взаємодій (діяльності, спілкування) цієї людини з іншими представниками різних націй і передусім своєї. Зазначені умови зумовлюють зовнішній вплив на розвиток національної самосвідомості особистості. Водночас відзначимо, що окреслений процес є також і внутрішньо детермінованим, адже особистість осмислює, усвідомлює та «зараховує» до особистісної системи цінностей і власного «Я» такі національні цінності й національні смисли, що узгоджуються з її індивідуальною ціннісною системою та власними уявленнями про себе загалом. Лише після набуття такої ціннісної позиції особистість намагається визначити і реалізувати себе як суб'єкта конкретної нації та носія її цінностей, позиціонуючи власну національну самоідентичність. Отже, до національного

простору особистості як представника певної нації належить і внутрішня позиція цієї особистості, що відбиває її ставлення до національних цінностей.

Національний простір особистості як представника нації є таким національно-психологічним феноменом, що пов'язаний зі значеннями та смислами прав і обов'язків, які закарбовано у національній історії. Так, кожна нація вирізняється системою символів-цінностей, що є історично зумовленими. До цієї системи, яка є спільною для представників конкретної нації та об'єднує їх в одне ціле, належать: національна ідея; національні інтереси; національний характер; мова, історія і культура (традиції, звичаї, одяг, твори мистецтва, література, музика, страви) нації; соціокультурні норми; способи прояву національних почуттів; емоційно-ціннісне ставлення до інших представників різних націй; національна гідність, національна самоповага та т. ін.

В онтогенетичному ракурсі дитина поступово засвоює національний простір особистості як представника нації, що зумовлено її прагненнями реалізувати власні домагання щодо визнання. Зокрема і ціннісне ставлення до національних звичаїв, традицій, норм поведінки та т. ін. із метою отримання соціального схвалення та оцінки «хорошої дитини». Засвоюючи традиції та норми поведінки у нації, дитина протягом тривалого часу не усвідомлює їх значення особисто для себе. Адже власну належність до конкретної нації діти усвідомлюють до закінчення молодшого шкільного віку. В підлітковому і старшому шкільному віці засвоєння національного простору особистості як представника нації інтенсифікується. У підлітків і старшокласників з'являється прагнення до засвоєння та оволодіння усіма конструктами цього простору; а також до рефлексії, яку спрямовано на усвідомлення власного місця у ньому. Юнацький вік характеризується активним засвоєнням і оволодінням національного простору особистості як представника нації, та інтенсифікацією процесів національної саморефлексії й самовизначення себе як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей.

Психологічну модель генези національної самосвідомості особистості періоду юності презентовано на рис. 3.1.

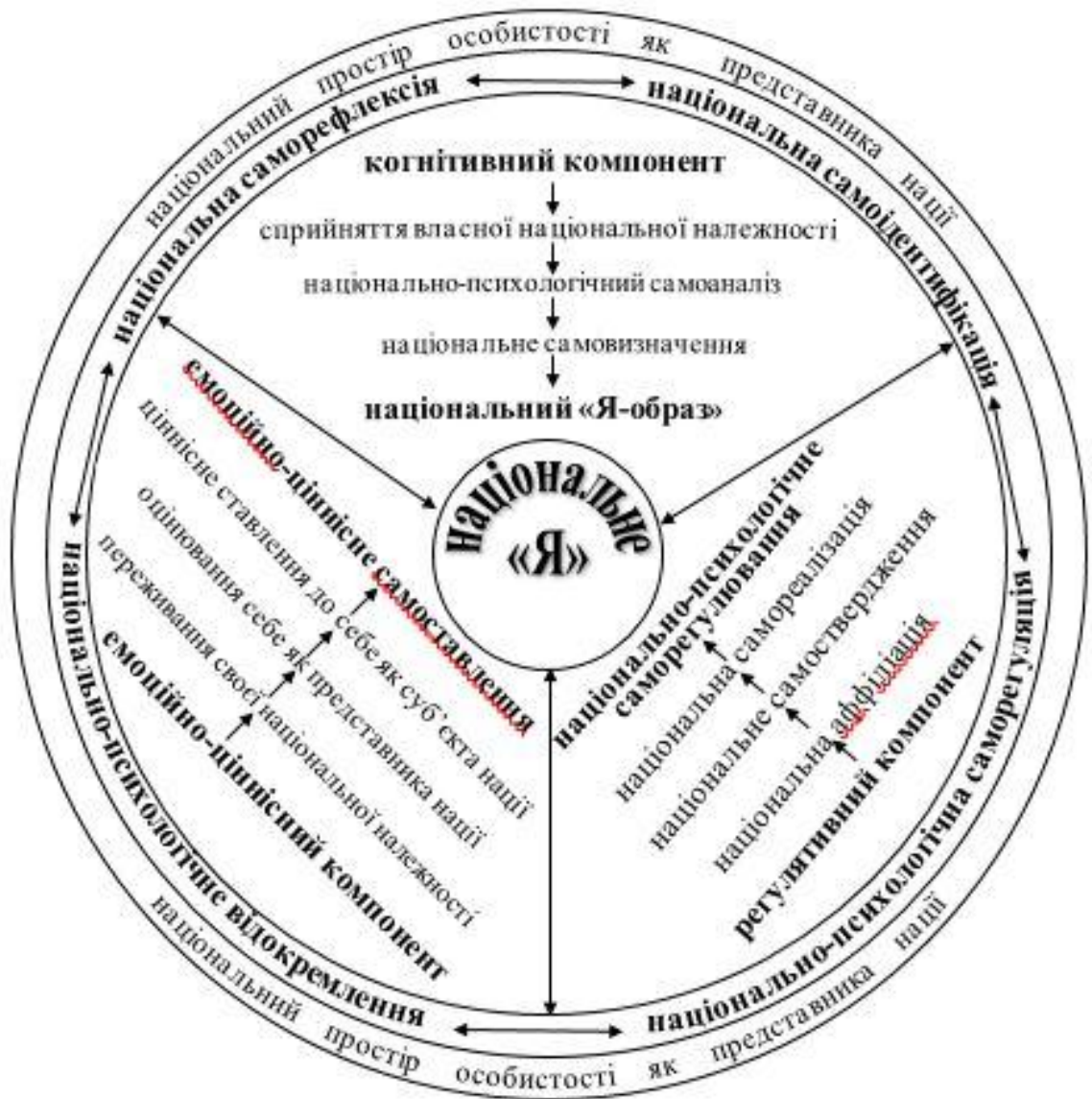

Рис. 3. 1. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості юнацького віку

З рис. 3.1 видно, що важливим зовнішнім атрибутом психологічної моделі генези національної самосвідомості юнацтва є національний простір особистості як представника нації. У цьому просторі протягом онтогенезу особистість юнацького віку спочатку набуває знань, які стосуються її нації, згодом – інших націй, специфічних рис їх представників (національний

характер), особливостей національної мови, історії, культури, звичаїв, традицій, релігійних уподобань, території, умов проживання тощо. На підставі цього вона опановує суспільну національну свідомість. Водночас активне відтворення особистістю у спільних взаємодіях із представниками своєї нації засвоєних знань про цю націю і набутого досвіду значно збільшує межі розвитку її національного «Я». Так, беручи участь у внутрішньонаціональних взаємодіях, особистість самостійно конструює особисту систему національних цінностей, образ своєї нації, власне емоційно-ціннісне ставлення до національно-психологічних якостей її представників, приймає з них найбільш важливі для себе. Підкреслимо, що на цій основі відбувається розвиток національного «Я-образу» особистості, її емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації та національно-психологічної саморегуляції.

Водночас привласнені особистістю елементи суспільної національної свідомості (конкретні національні цінності, риси національного характеру та т. ін.) визначають змістове наповнення її індивідуальної національної свідомості, що уможливорює пізнання та розвиток ставлень щодо себе та інших людей як представників та суб'єктів нації, носіїв її цінностей; а також розуміння мотивів і вчинків усіх учасників внутрішньонаціональних взаємодій (зокрема і власних). Натомість взаємодії з представниками інших націй поглиблюють усвідомлення власних національно-психологічних якостей, порівняно з ними, інтенсифікуючи національно-психологічне відокремлення та національну самоідентифікацію особистості. Введення та окреслення зовнішнього атрибуту психологічної моделі генези національної самосвідомості особистості періоду юності (національний простір особистості як представника нації) сприяло глибшому осмисленню і повнішому розкриттю її «внутрішнього» структурно-сміслового наповнення.

З огляду на результати ретельного вивчення проблеми становлення самосвідомості особистості періоду юності, що презентовані у підрозділі 2. 1, та експериментально констатовані висновки вчених (А. Вейль, Ж. Піаже [459];

Е. Еріксон [424], М. Барретт, І. В. Кряж, В. М. Павленко [266]) про початкові етапи становлення національної ідентичності в дитини, до генези національної самосвідомості особистості зараховано такі стрижневі компоненти, їх конструкти та форми, які постійно взаємодіють між собою, одночасно зумовлюючи взаємний вплив одна на іншу. А саме – сприймання власної національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення; національний «Я-образ», реальна («Я-реальне») та ідеальна («Я-ідеальне») модальності національного «Я» (когнітивний компонент); переживання своєї національної належності, оцінювання себе як представника нації, ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, емоційно-ціннісне самоствавлення (емоційно-ціннісний компонент); національна аффіліація, національне самоствердження, національна самореалізація, національно-психологічне саморегулювання (регулятивний компонент). Підкреслимо, що кожен із цих компонентів сповнений ціннісним змістом його конструктів. Адже особистість як представник конкретної нації є носієм її цінностей. Трансформування таких цінностей у національно-особистісні, що інтегруються до національного «Я» особистості в юності, засвідчують дії та вчинки цієї особистості, презентуючи її як суб'єкта нації. З огляду на національно-ціннісне когнітивно-сміслові наповнення усіх компонентів досліджуваного феномена і їх конструктів, що повною мірою презентовано нижче, вважаємо за недоцільне виокремлювати національно-особистісні цінності в межах лише одного компонента. Найвищими формами національної самосвідомості, що концентруються поблизу національного «Я» особистості та позиціонують її як суб'єкта нації, є: національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоствавлення і національно-психологічне саморегулювання.

Когнітивний компонент розвитку національної самосвідомості особистості презентує процес взаємодії національної саморефлексії, відокремлення та національної самоідентифікації, а також його результати. У генетичному ракурсі важливою умовою розвитку цього компонента є

національне пізнання, що розпочинається в 6-7 рр., а саме – сприймання, аналіз і розуміння національно-психологічних якостей представників різних націй, специфіки та взаємодій між ними, спільності їх національних ознак (мови, історичного минулого, культури, звичаїв, традицій тощо). Натомість його становлення на різних етапах онтогенезу, з 10-11 рр. до 22 р., забезпечується: 1) національною саморефлексією, тобто мисленнєвим процесом особистості, що спрямований на національне самопізнання, а саме, на сприймання власної національної належності, аналіз і розуміння себе як представника та суб'єкта нації, носія її цінностей; 2) відокремленням, тобто сприйманням, аналізом і розумінням відмінностей власних національно-психологічних якостей від таких рис у представників різних націй, що одночасно посилює дію механізму національної самоідентифікації; 3) національною самоідентифікацією, що спочатку виявляється як ситуативне уподібнення з батьками або одним із батьків, що належать до конкретної нації, згодом – як стійке самоототожнення зі значущим іншим представником нації (національна аутоідентифікація), ще пізніше – як стійке ототожнення себе з конкретною нацією, прийняття її системи цінностей, ідеалів, цілей, норм і т. ін.

Так, спочатку до 10-11 рр. дитина пізнає себе як представника нації шляхом спостереження та аналізу своєї діяльності й поведінки за допомогою тих самих понять, які вона усвідомлює в процесі аналізу результатів власних спостережень за діяльністю інших людей із її найближчого оточення (батьків, інших дорослих, ровесників тощо), що можуть бути представниками різних націй. У підлітковому та ранньому юнацькому віці результати національного пізнання і самопізнання аналізуються індивідом, сприяючи конструюванню низки образів, що стосуються представників своєї та інших націй, а також себе як представника конкретної нації. Після 16-17 рр. актуалізується національне самовизначення, що зумовлено здатністю особистості осмислювати та досягати смисл, значення власної національної належності, себе як суб'єкта конкретної нації та носія її цінностей. Це означає, що в період від 17 до 22 років

вибудовується нова позиція особистості, яка є цінною для конкретної нації. Згідно з науковими положеннями Л. І. Божович [35], М. Й. Боришевського [44], у межах нашого дослідження національне самовизначення постає як процес усвідомлення особистістю юнацького віку себе як суб'єкта певної нації, що конкретизується у новій, значущій для цієї нації особистій позиції.

Смисл когнітивного компонента національної самосвідомості особистості періоду юності висвітлюють реальний («Я-реальне») та ідеальний («Я-ідеальне») національні образи власного «Я», що інтегруються у цілісний національний «Я-образ», який виступає системою усвідомлених цією особистістю реальних та ідеальних уявлень про себе як представника і суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей. Водночас усвідомлені уявлення особистості про власну національну належність конструюють когнітивну складову її національної самоідентичності. Стрижневою функцією когнітивного компонента національної самосвідомості є оптимізація розвитку національного «Я» особистості на усіх рівнях (сприймання своєї національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення) й забезпечення такого впливу національної свідомості на це утворення, за якого засвоєна зовнішня інформація узгоджується зі становленням національної самосвідомості загалом.

Становлення *емоційно-ціннісного компонента* національної самосвідомості особистості тісно пов'язано з її емоційно-почуттєвим розвитком, здатністю до самооцінювання та самоствавлення. У генезі спочатку в дитини з'являються переживання (насамперед – емоційні, згодом – осмислені) щодо національної належності інших людей (дорослих, ровесників тощо) з її найближчого оточення, дещо пізніше – щодо своєї належності до конкретної нації. Із зростанням індивіда розвивається здатність до встановлення значущості національно-психологічних якостей, вчинків, поведінки тощо, а також національної належності інших людей (першочергово – з близького оточення, пізніше – сторонніх людей), тобто здатність до оцінювання

представників різних націй. Згодом ця здатність ускладнюється, зумовлюючи появу ціннісного ставлення до оточуючих людей як представників конкретних націй. Водночас, протягом дошкільного та молодшого шкільного віку, дитина набуває знань про зовнішні оцінки її національно-психологічних рис і національної належності з боку інших людей. Дещо пізніше, до кінця підліткового та у юнацькому віці в особистості розвивається здатність до національного самооцінювання, тобто встановлення значущості власних національно-психологічних якостей, що зумовлено співвідношенням реальних та ідеальних уявлень особистості про себе як представника і суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей; ще пізніше – здатність до емоційно-ціннісного ставлення до себе у цій площині.

Найвиразніше сутність цього компонента національної самосвідомості особистості юнацького віку презентують такі важливі результати процесу його розвитку, як: національна самооцінка і емоційно-ціннісне самоставлення. За допомогою національної самооцінки особистість здатна засвідчувати значущість, яку вона надає собі загалом як представнику конкретної нації, так і окремим національно-психологічним якостям, діяльності, вчинкам, поведінці. Національна самооцінка юнаків та юнок здійснює регулятивну функцію щодо їх внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодій, поведінки, діяльності й становлення особистості. У національній самооцінці юнацтва виявляється рівень національної самоповаги, ступінь вдоволення власною національною належністю. Важливим результатом становлення емоційно-ціннісного компонента є й стійке ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації. Це важливе утворення визначає ступінь значущості власної національної належності, своїх дій і вчинків у національних взаємодіях, що зумовлені потребами національної аффіліації, національного самоствердження й національної самореалізації. Наголосимо, що глибокі емоційні зв'язки юнаків і дівчат із представниками конкретної нації зумовлюють появу в них національних почуттів, а саме – національної самоповаги, національної

гідності тощо. Водночас національні почуття є проявом не лише національної самооцінки та ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей, а й її національної самоідентичності.

Генезу *регулятивного компонента* національної самосвідомості розглянуто з огляду на наукові положення про розвиток регулятивного компонента самосвідомості як процесу прийняття особистістю усвідомлених і самостійних рішень із конструювання власної мотиваційної сфери та вибору стратегій поведінки [26; 65]. Розвиток довільного саморегулювання зумовлено здатністю особистості усвідомлювати й контролювати ситуацію, процес тощо [325]. Вважаємо, що становлення регулятивного компонента національної самосвідомості особистості в юності тісно пов'язано з процесами національної аффіліації, національного самоствердження і національної самореалізації. Національна аффіліація виявляється у прагненні індивіда належати до конкретної нації (Г. У. Солдатова [324]), взаємодіяти з її представниками. Національне самоствердження в юності є процесом активних міжнаціональних і внутрішньонаціональних взаємодій особистості з людьми, які її оточують. У цьому процесі відбувається її національна самореалізація, що торкається цінностей, інтересів, переконань людей із цього оточення. Не менш важливим аспектом національного самоствердження у цей період є прагнення особистості до високої оцінки та самооцінки себе як суб'єкта конкретної нації, що виявляється в її, зумовленій цим прагненням поведінці. Так, поведінка особистості, що спрямована на її самореалізацію, засвідчує конструктивну стратегію самоствердження [37; 242; 325]. Враховуючи позицію Л. О. Коростильової [165; 166] щодо сутності концепту «самореалізація», національну самореалізацію в юнацькому віці ми розглядаємо як процес самоздійснення особистістю цього віку власного національного «Я» засобами її особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй.

Тісний взаємозв'язок процесів національної самосвідомості та національної самореалізації особистості влучно розкрив М. Й. Боришевський.

«Національній самосвідомості конкретної особистості, як і самосвідомості всіх представників нації, з якою конкретна особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба посісти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії», – підкреслив учений [44, с. 390-391].

Так, першочергово у спільних взаємодіях дитини дошкільного і молодшого шкільного віку зі значущими людьми, що її оточують (батьками, ровесниками) та які належать до конкретної нації чи націй, з'являється мотив національної аффіліації. За результатами цих взаємодій старший дошкільник і молодший школяр надають перевагу конкретній нації, що засвідчує прагнення належати до неї, взаємодіяти з її представниками тощо. Специфічною особливістю генези самосвідомості періоду дорослішання виявляється гостре прагнення особистості до високої оцінки та самооцінки себе, що реалізується в її поведінці, яка зумовлена цим прагненням. Ймовірно, це прагнення стосується й таких оцінок і самооцінок, які пов'язані з національною належністю підлітка, тобто його національного самоствердження. Наголосимо, що зазначене прагнення не втрачає своєї актуальності й в період юності. Водночас у юнацькому віці особистість самоздійснюється як представник конкретної нації, носій її цінностей, виступаючи вже суб'єктом нації. Зокрема набуває знань про мову, історію, культуру, звичаї та традиції своєї нації; спілкується мовою своєї нації з її представниками; бере участь у національних святах; виявляє власну повагу до історичного минулого своєї нації; підтримує національні ідеали. Результатом процесу становлення регулятивного компонента національної самосвідомості, що дієво актуалізує й стверджує потенціал національного «Я» особистості в юності, є національно-психологічне саморегулювання.

Загалом результатом процесу розвитку національної самосвідомості є цілісне та інтегроване національне «Я», що виступає системою усвідомлених

уявлень та емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як представника і суб'єкта конкретної нації, носія національних цінностей. Із огляду на специфіку національної самосвідомості особистості, у складі її ядра, національного «Я», важливо виокремити національну самоідентичність як результат усвідомлення та емоційного оцінювання цією особистістю власної належності до конкретної нації. Національно-психологічне саморегулювання особистістю своєї поведінки у міжнаціональних та внутрішньонаціональних взаємодіях здійснюється згідно з когнітивно-смісловим та емоційно-ціннісним наповненням її національного «Я». Солідаризуючись із науковою позицією І. Д. Бега [24], клітинкою національного «Я» ми вважаємо національно-особистісну цінність. Виокремлена клітинка засвідчує значущість такого «Я» невідривно від змістового наповнення одиничного національного «Я-образу» юнака, тобто від його ставлення до конкретного явища національного простору особистості як представника нації (прагнення до національного пізнання та національного самопізнання, національне самоствердження тощо).

Отже, сконструйована психологічна модель генези національної самосвідомості особистості в юності, а також результати аналізу функційних взаємозв'язків між її підсистемами сприяли розкриттю глибинної сутності психологічних механізмів досліджуваного процесу.

Висновки до третього розділу

Інтегративно-ціннісний підхід визначено основним у дослідженні генези національної самосвідомості особистості в різні вікові періоди. Вивчення розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності проводилося на основі зазначеного підходу, провідних положень і психологічної моделі генези структурних компонентів, конструктів, форм та ядра (національного «Я») національної самосвідомості особистості.

Інтегративно-ціннісний підхід є результатом об'єднання інтегративного та ціннісного наукових психологічних підходів. Із одного боку, інтегративно-ціннісний підхід ґрунтується на теоретичних положеннях про наявність інтегративних процесів, групової інтеграції як необхідної умови існування нації; інтегративний характер самосвідомості, самоідентичності, національної самосвідомості, національного «образу-Я»; специфічні особливості генези самосвідомості особистості в період юності, які ймовірно стосуються й національної (зокрема посилення інтегративної тенденції у цьому процесі; цілісне та інтегроване «Я» як його результат); а також на концептуальних положеннях про уможливлення інтеграції низки наукових підходів до конкретної дослідницької методології. З іншого боку, засадничими для інтегративно-ціннісного підходу стали наукові положення, що стосуються: тісного зв'язку між процесами становлення самосвідомості та системи цінностей особистості; ціннісного характеру концептів «національна свідомість», «національна самосвідомість», національний «образ-Я», «національна ідентичність».

У руслі авторського інтегративно-ціннісного підходу розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності виступає складним інтегративним процесом її самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) й об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ціннісних ознак. Із огляду на результати цього пізнання та ставлення особистість цього періоду здійснює регулювання власної поведінки у сферах внутрішньонаціонального буття і міжнаціональних взаємодій. Водночас презентовані ознаки забезпечують інтегративну та відокремлюючу функції національної самосвідомості. В юності епіцентром розвитку національної самосвідомості є цілісне та інтегроване національне «Я», що містить множину усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості цього віку до

себе як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей, згідно з якими вона управляє власними діями і вчинками та самореалізується у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях.

Підґрунтям інтегративно-ціннісного підходу є принцип національної самототожності особистості юнацького віку, принцип об'єктивації національного «Я» особистості в юності та принцип синергійності національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальностей національного «Я» особистості періоду юності. Перший принцип утворює усвідомленість та інтегрованість національної самоідентифікації юнацтва, основним результатом якого стає цілісне інтегроване національне «Я» особистості. Сутність другого принципу інтерпретовано як винесення назовні внутрішніх механізмів становлення національного «Я» особистості періоду юності, тобто розкриття психологічних засобів її розвитку. До психологічних засобів розвитку цієї складної модальності зараховано вербалізації та реалізовані прагнення особистості юнацького віку до національного самоствердження, що виявляються в єдності її позиції, дій і вчинків як суб'єкта нації. Принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я», відбиває наявність узгоджених зв'язків між цими утвореннями, а точніше їх «співдружню» дію. Зазначена синергійність забезпечує цілісність інтегрованого національного «Я» та одночасно сприяє підвищенню результативності національної самосвідомості особистості в юності. Окреслені принципи інтерпретують логіку функційних взаємозв'язків конструктів моделі генези національної самосвідомості особистості періоду юності.

Основними психологічними механізмами розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку визначено: національну саморефлексію, національну самоідентифікацію, національно-психологічне відокремлення та національно-психологічну саморегуляцію. Національна саморефлексія – це механізм самопізнання, самоаналізу і самоусвідомлення

юнаком таких своїх якостей, що характеризують його як представника і суб'єкта конкретної нації. Національна самоідентифікація є механізмом самоототожнення особистості періоду юності зі значущим представником конкретної нації та її привласнення важливих для себе національних якостей цього представника. Національно-психологічне відокремлення – це здатність юнака усвідомити цілісність і специфічність власних національно-психологічних якостей як представника своєї нації, порівняно з представниками інших націй. Механізм національно-психологічної саморегуляції є здатністю особистості періоду юності координувати, управляти і контролювати такі власні дії та вчинки, що позиціонують її як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей у просторі внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодій.

Водночас розвиток національної самосвідомості особистості є неможливим без її входження до національного простору та національної самореалізації у цьому просторі. Національний простір особистості як представника нації є умовами розвитку та життєдіяльності людини, які у психологічному контексті сприяють засвоєнню нею прав і обов'язків щодо конкретної нації. Важливою складовою цього простору є внутрішня позиція особистості, що презентує її ставлення до національних цінностей. Відтак людина осмислює, усвідомлює й «зараховує» до особистісної системи цінностей і власного «Я» такі національні цінності та національні смисли, що узгоджуються з її індивідуальною ціннісною системою та власними уявленнями про себе загалом. Лише після вона намагається визначити і реалізувати себе як суб'єкта конкретної нації та носія її цінностей, позиціонуючи власну національну самоідентичність.

Протягом онтогенезу в національному просторі особистість спочатку набуває знань про свою та інші нації, специфічні якості їх представників (національний характер), особливості національної мови, історії, культури, звичаїв, традицій, релігійних вподобань, території, умов проживання тощо. На

основі цього вона опановує суспільну національну свідомість. Водночас активне відтворення особистістю у спільних взаємодіях із представниками своєї нації засвоєних знань про цю націю й набутого досвіду значною мірою розширює межі розвитку її національного «Я». Адже постійно беручи участь у внутрішньонаціональних взаємодіях, особистість самостійно конструює особисту систему національних цінностей, образ конкретної нації, власне емоційно-ціннісне ставлення до національно-психологічних якостей її представників, приймаючи для себе найбільш важливі з них. На визначених засадах відбувається розвиток низки конструктів національної самосвідомості особистості, зокрема її національного «Я-образу», емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації та національної самоідентичності.

Загалом сутність когнітивного компонента національної самосвідомості особистості відображають її уявлення про себе як представника нації, носія її цінностей, що з'являються у процесі національного самопізнання і встановлення смислу свого національного «Я». Смисл емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості особистості найвиразніше презентується у її ціннісному ставленні до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей. Основними проявами регулятивного компонента національної самосвідомості особистості виступають: її прагнення належати до конкретної нації й взаємодіяти з її представниками; прагнення особистості до високої оцінки та самооцінки себе як суб'єкта конкретної нації, що виявляється в її, зумовленій цим прагненням поведінці; а також самоздійснення особистістю власного національного «Я» засобами особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй. Основним результатом розвитку національної самосвідомості є цілісне та інтегроване національне «Я», що виступає системою усвідомлених уявлень та емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб'єкта нації, носія її цінностей.

Вивчення проблеми розвитку національної самосвідомості юнацтва у межах психологічної науки сприяло обґрунтуванню інтегративно-ціннісного

підходу до дослідження генези, закономірностей і психологічних механізмів цього складного процесу; конструюванню психологічної моделі становлення національної самосвідомості особистості в період юності, що й дозволило визначити логічну лінію експериментального етапу нашого дослідження.

Основні положення та висновки, що презентовані у третьому розділі дисертації, висвітлено в публікаціях автора [339; 341-344; 346; 354].

РОЗДІЛ 4

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Проблема національної самосвідомості особистості, її сутності, структури та особливостей генези є стрижневою в юнацькому віці. Адже незважаючи на її фундаментальність і актуальність, у галузях вітчизняної вікової й педагогічної психології зафіксовано небагато наукових досліджень, які присвячені лише окремим ракурсам цієї проблеми (А. М. Березін, 2002; В. Ф. Соколова, 2009; О. В. Шевченко, 2005). Науковці отримали важливі для української психологічної науки висновки про психологічні чинники становлення національної самосвідомості індивіда 16-17 рр. і 22-23 рр. (А. М. Березін), психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентства засобами української літератури (В. Ф. Соколова), роль національної ідентифікації у становленні «Я-образу» особистості 14-20 рр. (О. В. Шевченко). Однак, як засвідчив теоретичний аналіз цих досліджень, результати якого презентовано у другому розділі дисертації, й досі без відповіді залишилося питання про психологічні засади розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності. Зокрема не виявлено комплексу механізмів, які забезпечують розвиток і функціонування процесу національного самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості юнацького віку до себе як суб'єкта нації, носія її цінностей; не встановлено особливостей національного «Я» особистості як цілісного інтегрованого психічного утворення, що є результатом цього процесу. На нашу думку, це зумовлено складністю дослідження становлення цілісної структури національної самосвідомості особистості та її конструктів. Зазначені труднощі вдалося подолати на етапі констатувального експерименту, стрижневою метою

якого стало емпіричне вивчення генези цілісної структури національної самосвідомості особистості періоду юності.

4. 1. Методологічний і методичний ракурси вивчення розвитку національної самосвідомості юнаків та юнок

Методологічним підґрунтям дослідження генези національної самосвідомості особистості періоду юності став інтегративно-ціннісний підхід, який, за нашим розумінням, є результатом об'єднання інтегративного (Н. В. Антонова, Т. М. Зелінська, П. П. Горностай, К. Уїлбер, А. В. Юревич, В. М. Ямницький та ін.) і ціннісного (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Б. С. Братусь, Г. Л. Будінайте, І. С. Булах, Т. В. Корнілова, Д. О. Леонт'єв, Н. І. Непомняща та ін.) наукових психологічних підходів. Вважаємо, що інтегративно-ціннісний підхід є найперспективнішим у вивченні національної самосвідомості особистості, адже по перше, саме цей підхід найвиразніше відбиває інтегративну та ціннісну сутність досліджуваного феномена. Так, із одного боку, наявність інтегративних процесів і групової інтеграції виступає необхідною умовою існування нації; концепти самосвідомості, самоідентичності, національної самосвідомості, національного «образу-Я» мають інтегративний характер; генеза самосвідомості особистості в юності вирізняється посиленням інтегративної тенденції, натомість цілісне та інтегроване «Я» є її основним результатом. Із іншого боку, в психологічній науці постульовано наявність тісного зв'язку між процесами становлення самосвідомості та системи цінностей особистості; а також ціннісний характер феноменів «національна свідомість», «національна самосвідомість», національний «образ-Я», «національна ідентичність». По друге, інтегративна складова авторського підходу уможливорює інтегрування найбільш значущих наукових позицій до методології дослідження національної самосвідомості

особистості в юності. Зокрема – генетико-моделюючого методу (засновник – С. Д. Максименко), який за твердженнями І. Д. Беха сприяє актуалізації вивчення досліджуваного процесу в контексті виховання.

Нагадаємо, що в межах інтегративно-ціннісного підходу розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності визначено складним інтегративним процесом самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) й об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням і економічним розвитком) ціннісних ознак. За результатами національного пізнання та ціннісного ставлення юнаки і юнки регулюють власну поведінку в сферах внутрішньонаціонального буття та міжнаціональних взаємодій. Відзначимо, що ці ознаки здійснюють інтегративну і відокремлюючу функції національної самосвідомості. Підкреслимо, що в період юності епіцентром розвитку національної самосвідомості є цілісне та інтегроване національне «Я», що сконструйовано з усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості цього періоду до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей, згідно з якими вона управляє своїми діями і вчинками та самореалізується у просторі національних взаємодій.

Ідеї авторського інтегративно-ціннісного підходу дозволили визначити нові підходи розвитку національної самосвідомості юнацтва, що стосуються національного самовизначення і національної самореалізації особистості цього періоду як суб'єкта та носія цінностей конкретної нації. У процесі дослідження генези національної самосвідомості особистості періоду юності реалізовано такі принципи авторського підходу: національної самототожності особистості юнацького віку (усвідомленість та інтегрованість національної самоідентифікації юнацтва, основним результатом цього процесу є цілісне інтегроване національне «Я» особистості); об'єктивації національного «Я» особистості в юності (винесення назовні внутрішніх механізмів становлення

національного «Я» особистості періоду юності, тобто розкриття психологічних засобів її розвитку); синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності (констатування узгоджених зв'язків між цими утвореннями).

Як вже наголошувалося вище, проведення психологічного дослідження національної самосвідомості особистості юнацького віку в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу передбачало впровадження генетико-моделюючого методу на різних його етапах. Провідні завдання констатувального експерименту полягали не лише у вивченні та відображенні генези національної самосвідомості особистості в юності, а й в одночасній активізації національної свідомості й національної самосвідомості викладачів і кураторів студентських груп. Солідаризуючись із науковою позицією І. С. Булах [65], ми також були впевнені у тому, що активізація позитивного мислення та створення позитивного мікроклімату міжособистісних взаємодій викладачів, кураторів і студентської молоді сприятимуть презентуванню достовірної картини розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці. Адже навчально-виховні ситуації, що пронизані атмосферою взаємної довіри, взаємоповаги й доброзичливості з дотриманням викладачами і кураторами демократичного стилю спілкування, дозволяють зменшити вплив «психологічних захистів», знизити високу тривожність, підвищити низьку самооцінку та низьку самоповагу, нівелювати невпевненість особистості періоду юності в собі. Відзначимо, що основними умовами окреслених взаємодій є такі: наявність зворотного зв'язку, актуалізація потенціалів для національного самовизначення, національного самоствердження та реалізації свого національного «Я» в усіх учасників навчально-виховного процесу.

З метою забезпечення точності та достовірності якісних показників розвитку національної самосвідомості особистості в юності, перед початком констатувального експерименту проводилися вступні бесіди з респондентами. У цих бесідах наголошувалося на суто науковому характері дослідження, на

значущості участі кожного у ньому, а також на неухильному дотриманні нами принципу конфіденційності й висвітленні його результатів лише у дисертації та авторських наукових публікаціях. У процесі проведення констатувального експерименту відзначалося, що не може бути «правильних» чи «помилкових» відповідей, адже кожен учасник дослідження може висловити власну думку. Підкреслювалося й те, що на обдумування відповідей не потрібно витратити багато часу. І оскільки усі результати дослідження є конфіденційними, то відповіді мають бути точними і щирими. Окрім цього, наголошувалося, що обов'язково відповідати на усі питання підряд. Відзначимо, що з керівництвом вищих навчальних закладів, у яких проводилося емпіричне дослідження, було укладено усні домовленості етичного характеру щодо невикористання їх назв із іншою публіцистичною метою, окрім дисертаційного дослідження.

У констатувальному експерименті взяли участь 1303 респонденти віком від 17 р. до 22 р. із різних регіонів України. За віковим показником до вибірки ввійшли: 263 особи – 17-18 рр., 261 – 18-19 рр., 259 – 19-20 рр., 262 – 20-21 рр., 258 – 21-22 рр. За показником «регіон» експериментальне дослідження проводилося у містах: Київ (275 осіб), Луганськ (244 респонденти), Рівне (257 досліджуваних), Кам'янець-Подільський (276 осіб), Бердянськ (251 особа).

Кількість респондентів за цими показниками суттєво не відрізняється. Зокрема у м. Києві було обстежено 56 осіб віком 17-18 рр., 51 – 18-19 рр., 56 – 19-20 рр., 56 – 20-21 рр., 56 – 21-22 рр.; у м. Луганську – 48 респондентів 17-18 рр., 47 – 18-19 рр., 47 – 19-20 рр., 46 – 20-21 рр., 56 – 21-22 рр.; у м. Рівному – 54 особи 17-18 рр., 55 – 18-19 рр., 48 – 19-20 рр., 54 – 20-21 рр., 46 – 21-22 рр.; у м. Кам'янці-Подільському – 56 осіб 17-18 рр., 56 – 18-19 рр., 58 – 19-20 рр., 56 – 20-21 рр., 50 – 21-22 рр.; у м. Бердянську – 49 осіб 17-18 рр., 52 – 18-19 рр., 50 – 19-20 рр., 50 – 20-21 рр., 50 – 21-22 рр. Також у констатувальному експерименті взяли участь 54 викладачі вищих навчальних закладів віком 28-55 рр. Відзначимо, що у зв'язку із суспільно-політичними трансформаціями в країні, які відбулися після проведення нами констатувального експерименту, в

2014 р. і на початку 2015 р. у містах Київ, Кам'янець-Подільський і Рівне було зроблено додатковий емпіричний зріз. У ньому взяли участь 200 осіб 17-22 рр. Загалом емпіричне дослідження проводилося протягом 2010-2015 рр.

У контексті нашого вивчення важливим показником для досліджуваних із експериментальної вибірки виступила їх національність. У зв'язку з цим до вибірки увійшли юнаки та юнки, які за національністю є українцями. Відзначимо, що їх батьки також українці. Контингент досліджуваних склали студенти денної та заочної форм навчання, що здобували такі спеціальності: «історія», «політологія», «українська філологія», «журналістика», «культурологія», «філософія», «психологія», «соціальна педагогіка», «дошкільна освіта», «корекційна освіта» («логопедія»), «математика», «фізичне виховання». Базою дослідження було обрано такі вітчизняні вищі навчальні заклади – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Рівненський державний гуманітарний університет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Бердянський державний педагогічний університет.

Констатувальний експеримент було проведено в чотири етапи. На першому етапі (2010-2011 рр.) вивчалися особливості національного простору особистості юнацького віку як представника нації. Другий, один із найбільш складних етапів (2011-2013 рр.), було присвячено дослідженню психологічних закономірностей генези компонентів національної самосвідомості особистості в юності. На третьому етапі (2013-2014 рр.) виявлялася специфіка синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальностей національного «Я» особистості юнацького віку. На четвертому етапі (у 2014 р. і на початку 2015 р.), у зв'язку з суспільно-політичними трансформаціями в державі, повторно вивчався розвиток національної самосвідомості юнацтва.

З метою реалізації завдань констатувального експерименту було застосовано методики, які вирізняються надійністю, що підтвердилося

стійкістю результатів, отриманих після повторних обстежень респондентів. Натомість порівняння якісних і кількісних результатів повторних досліджень за використаними методиками засвідчило й валідність останніх. Достовірність методик, які застосовувалися у дослідженні задля виявлення особливостей національної самосвідомості сучасних юнаків і юнок, підтверджено у низці авторських публікацій [327-331; 338; 348; 349].

Дослідження національного простору особистості юнацького віку як представника нації здійснювалося за допомогою опитувальника культурних ціннісних орієнтацій, авт. Ш. Шварц (SVS – Schwartz Value Survey) в адапт. Н. М. Лебедевої [324] і модифікованої нами методики «Типи етнічної ідентичності» авт. Г. У. Солдатова та С. В. Рижова [96].

Вибір опитувальника культурних ціннісних орієнтацій, авт. Ш. Шварц (SVS – Schwartz Value Survey) в адапт. Н. М. Лебедевої [117; 371; 372] обумовлювався низкою переваг, порівняно з іншими методиками вивчення цінностей групового рівня. Так, значна кількість цінностей (57) сприяла деталізованому вивченню ціннісної сфери юнацтва, зокрема виявленню пріоритетних ціннісних орієнтацій особистості як представника нації. Натомість презентовані в опитувальнику культурні цінності групового рівня чи культурні ціннісні орієнтації, керівні життєві принципи (див. додаток А) віддзеркалюють три основні способи розв'язання суспільством базових проблем регулювання діяльності людини. Ці способи реалізуються у трьох вимірах, за якими одна культура відрізняється від іншої. Перший вимір – сутність взаємодій між особистістю і групою. Полюси цього виміру: «автономія» («інтелектуальна автономія» – широта поглядів, допитливість, творчість; «афективна автономія» – задоволення, різноманіття життя, насолода) чи «належність» (соціальний порядок, повага до традицій, безпека, обов'язок, мудрість). Другий вимір – забезпечення соціально-відповідальної поведінки. Його полюси – «ієрархія» (соціальна влада, авторитетність, покора, багатство) або «рівноправність» (рівність, соціальна справедливість,

відповідальність, допомога іншому, чесність). Третій вимір – регулювання ставлення особистості до свого природного та соціального оточення. Полюси цього виміру – «гармонія» (мир на Землі, єдність із природою, захист довкілля) чи «майстерність / панування» (амбіції, успіх, компетентність). Кожне твердження опитувальника віддзеркалює цінності одного з цих полюсів.

Основною метою застосування модифікованої нами методики «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) [96] було виявлення трансформаційних тенденцій національної свідомості юнацтва за типами національної ідентичності, а саме – модальності образу своєї та інших націй і характеру ставлення до них. Модифікація зазначеної методики полягала у тому, щоб усі її твердження стосувалися саме нації та сприяли досягненню поставленої мети. Цим було забезпечено змістову валідність модифікованої методики. Задля уникнення можливої упередженості досліджуваних щодо кількісних оцінок тверджень методики у психологічному діагностуванні використовувалося якісне оцінювання. Так, респондентам пропонувалося якісно оцінити 30 тверджень. Кількісна та якісна обробка даних модифікованого варіанта проводилася згідно з методикою «Типи етнічної ідентичності», авт. Г. У. Солдатова та С. В. Рижова [96; 324] (див. додаток Б).

Вивчення національної самосвідомості юнацтва здійснювалося з огляду на розвиток її когнітивного, емоційно-ціннісного і регулятивного компонентів.

У зв'язку з цим основним напрямком у дослідженні когнітивного компонента національної самосвідомості юнаків і дівчат було виявлення психологічної специфіки *сприймання своєї національної належності, національно-психологічного самоаналізу і національного самовизначення.*

З метою виявлення особливостей сприймання особистістю юнацького віку власної національної належності було використано модифіковану нами методику оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності, авт. О. М. Татарко, Н. М. Лебедева [371; 372]. У модифікованому варіанті методики ряд тверджень було переформульовано так, щоб вони стосувалися нації й

сприяли виявленню зазначених показників. Тим самим забезпечувалася і змістова валідність модифікованого варіанта. Методика складається з восьми тверджень, які належать до двох шкал. Особливості сприймання досліджуваними своєї національної належності встановлювалися за оцінками тверджень, які належать до другої шкали невизначеності національної ідентичності (див. додаток В). Підкреслимо, що визначеність національної ідентичності віддзеркалює ступінь чіткості усвідомлення особистістю себе як представника нації, а також ступінь повноти знань про власне національне походження, культурно-психологічну специфіку представників своєї нації, тобто особливості її сприймання власної національної належності.

Окреслюючи подальшу реалізацію цього напрямку, відзначимо, що вивченню специфіки національно-психологічного самоаналізу і національного самовизначення юнацтва сприяло застосування модифікованої методики вимірювання етнічної ідентичності авт. Дж. Фінні в адапт. В. М. Павленко [96]. Респондентам пропонувалося ознайомитися та якісно оцінити ряд тверджень (див. додаток Д), що є можливими закінченнями такого твердження: «У термінах національної ідентичності я розглядаю себе як...».

Окрім розкриття процесу осмислення юнацтвом свого національного «Я», важливим у нашому дослідженні виступало відображення психологічних особливостей процесу становлення емоційно-ціннісного ставлення особистості цього віку до себе як суб'єкта конкретної нації та носія її цінностей. Таке відображення уможлиблювалося завдяки вивченню основних психологічних засобів цього процесу, а саме: *переживання особистістю періоду юності власної національної належності; оцінювання себе як представника нації; ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації.*

Специфіка переживання особистістю періоду юності своєї національної належності встановлювалася за результатами обчислення кількісних показників додаткової шкали (6; 11; 14; 18; 20) з модифікованої методики вимірювання етнічної ідентичності Дж. Фінні [96], опис якої подано вище.

Подальше вивчення емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості особистості в юності передбачало виявлення особливостей її національної самооцінки. Для досягнення цієї мети застосовувався модифікований нами скорочений варіант методики «Діагностичний тест ставлень» (ДТС), авт. Г. У. Солдатова [324]. Цей варіант містить картки із наборами, що містять по 24 однакових якості. Одна половина цих якостей відповідає позитивному (перший, третій і четвертий стовпці), інша – негативному (другий, п'ятий і шостий стовпці) полюсу шкали (див. додаток Е). Задля визначення національної самооцінки враховувалися оцінки, які респонденти давали усім якостям із рядів: «Я» як представник своєї нації», тобто щодо себе як представника конкретної нації, та «Ідеальний представник моєї нації», тобто щодо її ідеального представника [265; 324].

Ціннісне ставлення особистості юнацького віку до себе як суб'єкта нації було розкрито за результатами застосування модифікованої нами методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева [371; 372], про яку вже зазначалося вище. Особливості ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації встановлювалися за допомогою тверджень першої шкали методики (див. додаток В).

У вивченні регулятивного компонента національної самосвідомості особистості юнацького віку нашу увагу було сконцентровано на виявленні особливостей: *національної аффіліації, національного самоствердження та національної самореалізації.*

З метою вивчення національної аффіліації юнаків і юнок у дослідженні використовувалася модифікована нами методика «Етнічна аффіліація» (авт. Г. У. Солдатова та С. В. Рижова) [324]. До цієї методики увійшли твердження, які стосуються нації, що забезпечило її змістову валідність. За її результатами визначався рівень націоаффіліативних тенденцій (потреба особистості належати до конкретної нації) у молоді (див. додаток Ж).

Наголосимо, що з дослідженням національного самоствердження та національної самореалізації як важливих рівнів регулятивного компонента національної самосвідомості особистості була пов'язана особлива проблема, що зумовлювалася нестачею відповідних психодіагностичних методик. Цю проблему вдалося розв'язати, модифікувавши методику авт. В. В. Антоненко [289, с. 94-102] з огляду на суб'єктивні (суспільна національна свідомість, національний характер) та об'єктивні (мова, культура, територія, держава з конкретним політичним самоврядуванням і економічним розвитком) ознаки нації. Тим самим було забезпечено змістову валідність модифікованих методик. Також методики перевірялися на надійність, що встановлювалася за стійкістю результатів, отриманих після повторних тестувань досліджуваних.

Задля вивчення національного самоствердження респондентам було запропоновано уважно прочитати низку тверджень, які презентували такі позиції: «повага до історичного минулого моєї нації», «успадкування національних традицій», «національна гідність», «знання мови моєї нації», «знання національної культури, традицій», «знання історії моєї нації», «проживання на території моєї нації», «спілкування мовою моєї нації» та ін. (див. додаток З). Оцінки запропонованих позицій засвідчували конкретний рівень національного самоствердження особистості періоду юності за кожною з них, а саме: «Це має бути добре для мене» (високий); «Це не обов'язково має бути властивим мені» (середній); «Це має бути погано для мене» (низький).

Із метою дослідження національної самореалізації юнакам і дівчатам було запропоновано ознайомитися з твердженнями, які презентували такі позиції: «повага до історичного минулого моєї нації», «успадкування національних традицій», «національна гідність», «набуття знань мови моєї нації», «набуття знань історії моєї нації», «проживання на території моєї нації», «спілкування мовою моєї нації» та ін. (див. додаток К). Після цього вони мали визначити: чи властива їм кожна із зазначених позицій, використовуючи одну з таких оцінок: «Це стійко вкоренилося в мені» – високий; «Це певною мірою

властиве мені» – середній; «Це не властиве мені» – низький. Відзначимо, що такі оцінки водночас засвідчували конкретний рівень національної самореалізації юнацтва за презентованими вище позиціями.

Підкреслимо, що, згідно з методологічними положеннями авторської концепції, спочатку застосовувалися методики задля вивчення рівнів і змістового наповнення когнітивного, емоційно-ціннісного та регулятивного компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Після виконання щойно окресленого завдання наші зусилля спрямовувалися на дослідження провідних форм кожного компонента: *національного «Я-образу» особистості* (когнітивний компонент), *емоційно-ціннісного самоставлення* (емоційно-ціннісний), *національно-психологічного саморегулювання* (регулятивний).

Основною метою застосування самоопису за темою «Я – представник української нації» [335; 348] виступило розширення обсягу знань про когнітивний компонент національної самосвідомості, зокрема особливості національного «Я-образу» особистості періоду юності, що є його основною формою. Відомо, що зміст письмового самоопису за кількісними та якісними характеристиками превалює над змістом усного самоопису. Адже саме писемне мовлення є ключем до внутрішнього мовлення, а отже, й самосвідомості особистості [334; 335]. У самоописах респондентам пропонувалося охарактеризувати себе як представника української нації й відзначити таке: як вони дізналися про свою національну належність; які національні традиції вони пам'ятають ще з дитинства та їх значення для них у сьогоденні; якими були джерела отримання інформації про історичне минуле нації; які факти з історії своєї нації вони пам'ятають і досі; якого значення надають національній культурі (чи відвідують певні культурні заходи, чи цікавляться літературою, мистецтвом інших представників своєї нації тощо).

Інформативною щодо кількісного та якісного наповнення стереотипними якостями національного «Я-образу» особистості юнацького віку виявилася

відкрита методика «Приписування якостей», авт. Д. Кац і К. Брейлі в адапт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої [371]. Зокрема важливими стали такі результати цієї методики, які стосувалися визначення респондентами 4-5 стереотипних якостей, що характеризують їх як типових представників української нації. Повною мірою цю методику і застосування усіх її результатів у нашому дослідженні висвітлено в кінці цього підрозділу.

Вивчення значущості національної самоідентичності для особистості періоду юності, що відбивала специфіку її *емоційно-ціннісного самоствавлення* як провідної форми емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості, здійснювалося на основі модифікованого нами класичного варіанту методики «Хто Я», авт. М. Кун і Т. Макпартленд [371]. Респондентам було запропоновано дати 20 різних відповідей на запитання, адресоване самому собі (Хто я такий?), і розмістити ці відповіді за порядком їх значущості. Так, перший ранг присвоювався найбільш важливій відповіді на це запитання, другий – менш важливій, третій – ще менш важливій і т. ін., останній – найменш важливій. Значущість національної самоідентичності для особистості періоду юності засвідчувала констатація цього аспекту своєї самоідентичності у відповіді «Я – українець». Натомість ступінь її значущості для кожного респондента визначався за рангом цієї відповіді.

Дослідженню *національно-психологічного саморегулювання*, що є основною формою регулятивного компонента національної самосвідомості особистості в юності, сприяло використання як відповідної модифікації методики авт. В. В. Антоненко [289, с. 94-102], так модифікованої нами методики вимірювання етнічної ідентичності авт. Дж. Фінні в адапт. В. М. Павленко [96]. Водночас застосування першої із зазначених методик повною мірою вже презентовано вище, натомість застосування другої – потребує додаткового пояснення. Зокрема особливості національно-психологічного саморегулювання юнацтва встановлювалися за допомогою

додаткових шкал: «національно-спрямована поведінка» та «ставлення до представників інших націй» (див. додаток Д).

Значна проблема була пов'язана з вивченням національного «Я» особистості періоду юності, як епіцентру її національної самосвідомості. Окрім цього труднощі стосувалися дослідження психологічних засобів об'єктивації національного «Я» та умов, чинників і механізмів (*національної саморефлексії, національної самоідентифікації та національного відокремлення*) розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат. Розв'язанню сформульованої проблеми сприяло використання модифікованого нами етнопсихологічного опитувальника (адапт. В. Ф. Соколової) [107, с. 74–79; 323, с. 200–203]. У модифікованому опитувальникові низку запитань було змінено так, щоб вони стосувалися ціннісних ознак нації, сприяючи визначенню специфіки національно-психологічного саморегулювання, національного «Я» та рівнів розвитку національної саморефлексії особистості в юності. Тим самим забезпечувалася змістова валідність модифікованого варіанта опитувальника. Також опитувальник перевірявся на надійність, підтвердженням якої виступила стійкість результатів, отриманих після повторного опитування респондентів.

Опитувальник містить 17 запитань (див. додаток М), які стосуються таких показників: рідної мови (1-4 запитання), проживання на території своєї нації (5-6 запитання), дотримання національних традицій (7-8 запитання), ієрархії ціннісних ознак нації у процесах національної самоідентифікації (9-10 запитання) і національного відокремлення (11-12 запитання), чинників (13-14 запитання) та умов розвитку національної самосвідомості (15-17 запитання). Відзначимо, що рівні національної саморефлексії юнацтва визначалися згідно з їх відповідями на запитання 2, 6, 8, 10, 12, 14 і 17: «так, часто» – високий; «так, але рідко» – середній; «ні, жодного разу» – низький. Відповіді досліджуваних на решту запитань оброблялися за допомогою методу контент аналізу [249].

На третьому етапі проведення констатувального експерименту, для констатації ступенів синергійності національного аутостереотипу та реальної

(ідеальної) модальності національного «Я» особистості періоду юності застосовувалися результати згаданої вище методики «Діагностичний тест ставлень» (ДТС) авт. Г. У. Солдатова [324]. Так, юнаки та дівчата послідовно якісно оцінювали по 24 позитивних і негативних риси з таких трьох наборів: «Я» як представник своєї нації», «Ідеальний представник моєї нації» й «Типовий представник моєї нації» (див. додаток Е). Сила і напрям (прямий чи зворотний) взаємозв'язку (синергійності) національного аутостереотипу та реальної модальності національного «Я» особистості юнацького віку визначалися за допомогою кореляційного аналізу рядів «Типовий представник моєї нації» та «Я» як представник своєї нації» із застосуванням формули коефіцієнта кореляції Спірмена. Аналогічно до попереднього встановлювалися сила і напрям взаємозв'язку (синергійності) національного аутостереотипу та ідеальної модальності національного «Я» юнацтва. Зокрема здійснювався кореляційний аналіз рядів «Типовий представник моєї нації» та «Ідеальний представник моєї нації» з використанням згаданої вище формули [95; 312].

Застосування авторської модифікації відкритої методики «Приписування якостей», авт. Д. Кац і К. Брейлі в адапт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої [371] дозволило перевірити надійність кількісних і якісних даних, які було отримано за допомогою попередньо розкритої методики. Основна мета цієї методики – виявлення у юнаків і юнок таких якостей, які вони використовують задля характеризування себе як представника нації та національного аутостереотипу. Так, спочатку вони зазначали 4-5 якостей, що визначають їх як суб'єктів своєї нації; після цього – 4-5 рис її інших представників.

Підкреслимо, що основні умови та чинники розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності встановлювалися за результатами усіх застосованих і презентованих вище методик.

Нагадаємо й те, що усі презентовані методики використовувалися повторно у 2014 р. і на початку 2015 р. для меншої вибірки з метою вивчення

особливостей розвитку національної самосвідомості юнацтва після суспільно-політичних трансформацій у державі.

Окрім цього, на етапі констатувального експерименту з метою вивчення особливостей розвитку національної свідомості й національної самосвідомості викладачів і кураторів студентських груп вищих навчальних закладів застосовувалася модифікація етнопсихологічного опитувальника адапт. В. Ф. Соколовою [107, с. 74–79; 323, с. 200–203]. Частково (перші 16 запитань) опитувальник охарактеризовано вище. Натомість 17-19 запитання стосувалися знань респондентів про такі поняття, як «нація», «етнос», «народ», «національна свідомість», «етнічна свідомість», «національна самосвідомість», «етнічна самосвідомість». Наступне запитання пов'язане з рефлексією щодо цих понять. У двох останніх запитаннях їм було запропоновано презентувати власні думки про національне виховання юнацтва (див. додаток Н).

Продовженням логічної лінії методологічних положень, що є підґрунтям авторського інтегративно-ціннісного підходу та сконструйованої психологічної моделі генези національної самосвідомості особистості в юності, та підсумком узагальнення провідних теоретичних постулатів й емпіричних результатів наукових досліджень плеяди зарубіжних і вітчизняних, класичних та сучасних психологів (І. Д. Беха І. С. Булах, М. Й. Боришевського, В. Джеймса, Л. С. Віготського, Е. Еріксона, І. С. Кона, Ч. Кулі, С. Д. Максименка, Дж. Міда, А. Б. Коваленко, О. М. Леонтьєва, Н. І. Непомнящої, В. М. Павленко, С. Р. Пантілеєва, К. Роджерса, С. Л. Рубінштейна, Г. У. Солдатової, А. Тешфела, П. Р. Чамати, І. І. Чеснокової та ін.), стало визначення критеріїв розвитку національної самосвідомості юнацтва. Такими критеріями виступили: здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції.

Рівні розвитку (високий, середній, низький) національної самосвідомості особистості в юності за визначеними критеріями охарактеризовано у табл. 4. 1.

Продовження табл. 4. 1

Критерії	Рівні	Характеристика рівнів
Здатність особистості до національної саморефлексії	РІВЕНЬ СЕРЕДНІЙ	<p>Особистість більш-менш чітко сприймає, розуміє й усвідомлює особливості свого національного походження та національної належності, що зумовлено набутими нею знаннями про культурно-психологічні особливості представників своєї нації, які ще не вирізняються повнотою. Більш-менш осмисленою є роль власної національної належності у майбутній життєдіяльності. Частина знань особистості про себе як представника нації співвідносяться у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне». Національне «Я» особистості сконструйовано з певною мірою осмислених емоційно-ціннісних знань про себе, що визначають її як суб'єкта нації, носія її ознак (мови, історії, культури).</p>
Ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації		<p>Особистість переживає вдовolenня щодо свого національного (чи культурного) походження та національної належності. Надає адекватно-високої значущості багатьом власним національно-психологічним якостям і вчинкам як суб'єкта нації та носія її цінностей, що зумовлює появу національної самоповаги. Ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації продовжує стабілізуватися, що сприяє виробленню низки інваріантних переконань щодо себе як суб'єкта конкретної нації, тобто не повністю стійкої та усвідомленої особистої позиції, що інтегрується до національного «Я».</p>
Ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації		<p>У спільних взаємодіях зі значущими представниками нації особистість у багатьох ситуаціях орієнтується на їх очікування. Часткова ідентифікація особистості зі значущими представниками нації, певною мірою інтенсифікуючи її національне самовизначення, сприяє конструюванню низки складових образу ідеального представника цієї нації. Процес національного самоствердження юнацтва зумовлюється повагою у ставленні до значущих представників нації, з огляду на частину їх національних цінностей, інтересів і переконань.</p>
Здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції		<p>Особистість характеризується превалюванням прагнень до психологічної єдності з представниками своєї нації, дотримання її традицій і способу життя; спроможністю у багатьох ситуаціях підпорядковувати особисті інтереси національним. У позиції особистості частина прагнень не обов'язково властива їй: «повага до історичного минулого моєї нації», «знання мови моєї нації», «знання історії моєї нації» та ін. Певною мірою закріплена особистісна позиція з тенденцією на самоздійснення власного національного «Я» засобами як особистих зусиль, так і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй.</p>

Критерії	Рівні	Характеристика рівнів
Здатність особистості до національної саморефлексії	РІВЕНЬ НИЗЬКИЙ	<p>Особистість нечітко сприймає, розуміє та усвідомлює особливості свого національного походження і національної належності, що зумовлено незначним обсягом набутих нею знань про культурно-психологічні особливості представників своєї нації. Слабко осмисленою особистості є роль власної національної належності у майбутній життєдіяльності. Незначна частина знань особистості про себе як представника нації співвідноситься у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне». Національне «Я» особистості містить лише окремі, певною мірою осмислені емоційно-ціннісні уявлення про себе, що частково визначають її як суб'єкта нації.</p>
Ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації		<p>Особистість переживає вдоволення щодо окремих аспектів свого національного (чи культурного) походження та національної належності. Надає різної значущості власним національно-психологічним якостям і вчинкам як суб'єкта нації, носія її цінностей, що перешкоджає становленню адекватної національної самооцінки і національної самоповаги. Ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації майже не стабілізується, що заважає виробленню інваріантних переконань щодо себе як суб'єкта конкретної нації, зумовлюючи появу частково стійкої та майже неусвідомленої особистої позиції, що інтегрується до національного «Я».</p>
Ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації		<p>У спільних взаємодіях зі значущими представниками нації особистість в окремих ситуаціях орієнтується на їх очікування. Часткова ідентифікація особистості зі значущими представниками нації, певною мірою інтенсифікуючи її національне самовизначення, сприяє конструюванню окремих складових образу ідеального представника цієї нації. Процес національного самоствердження юнака зумовлено повагою до значущих представників нації, з огляду на їх окремі національні цінності, інтереси.</p>
Здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції		<p>У мотиваційній сфері домінує спрямованість на особистість; чи урівноважуються такі прагнення, що є спрямованими на особистість, і прагнення до психологічної єдності з представниками своєї нації, дотримання їх традицій і способу життя; невеликою є спроможність індивіда підпорядковувати особисті інтереси національним. У позиції особистості частина прагнень не обов'язково властива їй: «повага до історичного минулого моєї нації», «знання мови моєї нації», «знання історії моєї нації» та ін. Особистості властиві прояви самоздійснення власного національного «Я» засобами її особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй, що реалізуються у національних взаємодіях.</p>

Отже, основними критеріями для виокремлення рівнів (високий, середній, низький) розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності стали: здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, носія її цінностей; ціннісне ставлення особистості до представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції.

Необхідно підкреслити, що розвиток національної самосвідомості юнацтва повною мірою відображений у результатах ґрунтовного емпіричного вивчення психологічних особливостей зовнішнього (національний простір особистості як представника нації) та внутрішнього (когнітивний, емоційно-ціннісний і регулятивний компоненти, їх форми та епіцентр, національне «Я» особистості) атрибутів цього складного психічного феномена.

4. 2. Специфіка розвитку національної самосвідомості юнацтва у соціальному просторі особистості як представника нації

Мета авторського дослідження полягала у визначенні психологічних основ розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку та експериментальному встановленні соціально-психологічних і педагогічних чинників цього процесу. Підґрунтям вивчення проблеми національної самосвідомості юнацтва виступив інтегративно-ціннісний підхід. Застосування зазначеного підходу в дослідженні сприяло виявленню низки аспектів генези національної самосвідомості особистості в юності (а саме – її структурних компонентів, національно-особистісних цінностей молоді та ін.).

За нашим розумінням, важливим зовнішнім атрибутом психологічної моделі генези національної самосвідомості юнака є національний простір особистості як представника нації. Теоретичний аналіз наукових робіт із

проблеми розвитку національної самосвідомості особистості засвідчив, що необхідною умовою самоусвідомлення, самовизначення, самопереживання, самооцінювання, самоствердження і самореалізації національного «Я» юнацтва є проживання та життєдіяльність на національній території, а також взаємодії з іншими представниками різних націй і передусім своєї. У національному просторі особистості як представника нації відбувається пізнання, осмислення, усвідомлення та зарахування молодою людиною до особистої системи цінностей і власного «Я» таких національних цінностей та національних смислів, які узгоджуються з її індивідуальною ціннісною системою, власними уявленнями про себе загалом. Окреслене сприяє самовизначенню і самореалізації юнаком себе як представника конкретної нації та носія її цінностей, позиціонуванню власної національної самоідентичності. Тому вивчення процесу розвитку національної самосвідомості юнака у соціальному просторі особистості як представника нації дозволило надати цілісного смислу його стрижневому інтегративно-ціннісному утворенню – національному «Я» і сприяло виявленню умов позитивного впливу на такий процес.

У генезі національної самосвідомості важливим є кожен віковий період. Однак, як було констатовано у другому розділі дисертації, вирішальним періодом для розвитку і формування національної самосвідомості особистості є юнацький вік. Психологічним смислом особистості цього віку стає прийняття та реалізація нею позиції дорослої людини, що зумовлює зміни у її ціннісній сфері та структурних компонентів самосвідомості. Ці трансформації визначають і специфіку генези її національної самосвідомості.

Водночас межі розвитку національної самосвідомості юнака та його національного «Я» значно розширюються завдяки активному відтворенню особистістю цього віку в спільних взаємодіях із іншими представниками конкретної нації засвоєних знань про таку націю та набутого досвіду. Активна участь молодої людини у внутрішньонаціональних взаємодіях сприяє конструюванню її особистої системи національно-особистісних цінностей,

образу конкретної нації, становленню власного емоційно-ціннісного ставлення до національно-психологічних якостей її представників і прийняттю найбільш важливих рис для себе. Зазначене стає основою розвитку національного «Я-образу», ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації та національної самоідентичності особистості в юності.

Національний простір особистості юнака як представника нації вивчався на першому етапі констатувального експерименту (2010-2011 рр.). Як відомо, юність (17-22 рр.) є найбільш чутливим періодом до суспільних і соціальних трансформацій [24; 25; 298], що зумовлюють значний вплив на становлення культурних ціннісних орієнтацій, зокрема й національних, в особистості цього віку. Адже юність є періодом входження психіки індивіда в об'єктивний і нормативний дух конкретної епохи, в культуру певної спільності (зокрема і нації) [37; 390]. Натомість ієрархія культурних ціннісних орієнтацій у представників кожної спільності є необхідною умовою досягнення консенсусу, тобто стабільності такої спільності. Тому актуалізується потреба в дослідженні питання про ієрархію культурних ціннісних орієнтацій у юнацтва.

З огляду на окреслене, вивчення національного простору особистості як представника нації було розпочато із застосування опитувальника культурних ціннісних орієнтацій авт. Ш. Шварца (SVS – Schwartz Value Survey), що адаптований Н. М. Лебедевою [117; 371]. З метою унаочнення одержані кількісні показники вікової динаміки ієрархії культурних ціннісних орієнтацій юнаків і дівчат подано у табл. 4. 2. Нагадаємо, що за позицією Ш. Шварца, виміри культурних ціннісних орієнтацій віддзеркалюють три основні способи розв'язання суспільством базових проблем регулювання діяльності людини, а саме: 1) природа взаємодій між особистістю і групою; полюси першого виміру – «автономія» («інтелектуальна автономія» – широта поглядів, допитливість, творчість; «афективна автономія» – задоволення, різноманіття життя, насолода) і «належність» (соціальний порядок, повага до традицій, безпека, обов'язок, мудрість); 2) забезпечення соціально-відповідальної поведінки;

полюси другого виміру – «ієрархія» (соціальна влада, авторитетність, покора, багатство) та «рівноправність» (рівність, соціальна справедливість, допомога іншому, чесність, відповідальність); 3) регулювання ставлення особистості до свого природного і соціального оточення; полюси третього виміру – «гармонія» (мир на землі, єдність із природою, захист довкілля) та «майстерність / панування» (амбіції, успіх, компетентність).

Таблиця 4. 2

**Кількісні показники ієрархії культурних ціннісних орієнтацій
у юнацтва (дані у середніх значеннях за рангами) n=1303**

№ з/п	Полюси цінностей	Вікові групи та середнє значення				
		від 17 до 18 р., n=263	від 18 до 19 р., n=261	від 19 до 20 р., n=259	від 20 до 21 р., n=262	від 21 до 22 р., n=258
1.	Рівноправність	5,48	5,6	5,42	5,33	5,17
2.	Майстерність/ домінування	5,12	5,22	5,1	4,72	4,71
3.	Належність	4,98	4,99	4,95	4,78	4,66
4.	Інтелектуальна автономія	5,19	4,93	5,18	5,13	4,42
5.	Афективна автономія	4,95	4,98	4,84	4,9	4,33
6.	Гармонія	4,59	4,75	4,6	4,57	4,5
7.	Ієрархія	3,88	3,78	4,25	4,03	3,65
	Загальне середнє значення	4,54	4,55	4,53	4,47	4,38

Як видно з табл. 4. 2, для сучасного юнацтва значущими є обидва полюси («автономія» та «належність») цінностей першого виміру «природа взаємодій між особистістю і групою». Водночас дещо більшого значення респонденти надали цінностям полюсу «автономія». Так, представники суспільств, для яких основними є цінності цього полюсу, мають можливість виявляти власну незалежність, самостійність, індивідуальність, свої почуття, ідеї, переваги, здібності та т. ін. Відзначимо, що з-поміж цінностей полюсу «автономії»

виокремлюються цінності інтелектуальної й афективної автономії. Емпірично констатовано, що для юнаків і юнок більш важливими є цінності полюсу «інтелектуальна автономія», порівняно з полюсом «афективна автономія». Так, значущість цінностей полюсу «інтелектуальна автономія» («широта поглядів», «допитливість», «творчість») варіює від 4,42 до 5,19; натомість важливість цінностей полюсу «афективна автономія» («насолада», «задоволення», «різноманіття життя») – від 4,33 до 4,98. Порівнюючи ці результати зі значеннями загального середнього рангів усіх цінностей (від 4,38 до 4,55), зазначимо, що вони частково співпадають і незначною мірою перевищують ці значення. Характеризуючи виявлену вікову динаміку, наголосимо, що з дорослішанням молоді зафіксовано незначне зменшення значущості цінностей полюсу «автономія» (зокрема цінностей полюсу «інтелектуальна автономія» – від 5,19 у 17-18 рр. до 4,42 в 21-22 рр.; а цінностей полюсу «афективна автономія» – від 4,95 у 17-18 рр. до 4,33 в 21-22 рр.). На наш погляд, виявлені особливості вікової динаміки пов'язані із завершальним етапом навчання юнацтва у вищій школі, початком професійної діяльності, створенням сім'ї.

За цінностями полюсу «належність» першого виміру, а саме – «соціальний порядок», «безпека», «обов'язок», «повага до традицій», «мудрість», отримано за статистичними даними досить високі та несуттєво відмінні ранги – від 4,66 до 4,99. Ці ранги дещо перевищують усі показники загального середнього результатів ранжування за всіма цінностями (від 4,38 до 4,55) в усіх вікових групах респондентів. Одержані результати пояснюються тим, що юність є періодом інтенсивного становлення як особистісної, так і групової ідентичності. Натомість смисл життя людей у суспільстві, засадничим для якого є цінності «належності», полягає у соціальних стосунках; спрямованості на збереження існуючого суспільного порядку; в ідентифікації з групою, дотриманні її цілей, способу життя тощо.

Висвітлюючи одержані результати щодо інших вимірів культурних ціннісних орієнтацій, підкреслимо, що високий рівень значущості всі

респонденти надали такому полюсу другого виміру, як «рівноправність» – результати ранжування містяться у межах від 5,17 до 5,6. Відзначимо, що такі ранги є більшими, порівняно із загальними середніми результатами ранжування (від 4,38 до 4,55) за всіма цінностями, в усіх вікових групах досліджуваних. Дотримуючись логіки наукової позиції Ш. Шварца, стверджуємо, що важливою проблемою суспільства є забезпечення соціально-відповідальної поведінки його представників. Розв'язання цієї проблеми здійснюється засобами спонукань юнацтва зважати на благополуччя інших, координувати власні дії, що сприяє регулюванню неминучої залежності між людьми. Вважаємо, що вибір цього полюсу цінностей юнаками і юнками засвідчує превалювання у них прагнень до визнання моральної рівності людей, турботи про благополуччя інших і т. ін. Пріоритетність цінностей полюсу «рівноправність» (рівність, соціальна справедливість, відповідальність, допомога іншому, чесність) зумовлено інтенсифікацією в юності процесу самоусвідомлення особистістю себе як представника суспільства, нації, що до закінчення цього періоду конкретизується у новій, суспільно значущій позиції.

Характеризуючи вікову динаміку ієрархії культурних ціннісних орієнтацій за полюсом «рівноправність», підкреслимо, що у віковому діапазоні 17-18 рр. одну з найбільш високих оцінок – 5,48, можна пов'язати із сильним прагненням юнацтва до досягнення повноліття. Натомість у діапазоні 18-19 рр. найвищу оцінку зазначеної цінності (5,6) – з фактичним визнанням зрілості особистості цього віку з боку суспільства. Відзначимо, що з-поміж самоідентитетів респондентів 17-18 рр. і 18-19 рр. перші місця займають такі, як: українець, громадянин України. Незначне зменшення значущості такого типу цінностей із 5,42 (19-20 рр.) і 5,33 (20-21 рр.) до 5,17 (21-22 рр.) можна пояснити наданням цими досліджуваними з віком більшого пріоритету розв'язанню не суспільно важливих, а особистих завдань – вибору життєвої стратегії, професійного шляху та шлюбного партнера. Юнаки і юнки 19-22 рр. першочергового значення з-поміж власних самоідентитетів надали таким, які

стосуються вирішення згаданих вище особистих завдань – майбутній фахівець, професіонал (психолог, вчитель та т. ін.), чоловік чи дружина тощо.

Порівняно з полюсом «рівноправність», альтернативному полюсу другого виміру, «ієрархія», молоді люди надали значно меншої значущості (результати ранжування – від 3,65 до 4,25). Підкреслимо, що ці ранги також є дещо меншими, порівняно із загальним середнім результатів ранжування за всіма цінностями (від 4,38 до 4,55). Одержані кількісні показники полюсу «ієрархія» засвідчують негативне ставлення юнацтва до легітимізації нерівності у розподілі влади, ролей і ресурсів. Найменш пріоритетними для молоді виявилися такі ціннісні орієнтації: авторитетність, багатство, соціальна влада, покора. Відзначимо, що для цього полюсу зафіксовано незначне збільшення (від 3,78 до 4,25) результатів ранжування юнаками і дівчатами цінностей від 17 до 20 років і несуттєве зменшення (від 4,03 до 3,65) від 20 до 22 років, що зумовлено поглибленням із віком усвідомлення респондентами себе як представника суспільства, держави, нації й т. ін., власної ролі, можливостей і т. ін. у таких спільностях. На наш погляд, одержані результати за полюсом цінностей «ієрархія» пов'язані з превалюванням у мотиваційній сфері особистості 17-22 рр. альтернативного полюсу цінностей «рівноправність», а також з появою у неї потреби в глибокому осмисленні суспільних процесів, що посилюється з дорослішанням.

Розкриваючи далі одержані експериментальні результати за методикою Ш. Шварца, зазначимо, що одним з полюсів третього виміру, який пов'язаний із проблемою ставлення людей до оточуючого їх соціального та природного середовища, є полюс «гармонія». Щодо цінностей полюсу «гармонія» (а саме – мир на Землі, захист довкілля та єдність із природою) зафіксовано несуттєво відмінні ранги в усіх вікових діапазонах (від 4,5 до 4,75), які перевищують відповідні загальні середні значення (від 4,38 до 4,55). Окреслюючи вікову динаміку ієрархії цінностей полюсу «гармонія» для юнацтва, зазначимо, що значущість таких цінностей спочатку несуттєво збільшується від 4,59 (17-

18 pp.) до 4,75 (18-19 pp.), а потім – незначною мірою зменшується: від 4,6 (19-20 pp.) до 4,57 (20-21 pp.) і 4,5 (21-22 pp.). Для юнаків і дівчат, що обрали цінності полюсу «гармонія» як варіант вирішення презентованої вище суспільної проблеми третього виміру, характерне прийняття зовнішнього світу загалом, домінування намагань зрозуміти й оцінити довкілля, а не трансформувати його.

Порівняно з попередньо описаним полюсом, високі ранги (від 4,71 до 5,22) з боку юнацтва отримали такі цінності з третього виміру, які належать до полюсу «майстерність / домінування» і стосуються розв'язання суспільством проблеми регулювання ставлень людей до довкілля як природного, так і соціального. Такі ранги є дещо більшими, порівняно із загальними середніми результатами ранжування за всіма цінностями (від 4,38 до 4,55). Відзначимо, що результати ранжування цінностей цього полюсу третього виміру засвідчують специфіку прагнень юнаків і дівчат до активного самоствердження з метою трансформації соціального та природного середовища задля досягнення особистих чи групових цілей. Висвітлюючи вікову динаміку ієрархії цінностей полюсу «майстерність / домінування», зазначимо, що інтенсивність окресленого вище прагнення несуттєво підвищується від 17-18 pp. до 18-19 pp. і, розпочинаючи з 18-19 pp. до 21-22 pp., несуттєво знижується. Так, констатовано, що з боку молоді 17-18 pp. цінності цього полюсу отримали високі ранги (5,12), що зумовлено їх прагненнями до досягнення повноліття. Цінностям компетентності, успіху та амбіцій найвищі ранги (5,22) надали досліджувані 18-19 pp. які досягли формального повноліття. Незначною мірою нижчі, однак також високі ранги (5,1) дістали цінності з цього полюсу від респондентів 19-20 pp., що пов'язано з досягненням ними формальної зрілості та особистісним самовизначенням. Цінностям полюсу «майстерність / домінування» третього виміру юнаки і дівчата віком 20 -21 pp. та 21-22 pp. надали дещо меншої значущості – 4,72 і 4,71 відповідно. Незначне зниження до 20-22 pp. результатів ранжування

цінностей зазначеного полюсу можна пояснити превалюванням у мотиваційній сфері юнацтва прагнень до активнішого самоствердження в особистій і професійній сферах життя.

Отже, результати, які було одержано за допомогою опитувальника культурних ціннісних орієнтацій Ш. Шварца, дозволили сформулювати такі висновки. Пріоритетними для молоді є цінності полюсу «рівноправність» (рівність, соціальна справедливість, відповідальність, допомога іншому, чесність) другого виміру, що пов'язані із забезпеченням соціально-відповідальної поведінки. Друге місце за значущістю зайняли цінності полюсу «майстерність / панування» (амбіції, успіх, компетентність) третього виміру, що виявляють особливості регулювання ставлення особистості до свого природного та соціального оточення. Такі ранги отримали цінності обох полюсів, що стосуються першого виміру «сутність взаємодій між особистістю і групою». А саме: 3 ранг – цінності полюсу «належність» (соціальний порядок, повага до традицій, безпека, обов'язок, мудрість); 4 ранг – цінності полюсу «інтелектуальна автономія» (широта поглядів, допитливість, творчість); 5 ранг – «афективна автономія» (задоволення, різноманіття життя, насолода). Найменшого значення, відповідно 6 і 7 ранги, юнаки та юнки надали цінностям полюсу «гармонія» (мир на Землі, єдність із природою, захист довкілля) з третього виміру і полюсу «ієрархія» (авторитетність, багатство, соціальна влада, покора) з другого виміру. Загалом, резюмуючи одержані результати, підкреслимо, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. незначною мірою зменшується значущість культурних ціннісних орієнтацій для молоді. Вважаємо, що виявлені особливості пов'язані із загостренням до 21-22 рр. потреб юнацтва самоствердитися та самореалізуватися в особистій і професійній сферах їх життєдіяльності, як вже зазначалося вище.

Результати дослідження національного простору особистості як представника нації засвідчили, що в юності вагоме місце у ньому займає образ своєї нації та ціннісне ставлення молоді до представників своєї та інших націй.

Нагадаємо, що юнацький вік вирізняється інтенсифікацією групових ідентифікаційних процесів, зокрема й таких, які стосуються нації. Водночас трансформування національної ідентичності, що відбуваються у кризові періоди розвитку нації, зумовлюють зміни образу своєї нації й ставлень особистості як до своєї, так і до інших націй [324; 444], які, за нашим розумінням, є конструктами національної свідомості цієї особистості. Тобто трансформації національної ідентичності призводять до змінювання національної свідомості особистості. Окрім цього, можна припустити, що актуальність і визначеність національної ідентичності особистості мають вплив на її національну самосвідомість, яка у зв'язку з цим також трансформується.

Так, Г. У. Солдатова [324] визначила позитивну національну ідентичність, що властива більшості людей, як норму, а відхилення від неї – як трансформації. За позицією вченої, національна свідомість, що зумовлена позитивною національною ідентичністю, віддзеркалює толерантне ставлення особистості до представників своєї та інших націй. Прагнення людей до позитивної національної ідентичності є необхідною умовою цілісності, стабільності й самостійності нації, а також її мирної взаємодії з іншими націями і культурами у багатонаціональному світовому просторі. За умови позитивної національної ідентичності, у структурі національної свідомості особистості оптимально співвідносяться позитивний образ власної нації й позитивне ставлення до своєї та інших націй, їх ціннісних ознак і представників. Підкреслимо, що людина з позитивною національною ідентичністю надає перевагу цінностям своєї нації.

За її розумінням, позитивна національна ідентичність (норма) більше стосується особистісної, а трансформації національної ідентичності – групової ідентичності. Трансформації національної ідентичності виявляються: у неактуальності національності; у невизначеності національної належності; у наданні переваги не нації, а іншим групам; у схильності до дискримінації інших націй, національних меншин. Із-поміж типів трансформованої

національної ідентичності виокремлено такі, як: гіпоідентичність (націонігілізм), національна індиферентність і гіперідентичність (націоогоїзм, націоізоляціонізм, національний фанатизм). Свідченням трансформованої національної свідомості за типом гіпоідентичності (націонігілізм) є: небажання індивіда підтримувати цінності своєї нації; почуття неповноцінності; сором, інколи прояви негативізму в ставленні до представників своєї нації, й труднощі у спілкуванні з ними; відчуження від своєї нації.

Натомість проявами трансформованої національної свідомості за типом гіперідентичності загалом виступають: прагнення представника конкретної нації домінувати над представниками інших націй; національна нетерпимість (від роздратування за умови присутності представників інших націй до відстоювання позиції щодо обмеження їх прав і можливостей); негативний образ інших націй і вороже ставлення до їх представників. Так, трансформована національна свідомість особистості за типом «націоогоїзм», що є найлояльнішим із типів гіперідентичності, може виявлятися у напруженості та роздратуванні у процесі взаємодій із представниками інших націй, у визнанні права своєї нації розв'язувати різні проблеми за рахунок інших націй; або ж на вербальному рівні, як апелювання у міжнаціональних взаємодіях до концепту «моя нація». Розвиток трансформованої національної свідомості за типом «націоізоляціонізм», що є типом гіперідентичності, засвідчують: переконання особистості у зверхності своєї нації, у необхідності збереження чистоти національної культури; негативне ставлення індивіда до міжнаціональних шлюбів; ксенофобія. Проявами трансформованої національної свідомості особистості за типом «національний фанатизм», що також належить до групи типів гіперідентичності, є такі: готовність індивіда до всіх дій (аж до національних «чисток») заради інтересів своєї нації, які можуть бути зрозумілими цим індивідом занадто суб'єктивно; позбавлення представників інших націй соціальних привілеїв і права на користування

ресурсами своєї нації; визнання пріоритетності прав нації над правами людини; виправдання усіляких жертв у боротьбі за благополуччя своєї нації.

Кількісні показники вікової динаміки трансформаційних тенденцій національної свідомості юнацтва за типами національної ідентичності, які були одержані за допомогою модифікованої методики «Типи етнічної ідентичності» з метою унаочнення подано у табл. 4. 3.

Таблиця 4. 3

**Кількісні показники (%) трансформацій національної свідомості
юнацтва за типами національної ідентичності n=1303**

Національна свідомість особистості за типом національної ідентичності	Рівні	Вікові групи				
		17-18 pp., n=263	18-19 pp., n=261	19-20 pp., n=259	20-21 pp., n=262	21-22 pp., n=258
Позитивна національна ідентичність	високий	76,82	85,06	79,92	77,48	79,84
	середній	5,32	5,74	7,72	6,49	9,3
	низький	–	–	–	–	–
Національна індиферентність	високий	4,94	2,68	1,55	1,53	3,87
	середній	2,66	–	0,77	1,91	–
	низький	–	–	–	–	–
Націонігілізм	високий	–	–	–	0,76	–
	середній	–	–	0,77	–	–
	низький	–	–	–	–	–
Націоогоїзм	високий	2,66	1,53	1,55	0,76	0,78
	середній	–	0,77	0,77	–	–
	низький	–	–	–	–	–
Націоізоляціонізм	високий	–	–	–	1,91	0,78
	середній	–	–	0,77	1,53	–
	низький	–	–	–	–	–
Національний фанатизм	високий	2,66	–	1,93	1,53	0,78
	середній	–	–	0,77	–	–
	низький	–	–	–	–	–
Поєднання двох типів	високий	4,94	3,45	1,93	1,91	1,94
	середній	–	0,77	1,55	4,19	2,71
	низький	–	–	–	–	–
Всього		100	100	100	100	100

З табл. 4.3 видно, що національна свідомість багатьох респондентів із усіх вікових діапазонів розвинута за типом позитивної національної ідентичності (норма). Національна свідомість решти юнаків та юнок є трансформованою за такими типами національної ідентичності, як: націонігілізм і націоізоляціонізм – мінімальна кількість із окремих вікових проміжків; національна індиферентність, націоогоїзм, національний фанатизм і поєднання двох типів – невелика кількість майже з усіх вікових діапазонів.

Відзначимо, що рівень національної свідомості, незалежно від типу, в усіх досліджуваних є високим чи середнім; низького рівня – не зафіксовано. З табл. 4.3 також видно, що загалом вікова динаміка національної свідомості особистості юнацького віку за типами національної ідентичності є позитивною. Нижче детальніше охарактеризовано її особливості.

Проведений кількісний аналіз засвідчив, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. дещо збільшується кількість юнаків і юнок, у яких національна свідомість розвивається за типом *«позитивна національна ідентичність» (норма)*, а саме – від 82,14 % 17-18 рр. до 89,14 % 21-22 рр. Водночас підкреслимо, що виявлена вікова динаміка має слабо виражений коливальний характер. За твердженнями учених [7; 305], це засвідчує невисокий рівень продуктивності розвитку національної свідомості юнацтва за цим типом, а отже, сформованість цього виду свідомості. Так, встановлено, що рівень національної свідомості за типом *«позитивна національна ідентичність»* у більшості з них (від 76,82 % 17-18 рр. до 85,06 % 18-19 рр.) є *високим*. Загалом молодь із цим рівнем вирізняють такі риси: ціннісне ставлення до ідентитетів своєї нації (мови, культури), що узгоджується з позитивним ставленням до ознак інших націй; повага у ставленні до представників своєї нації, що поєднується з толерантним ставленням до представників інших націй; надання переваги цінностям і способу життя своєї нації.

Наведемо кілька прикладів висловлювань респондентів із високим рівнем національної свідомості за типом *«позитивна національна ідентичність»*

(норма). «Україна! Скільки в цьому слові рідного. Я є україркою і відчуваю себе частинкою одного цілого, нашої держави, нашої нації. Ще з давніх-давен Україна славилась своєю родючою землею, мальовничими куточками природи – Карпатськими горами, могутньою річкою Дніпро...» (респондент І. Т., 18 р. 2 м.). Досліджувана К. М., 19 р. 7 м. відзначила: «Я шаную культури інших націй, цікавлюся ними і дізнаюся багато нового для свого духовного збагачення, але я ніколи не забуваю про своє походження і про те, що моя рідна матуся – Україна».

За окремими з презентованих вище характеристик виявлено й певні особливості вікової динаміки. Зокрема від 17-18 рр. до 21-22 рр. майже на третину збільшується кількість респондентів, які «згідні» або «швидше погоджуються, ніж не погоджуються» з твердженням: «Я – така людина, яка надає перевагу способу життя своєї нації, однак із великим інтересом ставиться до інших націй». Виявлені особливості засвідчують сформованість із віком позитивного ставлення молоді до способу життя нації, до якої вони себе зараховують, та появу значного інтересу до інших націй, зокрема культури, способу життя, специфіки національного характеру їх представників тощо. На особливу увагу заслуговує такий результат: усі юнаки і юнки з високим рівнем національної свідомості за типом «позитивна національна ідентичність» (норма) не приховують власної національності. Вони пишаються своєю належністю до української нації, яка має величну історію, аутентичну культуру, традиції, звичаї, мальовничу природу, мелодійну мову та т. ін.

Продовжуючи окреслювати вікову динаміку щодо високого рівня національної свідомості за типом «позитивна національна ідентичність», підкреслимо, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. дещо збільшується кількість досліджуваних, які меншою мірою («швидше згідний, ніж незгідний») погоджуються з твердженням щодо поєднання у них любові до своєї нації з повагою до мови та культури інших націй. На наш погляд, окреслені особливості зумовлено тим, що з віком молоді люди більше зважають на

міжнаціональні та міжкультурні відмінності. Так, емпірично з'ясовано, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. майже на третину збільшується кількість респондентів, які не готові взаємодіяти з представниками будь-яких націй і не зважати на міжнаціональні відмінності.

Середній рівень національної свідомості, що розвивається за типом «позитивна національна ідентичність» констатовано у невеликої кількості юнаків і юнок – від 5,32 % 17-18 рр. до 9,3 % 21-22 рр. Молоді з цим рівнем властиві такі характеристики: ціннісне ставлення до окремих ознак своєї нації (мови, культури, території), що узгоджується з позитивним ставленням до деяких ідентитетів інших націй; повага у ставленні до певних якостей представників своєї нації, що поєднується з толерантним ставленням до окремих рис представників інших націй; надання переваги деяким цінностям і формам життя своєї нації. Водночас молоді люди як із високим, так із середнім рівнем національної свідомості за типом «позитивна національна ідентичність» є гордими за власну належність до української нації. Так, респондент М. К., 17 р. 5 м. зазначила: «Я – українка! Як і мої односельці, я дотримуюся певних українських традицій, що передаються із покоління у покоління». Досліджувана В. Р., 19 р. 7 м. відзначила: «У нашій сім'ї ми намагаємось дотримуватися, принаймні, деяких національних звичаїв; завжди святкуємо Різдво і Великдень. А батько у святкові дні одягає вишиту сорочку».

Порівняно з типом «позитивна національна ідентичність», національну свідомість за різними типами трансформованої національної ідентичності (націонігілізм, національна індиферентність, націоєгоїзм, націоізоляціонізм, національний фанатизм) зафіксовано у невеликої кількості молодих людей із усіх вікових діапазонів. Характеризуючи вікову динаміку за цими показниками, відзначимо, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. майже вдвічі зменшується кількість юнаків і дівчат, які вирізняються трансформованою національною свідомістю, а саме: з 12,92 % до 6,21 % відповідно.

Так, **націонілізм**, який віддзеркалюють превалюючі почуття меншовартості щодо власної національної належності, переваги з боку представників інших націй та сорому і зневаги до представників своєї нації помічено у незначній кількості молоді 19-20 рр. (0,77 % – *середній*) і 20-21 рр. (0,76 % – *високий* рівень). Зокрема досліджувана О. М., 20 р. 3 м. із високим рівнем трансформованої національної свідомості за цим типом відзначила таке: «Те, що я народилася на Україні, а також те, що зазначено в моєму свідоцтві про народження та паспорті про мою національність, для мене нічого не означає. Я не вважаю себе представницею української нації, не дотримуюсь ні українських традицій, ні звичаїв <...>. Я взагалі не переживаю гордості за українську націю. Я не планую власне майбутнє у цій державі та мрію якомога швидше покинути її». Респондент К. С., 19 р. 5 м. із середнім рівнем дотримується такого погляду: «Я – українець. Цим я особливо не пишаюсь, оскільки багато спілкуюся з людьми з інших країн <...> в нашій країні давно забули про духовні цінності й традиції».

Високий рівень трансформованої національної свідомості за типом **національної індиферентності** було зафіксовано у незначній кількості молодих людей з усіх вікових діапазонів – від 4,94 % 17-18 рр. до 1,53 % 20-21 рр. Цей рівень віддзеркалила їх цілковита згода із низкою таких суджень: «у повсякденному спілкуванні національність немає жодного значення»; «мені байдужа моя національна належність»; «я не надаю переваги жодній культурі, зокрема й своїй»; «моя нація не гірша і не краща порівняно з іншими націями»; «усі права на користування природними та соціальними ресурсами на території конкретної нації повинні належати лише цій нації». Зокрема респондент М. К., 17 р. 5 м. висловив свою позицію так: «Буду жити там, де буде комфортніше. А де це буде, в Україні чи деінде, не важливо. Я не вважаю себе чітко належним до української нації».

Середній рівень трансформованої національної свідомості за типом «національна індиферентність» зафіксовано у небагатьох юнаків і юнок із

таких вікових проміжків: 17-18 pp. (2,66 %), 19-20 pp. (0,77 %), 20-21 pp. (1,91 %). Вони меншою мірою («швидше згідний, ніж незгідний», «у чомусь згідний, у чомусь – ні», «швидше не згідний, ніж згідний») погодилися з тим, що їм властиві презентовані вище характеристики. Відзначимо й те, що багато досліджуваних із високим і середнім рівнями трансформованої національної свідомості за типом «національна індиферентність» визначили себе як «людина Всесвіту», «космополіт», «слов'янин» тощо.

У незначній кількості респондентів (2,66 % 17-18 pp.; майже по 1,5 % 18-19 pp. і 19-20 pp.; майже по 0,8 % 20-21 pp. та 21-22 pp.) констатовано *високий* рівень трансформованої національної свідомості за типом «*націоєгоїзм*». Ці юнаки і юнки вважають, що нація, до якої вони себе зараховують, і спосіб життя її представників є найкращими; роздратовуються в умовах близької взаємодії з представниками інших націй; відчують напругу, якщо довкола лунає чужа мова; впевнені, що взаємодії з представниками інших націй часто призводять до неприємностей. Небагатьом молодим людям (по 0,77 % 18-19 pp. і 19-20 pp.) із *середнім* рівнем трансформованої національної свідомості за цим типом певною мірою властиві такі характеристики. Вони впевнені в тому, що їх нація є однією з найкращих і не всі міжнаціональні взаємодії є невдалими; із приємністю спілкуються лише з представниками окремих націй.

Трансформовану національну свідомість за типом «*націоізоляціонізм*» констатовано лише у небагатьох юнаків і юнок, яким виповнилося 19 років. За позицією молоді з *високим* рівнем (1,91 % 20-21 pp.; 0,78 % 21-22 pp.), представники їх нації є більш розвинутими та обдарованими, порівняно з представниками інших націй; їх нація має право вирішувати власні проблеми за рахунок інших націй; міжнаціональні шлюби руйнують нації; справжня дружба можлива лише між людьми однієї національності; культуру своєї нації необхідно оберігати від впливу з боку інших культур. Досліджувані із *середнім* рівнем трансформованої національної свідомості за цим типом (0,77 % 19-

20 рр.; 1,5 % 20-21 рр.) меншою мірою («у чомусь згідний, у чомусь – ні») погоджуються із зазначеними твердженнями.

У невеликої кількості досліджуваних майже з усіх вікових діапазонів, окрім 18-19 рр., виявлено *високий* рівень трансформованої національної свідомості за типом *національного фанатизму* – від 2,66 % 17-18 рр. до 0,78 % 21-22 рр. На їх погляд, «права нації завжди вище прав людини»; «для захисту національних інтересів добрими є усі засоби»; «збереження чистоти нації є суворою необхідністю»; «на своїй національній території потрібно обмежити права представників інших націй». *Середній* рівень трансформованої національної свідомості за цим типом, що вирізняється частковою згодою з презентованими твердженнями, виявлено лише в 0,77 % осіб 19-20 рр.

Поєднання двох типів національної свідомості (а саме національної свідомості за типом «позитивна національна ідентичність» із трансформованим типом національної свідомості – націоєгоїзм, національна індиферентність чи націоізоляціонізм), тобто їх однакові кількісні показники, зафіксовано у невеликої кількості респондентів із усіх вікових діапазонів. Щодо вікової динаміки виявленого поєднання встановлено, що від 17-18 рр. (4,94 %) до 21-22 рр. (1,94 %) дещо зменшується кількість юнаків і юнок із високим та несуттєво збільшується із середнім – від 0 % 17-18 рр. до 2,71 % 21-22 рр. Якісна характеристика таких поєднань є об'єднанням презентованих вище описів відповідних типів ідентичності. Кількісна обробка результатів цієї методики здійснювалася спільно з аспіранткою Д. В. Піонтковською.

Відзначимо, що статистично значущих відмінностей за досліджуваними показниками (національна свідомість за типами національної ідентичності) чи їх поєднаннями між різновіковими групами респондентів, які перевірялися за критерієм ϕ^* -кутове перетворення Фішера [312], не зафіксовано.

Отже, результати експериментального вивчення вікової динаміки національної свідомості особистості юнацького віку за типами її національної ідентичності дозволили резюмувати таке. Загалом встановлено, що вікова

динаміка тенденцій трансформації національної свідомості в юності є позитивною. А саме від 17-18 рр. до 21-22 рр. дещо збільшується кількість юнаків і юнок із національною свідомістю за типом «позитивна національна ідентичність». У них сформовано позитивний образ своєї нації та позитивне ставлення до неї, що оптимально узгоджуються з їх толерантним ставленням до інших націй. Окрім цього, вони надають перевагу цінностям своєї нації. Одночасно констатовано, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. дещо зменшується кількість досліджуваних із трансформованою національною свідомістю за різними типами національної ідентичності. Цій, значно меншій частині молоді притаманні такі характеристики: неактуальність національності, цінностей і ознак своєї нації; невизначеність національної належності; надання переваги не нації, а іншим соціальним групам; схильність до дискримінації національних меншин чи до самоприниження перед представниками інших націй.

Виявлені особливості вікової динаміки розвитку національного простору особистості юнацького віку як представника нації засвідчують домінування позитивних тенденцій у цьому процесі. Натомість зафіксовані трансформації національної свідомості у юнацтва вимагають застосування низки відповідних методик задля їх подолання у межах психологічного супроводу цього процесу.

4. 3. Психологічні закономірності генези структурних компонентів національної самосвідомості особистості періоду юності

Вивчення національного простору особистості як представника нації, результати якого розкриті у попередньому підрозділі дисертації, є важливим аспектом дослідження процесу розвитку національної самосвідомості в юності, що розкриває його «зовнішнє» наповнення. Однак, як було постульовано у другому розділі дисертації, у розвитку самосвідомості особистості значущим є

співвідношення зовнішнього і внутрішнього. Так, в юності, з дорослішанням особистості зростає внутрішня детермінованість розвитку її самосвідомості, що певною мірою стосується й такого її виду, як національна. Тому глибокого дослідження вимагав й інший аспект досліджуваної нами проблеми, який би висвітлив «внутрішнє» наповнення національної самосвідомості юнацтва. Розв'язання цього нагального дослідницького завдання передбачало визначення основних емпіричних показників структурних компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Теоретичне вивчення генези національної самосвідомості особистості дозволило стверджувати, що, порівняно з попередніми віковими періодами, в юності всі компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, регулятивний), їх форми та ядро (національне «Я») цього складного психічного феномена вирізняються особливими, якісно новими властивостями. Відтак, на другому етапі констатувального експерименту (2012-2013 рр.) виявлялися психологічні особливості генези та встановлювалися й обґрунтовувалися основні закономірності розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

Згідно з окресленими методологічним і методичним ракурсами вивчення розвитку національної самосвідомості юнаків та юнок, цей етап розпочався з визначення психологічної специфіки її **когнітивного компонента** за допомогою методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева) [371] й методики вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні, в адапт. В. М. Павленко) [96]. За результатами цих методик було встановлено, що в юності важливими психологічними засобами пізнання свого національного «Я» є: сприймання особистістю власної національної належності, глибокий національно-психологічний самоаналіз та усвідомлене національне самовизначення.

Задля унаочнення кількісні показники генези когнітивного компонента національної самосвідомості юнацтва подано у табл. 4. 4.

Таблиця 4. 4

**Кількісні показники (%) генези когнітивного компонента
національної самосвідомості особистості в юності n=1303**

Конструкти	Рівні	Вікові групи респондентів				
		17-18 pp., n=263	18-19 pp., n=261	19-20 pp., n=259	20-21 pp., n=262	21-22 pp., n=258
Сприймання власної національної належності	високий	63,12	75,48	70,27	80,16	76,74
	середній	22,05	14,18	20,85	14,12	16,67
	низький	11,03	10,34	8,85	5,72	6,59
Національно-психологічний самоаналіз	високий	48,28	48,66	49,03	56,87	56,59
	середній	45,25	49,42	49,03	37,4	39,15
	низький	6,47	1,92	1,94	5,73	4,26
Національне самовизначення	високий	54,75	64,75	50,96	51,15	63,18
	середній	38,78	35,25	45,95	45,04	34,88
	низький	6,47	–	3,09	3,81	1,94

З табл. 4. 4 видно, що *високий* рівень *сприймання власної національної належності* встановлено у багатьох юнаків і дівчат (від 63,12 % 17-18 pp. до 80,16 % 20-21 pp. і 76,74 % 21-22 pp.). Їх найвиразніше характеризує низький ступінь згоди («абсолютно незгідний» і «частково незгідний») із низкою таких тверджень модифікованої методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева): «Незважаючи на те, що довкола мене живе стільки різних націй, я завжди чітко усвідомлюю власне національне походження», «Коли оточуючі говорять про культуру і традиції своєї нації, я відчуваю деякий дискомфорт, оскільки сам не можу точно визначити, до якої нації себе віднести», «Я не впевнений, що є представником тієї нації, до якої мене зараховують оточуючі». Підкреслимо, що з віком на високому рівні спостерігається зменшення цього ступеня згоди юнацтва з презентованими твердженнями. Це одночасно засвідчує збільшення ступеня чіткості самоусвідомлення ними себе як представника нації, а також ступеня повноти знань про власне національне походження, а точніше,

культурні та психологічні особливості представників своєї нації. На наш погляд, виявлені особливості вікової динаміки високого рівня сприймання власної національної належності пояснюються вдосконаленням процесу сприймання юнацтва з дорослішанням і повнотою знань про свою націю та якості її представників. Відзначимо, що статистична значущість відмінностей між кількісними показниками, які презентовані в табл. 4.4, визначалася за критерієм F^* -кутове перетворення Фішера [312] (результати подані у додатку П). Значення F^* для $p \leq 0,01$ позначені *; для $p \leq 0,05$ – **. Так, на високому рівні було зафіксовано ряд відмінностей у вікових діапазонах – 17-18 рр. і 18-19 рр. (3,09*); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,334); 19-20 рр. і 20-21 рр. (2,625*); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,969).

Середній рівень сприймання власної національної належності, що виявляється у відповідному ступені чіткості усвідомлення особистістю себе як представника нації, й такій же повноті знань про власне національне походження, культурні та психологічні особливості представників своєї нації, зафіксовано у небагатьох молодих людей. А саме – у 22,05 % 17-18 рр.; 14,18 % 18-19 рр.; 20,85 % 19-20 рр.; 14,12 % 20-21 рр.; 16,67 % 21-22 рр. Як бачимо, на цьому рівні спостерігається зменшення кількісних показників до 21-22 рр., що має коливальний характер. Це підтверджується встановленими статистичними відмінностями: 17-18 рр. і 18-19 рр. (2,358*); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,984**); 19-20 рр. і 20-21 рр. (2,02*); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,821). Респонденти з цим рівнем певною мірою («у чомусь згідний, у чомусь – ні») погоджуються з тим, що вони більш-менш чітко усвідомлюють своє національне походження і визначають національну належність в умовах багатонаціонального простору. Думаємо, що це зумовлено неповним обсягом їх знань про культурні та психологічні риси представників своєї нації.

Натомість кількісні показники *низького* рівня сприймання особистістю періоду юності власної національної належності є найменшими (11,03 % 17-18 рр.; 10,34 % 18-19 рр.; 8,85 % 19-20 рр.; 5,72 % 20-21 рр.; 6,59 % 21-22 рр.).

Як і на середньому, на цьому рівні також виявлено тенденцію до зменшення кількісних показників (відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,568); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,536); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,415); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,433)). Юнацтво з низьким рівнем більшою мірою («швидше згідний, ніж незгідний» або «згідний») виявило згоду щодо меншої чіткості в усвідомленні ними свого національного походження і національної належності в умовах національних взаємодій, адже їх знання про свою націю є фрагментарними.

За шкалою *«національно-психологічний самоаналіз»* констатовано збільшення кількісних показників *високого* (від 48,28 % 17-18 рр. до 56,87 % 20-21 рр. і 56,59 % 21-22 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,092); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,068); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,803**); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,068)) та зменшення *середнього* (від 49,42 % 18-19 рр. до 37,4 % 20-21 рр. і 39,15 % 21-22 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,961); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,091); 19-20 рр. і 20-21 рр. (2,682*); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,399)). *Низький* рівень національно-психологічного самоаналізу зафіксовано у найменшій кількості респондентів (від 1,92 % 18-19 рр. до 6,47 % 17-18 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (2,735*); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0); 19-20 рр. і 20-21 рр. (2,34*); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,73)). Одержані результати дозволяють резюмувати таке: національно-психологічний самоаналіз юнацтва з віком стає глибшим. Із дорослішанням молодь витрачає більше часу на самостійне одержання знань про свою націю (з мережі Інтернет, ЗМІ, друкованих джерел тощо), що сприяє поглибленню розуміння ними своєї національної належності. Ці досліджувані багато рефлексують щодо ролі їх національної належності у подальшому житті. Також юнаки і юнки добре розуміють значення власної національної належності, що водночас визначає їх ставлення до представників своєї та інших націй. Окрім цього, вони усвідомлюють важливість їх активної участі у взаємодіях із іншими представниками своєї нації з метою отримання глибоких знань про свою національну належність. Підкреслимо, що, з одного боку, в юності особистість ідентифікує себе зі значущим представником своєї

нації, оперуючи знаннями про себе у внутрішній системі «Я-інший»; з іншого – ускладнення національно-психологічного самоаналізу інтенсифікує, поглиблює процес конструювання національного «Я», стимулюючи її національне самовизначення. Водночас, завдяки зростаючій здатності особистості цього періоду до співвіднесення знань про себе як суб'єкта нації у системі «Я-реальне – Я-ідеальне», національне самовизначення поступово набуває більшої значущості в розвитку когнітивного компонента національної самосвідомості.

За шкалою *«національне самовизначення»* високий рівень встановлено у майже половини молоді – від 50,96 % 19-20 рр. до 64,75 % 18-19 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (2,335*); 18-19 рр. і 19-20 рр. (3,192*); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,023); 20-21 рр. і 21-22 рр. (2,793*). Респонденти з цим рівнем надавали багато часу як самостійному здобуванню знань про свою націю (її історію, культуру, цінності, традиції та т. ін.), так і у взаємодіях із іншими представниками своєї нації. Також вони неодноразово замислювалися про власну національну належність, усвідомивши її значущість для себе, і про власне ставлення до представників своєї та інших націй. Юнацтво сповнюють позитивні та сильні почуття щодо своєї національної належності, гордість за свою націю, досягнення її представників тощо. Водночас зафіксовані на цьому рівні найбільші кількісні показники у вікових діапазонах 18-19 рр. і 21-22 рр., на наш погляд, пов'язані з тим, що з 18 річного віку суспільство визнає дорослість особистості, юридично надаючи їй громадянські права; а у діапазоні 21-22 рр. молодь більше розмірковує про значення і роль своєї національності у майбутньому самостійному житті.

Середній рівень за показником «національне самовизначення» мають дещо менше половини досліджуваних – від 34,88 % 21-22 рр. до 45,95 % 19-20 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,858); 18-19 рр. і 19-20 рр. (2,497*); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,205); 20-21 рр. і 21-22 рр. (2,36*). Порівняно з високим, юнаки і юнки з цим рівнем витратили менше часу для того, щоб одержати глибокі знання про історію, культуру, звичаї і традиції своєї нації. Для

одержання окреслених знань вони не так часто взаємодіяли з іншими представниками своєї нації. Ці молоді люди нечасто рефлексували щодо значення власної національної належності, а також щодо їх ставлення до представників своєї й інших націй. У ряді випадків вони переживали сильні, позитивні почуття, що пов'язані з їх національною належністю, а також пишалися своєю нацією, досягненнями її представників тощо.

Низький рівень за шкалою «національне самовизначення» виявлено у незначній кількості досліджуваних: 6,47 % осіб 17-18 рр.; 3,09 % 19-20 рр.; 3,81 % 20-21 рр.; 1,94 % 21-22 рр.; відмінності – 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,434); 20-21 рр. і 21-22 рр. (1,311). Відзначимо і те, що відсутність респондентів 18-19 рр. з низьким рівнем зумовлено визнанням їх зрілості з боку суспільства, зокрема й як представника нації, та потребою у глибокій рефлексії щодо цього.

Зазначимо, що кількісна обробка результатів методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева) та методики вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні, адапт. В. М. Павленко) проводилася разом із аспіранткою Д. В. Піонтковською.

Резюмуючи результати вивчення особливостей становлення когнітивного компонента національної самосвідомості, підкреслимо, що в юності інтенсифікується емоційно-смісловий процес національного самовизначення особистості, сприяючи глибшому осмисленню нею свого національного «Я». Наголосимо, що вікова динаміка генези конструктів цього компонента має чіткий коливальний характер. Так, найбільшу інтенсивність коливань виявлено щодо сприймання власної національної належності при переході молоді від кожного попереднього до наступного вікового діапазону, національно-психологічного самоаналізу – від 19-20 рр. до 20-21 рр. і національного самовизначення – майже від кожного попереднього до наступного вікового проміжку, окрім від 19-20 рр. до 20-21 рр. Національне самовизначення юнацтва актуалізується у загальному процесі його суспільного та життєвого самовизначення. Вивчення цього компонента презентує процес його розвитку,

зокрема широке засвоєння багатьма юнаками і юнками знань про свою націю, що розширює «когнітивне поле» в розвитку національного «Я» особистості. Важливими умовами його розвитку визначено здобування особистістю знань про свою націю (історію, культуру і т. ін.), її активна участь у культурному житті, взаємодії з іншими представниками нації. Натомість емпірично виявлені в цей період складні трансформації в розвитку сприймання особистістю своєї національної належності, її національно-психологічного самоаналізу і національного самовизначення засвідчують їх інтенсивні коливання у цьому процесі як конструктів когнітивного компонента національної самосвідомості, сприяючи зростанню інтегрованості останньої.

Як констатовалося вище, в юності становлення когнітивного компонента національної самосвідомості тісно пов'язано з розвитком емоційно-почуттєвої сфери особистості цього періоду. Адже почуття та переважаючі переживання юнаків і юнок щодо своєї національної належності зумовлюють значний вплив на процес їх національного самоусвідомлення загалом і національного самовизначення зокрема, а отже, і на національне «Я». Емпіричне дослідження особливостей генези **емоційно-ціннісного компонента** національної самосвідомості особистості в юності стало важливою складовою другого етапу констатувального експерименту. Нагадаємо, що розвиток цього компонента у юнацтва пов'язаний із його здатністю до самооцінювання та самоствавлення, як постульовано у третьому розділі дисертації. За результатами застосування методики вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні) [96], «Діагностичний тест ставлень» (ДТС, авт. Г. У. Солдатова) [324] і методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева) [371] постульовано, що в юності важливими психологічними засобами емоційно-ціннісного ставлення особистості до свого національного «Я» є її переживання власної національної належності, оцінювання себе як представника нації та ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації. Відзначимо, що статистична значущість відмінностей між

кількісними показниками конструктів емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості юнацтва визначалася за критерієм ϕ^* -кутове перетворення Фішера [312]; результати презентовані у додатку П. Далі значення ϕ^* для $p \leq 0,01$ позначені *; для $p \leq 0,05$ – **.

Встановлення психологічних особливостей генези емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості особистості юнацького віку було розпочато з вивчення такого його конструкту, як *її переживання власної національної належності*. Для цього використовувалися результати застосування методики вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні) [96], а саме: обчислення кількісних показників додаткової шкали, до якої належать такі твердження 6; 11; 14; 18; 20. Так, щодо *високого* рівня зафіксовано найбільші та несуттєво відмінні кількісні дані, а саме: 74,14 % 17-18 рр.; 79,69 % 18-19 рр.; 77,22 % 19-20 рр.; 74,43 % 20-21 рр.; 71,71 % 21-22 рр. Окреслюючи вікову динаміку на цьому рівні, підкреслимо, що від 17-18 рр. до 18-19 рр. кількісні показники дещо збільшуються; натомість від 18-19 рр. і до 21-22 рр. вони поступово і несуттєво зменшуються. Їх незначущість підтверджено статистично, а саме: 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,522); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,696); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,742); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,695). Молодь із високим рівнем вирізняють сильні позитивні почуття щодо власного націокультурного походження і національної належності, сильна прихильність до своєї нації та почуття національної гордості.

Водночас щодо *середнього* рівня за показником «переживання національної належності» помічено незначне зменшення кількості респондентів від 22,43 % 17-18 рр. до 18,39 % 18-19 рр. і 18,15 % 19-20 рр.; та знову збільшення до 23,66 % 20-21 рр.; і 24,03 % 21-22 рр. Відзначимо, що встановлені зміни не виявилися статистично значущими, зокрема: 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,133); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,091); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,575); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,08). Інакше кажучи, з дорослішанням емоційно-сміслові переживання молоді щодо свого національного (чи культурного) походження

та національної належності спочатку до 19-20 рр. стають менш позитивно забарвленими; а згодом – знову більш позитивно забарвленими. Вважаємо, що це пов'язано з її неповним обсягом знань про свою націю.

Кількість респондентів із *низьким* рівнем, які найменшою мірою погоджуються з тим, що їх переживання щодо власного національного (чи культурного) походження й своєї національної належності позитивні, є невеликою (3,43 % 17-18 рр.; 1,92 % 18-19 рр.; 4,63 % 19-20 рр.; 1,91 % 20-21 рр.; 4,26 % 21-22 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,076); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,767**); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,769**); 20-21 рр. і 21-22 рр. (1,608)). Думаємо, що це пов'язано з їх фрагментарними знаннями про свою націю.

Отже, майже три чверті юнаків і юнок вирізняються сильними позитивними почуттями щодо власного національного (чи культурного) походження й своєї національної належності, сильною прихильністю до своєї нації та почуттям національної гордості. Натомість у четвертій частині респондентів ці почуття є не такими сильними. Тому пильного погляду вимагає питання про чинники середнього та особливо низького рівня сприймання респондентами своєї національної належності. Відповідь на це важливе запитання презентовано у цьому та наступному підрозділах дисертації.

Вивчення психологічних особливостей *оцінювання особистістю себе як представника нації (національної самооцінки)*, що є важливим конструктом емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості в юнацькому віці, здійснювалося із застосуванням методики «Діагностичний тест ставлень» (ДТС, авт. Г. У. Солдатова) [324]. Так, національна самооцінка особистості є свідченням значущості, яку вона надає собі як представнику нації та власним національно-психологічним якостям, вчинкам. В юності національна самооцінка забезпечує регулятивну функцію у національних взаємодіях. Основними проявами національної самооцінки особистості є такі: рівень її національної самоповаги і ступінь вдоволення своєю національною

належністю. Одержані кількісні показники вікової динаміки національної самооцінки юнацтва презентовано у табл. 4. 5.

Таблиця 4. 5

Кількісні показники (%) рівнів національної самооцінки

особистості в юності

n=1303

Вік і кількість респондентів	Рівні самооцінки					ВСЬОГО
	неадекватно завищена	адекватна з тенденцією до завищення	невизначена	занижена	неадекватно занижена	
17-18 рр., n=263	4,94	84,79	10,27	—	—	100
18-19 рр., n=261	6,9	85,05	8,05	—	—	100
19-20 рр., n=259	5,79	81,85	12,36	—	—	100
20-21 рр., n=262	6,87	82,06	11,07	—	—	100
21-22 рр., n=258	5,43	85,66	8,91	—	—	100

З табл. 4. 5 видно, що більша частина юнаків і дівчат із усіх вікових діапазонів (від найменшого показника 81,85 % 19-20 рр. до найбільшого показника 85,66 % 21-22 рр.) характеризуються *адекватною національною самооцінкою з тенденцією до завищення*, яка водночас засвідчує їх високу національну самоповагу і вдовolenість власною національною належністю. Зазначимо, що статистично значущих відмінностей у віковій динаміці цього рівня національної самооцінки не зафіксовано (17-18 рр. і 18-19 рр. (0,092); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,981); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,057); 20-21 рр. і 21-22 рр. (1,117)). Оцінюючи себе як представника української нації та її ідеального представника, ці молоді люди дали високі оцінки низці позитивних (дипломатичний, комунікабельний, гордий, дотепний, обережний, наполегливий, акуратний, економний) і одночасно досить низькі ряду негативних (нав'язливий, безхарактерний, зарозумілий, схибний, боягузливий,

лицемірний, агресивний, жадібний) якостей. Особистість періоду юності, що має адекватну, з тенденцією до завищення, національну самооцінку вирізняють сильні позитивні почуття щодо власної належності до української нації з її «славною історією», «співучою мовою», «мальовничою природою», «аутентичною культурою, звичаями і традиціями». Респондентів із цим рівнем самооцінки характеризує й високий ступінь вдовolenня своєю національною належністю та почуття національної самоповаги. Вони наголосили на переживанні почуття щастя щодо своєї національної належності: «Я щасливий (щаслива), що народився українцем!».

Неадекватно завищену національну самооцінку виявлено у незначній кількості досліджуваних із усіх вікових діапазонів (від найменшого показника 4,94 % у 17-18 рр. до найбільшого показника 6,9 % у 18-19 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,984); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,524); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,525); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,718)). Відзначимо, що особистість періоду юності з такою самооцінкою вирізняють високі оцінки більшості позитивних (дипломатичний, активний, економний, темпераментний, гордий, дотепний, спритний, обережний, комунікабельний, наполегливий, акуратний) і низькі оцінки значної кількості негативних (нав'язливий, безхарактерний, впертий, зарозумілий, єхидний, хитрий, боягузливий, лицемірний, агресивний, жадібний, запальний) якостей як у реальній модальності свого національного «Я», так і в образі ідеального представника своєї нації. Дані щодо неадекватно завищеної національної самооцінки підтверджуються й у результатах, які було одержано за допомогою модифікованої методики «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) і розкривалися нами у підрозділі 4. 2. А саме, підтвердженням є кількісні показники вікової динаміки трансформацій національної свідомості юнацтва за таким типом національної ідентичності, як національний фанатизм. Нагадаємо, що у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях особистість із цим типом національної свідомості керується низкою таких переконань: «права нації завжди вище прав людини»;

«для захисту національних інтересів добрими є всі засоби»; «збереження чистоти нації є суворою необхідністю»; «на своїй національній території потрібно обмежити права представників інших націй».

Лише у майже десятій частини юнацтва (від найменшого, 8,05 % 18-19 рр. до найбільшого показника 12,36 % 19-20 рр.; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,904); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,665*); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,468); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,832)) національна самооцінка є *невизначеною*. Її свідченням виступає поєднання високих (або низьких) оцінок рис у характеристиці себе як представника нації з відповідно низькими (чи високими) оцінками цих якостей в ідеального представника нації. Відзначимо, що заниженої та неадекватно заниженої самооцінки у молоді не встановлено. На нашу думку, це пов'язано з її почуттям національної гордості.

Отже, загалом багато юнаків і дівчат вирізняються адекватною, з тенденцією до завищення національною самооцінкою, що виявляється у високому ступені їх вдоволення власною національною належністю та національній самоповазі. Водночас на особливу увагу заслуговує група респондентів із завищеною і невизначеною самооцінкою, на що ми зважатимемо на етапі формувального експерименту.

З метою вивчення такого важливого аспекту становлення емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості, як ***ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації***, використовувалася методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева) [371]. Кількісні показники, які було одержано за допомогою цієї методики, розміщено на рис. 4. 1.

З рис. 4. 1 видно, що *високим* рівнем ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації вирізняється багато респондентів, а саме: 86,31 % віком від 17 р. до 18 р.; 91,57 % від 18 р. до 19 р.; 88,42 % від 19 р. до 20 р.; 90,07 % від 20 р. до 21 р.; 90,31 % від 21 р. до 22 р.

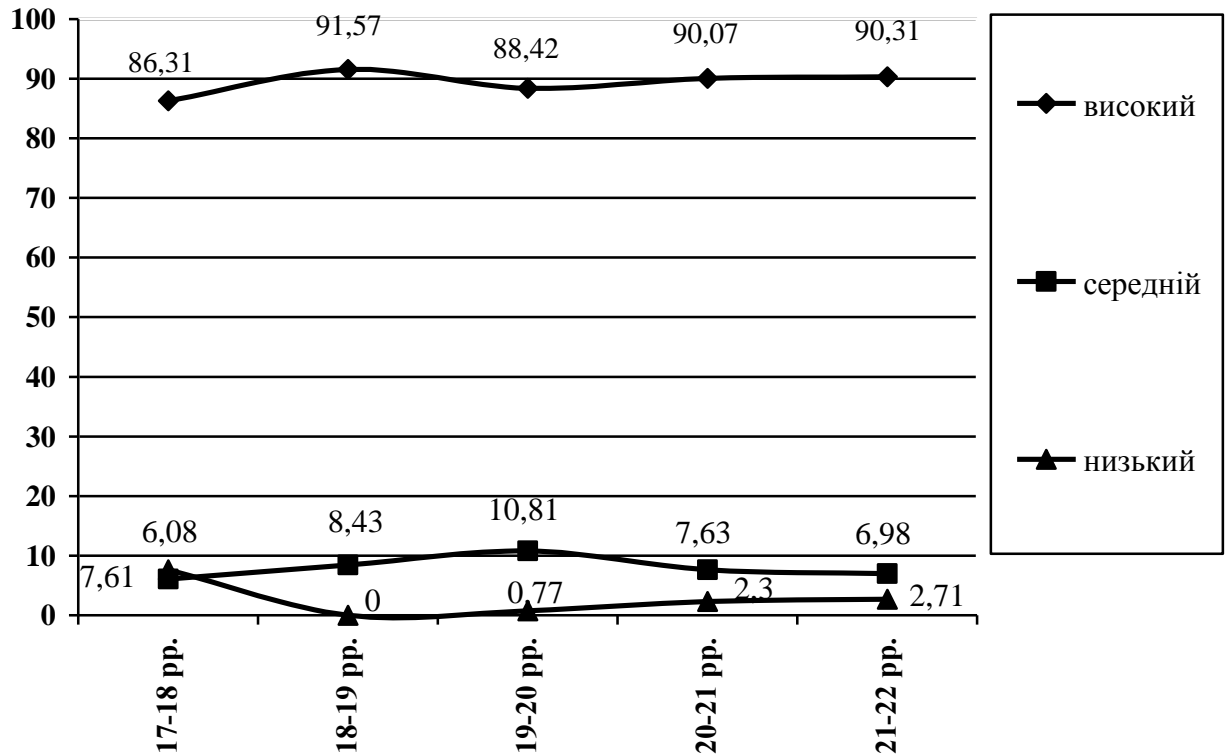

Рис. 4. 1. Графік кількісних показників (%) ціннісного ставлення особистості періоду юності до себе як суб'єкта нації

Відзначимо, що встановлені кількісні показники статистично суттєво не відрізняються між собою (17-18 pp. і 18-19 pp. (1,946*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (1,209); 19-20 pp. і 20-21 pp. (0,616); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,08)). Водночас зафіксоване збільшення даних до 21-22 pp. на високому рівні засвідчує стабілізацію цього типу самоставлення особистості в юності, й вироблення у неї досить стійких ціннісно-сміслових переконань щодо себе як суб'єкта конкретної нації, тобто стійкої та усвідомленої особистої позиції, що реалізується у національних взаємодіях. Респонденти з цим рівнем повною мірою або частково погоджуються з твердженнями, що за кордоном їм було б приємно відчувати себе представником саме своєї нації та, якщо б у них з'явилася можливість обрати національність, то вони обрали б таку ж саму. Окрім цього, вони повністю чи частково не погодилися з такими думками: «Мені неприємно зайвий раз згадувати про свою національність» і «Я не

люблю, коли мене зайвий раз запитують про мою національність, у подібних випадках намагаюся обережно змінити тему розмови».

Середній рівень ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації констатовано у невеликої кількості юнаків і юнок 6,08 % 17-18 рр.; 8,43 % 18-19 рр.; 10,81 % 19-20 рр.; 7,63 % 20-21 рр.; 6,98 % 21-22 рр. (відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,019); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,935); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,267); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,262)). У юнацтва з цим рівнем ще триває як становлення цього типу самоствавлення особистості, так і вироблення стійких переконань (особистої позиції) щодо себе як суб'єкта конкретної нації. Вони виявили часткову згоду або часткову незгоду з думками про те, що їм було б приємно відчувати себе представником саме своєї нації за кордоном і, якщо б у них з'явилася нагода обрати собі національність, то вони знову вибрали б таку ж саму. Окрім цього, молоді люди висловили часткову згоду чи незгоду з твердженнями про те, що їм неприємно зайвий раз згадувати про свою національність і не подобається, якщо про це запитують інші люди, тому в подібних випадках вони намагаються обережно змінити тему розмови.

Низький рівень ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації виявлено у найменшої та незначної кількості досліджуваних із окремих вікових діапазонів: 7,61 % 17-18 рр.; 0,77 % 19-20 рр.; 2,3 % 20-21 рр.; 2,71 % 21-22 рр. (відмінності – 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,427); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,296)). Наявність низького рівня засвідчує несформованість у молоді цього типу самоствавлення та стійких переконань, які стосуються їх як суб'єктів нації. Юнаки і юнки з цим рівнем висловили цілковиту або часткову незгоду з тим, що за кордоном їм було б приємно відчувати представником своєї нації та, якщо б у них з'явилася можливість обрати національність, то вони обрали б таку ж саму. Вони повністю чи частково погодилися з такими твердженнями: «Мені неприємно зайвий раз згадувати про свою національність», «Я не люблю, коли мене зайвий раз запитують про мою національність, у подібних випадках намагаюся обережно змінити тему розмови».

Підкреслимо й те, що кількісні показники середнього, які були обчислені за всіма кількісними даними першої шкали (ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації) є досить великими (більшими від 16) та майже однаковими для кожного вікового проміжку: 16,02 – 17-18 рр.; 16,17 – 18-19 рр.; 16,28 – 19-20 рр.; 16,03 – 20-21 рр.; 16,46 – 21-22 рр. Статистично значущих відмінностей між цими значеннями, які визначалися за допомогою t-критерію Ст'юдента [312], не зафіксовано. Отже, кожне значення середнього належить до даних позитивного полюса цієї шкали, підтверджуючи високий рівень ціннісного ставлення багатьох респондентів до себе як суб'єкта нації.

Загалом у більшості юнаків і юнок констатовано високий рівень ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації. Проявами цього рівня є стійкі переконання особистості щодо себе як суб'єкта конкретної нації, що інтегруються у стійку усвідомлену особистісну позицію, яку вона реалізує у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях. Із віком ціннісне ставлення юнака до себе як суб'єкта нації стабілізується. Однак на увагу заслуговують чинники середнього і низького рівнів цього ставлення.

Отже, розвиток конструктів (переживання своєї національної належності, оцінювання себе як представника нації, ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації) емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості юнацтва, вирізняється помірними коливаннями, актуалізуючи тим самим глибокі внутрішні трансформації останньої.

Не менш важливою частиною другого етапу констатувального експерименту виступало емпіричне вивчення психологічних особливостей *регулятивного компонента* національної самосвідомості особистості в юності. За результатами застосування методики «Етнічна аффіліація» (авт. Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) [324] і методики авт. В. В. Антоненко [289, с. 94-102] було визначено, що основними психологічними засобами конструювання юнацтвом регулятивного компонента свого національного «Я» є: національна аффіліація, національне самоствердження і національна самореалізація.

Процес становлення системи ціннісних орієнтацій, які пов'язані зі спрямованістю на групу чи на особистість, набуває особливої актуальності в юнацькому віці. Це зумовлено потребою юнаків і дівчат розв'язати завдання, які стосуються їх входження до різних соціальних груп і спільностей, зокрема й національної. Адже з досягненням повноліття особистість одержує право знайти власне місце у просторі суспільства і повинна виконувати встановлені суспільні норми та обов'язки [424].

Водночас в юності результатом ідентифікаційних процесів, які пов'язані із суспільними цінностями, стає не лише забезпечення нормальної життєдіяльності особистості у суспільстві та привласнення низки суспільних норм і правил, а й конструювання особистого світогляду, власної життєвої позиції та індивідуальної системи цінностей. Гостра потреба юнацтва зберегти свою індивідуальність, власне «Я» та особисто відповідати за себе, власні вчинки призводить до індивідуалізації засвоєних норм поведінки, цінностей [232; 234]. Спрямованість на групу, спільність (зокрема й націю) або на особистість призводить до закріплення у системі цінностей особистості періоду юності відповідних тенденцій – національних аффіліативних чи анти-націоаффіліативних або ж до їх урівноваженості.

Нагадаємо, що національна аффіліація – це прагнення особистості належати до конкретної нації, а точніше, прагнення до психологічної єдності з представниками цієї нації. Це прагнення зумовлено потребою особистості у соціальному захисті, стабільності, що може забезпечити належність до конкретної нації. Натомість національна належність є одним із важливих засобів зорієнтованості й досягнення людиною соціальних цілей у складному багатонаціональному сучасному світі. Рівень націоаффіліативних чи анти-націоаффіліативних мотивів віддзеркалює ступінь схильності особистості до дотримання установлених національних норм і правил; ступінь підпорядкованості особистих інтересів національним [324].

Із метою вивчення особливостей національної аффіліації особистості періоду юності було використано методику «Етнічна аффіліація» (авт. Г. У. Солдатова і С. В. Рижова) [324].

Для унаочнення узагальнені кількісні показники вікової динаміки превалюючих прагнень молоді (націоаффіліативних, анти-націоаффіліативних чи їх урівноваженості) презентовано на рис. 4. 2.

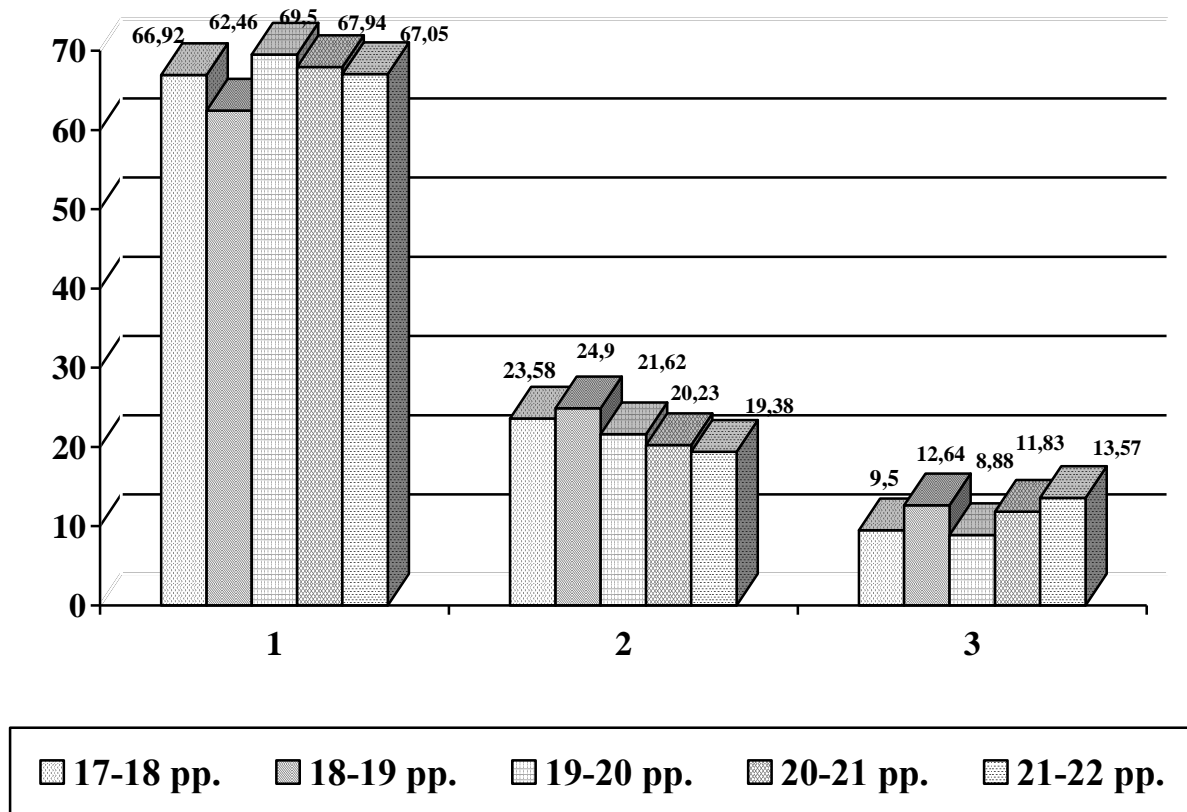

Рис. 4. 2. Гістограма кількісних показників (%) національної аффіліації особистості в юності

Умовні позначення: 1 – домінування націоаффіліативних тенденцій; 2 – переважання тенденцій спрямованості на особистість; 3 – урівноваженість тенденцій спрямованості на націю та окрему особистість.

Підкреслимо, що відмінності між одержаними кількісними показниками встановлювалися за критерієм ϕ^* -кутове перетворення Фішера [312]; натомість нижче значення ϕ^* для $p \leq 0,01$ позначені *; для $p \leq 0,05$ – **.

Як видно з рис. 4. 2, у більшій частині респондентів (від 62,46 % до 69,5 %; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,064); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,687**); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,388); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,194)) превалюють **націоаффіліативні тенденції**, що засвідчує *високий* рівень цього конструкту регулятивного компонента національної самосвідомості. Юнацтво з цим рівнем вважає, що сучасній людині потрібно підтримувати національні традиції, спосіб життя своєї нації; дотримуватися націокультурних норм і правил; почувати себе частиною нації та завжди пам'ятати про власну національність.

Середній рівень, який зафіксовано у найменшій частині юнаків і юнок (від 8,88 % до 13,57 %; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,133); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,368); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,084); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,616)), відбиває **урівноваженість націоаффіліативних і анти-націоаффіліативних тенденцій**. На їх погляд, важливо підтримувати спосіб життя нації, пам'ятати про власну національність, у своїй поведінці варто зважати на особисті інтереси, окрема людина не може нести відповідальність за справи усієї нації.

У дещо більшій частині юнацтва (від 19,38 % до 24,9 %; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,343); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,889); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,399); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,228)) переважає **спрямованість на особистість**, що є свідченням *низького* рівня. На його думку, у вчинках важливіше керуватися не груповими, а особистими інтересами; потрібно «жити власним розумом», без огляду на норми і правила нації; низка національних звичаїв і традицій є застарілими, а отже, непотрібними сучасній людині.

Відзначимо, що загальні кількісні показники націоаффіліативних, анти-націоаффіліативних тенденцій чи їх урівноваженості в усіх вікових діапазонах відрізняються несуттєво. Більш значні відмінності було встановлено за показниками рівнів аффіліативних тенденцій у юнацтва (див. табл. 4. 6).

З табл. 4. 6 видно, що від 17 р. до 22 р. майже вдвічі збільшується кількість молоді з високим і одночасно дещо зменшується із середнім рівнем національної аффіліації.

Таблиця 4. 6

Кількісні показники (%) національної аффіліації особистості в юності
n=1303

Вік і кількість респондентів	Показники та рівні								
	Національна аффіліація			Спрямованість на особистість			Урівноваженість спрямованості на націю, особистість		
	високий	середній	низький	високий	середній	низький	високий	середній	низький
17-18 pp., n=263	7,6	57,04	2,28	2,28	19,02	2,28	-	2,28	7,22
18-19 pp., n=261	8,43	48,28	5,75	6,51	15,71	2,68	-	9,19	3,45
19-20 pp., n=259	16,99	49,42	3,09	3,09	15,44	3,09	-	6,56	2,32
20-21 pp., n=262	14,5	51,53	1,91	4,58	14,5	1,15	-	9,16	2,67
21-22 pp., n=258	14,34	49,22	3,49	1,55	13,57	4,26	-	10,08	3,49

Натомість значно зменшується кількість досліджуваних із високим (майже вдвічі) і середнім (майже в 1,5 рази) рівнями спрямованості на особистість, а також із низьким рівнем урівноваженості спрямованості на націю та особистість (майже вдвічі). Ці вікові тенденції, на наш погляд, пов'язані з інтенсифікацією національних ідентифікаційних процесів і глибшим усвідомленням особистістю, яка з віком набуває більшої зрілості, себе як суб'єкта нації, носія її цінностей. Водночас встановлено, що до 22 р. частина юнацтва з середнім рівнем урівноваженості спрямованості на націю та особистість збільшується майже в п'ять разів. Вважаємо, що виявлену динаміку зумовлено зростанням у молоді із віком урівноваженості між глибшим усвідомленням себе як суб'єкта нації і збільшенням її самостійності.

Отже, загалом емпірично констатовано превалювання національних аффіліативних тенденцій у багатьох юнаків і юнок. Водночас привертають увагу одержані результати щодо переважання у майже половини з них середнього рівня цих тенденцій. Ці результати підтвердили, що у мотиваційній сфері юнацтва співіснує спрямованість на націю і спрямованість на

особистість, що зумовлює відповідний вплив на прийняття ними рішень у різних життєвих ситуаціях. Водночас, окреслюючи вікову динаміку цього конструкту регулятивного компонента національної самосвідомості загалом, підкреслимо, що національна аффіліація юнацтва вирізняється чітким коливальним характером, який засвідчує ускладнення її трансформацій.

З метою емпіричного вивчення психологічних особливостей **національного самоствердження** особистості періоду юності було використано методику авт. В. В. Антоненко [289]. Нагадаємо, що національне самоствердження особистості в період юності є процесом активних взаємодій цієї особистості із найближчим оточенням, у якому відбувається її національна самореалізація, що торкається цінностей, інтересів, переконань людей із цього оточення. Значущою складовою національного самоствердження в цей період визначено й прагнення особистості до високої оцінки і самооцінки себе як суб'єкта конкретної нації, що виявляється в її зумовленій цим прагненням поведінці. Задля уникнення перевантаження підрозділу 4.3 емпіричними результатами, нижче більш детально охарактеризовано одержані кількісні дані, які стосуються основних показників національного самоствердження особистості юнацького віку згідно зі стрижневими ознаками нації, а саме: мови, історії, культури, території. Натомість усі одержані кількісні показники національного самоствердження юнацтва подано у табл. С 1 (див. додаток С).

Для обробки кількісних даних застосовувався критерій ϕ^* -кутове перетворення Фішера [312]. Відзначимо, що емпіричні значення критерію ϕ^* для рівня статистичної значущості $p \leq 0,01$ позначено *; для $p \leq 0,05$ – **. Виявлені статистичні відмінності між кількісними показниками національного самоствердження юнацтва презентовано у табл. Т 1 (див. додаток Т).

За показником **«повага до історичного минулого моєї нації»** від першого до останнього вікового діапазону констатовано збільшення кількості респондентів (17-18 рр. – 71,48 %; 18-19 рр. – 73,56 %; 19-20 рр. – 72,97 %; 20-21 рр. – 74,43 %; 21-22 % – 75,58 %) із високим рівнем національного

самоствердження, що має нечіткий коливальний характер. Адже статистично значущих відмінностей на цьому рівні не зафіксовано. Тому тенденція до зростання кількісних даних від 17-18 рр. до 21-22 рр. статистично не підтвердилася. Юнаки та юнки з високим рівнем упевнені, що до історії своєї нації вони мають ставитися з повагою. Цей рівень самоствердження виявився у переживанні юнацтвом гордості за славне історичне минуле нації, зокрема князівську і козацьку добу, вчинки Володимира Великого і Б. Хмельницького.

Порівняно з високим, на *середньому* рівні національного самоствердження за показником «повага до історичного минулого моєї нації» від першого до останнього вікового діапазону помічено тенденцію до спадання, що також має коливальний характер. А саме: зменшення кількісних даних від 17-18 рр. (28,52 %) до 18-19 рр. (26,44 %), збільшення до 19-20 рр. (27,03 %) і зменшення до 20-21 рр. (25,57 %) та до 21-22 рр. (24,42 %). Як і на високому, на середньому рівні статистично суттєвих статистичних відмінностей не зафіксовано, що засвідчує відсутність підтвердження цієї тенденції. Юнацтво з середнім рівнем дотримується думки, що позиція «повага до історичної минулого моєї нації» не обов'язково має бути їм властивою. Проявом цього рівня є повага особистості до низки подій в історії нації. Натомість кількість таких респондентів є меншою, порівняно з високим рівнем за цим показником. Молоді з *низьким* рівнем національного самоствердження за показником «повага до історичного минулого моєї нації» не виявлено.

На *високому* рівні **національного самоствердження за показником «знання мови моєї нації»** від першого до останнього вікового діапазону помічено тенденцію до спадання, що вирізняється коливальним характером. Так, від 17-18 рр. (78,71 %) до 18-19 рр. (76,63 %) кількісні дані зменшуються, збільшуються до 19-20 рр. (77,22 %), знову зменшуються до 20-21 рр. (73,66 %) і майже не змінюються до 21-22 рр. (73,64 %). Статистично значущі відмінності на цьому рівні відсутні. Отже, помічена тенденція до спадання не має статистичного підтвердження. Юнацтво з високим рівнем поважає власний

обов'язок добре знати мову своєї нації. Однак кількість таких молодих людей є досить великою, порівняно з іншими рівнями за цим показником.

Середній рівень національного самоствердження за показником «знання мови своєї нації» вирізняється тенденцією до зростання від першого до останнього вікового діапазону, що також має коливальний характер. Зокрема зафіксовано збільшення кількісних даних від 17-18 рр. (21,29 %) до 18-19 рр. (23,37 %), зменшення до 19-20 рр. (22,01 %), збільшення до 20-21 рр. (25,57 %) і 21-22 рр. (25,58 %). Як і на високому, на цьому рівні виявлені зміни є статистично незначущими. Респонденти із середнім рівнем упевнені, що знання мови своєї нації є важливими для них, однак їх не покращують.

Низький рівень національного самоствердження за показником «знання мови своєї нації» виявлено у невеликої частини молоді: по 0,77 % – 19-20 рр. і 20-21 рр.; 0,78 % 21-22 рр. Окреслюючи вікову динаміку на цьому рівні, відзначимо, що у 17-18 рр. і 18-19 рр. таких респондентів немає; натомість до 19-20 рр. їх кількість несуттєво збільшується, залишаючись незмінною у цих вікових діапазонах. На низькому рівні не встановлено жодних статистично значущих відмінностей. Молодь із цим рівнем дотримується думки про значущість знань мови своєї нації, однак необов'язковість цих знань для себе.

Щодо *високого* рівня за показником «**знання національної культури, традицій**» від першого до останнього вікового діапазону встановлено тенденцію до збільшення, що також має нечіткий коливальний характер. Так, зафіксоване збільшення кількісних даних від 17-18 рр. (69,2 %) до 18-19 рр. (75,1 %), зменшення до 19-20 рр. (71,42 %), збільшення до 20-21 рр. (71,76 %) і зменшення до 21-22 рр. (71,32 %) є статистично незначущим. Підкреслимо, що юнацтву з високим рівнем властиве стійке прагнення знати культуру своєї нації. Вони часто відвідують етнографічні музеї; майстер-класи з писанкарства, виготовлення ляльки-мотанки, української вишивки; виставки вітчизняних митців; театральні постанови (сучасні чи класичні); концерти вітчизняних

виконавців і музичних гуртів та т. ін. Окрім цього, юнаки і юнки з цим рівнем поповнюють власні знання про культуру і традиції своєї нації самостійно.

На *середньому* рівні національного самоствердження за показником «знання національної культури, традицій» простежується статистично незначуще зменшення кількісних даних від першого до останнього вікового діапазону, що має коливальний характер. А саме: зменшення даних від 17-18 рр. (28,52 %) до 18-19 рр. (24,9 %), збільшення до 19-20 рр. (27,03 %) і 20-21 рр. (28,24 %) та зменшення до 21-22 рр. (25,74 %). Зауважимо, що молоді люди із середнім рівнем упевнені, що для них знання культури й традицій своєї нації повною мірою є не обов'язковими. Вони нерідко дивляться театральні вистави українською мовою і фільми вітчизняних режисерів, слухають пісні українських виконавців, беруть участь у майстер-класах вітчизняних писанкарів, вишивальниць тощо. Частково знання про культуру і традиції своєї нації досліджувані з цим рівнем здобувають самостійно.

Низьким рівнем національного самоствердження за показником «знання національної культури, традицій» вирізняються лише 2,28 % осіб 17-18 рр.; 1,55 % 19-20 рр. і 1,94 % 21-22 рр. Характеризуючи вікову динаміку на цьому рівні, відзначимо, що порівняно з віковим діапазоном 17-18 рр., у 18-19 рр. таких респондентів вже не виявлено; у 19-20 рр. їх кількість несуттєво збільшується; у 20-21 рр. – знову немає; натомість у 21-22 рр. – вони знову з'являються, однак їх кількість є невеликою. Відзначимо, що на низькому рівні статистично значущих відмінностей не помічено. Юнацтву з низьким рівнем властиве прагнення мати окремі відомості зі сфери культури й традицій своєї нації. Вони досить рідко дивляться фільми вітчизняних режисерів, слухають пісні українських виконавців тощо. Певно, що знання про культуру і традиції своєї нації молодь із цим рівнем одержує лише у вищому навчальному закладі.

За показником «*знання історії моєї нації*» від першого до останнього вікового діапазону встановлено зменшення кількості респондентів (78,71 % 17-18 рр.; 69,73 % 18-19 рр.; 69,88 % 19-20 рр.; 64,5 % 20-21 рр.; 64,34 % 21-22 рр.)

із *високим* рівнем національного самоствердження. На цьому рівні помічено такі статистично значущі відмінності: 17-18 pp. і 18-19 pp. ($\varphi^*=2,358^*$); 17-18 pp. та 19-20 pp. ($\varphi^*=2,31^*$); 17-18 pp. і 20-21 pp. ($\varphi^*=3,632^*$); 17-18 pp. та 21-22 pp. ($\varphi^*=3,663^*$). Ці відмінності засвідчують, що зменшення кількісних даних від 17-18 pp. до 18-19 pp. є статистично значущим. Натомість подальше зменшення даних від кожного попереднього до наступного вікового діапазону є статистично несуттєвим. Юнакам і юнкам із високим рівнем властиве сильне прагнення знати історію своєї нації. Здебільшого вони самостійно поповнюють обсяг знань про національну історію.

На *середньому* рівні національного самоствердження за показником «знання історії моєї нації» від першого до останнього вікового діапазону помічено зростання кількісних даних (17-18 pp. – 19,01 %; 18-19 pp. – 29,5 %; 19-20 pp. – 30,12 %; 20-21 pp. – 34,35 %; 21-22 pp. – 33,72 %). На цьому рівні виявлено такі статистично значущі відмінності: 17-18 pp. і 18-19 pp. ($\varphi^*=2,816^*$); 17-18 pp. та 19-20 pp. ($\varphi^*=2,959^*$); 17-18 pp. і 20-21 pp. ($\varphi^*=4,021^*$); 17-18 pp. та 21-22 pp. ($\varphi^*=3,846^*$). Ці відмінності підтверджують значущість зростання кількісних даних від 17-18 pp. до 18-19 pp. Водночас подальше зростання кількісних даних від кожного попереднього до наступного вікового діапазону не є статистично вагомим. На погляд юнацтва із середнім рівнем, знання історії своєї нації певною мірою не є обов'язковими для них.

Порівняно з високим і середнім, *низький* рівень національного самоствердження за показником «знання історії моєї нації» зафіксовано у небагатьох досліджуваних із майже всіх вікових діапазонів, окрім 19-20 pp.: 2,28 % 17-18 pp.; 0,77 % 18-19 pp.; 1,15 % 20-21 pp.; 1,94 % 21-22 pp. Статистично значущих відмінностей на цьому рівні не встановлено. Проявом низького рівня у юнацтва є потреба знати окремі факти історії своєї нації. Така змотивованість зумовлена лише цікавими для них історичними подіями.

Високим рівнем *національного самоствердження за показником «проживання на території моєї нації»* вирізняються 57,03 % юнаків і дівчат

17-18 pp.; 49,42 % – 18-19 pp.; 55,6 % – 19-20 pp.; 50 % – 20-21 pp.; 60,85 % – 21-22 pp. Статистично значущими на цьому рівні є відмінності між кількісними даними з таких вікових проміжків: 17-18 pp. і 18-19 pp. ($\varphi^*=1,74^{**}$); 18-19 pp. і 21-22 pp. ($\varphi^*=2,643^*$); 20-21 pp. і 21-22 pp. ($\varphi^*=2,508^*$). Виявлені відмінності засвідчують значущість зменшення кількісних даних від 17-18 pp. до 18-19 pp. та збільшення – від 20-21 pp. і 21-22 pp. Водночас зафіксоване збільшення кількісних даних від 18-19 pp. до 19-20 pp. і зменшення – від 19-20 pp. до 20-21 pp. не підтвердилося статистично. Підкреслимо, що простежена тенденція до збільшення кількісних даних від 17 р. до 22 р. на високому рівні має коливальний характер, натомість відмінності між даними у діапазонах 17-18 pp. і 21-22 pp. є статистично незначущими. Цей рівень національного самоствердження виявився у важливості й обов'язковості для молоді проживання на території своєї нації.

Порівняно з високим, *середній* рівень національного самоствердження за показником «проживання на території моєї нації» встановлено у дещо меншій кількості молодих людей: 42,97 % 17-18 pp.; 49,81 % 18-19 pp.; 42,85 % 19-20 pp.; 47,33 % 20-21 pp.; 36,44 % 21-22 pp. Статистично вагомими на цьому рівні є такі відмінності: 18-19 pp. і 21-22 pp. ($\varphi^*=3,098^*$); 20-21 pp. і 21-22 pp. ($\varphi^*=2,531^*$). Ці відмінності дозволяють зробити висновок про незначущість таких змін: збільшення кількісних даних від 17-18 pp. до 18-19 pp.; зменшення – від 18-19 pp. до 19-20 pp.; і збільшення – від 19-20 pp. до 20-21 pp.; а також щодо статистично суттєвого зменшення – від 20-21 pp. до 21-22 pp. Виявлена тенденція до зменшення кількісних даних від 17 до 22 pp. є нечіткою та водночас має такий характер, що є подібним до високого рівня; натомість відмінності між даними у першому та останньому досліджуваних вікових діапазонах не є статистично значущими. Респонденти із середнім рівнем вважають, що проживання на території своєї нації є важливим, однак за окремих умов (скрутне матеріальне становище, відсутність роботи та т. ін.) може бути необов'язковим для них.

Порівняно з високим і середнім, *низьким* рівнем національного самоствердження за показником «проживання на території моєї нації» характеризується незначна кількість молоді майже з усіх вікових діапазонів, окрім 17-18 рр.: 0,77 % 18-19 рр.; 1,55 % 19-20 рр.; 2,67 % 20-21 рр.; 2,71 % 21-22 рр. Статистично значущими на низькому рівні є такі відмінності: 18-19 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=1,727^{**}$); 18-19 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=1,72^{**}$). Відсутність інших статистично значущих відмінностей засвідчує несуттєве збільшення кількісних даних від кожного попереднього до наступного вікового діапазону та загалом від 17-18 рр. до 21-22 рр. Зазначимо, що тенденція до збільшення кількісних даних від 17 до 22 рр. на цьому рівні є чіткою; однак відмінності між даними у діапазонах 17-18 рр. і 21-22 рр. не є статистично значущими. Молоді люди з низьким рівнем за першої нагоди (шлюб із іноземними громадянами, добра робота та т.ін.) готові залишити територію своєї нації. Це підтверджує невелику значущість їх проживання на національній території.

Отже, одержані експериментальні результати засвідчили, що значна кількість юнаків та юнок характеризуються високим і середнім рівнями національного самоствердження майже за усіма показниками, окрім «носіння національного одягу». Констатовано, що від 17 до 22 років за показником «успадкування національних традицій» збільшується кількість респондентів із високим і зменшується із середнім рівнем; за показниками «знання історії моєї нації», «спілкування мовою моєї нації» й «гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації» зменшується з високим і збільшується із середнім. Встановлено й те, що від вікового проміжку 17-18 рр. до 21-22 рр. за показниками «повага до історичного минулого моєї нації» та «знання національної культури, традицій» збільшується кількість молоді з високим і зменшується із середнім рівнем; за показниками «національна гідність» і «знання мови моєї нації» зменшується кількість осіб із високим і збільшується із середнім рівнем. Статистично значущими є відмінності між кількісними даними з різних вікових діапазонів за такими показниками: «носіння

національного одягу», «проживання на території моєї нації», «турбота про національні інтереси», «знання про національні ідеали» та «прагнення підтримувати національні ідеали». Підкреслимо, що вікова динаміка за презентованими показниками і рівнями має нечіткий коливальний характер.

Як наголошувалося у третьому розділі дисертації, конструктивну стратегію національного самоствердження особистості засвідчує така її поведінка, що спрямована на національну самореалізацію. Нагадаємо, що національну самореалізацію в юності ми розуміємо як процес самоздійснення особистістю цього віку власного національного «Я» засобами її особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй.

Із метою емпіричного дослідження вікової динаміки **національної самореалізації** особистості в юності застосовувалася методика авт. В. В. Антоненко [289, с. 94-102]. Як і щодо результатів вивчення національного самоствердження, нижче більш детально охарактеризовано лише одержані кількісні дані за основними показниками національної самореалізації юнацтва згідно з провідними ознаками нації (мова, історія, культура, територія). Натомість усі кількісні показники національної самореалізації особистості юнацького віку подано у табл. У 1 (див. додаток У).

Статистична значущість вікових відмінностей кількісних показників національної самореалізації молоді визначалася за допомогою критерію ϕ^* -кутове перетворення Фішера [312]. Відзначимо, що емпіричні значення критерію ϕ^* для рівня статистичної значущості $p \leq 0,01$ позначено *; для $p \leq 0,05$ – **. Зафіксовані статистичні відмінності між кількісними даними національної самореалізації юнацтва подано у табл. Ф 1 (див. додаток Ф).

Емпірично констатовано, що **високим** рівнем **національної самореалізації за показником «повага до історичного минулого моєї нації»** вирізняються 35,74 % юнаків і юнок 17-18 рр.; 32,57 % 18-19 рр.; 43,63 % 19-20 рр.; 43,13 % 20-21 рр.; 33,72 % 21-22 рр. У молоді з високим рівнем за цим показником стійко вкоренилася повага до історії своєї нації. Вони відзначають

пам'ятні історичні дати (День Незалежності, річницю Перемоги над нацистськими окупантами, День пам'яті жертв голодомору та ін.), вшановують пам'ять національних героїв і видатних співвітчизників (Дні народження Т. Шевченка, І. Огієнка, М. Драгоманова та ін.). На високому рівні зафіксовано низку статистично значущих відмінностей: 17-18 рр. і 19-20 рр. ($\varphi^*=1,839^{**}$); 17-18 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=1,73^{**}$); 18-19 рр. і 19-20 рр. ($\varphi^*=2,588^*$); 18-19 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=2,481^*$); 19-20 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=2,308^{**}$); 20-21 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=2,2^{**}$). Ці відмінності засвідчують такі важливі вікові зміни: суттєве збільшення кількості респондентів із високим рівнем національної самореалізації за показником «повага до історичного минулого моєї нації» від 18-19 рр. до 19-20 рр.; статистично значуще зменшення – від 20-21 рр. до 21-22 рр. Натомість незначне зменшення кількісних даних від 17-18 рр. до 18-19 рр. і від 19-20 рр. до 20-21 рр. є статистично несуттєвим. Водночас відмінності між кількісними показниками першого, 17-18 рр. (35,74 %) і останнього, 21-22 рр. (33,72 %) вікового діапазону є статистично незначущими, що підтверджує незначущість їх зменшення до 21-22 рр.

Порівняно з високим, *середнім* рівнем національної самореалізації за показником «повага до історичного минулого моєї нації» характеризується значно більша кількість досліджуваних, а саме: 17-18 рр. – 64,26 %; 18-19 рр. – 57,47 %; 19-20 рр. – 52,9 %; 20-21 рр. – 54,2 %; 21-22 рр. – 59,3 %. Цим молодим людям властива повага до багатьох подій в історії своєї нації (День народження Т. Шевченка, День Незалежності України та ін.). На середньому рівні встановлено небагато статистично значущих відмінностей між одержаними кількісними даними у таких вікових діапазонах: 17-18 рр. і 19-20 рр. ($\varphi^*=2,65^*$); 17-18 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=2,36^*$). З'ясовано й те, що відмінності між кількісними показниками у вікових діапазонах 17-18 рр. (64,26 %) і 21-22 рр. (59,3 %) є статистично несуттєвими. Тобто зменшення цих показників, яке відбувається з дорослішанням юнацтва, є незначним.

Низький рівень національної самореалізації за показником «повага до історичного минулого моєї нації» констатовано у найменшій кількості молоді майже з усіх вікових діапазонів, окрім 17-18 рр.: 18-19 рр. – 9,96 %; 19-20 рр. – 3,47 %; 20-21 рр. – 2,67 %; 21-22 рр. – 6,98 %. Досліджувані з цим рівнем мають повагу до конкретних подій в історії нації. Так, юнаки і юнки з усіх вікових діапазонів відзначили, що вони пишаються окремими подіями князівської (зокрема Хрещення) та козацької (а саме – Запорізька Січ) доби, внесками Володимира Великого і Б. Хмельницького в історію нації. На низькому рівні виявлено такі статистично значущі відмінності між кількісними показниками з таких вікових діапазонів: 18-19 рр. і 19-20 рр. ($\varphi^*=3,056^*$); 18-19 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=3,59^*$); 19-20 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=1,819^{**}$); 20-21 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=2,349^*$). Підкреслимо й те, що у діапазоні 17-18 рр. не зафіксовано жодної молоді людини з низьким рівнем національної самореалізації за показником «повага до історичного минулого моєї нації», натомість у 21-22 рр. кількість досліджуваних із цим рівнем склала 6,98 %.

Загалом, окреслюючи вікову динаміку національної самореалізації молоді за показником «повага до історичного минулого моєї нації», відзначимо, що від 17 до 22 р. відбувається статистично несуттєве зменшення їх кількості з високим і середнім та водночас збільшення – з низьким рівнями самореалізації. Ці зміни мають слабкий коливальний характер.

За показником *«набуття знань мови моєї нації»* зафіксовано значну кількість юнаків і юнок (17-18 рр. – 78,71 %; 18-19 рр. – 76,63 %; 19-20 рр. – 77,22 %; 20-21 рр. – 73,66 %; 21-22 рр. – 73,64 %) із *високим* рівнем національної самореалізації. Юнацтву з цим рівнем притаманне сильне прагнення до покращення власних знань мови нації та докладання значних зусиль для реалізації цього прагнення. Відзначимо, що на високому рівні між кількісними показниками констатовано такі статистично значущі відмінності: 17-18 рр. і 18-19 рр. ($\varphi^*=1,957^{**}$); 17-18 рр. та 21-22 рр. ($\varphi^*=1,951^{**}$); 18-19 рр. і 19-20 рр. ($\varphi^*=2,634^*$); 19-20 рр. та 21-22 рр. ($\varphi^*=2,626^*$). Ці відмінності

засвідчують статистично значуще збільшення кількості респондентів із високим рівнем національної самореалізації за показником «набуття знань мови моєї нації» від 17-18 рр. до 18-19 рр. і від 18-19 рр. до 19-20 рр. Натомість зменшення кількості досліджуваних із цим рівнем від 19-20 рр. до 20-21 рр. і від 20-21 рр. до 21-22 рр. є статистично несуттєвим.

Порівняно з високим, *середнім* рівнем національної самореалізації за показником «набуття знань мови моєї нації» вирізняється значно менша кількість молодих людей (17-18 рр. – 21,29 %; 18-19 рр. – 23,37 %; 19-20 рр. – 22,01 %; 20-21 рр. – 25,57 %; 21-22 рр. – 25,58 %). Позиція, що стосується набуття юнаками і юнками знань мови своєї нації, виявляється у низці їх взаємодій із іншими представниками нації. Між кількісними показниками на середньому рівні зафіксовано такі статистично значущі відмінності: 17-18 рр. і 18-19 рр. ($\varphi^*=1,969^{**}$); 18-19 рр. та 19-20 рр. ($\varphi^*=2,735^*$); 18-19 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=2,047^{**}$). Ці відмінності підтверджують статистично вагоме збільшення кількісних показників від 17-18 рр. до 18-19 рр.; і зменшення – від 18-19 рр. до 19-20 рр. Збільшення кількісних даних від 19-20 рр. до 20-21 рр. і від 20-21 рр. до 21-22 рр. є статистично несуттєвим. Окрім цього, статистично незначущими виявилися відмінності між кількісними показниками у 17-18 рр. (21,29 %) і 21-22 рр. (25,58 %), що засвідчує їх несуттєве збільшення до 21-22 рр.

Низький рівень самореалізації за показником «набуття знань мови моєї нації» зафіксовано у невеликій кількості досліджуваних із окремих вікових діапазонів – по 0,77 % осіб 19-20 рр. і 20-21 рр. та в 0,78 % 21-22 рр. Позиція «набуття знань мови моєї нації» лише певною мірою властива молоді з цим рівнем. Адже вони не докладають самостійних зусиль задля реалізації цієї позиції, мотивуючи це тим, що оточуючі їх люди спілкуються іншою мовою. Статистично значущими на низькому рівні є такі відмінності: 19-20 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=2,331^*$); 20-21 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=1,984^{**}$). Ці відмінності засвідчують збільшення кількісних показників від 20-21 рр. до 21-22 рр.

Загалом, окреслюючи вікову динаміку національної самореалізації юнацтва за показником «набуття знань мови моєї нації», зазначимо, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. відбувається статистично значуще зменшення кількості досліджуваних із високим і збільшення із середнім рівнями самореалізації. Водночас підкреслимо, що зміни, які відбуваються на високому і середньому рівнях за цим показником, мають помірний коливальний характер.

За показником «*набуття знань національної культури, традицій*» значна кількість респондентів (17-18 рр. – 52,47 %; 18-19 рр. – 44,83 %; 19-20 рр. – 62,93 %; 20-21 рр. – 50 %; 21-22 рр. – 49,22 %) характеризується *високим* рівнем національної самореалізації. У молоді з цим рівнем стійко вкоренилася позиція щодо важливості набуття знань культури нації, її звичаїв і традицій. Юнацтво з високим рівнем вирізняють набуті знання про національну культуру і традиції. Цей рівень виявився у їх знаннях творів вітчизняних письменників (О. Гончар, О. Кобилянська, Т. Шевченко, Л. Українка та ін.); традицій святкування низки національних і релігійних свят (Дня Незалежності, Різдва, Великодня тощо). Між кількісними показниками на високому рівні встановлено такі статистично значущі відмінності: 17-18 рр. і 19-20 рр. ($\varphi^*=2,41^*$); 18-19 рр. та 19-20 рр. ($\varphi^*=4,162^*$); 19-20 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=2,979^*$); 19-20 рр. та 21-22 рр. ($\varphi^*=3,149^*$). Ці відмінності підтверджують статистично суттєве збільшення кількісних даних від 18-19 рр. до 19-20 рр. і зменшення – від 19-20 рр. до 20-21 рр. Відзначимо, що зменшення кількісних показників від 17-18 рр. до 18-19 рр. і від 20-21 рр. до 21-22 рр. виявилось статистично незначущим. Натомість відмінності між кількісними даними високого рівня у першому (52,47 %) і останньому (49,22 %) вікових діапазонах є статистично незначущими, що засвідчує їх несуттєве зменшення до 21-22 рр.

Як і високим, *середнім* рівнем національної самореалізації за показником «набуття знань національної культури, традицій» також вирізняється велика кількість юнаків і юнок (17-18 рр. – 54,25 %; 18-19 рр. – 52,11 %; 19-20 рр. – 33,6 %; 20-21 рр. – 47,33 %; 21-22 рр. – 45,74 %). Позиція, яка стосується

набуття знань національної культури і традицій, лише певною мірою властива цим молодим людям. Здебільшого такі знання вони одержують, беручи участь в університетських заходах чи вивчаючи конкретні навчальні дисципліни (культурологію, етнопсихологію та т. ін.). Між кількісними показниками на середньому рівні статистично значущими є такі відмінності: 17-18 pp. і 19-20 pp. ($\varphi^*=2,719^*$); 18-19 pp. та 19-20 pp. ($\varphi^*=4,287^*$); 19-20 pp. і 20-21 pp. ($\varphi^*=3,196^*$); 19-20 pp. та 21-22 pp. ($\varphi^*=2,819^*$). Ці відмінності засвідчують статистично значуще зменшення кількісних даних від 18-19 pp. до 19-20 pp. і суттєве збільшення – від 19-20 pp. до 20-21 pp. Водночас зменшення кількісних показників від 17-18 pp. до 18-19 pp. і від 20-21 pp. до 21-22 pp. є статистично невагомим. Статистична незначущість відмінностей між кількісними даними середнього рівня у вікових діапазонах 17-18 pp. (54,25 %) і 21-22 pp. (45,74 %) є свідченням їх несуттєвого зменшення до 21-22 pp.

Низький рівень національної самореалізації за показником «набуття знань національної культури, традицій» виявлено у невеликої частини молоді, а саме – 2,28 % 17-18 pp.; 3,06 % 18-19 pp.; 3,47 % 19-20 pp.; 2,67 % 20-21 pp.; 5,04 % 21-22 pp. Юнацтву з цим рівнем притаманне набуття окремих знань, які стосуються національної культури і традицій нації. Здебільшого це пов'язано з їх участю в університетських святах. Статистично значущими на низькому рівні є лише відмінності між кількісними даними у вікових діапазонах 17-18 pp. і 21-22 pp. ($\varphi^*=1,678^{**}$). Встановлені відмінності засвідчують суттєве збільшення кількісних показників від 17-18 pp. (2,28 %) до 21-22 pp. (5,04 %). Натомість збільшення кількісних даних від 17-18 pp. до 18-19 pp., від 18-19 pp. до 19-20 pp., зменшення – від 19-20 pp. до 20-21 pp. і збільшення – від 20-21 pp. до 21-22 pp. є статистично незначущим.

Загалом, висвітлюючи вікову динаміку національної самореалізації юнацтва за показником «набуття знань національної культури, традицій», відзначимо, що від 17-18 pp. до 21-22 pp. відбувається незначне зменшення їх кількості з високим, несуттєвим зменшенням – із середнім і значущим збільшенням –

з низьким рівнями самореалізації. Підкреслимо, що встановлені зміни за цим показником також вирізняються слабким коливальним характером.

За показником *«набуття знань історії моєї нації»* у значної кількості молодих людей (42,96 % 17-18 pp.; 40,23 % 18-19 pp.; 47,49 % 19-20 pp.; 43,13 % 20-21 pp.; 42,25 % 21-22 pp.) виявлено *високий* рівень національної самореалізації. Респонденти з цим рівнем усвідомлюють важливість набуття знань про історію своєї нації і ця позиція стійко вкоренилася в їх свідомості. З цією метою вони використовують друковані та електронні інформаційні джерела, відвідують історичні музеї, пам'ятки та т. ін. Статистично значущою на високому рівні є відмінність між кількісними даними у таких вікових діапазонах: 18-19 pp. і 19-20 pp. ($\varphi^*=1,676^{**}$). Встановлена відмінність дозволяє стверджувати значущість збільшення кількісних показників від 18-19 pp. до 19-20 pp. Натомість зменшення кількісних даних від 17-18 pp. до 18-19 pp., від 19-20 pp. до 20-21 pp. і від 20-21 pp. до 21-22 pp. виявилось статистично несуттєвим. Водночас відсутність статистично вагомих відмінностей між кількісними даними у першому (42,96 %) і останньому (42,25 %) вікових діапазонах підкреслює незначущість їх зменшення, а точніше, відсутність змін на високому рівні національної самореалізації за показником *«набуття знань історії моєї нації»* до 21-22 pp.

Середній рівень національної самореалізації за цим показником встановлено у дещо більшої кількості юнаків і юнок (57,04 % 17-18 pp.; 50,57 % 18-19 pp.; 46,72 % 19-20 pp.; 53,81 % 20-21 pp.; 49,22 % 21-22 pp.), порівняно з високим рівнем. Позиція *«набуття знань історії моєї нації»* певною мірою притаманна молоді з таким рівнем. Вони самостійно набувають знання про такі події національної історії, які цікавлять їх найбільше. На середньому рівні виявлено такі відмінності: 17-18 pp. та 19-20 pp. ($\varphi^*=2,353^*$); 17-18 pp. і 21-22 pp. ($\varphi^*=1,78^{**}$). Зафіксовані відмінності дозволяють зробити висновок про статистичну незначущість зменшення кількісних показників від 17-18 pp. до 18-19 pp. і від 18-19 pp. до 19-20 pp.; збільшення – від 19-20 pp. до 20-21 pp.,

зменшення – від 20-21 рр. до 21-22 рр. Як і на високому, на середньому рівні також відсутні статистично суттєві відмінності між кількісними даними у 17-18 рр. (57,04 %) та 21-22 рр. (49,22 %), що є свідченням незначущості їх зменшення до останнього досліджуваного вікового діапазону.

Низький рівень національної самореалізації за показником «набуття знань історії моєї нації» помічено у незначній кількості респондентів майже з усіх вікових діапазонів, окрім 17-18 рр.: 9,2 % 18-19 рр.; 5,79 % 19-20 рр. і 3,06 % 20-21 рр.; 8,53 % 21-22 рр. Позиція щодо набуття знань національної історії лише певною мірою властива юнацтву з цим рівнем. Такі знання вони одержували на уроках історії у школі та на навчальних заняттях із історії України у вищому навчальному закладі. На низькому рівні виявлено такі статистично значущі відмінності: 18-19 рр. та 20-21 рр. ($\varphi^*=2,996^*$); 20-21 рр. і 21-22 рр. ($\varphi^*=2,714^*$). Констатовані відмінності засвідчують суттєвість зменшення кількісних показників на цьому рівні від 20-21 рр. до 21-22 рр. Відзначимо й те, що у віковому діапазоні 17-18 рр. не було зафіксовано досліджуваних із низьким рівнем. Натомість у 18-19 рр. кількість молоді з цим рівнем вже склала 9,2 %. Водночас зменшення кількісних показників від 18-19 рр. до 19-20 рр. і від 19-20 рр. до 20-21 рр. є статистично незначущим. На противагу високому й середньому, на низькому рівні у діапазоні 17-18 рр. не помічено респондентів із низьким рівнем, а в 21-22 рр. – їх кількість склала 8,53 %, що підтверджує значущість змін, які відбуваються до 21-22 рр.

Загалом, характеризуючи вікову динаміку національної самореалізації особистості періоду юності за показником «набуття знань історії моєї нації», відзначимо, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. відбувається незначне зменшення кількості досліджуваних із високим і середнім рівнями і водночас збільшення кількісних даних на низькому рівні. Наголосимо, що характер змін, які зафіксовані за цим показником, також є коливальним і помірним.

За показником *«проживання на території моєї нації»* високий рівень національної самореалізації встановлено у багатьох юнаків і юнок (61,98 % 17-

18 pp.; 65,9 % 18-19 pp.; 71,04 % 19-20 pp.; 66,79 % 20-21 pp.; 60,09 % 21-22 pp.). Така позиція стійко вкоренилася у молоді з цим рівнем. Вони переконані у важливості їх проживання на території своєї нації. Адже на цій землі вони народилися, вирости і будуть жити у майбутньому, щоб зробити свою Батьківщину ще кращою; тут жили та поховані їх предки; на ній живуть рідні й близькі для них люди. Статистично значущими на високому рівні є такі відмінності: 17-18 pp. і 19-20 pp. ($\varphi^*=2,182^{**}$); 19-20 pp. та 21-22 pp. ($\varphi^*=2,615^*$). Відсутність інших відмінностей дозволяє стверджувати, що збільшення кількісних показників від 17-18 pp. до 18-19 pp. і від 18-19 pp. до 19-20 pp., зменшення – від 19-20 pp. до 20-21 pp. та від 20-21 pp. до 21-22 pp. є статистично несуттєвим. Не виявлено і статистично значущих відмінностей між кількісними даними у першому (61,98 %) і останньому (60,09 %) віковому діапазоні, що засвідчує незначущість їх зменшення з дорослішанням юнацтва.

Порівняно з високим, *середнім* рівнем національної самореалізації за показником «проживання на території моєї нації» вирізняється значно менша кількість молодих людей, а саме: 35,74 % 17-18 pp.; 28,74 % 18-19 pp.; 25,87 % 19-20 pp.; 31,3 % 20-21 pp.; 37,2 % 21-22 pp. Позиція «проживання на території моєї нації» респондентам із середнім рівнем властива певною мірою. Вони зазначають, що не проти певний час пожити в іншій країні, адже від цього їх національність не зміниться. З'ясовано, що між одержаними кількісними даними на цьому рівні є такі статистично значущі відмінності: 17-18 pp. і 19-20 pp. ($\varphi^*=2,433^*$); 18-19 pp. та 21-22 pp. ($\varphi^*=2,062^{**}$); 19-20 pp. і 21-22 pp. ($\varphi^*=2,774^*$). Натомість відсутність інших відмінностей дозволяє простежити такі особливості вікової динаміки: незначне зменшення кількісних показників від 17-18 pp. до 18-19 pp. і від 18-19 pp. до 19-20 pp., несуттєве збільшення – від 19-20 pp. до 20-21 pp. і від 20-21 pp. до 21-22 pp. Як і на високому, на середньому рівні також не встановлено статистично вагомих відмінностей між кількісними даними у першому (35,74 %) та останньому (37,2 %) вікових діапазонах, що є свідченням незначущості їх збільшення до 21-22 pp.

Низький рівень національної самореалізації за показником «проживання на території своєї нації» констатовано у незначній кількості юнаків і юнок (2,28 % 17-18 рр.; 5,36 % 18-19 рр.; 3,09 % 19-20 рр.; 1,91 % 20-21 рр.; 2,71 % 21-22 рр.). Позиція щодо важливості проживання на території своєї нації не властива молодим людям із цим рівнем. За першої ж можливості, вони готові, принаймні на деякий час, залишити свою державу і пожити в іншій країні. Між кількісними даними на низькому рівні зафіксовано такі статистично значущі відмінності: 17-18 рр. та 18-19 рр. ($\varphi^*=1,888^{**}$); 18-19 рр. і 20-21 рр. ($\varphi^*=2,195^{**}$). Зафіксовані відмінності підтверджують значущість збільшення кількісних показників від 17-18 рр. до 18-19 рр. Водночас відзначимо й те, що зменшення кількості досліджуваних із цим рівнем від 18-19 рр. до 19-20 рр. і від 19-20 рр. до 20-21 рр. та збільшення – від 20-21 рр. до 21-22 рр. є статистично несуттєвим. Відсутність статистично значущих відмінностей між кількісними даними у вікових діапазонах 17-18 рр. (2,28 %) і 21-22 рр. (2,71 %) засвідчує їх незначне збільшення до 21-22 рр.

Загалом, висвітлюючи вікову динаміку національної самореалізації юнацтва за показником «проживання на території своєї нації», відзначимо, що від 17-18 рр. до 21-22 рр. відбувається незначне зменшення кількості респондентів із високим і збільшення із середнім та низьким рівнями. Підкреслимо, що ці зміни мають слабкий коливальний характер.

Одержані експериментальні результати (див. табл. У1, додаток У) дозволили зробити такі висновки щодо вікової динаміки національної самореалізації особистості періоду юності. Спочатку підкреслимо, що чітких відмінностей у динаміці розвитку національної самореалізації особистості в юності за жодним із показників не виявлено. Загалом зафіксовано, що багато юнаків і юнок 17 -22 рр. вирізняються високим і середнім рівнями цього феномена майже за усіма показниками, окрім «носіння національного одягу». Зокрема найбільші кількісні дані (в середньому, від 47 % до 80 %) зафіксовано за такими показниками: високий рівень – «набуття знань мови своєї нації»,

«проживання на території моєї нації»; середній – «повага до історичного минулого моєї нації», «успадкування національних традицій», «участь у національних святах», «набуття знань історії моєї нації», «турбота про національні інтереси», «набуття знань про національні ідеали». З-поміж усіх досліджуваних вікових груп, найбільшу кількість респондентів із високим рівнем національної самореалізації за 5-6 показниками виявлено у діапазонах 19-20 рр. («набуття знань мови моєї нації», «проживання на території моєї нації», «повага до історичного минулого моєї нації», «успадкування національних традицій», «національна гідність», «набуття знань національної культури, традицій») і 17-18 рр. («гордість за культурні надбання моєї нації», «гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації», «носіння національного одягу», «участь у національних святах», «прагнення підтримувати національні ідеали»); за 2-ма – у 20-21 рр. («повага до історичного минулого моєї нації», «гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації») і 21-22 рр. («спілкування мовою моєї нації», «турбота про національні інтереси»). Із середнім рівнем національної самореалізації максимальною щодо кількісних даних за 7 показниками є група молоді віком 17-18 рр. («повага до історичного минулого моєї нації», «успадкування національних традицій», «набуття знань національної культури, традицій», «набуття знань історії моєї нації», «проживання на території моєї нації», «турбота про національні інтереси», «гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації»); за 5-ма – 21-22 рр. («носіння національного одягу», «проживання на території моєї нації», «гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації», «набуття знань про національні ідеали», «прагнення підтримувати національні ідеали»); за 4-ма – 18-19 рр. («національна гідність», «набуття знань мови моєї нації», «гордість за культурні надбання моєї нації», «гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації»); за 2-ма – 19-20 рр. («участь у національних святах», «гордість за спортивні та культурні досягнення

представників моєї нації») і 20-21 рр. («носіння національного одягу», «прагнення підтримувати національні ідеали»). Відзначимо, що в юності вікова динаміка національної самореалізації має помірний коливальний характер.

З огляду на окреслене, зазначимо, що національне самоствердження та національна самореалізація юнацтва вивчалися за 15 критеріями, тому з метою покращення сприймання масиву одержаних результатів і їх порівняння подано середні значення вікової динаміки їх кількісних показників (табл. 4. 7).

Таблиця 4. 7

**Кількісні показники (%) вікової динаміки середніх значень
національного самоствердження та національної самореалізації юнацтва**

n=1303

Конструкти	Рівні	Вікові групи респондентів				
		17-18 рр., n=263	18-19 рр., n=261	19-20 рр., n=259	20-21 рр., n=262	21-22 рр., n=258
Національне самоствердження	високий	61,95	59,77	60,95	59,9	61,4
	середній	36,38	37,98	37,4	37,5	36,59
	низький	1,67	2,25	1,65	2,6	2,01
Національна самореалізація	високий	41,87	36,25	44,92	42,47	38,84
	середній	48,86	48,99	43,91	46,46	48,01
	низький	9,67	14,76	11,17	11,07	13,15

Як видно з табл. 4. 7, високим рівнем національного самоствердження характеризуються від 59,77 % до 61,95 % юнаків і юнок. Вони прагнуть знати історію, мову та культуру своєї нації, ставитися з повагою до її цінностей і значущих представників, жити на території нації та захищати її інтереси. Думаємо, що це зумовлено їх національною гордістю. Більш-менш властиві ці прагнення молоді із середнім рівнем (від 36,38 % до 37,98 %), що пов'язано з їх гордістю за низку ознак і досягнень своєї нації. Натомість від 1,65 % до 2,6 % респондентів мають низький рівень, що виявляється у необов'язковості частини прагнень (знання культури, історії нації). На наш погляд, це зумовлено повагою молоді з цим рівнем до значущих представників нації, з огляду на їх

окремі національні цінності. Показники високого рівня національної самореалізації констатовані в межах від 36,25 % до 44,92 %. Юнацтву з цим рівнем притаманне набуття знань історії, мови та культури своєї нації, обов'язковість участі у її культурному житті, повага до історії нації. Вважаємо, що це зумовлено їх стійко вкоріненою особистісною позицією з тенденцією на самоздійснення власного національного «Я» засобами особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй. Юнаків і дівчат із середнім рівнем (від 43,91 % до 48,99%) вирізняє реалізація багатьох прагнень із зазначених вище, що віддзеркалює їх певною мірою закріплену особистісну позицію з тенденцією на самоздійснення національного «Я». Молоді люди з низьким рівнем (від 9,67 % до 14,76%) реалізують частину таких прагнень, що засвідчують окремі прояви самоздійснення їх національного «Я», відбиваючи несформованість у них позиції як суб'єкта нації. Резюмуючи зазначене, підкреслимо, що кількісні показники національного самоствердження перевищують відповідні показники національної самореалізації особистості в юності. Це дозволяє зробити висновок про те, що частина юнаків і дівчат ще не реалізували себе як суб'єкта нації, адже їх прагнення до національного самоствердження розвинуті на середньому та низькому рівнях.

Із метою встановлення психологічних особливостей національного «Я-образу», що є основною формою когнітивного компонента національної самосвідомості особистості періоду юності, спочатку було використано самоопис за темою «Я – представник української нації» [335; 348]. У вказівках до самоопису респондентам було запропоновано охарактеризувати себе як представника конкретної нації, а також зазначити про те, як вони дізналися про свою національну належність; які національні традиції вони пам'ятають ще з дитинства та яким для них є значення цих традицій у теперішньому часі; якими були джерела отримання інформації щодо історичного минулого нації; які факти з історії своєї нації вони пам'ятають і досі; якого значення у сьогоденні

вони надають національній культурі (чи відвідують певні культурні заходи, чи цікавляться літературою, мистецтвом інших представників своєї нації тощо).

Так, у самоописах жоден із досліджуваних не відзначив наявність у себе конкретних якостей національного характеру. Як і в результатах методики авт. М. Куна і Т. Макпартленда «Хто Я» [371], що презентовані нижче, майже половина молоді з усіх вікових діапазонів наголосили на власній національній самоідентичності, відзначивши: «Я – українець (українка)», та підкреслили свою національну самоповагу й любов до України. «Я дуже люблю свою країну. Я пишаюся тим, що я – українка», – зазначила респондент К. І., 17 р. 8 м. Усі досліджувані підкреслили, що знають мову своєї нації. Багато юнаків і юнок відзначили, що про свою національну належність дізналися від їх рідних. Також від них вони вперше почули про особливості національної кухні, культури (зокрема про українську вишивку – сорочки, рушники) і своїх предків. До традицій, які прийняті у родинному та сімейному колі, молоді люди зарахували святкування визначних релігійних подій (Різдво, Великдень та ін.) і масляну. Юнки підкреслили значущість дотримання весільних обрядів.

Про факти історичного минулого своєї нації значна частина юнацтва дізнавалася на уроках історії у школі. Окремі з них написали, що пам'ятають про події, які пов'язані з іменами Володимира Великого і Б. Хмельницького. «Про різні факти історичного минулого я дізнавалася з шкільного курсу історії, лекцій в університеті та телепередач. Найкраще пам'ятаю історію Київської Русі», – написала досліджувана Л. К., 19 р. 5 м. Небагато юнаків і юнок згадали прізвища українських поетів і прозаїків (П. Куліш, О. Гончар, О. Кобилянська, Г. Сковорода, Т. Шевченко, Л. Українка та ін.), чиї твори вони вивчали у школі та які їм подобаються й досі. Так, респондент О. М., 21 р. 9 м. зазначила: «Завдячую вчительці української мови та української літератури у школі за привиту любов до українського народу. Завдяки їй я осягнула твори української літератури і маю багато улюблених письменників – Г. Сковорода, Л. Українка, М. Коцюбинський та ін.». Досліджуваний Д. Р., 18 р. 7 м. написав:

«Мені подобаються такі літературні твори – «Місто» В. Підмогильного, «Кобзар» Т. Шевченка, «Чорна рада» П. Куліша». Також студенти відзначили, що відвідують різні культурні заходи, які проводяться у вищому навчальному закладі (День народження Т. Шевченка, літературні вечори тощо).

Загалом, підсумовуючи самоописи респондентів, можна відзначити таке. Молоді люди не диференціюють окремі якості й риси національного характеру, що є свідченням середнього потенціалу осмислення самих себе як представників конкретної нації. Водночас імпліцитно виявилось, що їх вирізняє національна гідність, національна самоповага. Особистості періоду юності властиве зростання національної ідентифікації, що посилює національну належність, любов до рідного краю, мови, традицій та історії своєї нації, гордість за визначні досягнення її представників у мистецтві, літературі.

Особливості кількісного та якісного наповнення стереотипними рисами національного «Я-образу» в юнацтва було виявлено за допомогою модифікації відкритої методики «Приписування якостей» (авт. Д. Кац, К. Брейлі) [371]. Досліджувані охарактеризували себе як представника української нації, вживаючи з цією метою до 4-5 якостей. За результатами цієї методики констатовано, що, описуючи себе як представника нації, респонденти від 17 до 20 р. застосовували 0-5 рис; від 20 до 22 р. – 4-5 якостей. З'ясовано, що в усіх вікових діапазонах молоді люди вживали позитивні й негативні риси, однак їх кількісне та якісне співвідношення виявилось різним, засвідчуючи специфіку вікової динаміки наповнення рисами їх національного «Я-образу».

Так, юнаки і юнки 17-18 рр., характеризуючи себе як представника нації, використали від 0 до 5 рис, із яких 97 % мають позитивний зміст, 3 % – негативний. Із-поміж позитивних якостей, що найвиразніше презентують особливості національного характеру українців, превалювали такі, як: толерантність, терпимість, щирість, доброта, наполегливість, патріотизм, волелюбність, комунікабельність, допитливість, емоційність, доброзичливість, гостинність. Окрім цих якостей, окремі молоді люди відмічали й такі

особливості своєї поведінки (зокрема те, що вони розмовляють рідною мовою, поважають традиції своєї нації), що є проявами їх національної самореалізації. Також до власних позитивних якостей як представника нації вони зарахували й такі, що швидше виявляють індивідуальні особливості їх характеру, а саме: вірний, відповідальний, шанобливий, кмітливий, дотепний, темпераментний, охайний тощо. До негативних якостей, які використали досліджувані, належали: лінивий, хитрий, упертий.

Респонденти 18-19 рр. описали себе, як представника української нації, за допомогою 0-5 якостей. Із цих рис 96,36 % були позитивного, а 3,74 % – негативного змісту. З-поміж позитивних аутостереотипних якостей переважали такі: патріотизм, дипломатичність, волелюбність, незалежність, хоробрість, сміливість, доброта. Також юнаки і юнки зазначили й такі особливості поведінки, які відображають низку аспектів їх національної самореалізації: розмовляю рідною мовою, люблю рідну мову, знаю рідну мову, знаю історію нації, люблю свою країну, поважаю національні звичаї й традиції, пишаюся незалежністю своєї нації. До власних якостей позитивного змісту досліджувані зараховували й індивідуально-характерологічні, зокрема: дотепність, чесність, ввічливість, шанобливість, стриманість, наполегливість, обережність, охайність, скромність тощо. Негативними якостями, які використали респонденти, були такі: лінивий, хитрий, упертий.

Кількість якостей, які були використані юнаками та юнками 19-20 рр. задля характеризування себе як представника української нації варіює від 0 до 5. Із таких якостей 95,52 % мають позитивний, а 4,48 % – негативний зміст. Із-поміж позитивних аутостереотипних якостей, які описують досліджуваних як представників своєї нації, домінували такі: патріотизм, волелюбність, свобода духу, незалежність, доброзичливість, гостинність, щедрість, щирість, дипломатичність, доброчесність. Також для цієї самохарактеристики молоді люди скористалися й проявами своєї поведінки, а саме: люблю рідну землю, свою країну, намагаюся показати іншим красу буття українців, намагаюся

розмовляти українською, готова захищати національні інтереси, поважаю традиції нації. Окрім цього, описуючи себе як представників нації, респонденти застосували й такі особисті характерологічні якості: чесний, дотепний, різкий, ввічливий, відповідальний, скромний, честолубний, поміркований, високоморальний, чуйний, шанобливий тощо. До негативних якостей юнацтва належали такі: впертий, хитрий, ледачкуватий.

Коротка самохарактеристика як представника української нації у 20-21 річних молодих людей містила 4-5 якостей, із яких лише 0,69 % вирізнялися негативним змістом. Із-поміж позитивних рис, що найбільшою мірою корелюють із якостями українського національного характеру, превалювали такі, як: дружелюбність, гостинність, щирість, щедрість, привітність, дипломатичність, миролюбність, відважність. Домінуючими у низці позитивних індивідуально-характерологічних рис виявилися такі: наполегливий, впертий, ввічливий, чуйний, турботливий, люб'язний, скромний, допитливий, відповідальний, вправний, впевнений у собі; негативних – самозакоханий, агресивний, невпевнений у собі.

Респонденти віком 21-22 рр. охарактеризували себе як представників української нації, застосувавши від 4 до 5 якостей, із-поміж яких було помічено лише 0,74 % негативного змісту. Власними позитивними рисами, що співпадають із аутостереотипними, юнаки та юнки вважають такі: гостинність, щедрість, доброзичливість, поступливість, терпимість, щирість. Окрім цього, до типово-національних самохарактеристик вони зарахувати й такі індивідуально-характерологічні якості: відповідальність, наполегливість, гумористичність, дотепність, охайність, спритність, обережність, гуманність, чесність тощо. Негативними якостями, з-поміж яких є й аутостереотипні, виявилися такі: впертість, агресивність, байдужість («моя хата скраю»).

Узагальнення результатів, які було одержано за допомогою методики «Приписування якостей», засвідчило, що значна кількість респондентів не диференціюють власні аутостереотипні та індивідуально-характерологічні

якості. З огляду на самоописи юнацтва, можемо констатувати у багатьох із них невеликий обсяг знань про якості українського національного характеру, а отже, й недостатній рівень розвитку національної самосвідомості. Окреслюючи вікову динаміку становлення аутостереотипної складової національного «Я-образу» особистості в юності, відзначимо незначне збільшення невеликої кількості негативних якостей від 17 до 20 рр. і несуттєве зменшення – від 20 до 22 рр. Водночас встановлено, що з дорослішанням молоді кількісна і змістова характеристики їх національного «Я-образу» зазнають певних змін. Зокрема з віком досліджуваних збільшується кількість якостей, використаних ними для опису себе як типового представника нації; якісно такі риси вирізняються дедалі більшою рефлексивністю, усвідомленістю та глибиною.

Глибока рефлексія щодо соціальних процесів, які відбуваються у світі та державі, інтенсифікація пошуків юнацтвом свого місця у соціальному просторі актуалізує проблему значущості національної самоідентичності особистості в юності, що віддзеркалює специфіку її емоційно-ціннісного самоствавлення як важливої форми емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості.

Застосування модифікованого класичного варіанту методики авт. М. Куна і Т. Макпартленда «Хто Я» [371] сприяло встановленню особливостей вікової динаміки значущості національної самоідентичності особистості в юності. Зокрема від 17 р. до 21 р. було констатовано зростання кількісних показників значущості національної самоідентичності в цей період. Так, національна самоідентичність є цінною для 43,35 % респондентів 17-18 рр.; 46,36 % 18-19 рр.; 49,81 % 19-20 рр.; 57,63 % 20-21 рр.; 42,25 % 21-22 рр. На наш погляд, ці особливості вікової динаміки зумовлено проходженням молоддю 17-18 рр. кризи в розвитку і наступною інтенсифікацією групових ідентифікаційних процесів у юності. Зменшення кількісних показників значущості національної самоідентичності особистості у 21-22 рр. до 42,25 % зумовлено превалюванням процесів професійного та сімейного самовизначення у цей період. Резюмуємо, що загалом презентовані результати

засвідчують значущість національної самоідентичності майже для кожного другого юнака чи юнки.

Підкреслимо, що модифікований варіант методики авт. М. Куна і Т. Макпартленда «Хто Я» дозволив сконцентрувати увагу на віковій динаміці ступеня значущості національної самоідентичності для особистості періоду юності. Емпірично було встановлено, що у віковому діапазоні 17-18 рр. показник значущості національної самоідентичності становить 5,2; 18-19 рр. – 6,6; 19-20 рр. – 4,8; 20-21 рр. – 6,1; 21-22 рр. – 4,8. Так, найвищий показник значущості національної самоідентичності зафіксовано у молоді 18-19 рр., що, на нашу думку, пов'язано з їх досягненням формальної дорослості. Незначною мірою менший, однак також досить високий показник значущості цього феномена зафіксовано у юнацтва 20-21 рр. За нашим розумінням, такий показник може пов'язуватися із завершенням молоддю одного з періодів навчання у вищих навчальних закладах, отриманням диплома бакалавра і уможливленням подальшого соціального самовизначення. Порівняно зі щойно презентованими, решта показників ступеня національної самоідентичності юнацтва є дещо нижчими та одночасно несуттєво відмінними між собою. Зниження ступеня значущості національної самоідентичності для молоді з вікових діапазонів 17-18 рр., 19-20 рр. та 21-22 рр., на наш погляд, зумовлено підвищенням значущості процесів життєвого і професійного самовизначення із дорослішанням. Цей висновок підтверджує надання респондентами цього віку більшої значущості (вищих рангів) відповідним особистим і професійним характеристикам, а саме: «майбутній чоловік» (чи «дружина»), «майбутній психолог (вчитель, політолог, журналіст, соціальний педагог і т. ін.)» тощо.

Отже, загалом встановлено, що від 17-18 рр. до 20-21 рр. кількісні показники значущості національної самоідентичності суттєво збільшуються; натомість від 20-21 рр. до 21-22 рр. – зменшуються. Підкреслимо, що вікова динаміка значущості національної самоідентичності вирізняється слабким коливальним характером. Водночас відзначимо, що національна

самоідентичність є значущою майже для половини респондентів. Високим для них є і ступінь значущості національної самоідентичності (від 4,8 до 6,6).

Із метою уточнення особливостей національно-психологічного саморегулювання, що є його основною формою регулятивного компонента національної самосвідомості особистості періоду юності, було застосовано модифіковану методику вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні) [96]. Так, за шкалою «національно-спрямована поведінка» констатовано, що високим рівнем вирізняється значна кількість юнаків і юнок (45,25 % 17-18 рр.; 64,75 % осіб 18-19 рр.; 45,95 % 19-20 рр.; 39,31 % 20-21 рр.; 43,41 % 21-22 рр.). Молоді люди з цим рівнем разом із іншими представниками своєї нації беруть активну участь у діяльності різних молодіжних організацій і соціальних груп, а також у культурній сфері буття нації. Водночас встановлений найбільший кількісний показник у віковому діапазоні 18-19 рр., як зазначалося вище, пов'язаний із формальним визнанням їх суспільної зрілості. Середнім рівнем за шкалою «національно-спрямована поведінка» характеризується дещо менша, порівняно з високим, кількість досліджуваних (38,78 % 17-18 рр.; 26,05 % 18-19 рр.; 44,4 % 19-20 рр.; 45,04 % 20-21 рр.; 50 % 21-22 рр.). Респонденти з таким рівнем беруть участь у діяльності окремих молодіжних організацій і соціальних груп спільно з іншими представниками своєї нації. Окрім цього, їх цікавлять й окремі культурно-національні події, в яких вони також можуть брати участь. Зазначимо, що найвищий показник на цьому рівні, який зафіксований у віковому діапазоні 21-22 рр., стосується глибокої рефлексії юнацтва цього віку, що було встановлено за шкалою «національне самовизначення» і презентовано вище. Низький рівень за шкалою «національно-спрямована поведінка» виявлено у невеликій кількості юнаків і юнок (15,97 % 17-18 рр.; 9,2 % 18-19 рр.; 9,65 % 19-20 рр.; 15,65 % 20-21 рр.; 6,59 % 21-22 рр.). Молодь із цим рівнем мало цікавлять культурні події у національному бутті; також вони не беруть участі у діяльності молодіжних організацій і соціальних груп разом із іншими представниками своєї нації.

За іншою додатковою шкалою, «спрямування щодо інших націй», встановлено, що високий рівень мають: 38,78 % досліджуваних 17-18 pp.; 39,08 % 18-19 pp.; 40,93 % 19-20 pp.; 39,31 % 20-21 pp.; 52,33 % 21-22 pp. Молоді люди з таким рівнем, надаючи перевагу взаємодіям із представниками своєї нації, толерантно ставляться до представників інших націй. Відзначимо, що майже в усіх вікових діапазонах, окрім 21-22 pp., кількість респондентів із високим рівнем несуттєво відрізняється. Натомість зафіксована найбільша кількість юнаків і юнок із цим рівнем в останньому віковому діапазоні пов'язана з високим рівнем їх національного самовизначення, про що вже зазначалося вище. Порівняно з високим, середній рівень за шкалою «спрямування щодо інших націй» констатовано у більшій кількості респондентів (51,33 % 17-18 pp.; 59,39 % 18-19 pp.; 55,6 % 19-20 pp.; 54,96 % 20-21 pp.; 32,56 % 21-22 pp. Молоді люди з цим рівнем не в усіх ситуаціях надають перевагу взаємодіям із представниками своєї нації й виявляють толерантне ставлення до представників багатьох, однак не усіх націй. Низький рівень за цією шкалою встановлено у найменшій кількості досліджуваних (9,89 % 17-18 pp.; 1,53 % 18-19 pp.; 3,47 % 19-20 pp.; 5,73 % 20-21 pp.; 15,11 % 21-22 pp.). Юнацтво з таким рівнем характеризує надання переваги взаємодіям із представниками не своєї, а інших націй і толерантне ставлення до них.

Отже, одержані результати дозволяють резюмувати, що багато юнаків і юнок беруть активну участь у діяльності ряду різних молодіжних організацій і соціальних груп, а також у низці національно-культурних заходів. Підкреслимо, що вікова динаміка становлення національно-спрямованої поведінки вирізняється коливальним характером. Окрім цього, констатовано, що особистість періоду юності у ряді ситуацій надає перевагу спілкуванню і стосункам із представниками своєї нації, виявляючи водночас толерантність у ставленні до представників інших націй. Водночас на нашу пильну увагу заслуговує молодь, що характеризується низьким рівнем за шкалами «національно-спрямована поведінка» і «спрямування щодо інших націй».

Задля забезпечення чіткості сприймання результати емпіричного вивчення національного «Я» юнацтва розкрито у наступному підрозділі.

4. 4. Особливості національного «Я» юнацтва та психологічні засоби його об'єктивації

Вивчення та відображення феномена об'єктивації національного «Я» юнацтва, тобто винесення назовні внутрішніх механізмів розвитку цього утворення, передбачало актуалізацію психологічних засобів його становлення. Нагадаємо, що, на наш погляд, в юності психологічними засобами розвитку національного «Я» особистості є її вербалізації та реалізовані прагнення до національного самоствердження, що актуалізуються в єдності позиції та вчинків як суб'єкта нації. Інтенсифікація розвитку особистісної саморефлексії в цей період уможливорює об'єктивацію внутрішніх міркувань особистості про себе як суб'єкта конкретної нації. Основними психологічними засобами об'єктивації національного «Я» особистості в юності є такі: інтерпретація, емоційно-ціннісне оцінювання та мотивація власної позиції як суб'єкта нації у зовнішній вербальній формі; зовнішні вербальні судження юнацтва про ціннісні ознаки нації, що забезпечують інтегративну та відокремлюючу функції у процесі його національної самоідентифікації; зовнішнє вербальне визначення провідних умов і значущих інших, у спільних взаємодіях із якими інтенсифікується розвиток національної самосвідомості юнацтва.

Характеристика цих психологічних засобів здійснювалася на основі результатів якісної та кількісної обробки даних, які було одержано за допомогою модифікованого етнопсихологічного опитувальника (адапт. В. Ф. Соколової) [107, с. 74–79; 323, с. 200–203]. Опитувальник містить низку запитань (див. додаток М), які стосуються рефлексії респондентів щодо рідної

мови (1-4 запитання); проживання на території своєї нації (5-6); дотримання національних традицій (7-8); особистої ієрархії ціннісних ознак нації у процесах національної самоідентифікації (9-10) і національного відокремлення (11-12); чинників (13-14) і умов національного самоусвідомлення (15-17). Відповіді на запитання 2, 6, 8, 10, 12, 14 і 17 сприяли встановленню рівня національної саморефлексії молоді щодо цих показників: «так, часто» – високий; «так, але рідко» – середній; «ні, жодного разу» – низький.

Так, перше запитання стосувалося визначення конкретної мови як рідної та обґрунтування власного вибору. Кількісні показники об'єктивації національного «Я» юнацтва за показником «рідна мова» подано на рис. 4. 3.

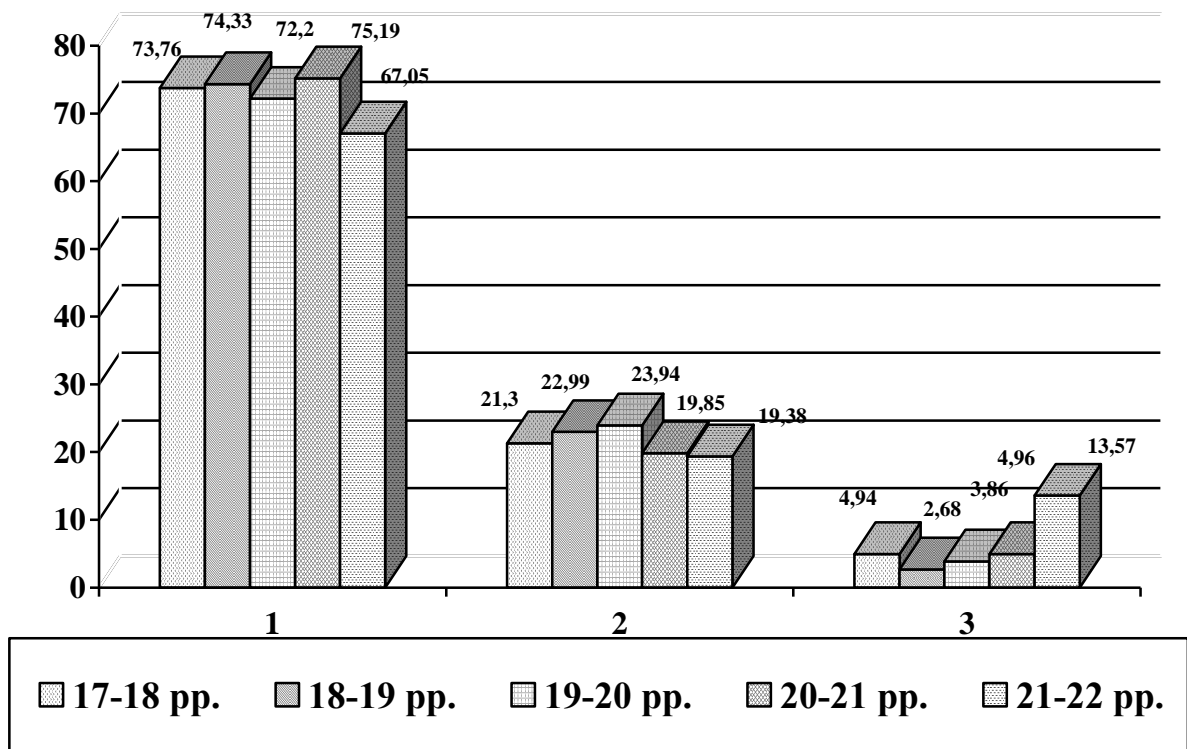

Рис. 4. 3. Гістограма кількісних даних (%) національного самовизначення юнацтва за показником «рідна мова»

Умовні позначення: 1 – українська мова є рідною; 2 – рідною є російська мова; 3 – рідними є обидві мови (українська та російська).

З рис 4. 3 помітно, що значна кількість молодих людей із усіх вікових діапазонів рідною визначили українську мову. Так, кількість респондентів 17-

18 рр., які вважають рідною для себе українську мову, становить 73,66 %. Порівняно з віковим діапазоном 17-18 рр., у віці 18-19 рр. кількість юнацтва, для якого українська мова є рідною, на 0,67 % збільшується. Від вікового діапазону 18-19 рр. до 19-20 рр. кількісні дані за показником «українська мова є рідною» зменшуються на 2,13 %. У віці 20-21 рр., порівняно з 19-20 рр., кількість юнаків і юнок, що визначають українську мову як рідну, збільшується на 2,99 %. Натомість від 20-21 рр. до 21-22 рр. кількість досліджуваних, які вважають, що українська мова є їх рідною, зменшується на 8,14 %. Викладене вище дозволяє резюмувати таке. За показником «українська мова є рідною» кількісні дані в усіх вікових діапазонах від 17 до 21 року є високими і несуттєво відмінними між собою. А тому зафіксоване збільшення чи зменшення цих даних від попереднього до наступного вікового діапазонів є незначним. Більш вагомими є відмінності кількісних даних у діапазоні 21-22 рр. від відповідних показників у попередньому та в усіх інших діапазонах.

Порівняно з українською, російська мова є рідною для майже в чотири рази меншої частини молоді. Зокрема у віці 17-18 рр. кількісні дані за цим показником становлять 21,3 %. Порівняно з 17-18 рр., у віковому діапазоні 18-19 рр. кількість юнаків і юнок, що визначили російську мову як рідну, збільшується на 1,69 %. Від 18-19 до 19-20 рр. кількісні дані за показником «рідною є російська мова» збільшуються на 0,95 %. Порівняно з 19-20 рр., у віковому діапазоні 20-21 рр. кількість респондентів, які вважають російську мову рідною, зменшується на 4,09 %. Кількість молодих людей віком 21-22 рр., для яких російська мова є рідною, майже не відрізняється від відповідних кількісних даних у віковому діапазоні 20-21 рр., а саме – на 0,47 % менша. Загалом за показником «рідною є російська мова», кількість юнацтва в усіх вікових діапазонах від 17 до 21 р. є невеликою і незначною мірою відмінною між собою; а збільшення чи зменшення цих кількісних даних від попереднього до наступного вікового проміжку є несуттєвим. Відзначимо і зменшення одержаних за цим показником даних від 17-18 рр. до 20-21 рр. і 21-22 рр.

На відміну від висвітленого вище, за показником «рідними є обидві мови (українська та російська)» констатовано найменшу кількість досліджуваних. Водночас, як і в попередньо презентованих результатах, вікова динаміка за цим показником також не характеризується чіткістю. Так, у віці 17-18 рр. 4,94 % юнаків і юнок рідними для себе вважають українську і російську мови. Порівняно з віковим діапазоном 17-18 рр., у 18-19 рр. кількість респондентів, для яких обидві мови (українська та російська) є рідними, менша на 2,26 %. Від 18-19 рр. до 19-20 рр. кількісні дані за показником «рідними є обидві мови (українська та російська)» збільшуються на 1,18 %. У віковому діапазоні 20-21 рр. кількість молоді, які визначають українську і російську мови як рідні, збільшується на 1,1 %, порівняно з 19-20 рр. Від 20-21 рр. до 21-22 рр. кількісні дані за цим показником збільшуються на 8,61 %. Підсумовуючи одержані за показником «рідними є обидві мови (українська та російська)» результати, зазначимо, що кількість респондентів у всіх вікових діапазонах від 17 до 21 року є невеликою і незначною мірою відмінною. А, отже, і встановлене збільшення чи зменшення цих даних від попереднього до наступного вікового діапазонів є несуттєвим. Натомість кількісні дані, виявлені у віковому діапазоні 21-22 рр., значно відрізняються від відповідних даних із інших діапазонів. На нашу думку, це може бути пов'язано з тим, що респонденти 21-22 рр. виховувалися у російськомовній родині. Тому вони вважають рідними для себе обидві мови – українську та російську.

Загалом резюмуємо, що вікова динаміка за показником «рідна мова» (українська, російська чи обидві мови) має коливальний характер розвитку.

На особливу увагу заслуговує й вікова динаміка рефлексії юнацтва щодо рідної мови. Спочатку презентовано рефлексивні міркування юнаків і юнок, які вважають рідною для себе українську мову. Так, інтерпретації власного вибору молоддю віком 17-18 рр. є такими. «Рідною мовою вважаю українську тому, що...»: «я – українець (українка)», «громадянин (громадянка) України», «це мова моїх предків, моєї землі, моєї нації», «нею думаю», «цією мовою

спілкуються мої рідні», «цієї мови мене навчали з дитинства», «це державна мова». Констатуємо, що презентовані міркування юнацтва 17-18 рр. трапляються й у всіх таких вікових діапазонах.

Однак у кожному наступному діапазоні у рефлексивних міркуваннях молоді виявлено й суттєві якісні відмінності, порівняно з попередніми. Так, пояснення юнацтва 18-19 рр. є більш осмисленими й сповненими ціннісним смислом. А саме: «Українська, тому що це мова Батьківщини, яку я люблю», «Українська, тому що я є громадянкою України і народилася на території, де державна мова українська», «Українська, бо я народився в Україні, є громадянином цієї країни, з дитинства полюбив цю мову».

У рефлексивних міркуваннях молоді 19-20 рр. встановлено їх стійке емоційно-ціннісне ставлення до такого важливого національного самоідентифікату, як рідна мова. Зокрема ці молоді люди відзначили таке: «Я вважаю своїм обов'язком зробити все, аби зберегти українську націю і відродити культуру, мову», «Із самого дитинства розмовляю українською, люблю її всім серцем», «Українська – це мова моїх пращурів, мова мого народу, державна мова». Водночас у цьому віковому діапазоні виявлено й такі рефлексивні пояснення, як і в попередніх діапазонах і висвітлено вище.

У міркуваннях юнацтва 20-21 рр. помічено чітку позицію щодо рідної мови, а саме: «Моя рідна мова – українська. Я є громадянкою своєї держави. Незалежно від того, скільки мов я вчу, рідною для мене буде лише українська», «Українська, адже я народилася і живу на території України. Цією мовою ми маємо пишатися», «Українська мова є рідною для мене, адже я народилася в Україні. Це мова моїх батьків, дідів і прадідів. Цією мовою в дитинстві мені співали, пояснювали, що добре, а що погано. Я люблю свою рідну мову!».

Глибокі рефлексивні міркування і стійкі переконання щодо значущості своєї рідної мови констатовано лише у респондентів 21-22 рр. Зокрема вони зазначили таке: «Українська мова є для мене рідною, оскільки вона передалася від батьків і дідів із кров'ю», «Рідною є українська мова. Це мова моїх батьків,

мого народу, його історії», «Це рідна мова України, а я – донька цієї країни», «Українська мова є рідною. Українська – мова моєї Батьківщини, де я народилася і живу. Я – свідома громадянка своєї держави і вважаю за необхідне розмовляти державною мовою».

За результатами кількісного аналізу відповідей юнаків і юнок на друге запитання опитувальника виявлено таку вікову динаміку рівнів національної саморефлексії за показником «рідна мова» (див. додаток Р). Так, від першого до останнього вікового проміжку майже вдвічі збільшується кількість респондентів із високим (17-18 рр. – 24,3 %; 18-19 рр. – 25,29 %; 19-20 рр. – 27,8 %; 20-21 рр. – 31,3 %; 21-22 рр. – 41,47 %) і низьким рівнями (17-18 рр. – 22,1 %; 18-19 рр. – 21,07 %; 19-20 рр. – 20,85 %; 20-21 рр. – 17,94 %; 21-22 рр. – 11,24 %) та одночасно незначною мірою зменшується із середнім рівнем (17-18 рр. – 53,6 %; 18-19 рр. – 53,64 %; 19-20 рр. – 51,35 %; 20-21 рр. – 50,76 %; 21-22 рр. – 47,29 %). Підкреслимо чіткість простежених тенденцій. Інтерпретації рівнів національної саморефлексії юнацтва за показником «рідна мова» сприяло проведення якісного аналізу відповідей респондентів на запитання 3 і 4. Досліджувані з високим і середнім рівнями саморефлексії за цим показником відзначили, що вважають рідною таку мову (українську чи російську), яку вони чули з дитинства, якою вони мислять і спілкуються у сімейному та родинному колі, з друзями, ровесниками тощо. Окрім цього, частина молодих людей, які визнали російську мову за рідну, зазначили, що їм подобається українська мова, вони її знають і розуміють, однак рідко нею спілкуються, адже виховувалися в російськомовній сім'ї, відвідували російськомовні навчальні заклади чи значна кількість оточуючих їх людей є російськомовними. Так, досліджувана І. К., 20 р. 7 м. підкреслила: «...наша мова – це золотий скарб. Хоча вдома з батьками я розмовляю російською мовою, українська мова мені дуже подобається. Я вдосконалюю своє володіння нею, намагаючись спілкуватися з друзями і знайомими лише українською

мовою». Наголосимо, що більша частина молоді відповідали на запитання усіх запропонованих нами психодіагностичних методик українською мовою.

Натомість кількісні дані, які стосуються мови спілкування юнацтва з іншими людьми, подано нижче, на рис. 4. 4.

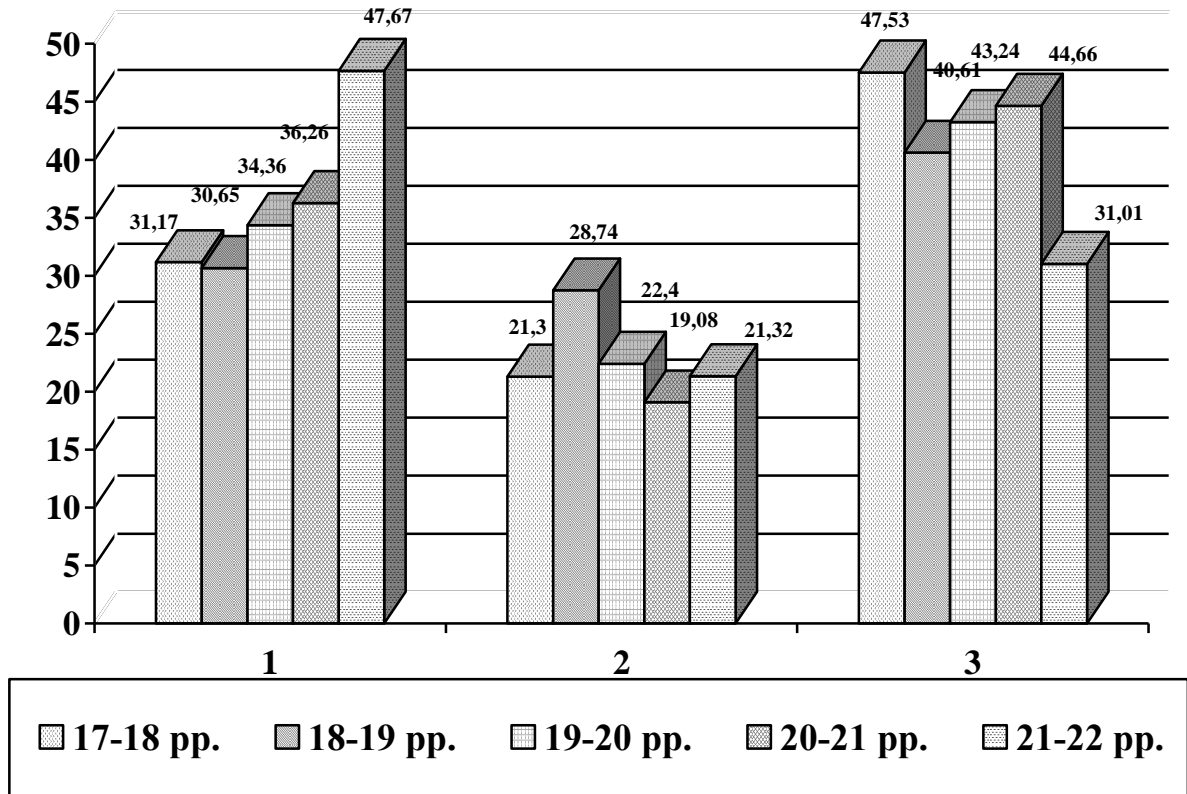

Рис. 4. 4. Гістограма кількісних даних (%) національного самовизначення юнацтва за показником «мова спілкування»

Умовні позначення: 1 – українська мова; 2 – російська мова; 3 – обидві мови (українська та російська).

На особливу увагу заслуговують результати порівняння даних, які відображено на рис. 4. 4 і попередньо презентованому рис. 4. 3. Порівняно з показником «українська мова є рідною», за показником мова спілкування – українська» зафіксовано вдвічі менше респондентів майже у всіх вікових діапазонах, окрім останнього (21-22 pp.). Відзначимо, що, на противагу іншим, у цьому віковому діапазоні констатовано найбільшу кількість молоді, яка спілкується з оточуючими їх людьми українською мовою, одночасно вважаючи

цю мову рідною. На наш погляд, констатоване зменшення відмінностей між кількісними даними за показниками «рідна мова» та «мова спілкування» зумовлено поглибленням рефлексії юнацтва щодо суспільних процесів загалом і національних зокрема, що виявляється з дорослішанням особистості, набуттям соціальної зрілості. Встановлені майже однакові кількісні дані за показниками «рідною є російська мова» та «мова спілкування – російська» і розкриті вище інтерпретації засвідчують усвідомленість юнацтвом власної позиції щодо вибору рідної мови як мови спілкування. Одночасно суттєво більшими (майже в 10 разів у всіх вікових діапазонах, окрім 21-22 рр., і майже тричі в останньому) виявилися кількісні дані за показником «мовами спілкування є українська та російська», порівняно з показником «рідними є обидві мови (українська і російська)».

П'яте запитання стосувалося значущості проживання на території своєї нації. Одержані результати, які відображають вікову динаміку кількісних даних щодо відповідей юнаків і юнок на це запитання, висвітлено на рис. 4. 5.

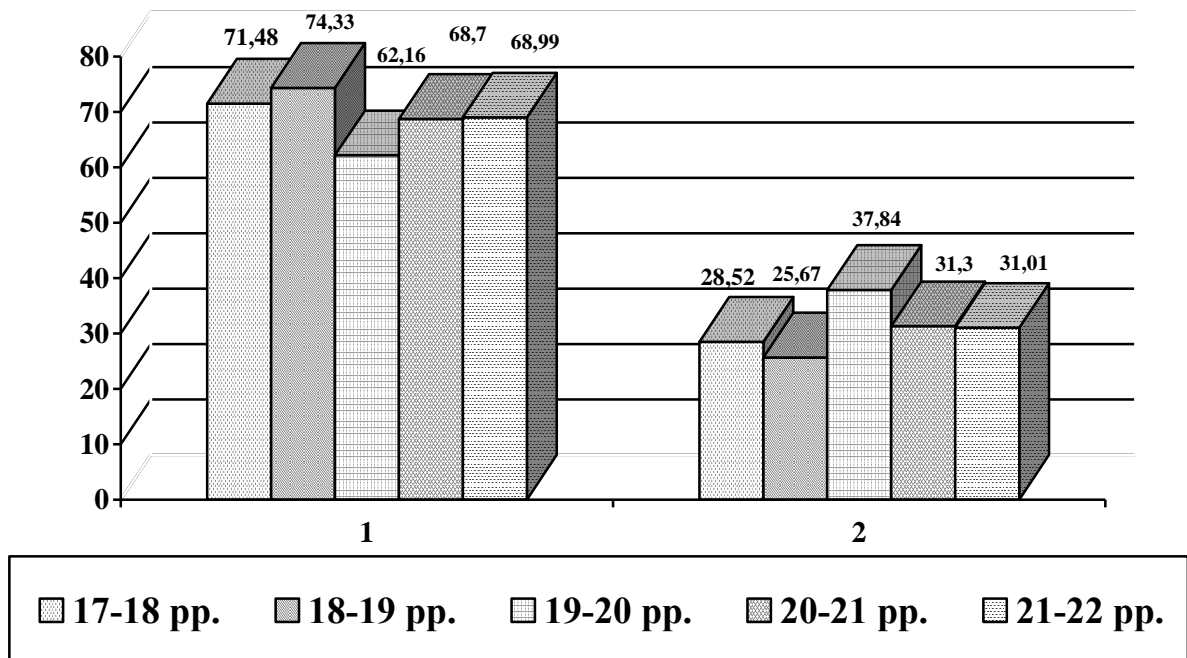

Рис. 4. 5. Гістограма кількісних даних (%) національного самовизначення юнацтва за показником «проживання на території своєї нації»

Умовні позначення: 1 – важливо проживати на території своєї нації; 2 – проживання на території своєї нації є не важливим.

Із рис. 4.5 помітно, що загалом майже три чверті респондентів із кожного вікового діапазону стверджують важливість їх проживання на території своєї нації. Зокрема від вікового діапазону 17-18 рр. до 18-19 рр. кількість досліджуваних із цією позицією несуттєво збільшується (на 2,85 %); від 18-19 рр. до 19-20 рр. – дещо зменшується (на 12,17 %); від 19-20 рр. до 20-21 рр. – незначно збільшується (на 6,54 %); і від 20-21 рр. до 21-22 рр. – майже не змінюється (а саме на 0,29 % збільшується). Підґрунтям для появи у молодих людей стійкого національного самовизначення за показником «важливість проживання на території своєї нації» виступили глибокі рефлексивні міркування з цього приводу. А саме: «Мені надзвичайно важливо жити у рідному краї. Тільки тут я буду почувати себе вільною людиною та невід’ємною частиною величної української нації зі своєю самобутньою історією та культурою» (19 р. 9 м.); «Так, це для мене важливо, бо я люблю Україну. А ще тому, що я тут народилася і живу, тут живуть мої рідні, тут могили моїх предків» (20 р. 4 м.); «Так! Це моя Батьківщина, де я народилася і живу. Я ніколи не проміняю її на чужину. Тут живе моя сім’я, родина» (21 р. 7 м.). На наш погляд, зафіксоване помітне зменшення кількісних даних за показником «важливість проживання на території своєї нації» у діапазоні 19-20 рр. зумовлено появою тривожності та суперечностей у професійній «Я-концепції» особистості («Не важливо, тому що немає жодних перспектив», «Для мене це не дуже важливо. Звісно, я люблю своє рідне місто, однак із задоволенням переїхала жити в іншу, більш розвинуту і стабільну країну»).

Решта респондентів (майже четверта частина у кожному віковому діапазоні), які не вважають обов’язковим для себе проживання на території своєї нації, пояснили власну позицію так. У юнаків і юнок 17-18 рр., 18-19 рр. і 19-20 рр. вона пов’язувалася з бажаннями подорожувати чи певний час пожити

в іншій країні, пізнати культуру представників інших націй; або з тим, що вони є жителями Всесвіту, слов'янами та т. ін. Молодь 20-21 рр. і 21-22 рр. вважає, що у зв'язку зі скрутним соціально-економічним становищем у країні для них не обов'язково жити на її території, а важливо завжди пам'ятати своє коріння.

Кількісні показники рівнів національної саморефлексії за показником «проживання на території нації» було встановлено за результатами кількісної обробки відповідей молоді на 6 запитання (див. додаток Р). Високим рівнем саморефлексії вирізняються 36,5 % юнаків і юнок 17-18 рр.; 32,18 % 18-19 рр.; 32,82 % 19-20 рр.; 31,3 % 20-21 рр.; 42,25 % 21-22 рр. Підкреслимо, що молодь цим рівнем часто замислювалася про важливість проживання на території своєї нації. Приклади таких міркувань презентовані вище. Середній рівень саморефлексії за цим показником зафіксовано у 43,73 % досліджуваних 17-18 рр.; 49,04 % 18-19 рр.; 45,56 % 19-20 рр.; 50,76 % 20-21 рр.; 40,7 % 21-22 рр. Їх пояснення щодо важливості їх проживання на території своєї нації були такими: «Важливо, тому що я тут народилася» (17 р. 5 м.); «Важливо проживати на території своєї нації, адже тут все рідне» (20 р. 3 м.). Водночас відзначимо, що юнацтво з цим рівнем не часто міркували про значущість свого проживання на національній території. Натомість найменша кількість юнаків і юнок вкрай рідко задумувалися над тим, чи важливо для них проживати на території своєї нації, що засвідчує низький рівень їх саморефлексії за цим показником (17-18 рр. – 19,77 %; 18-19 рр. – 18,78 %; 19-20 рр. – 21,62 %; 20-21 рр. – 17,94 %; 21-22 рр. – 17,05 %). Стверджуючи чи заперечуючи важливість свого проживання на національній території, вони не змогли пояснити своєї позиції, адже дуже рідко рефлексували з цього приводу.

Відзначимо, що загалом контент-аналіз більшої кількості (майже 93 %) відповідей юнацтва на 7 запитання засвідчив, що вони не дотримуються національних традицій і звичаїв. Ці молоді люди зазначили, що відзначають окремі великі релігійні свята (зокрема Різдво та Великдень) і дотримуються конкретних весільних обрядів. Решта респондентів (майже 7 %) підкреслили,

що участь у низці національних свят (День Конституції, День Незалежності) є важливою для них. На нашу думку, це пов'язано з особливостями сімейного виховання юнаків, а саме зі ставленням їх батьків до дотримання певних традицій і звичаїв. Підтвердженням цього висновку слугують такі інтерпретації юнацтвом власної відповіді на 7 запитання: «У нашій сім'ї не відзначають інших свят, окрім Різдва, Великодня та т. ін.» (значна кількість молоді); «Я почуваюся україркою, адже в моїй сім'ї збереглись українські традиції: ми спілкуємося лише українською мовою; на Святий вечір, перед Різдрвом, сідаємо вечеряти лише після появи на небі першої зірки» (респондент К. М., 19 р. 9 м.).

Щодо національної саморефлексії за показником «дотримання традицій нації» констатовано, що з віком дещо збільшується кількість молодих людей із високим і середнім та незначною мірою зменшується з низьким рівнем (див. додаток Р). Зокрема високий рівень за цим показником зафіксовано у найменшій кількості досліджуваних із усіх вікових проміжків: у 27 % респондентів 17-18 рр.; 18,01 % 18-19 рр.; 25,8 % 19-20 рр.; 17,94 % 20-21 рр.; 27,52 % 21-22 рр. Вони досить часто міркували про значущість дотримання ними національних традицій, їх значення для збереження національної пам'яті та передачі наступним поколінням. Найбільша кількість юнаків і юнок із усіх вікових діапазонів (17-18 рр. – 43,73 %; 18-19 рр. – 51,34 %; 19-20 рр. – 46,33 %; 20-21 рр. – 58,02 %; 21-22 рр. – 53,49 %) не так часто замислювалися про важливість дотримання ними національних традицій, що засвідчує їх невисоку значущість для сучасної молоді. Низький рівень саморефлексії за цим показником виявлено у 29,27 % осіб 17-18 рр., 30,65 % 18-19 рр., 27,8 % 19-20 рр., 24,04 % 20-21 рр., 18,99 % 21-22 рр. Ці молоді люди рідко дотримуються окремих традицій своєї нації. Вони нечасто думали про важливість збереження цих традицій для наступних поколінь.

Відповіді досліджуваних на дев'яте запитання дозволили відтворити особливості ієрархії ознак національної самоідентифікації особистості в період юності (див. табл. 4. 8).

Таблиця 4. 8

**Рангові показники ієрархії ознак національної самоідентифікації
особистості в юності n=1303**

№ з/ п	Ознаки	Вікові групи респондентів і ранги					
		17-18 рр., n=263	18-19 рр., n=261	19-20 рр., n=259	20-21 рр., n=262	21-22 рр., n=258	середнє рангів (загальний ранг)
1.	Історичне минуле нації	6	2	5	4	3	4 (3)
2.	Національна територія	5	6	3	2	4	4 (3)
3.	Національні звичаї, традиції	2	4	2	3	2	2,6 (2)
4.	Культура, література, мистецтво	3	3	4	5	5	4 (3)
5.	Мова	1	1	1	1	1	1 (1)
6.	Релігія	7	7	7	7	6	6,8 (5)
7.	Національний характер	4	5	6	6	7	5,6 (4)

Із табл. 4. 8 видно, що досліджувані з усіх вікових діапазонів надали найбільшого значення такій ознаці національної самоідентифікації, як мова (1 ранг). Важливого значення (загальний ранг – 2) усі респонденти надали такій ознаці у процесі їх національної самоідентифікації, як звичаї й традиції нації. Однак у вікових діапазонах її значущість дещо відрізняється. Зокрема юнаки і юнки 17-18 рр. – найвищий, 2 ранг; 18-19 рр. – найнижчий, 4 ранг; 19-20 рр. – найвищий, 2 ранг; 20-21 рр. – 3 ранг; 21-22 рр. – найвищий, 2 ранг. Досить значущими (3 загальний ранг) для особистості в юності виявилися такі ознаки: «історичне минуле нації», «національна територія», «національна культура, література, мистецтво». На особливу увагу заслуговує вікова динаміка ієрархії цих ознак. Так, із віком значущість ознаки «історичне минуле нації» збільшується (17-18 рр. – найнижчий, 6 ранг; 18-19 рр. – найвищий, 2 ранг; 19-20 рр. – 5 ранг; 20-21 рр. – 4 ранг; 21-22 рр. – високий, 3 ранг). Значущість ознаки «національна територія» дещо знижується від 17-18 рр. (5 ранг) до 18-19 рр. (6 ранг); підвищується до 19-20 рр. (3 ранг) і 20-21 рр. (2 ранг) та знову

несуттєво знижується до 21-22 рр. (4 ранг). Відзначимо і зменшення значущості ознаки «національна культура, література, мистецтво» з дорослішанням молоді: 17-18 рр. і 18-19 рр. – 3 ранг; 19-20 рр. – 4 ранг; 20-21 рр. та 21-22 рр. – 5 ранг. Дещо меншого значення (4 ранг) юнацтво надало такій ознаці, як «національний характер». Однак її значущість для юнаків і юнок із віком зменшується: 17-18 рр. – 4 ранг; 18-19 рр. – 5 ранг; 19-20 рр. і 20-21 рр. – 6 ранг; 21-22 рр. – 7 ранг. Найменший загальний ранг (5) має ознака «релігія»: вікові діапазони від 17 до 21 р. – 7 ранг; 21-22 рр. – 6 ранг. Приклади значущості чи незначущості ознак національної самоідентифікації у життєдіяльності юнацтва презентовані як вище, так і нижче.

Найвиразніше значущість ознак національної самоідентифікації для юнацтва розкривають такі приклади з їх самоописів. «Я – українка. Ще з малих літ я ступала по українській землі, наспівувала народні пісні разом із матінкою» (досліджувана Л. К., 17 р. 8 м.). «Національні українські традиції, звичаї та обряди стали частиною мого життя; таким чином відбулось і усвідомлення себе українкою. Ще в школі на уроках української літератури з нами проводилися бесіди про патріотизм і силу волі українських героїв, зумовлюючи появу почуття гордості за нашу належність до цієї країни з її славним історичним минулим <...> Дотримання різних звичаїв надає нам того великого патріотичного «заряду», за допомогою якого ми чітко усвідомлюємо, що є представниками українського народу» (респондент О. В., 20 р. 4 м.).

Підкреслимо й те, що в ієрархії ознак національної самоідентифікації у респондентів із різних вікових діапазонів ці ознаки статистично значущо не відрізняються між собою. Відсутність відмінностей в одержаних ієрархічних рядах встановлено за допомогою рангової кореляції Спірмена [95; 312]. Зокрема констатовано наявність таких сильних взаємозв'язків: 17-18 рр. і 18-19 рр. – 0,607 (достовірність $p=0,05$); 17-18 рр. та 19-20 рр. – 0,821 ($p=0,01$); 17-18 рр. і 20-21 рр. – 0,607 ($p=0,05$); 17-18 рр. та 21-22 рр. – 0,571 ($p=0,05$); 18-19 рр. і 19-20 рр. – 0,571 ($p=0,05$); 18-19 рр. та 20-21 рр. – 0,536 ($p=0,05$); 18-

19 pp. і 21-22 pp. – 0,679 ($p=0,05$); 19-20 pp. та 20-21 pp. – 0,929 ($p=0,01$); 19-20 pp. і 21-22 pp. – 0,857 ($p=0,01$); 20-21 pp. та 21-22 pp. – 0,857 ($p=0,01$).

Характеризуючи вікову динаміку національної саморефлексії юнацтва за показником «ієрархія ознак національної самоідентифікації», відзначимо таке. Від першого до останнього вікового діапазону майже втричі збільшується та одночасно є найменшою кількістю молоді, які часто замислювалися над цим показником. Так, встановлено, що високий рівень національної саморефлексії за цим показником мають: 4,95 % юнаків і юнок 17-18 pp.; 6,13 % 18-19 pp.; 9,27 % 19-20 pp.; 6,87 % 20-21 pp.; 13,18 % 21-22 pp. Водночас з'ясовано, що несуттєво змінюється у бік зменшення до 21-22 pp., однак є досить великою кількістю респондентів, які нечасто (середній рівень – 53,6 % 17-18 pp., 44,06 % 18-19 pp., 39,38 % 19-20 pp., 41,6 %, 20-21 pp., 50,77 % 21-22 pp.) чи дуже мало рефлексували щодо ієрархії ознак, які зближують їх із іншими представниками своєї нації (низький рівень – 41,45 % 17-18 pp.; 49,81 % 18-19 pp.; 51,35 % 19-20 pp.; 51,53 % 20-21 pp.; 36,05 % 21-22 pp.). Отже, одержані за цим показником результати засвідчують, що значна кількість юнаків нечасто або дуже мало рефлексувала щодо ієрархії ознак національної самоідентифікації.

Ієрархію ознак національного відокремлення та її вікову динаміку в період юності подано в табл. 4. 9.

Із табл. 4. 9 видно, що, як і в ієрархії ознак національній самоідентифікації, у процесі національного відокремлення всі досліджувані також надали найбільшій значущості мові (1 ранг). Так само, як і в ієрархії ознак національної самоідентифікації, високі ранги від юнацтва з усіх вікових діапазонів (17-18 pp. – 2 ранг; 18-19 pp. – 3 ранг; і від 19 до 22 pp. – 2 ранг) отримала ознака «національні звичаї, традиції» (загальний ранг – 2). Як і в ієрархії ознак національної самоідентифікації, третє місце за значущістю у національному відокремленні молоді має ознака «історія нації». Водночас значущість такої ознаки для респондентів різного віку є певною мірою

відмінною: 17-18 pp. – найнижчий, 4 ранг; 18-19 pp. – найвищий, 2 ранг; 19-20 pp. – 3,5 ранг; 20-21 pp. і 21-22 pp. – 3 ранг.

Таблиця 4. 9

**Рангові показники ієрархії ознак національного відокремлення
особистості в юності n=1303**

№ з/ п	Ознаки	Вікові групи респондентів і ранги					
		17-18 pp., n=263	18-19 pp., n=261	19-20 pp., n=259	20-21 pp., n=262	21-22 pp., n=258	середнє рангів (загальний ранг)
1.	Історія нації	4	2	3,5	3	3	3,1 (3)
2.	Національна територія	5	7	5	4	4	5 (5)
3.	Національні звичаї, традиції	2	3	2	2	2	2,2 (2)
4.	Культура, література, мистецтво	3	4,5	3,5	6	5	4,4 (4)
5.	Мова	1	1	1	1	1	1 (1)
6.	Релігія	7	4,5	7	7	6	6,3 (7)
7.	Національний характер	6	6	6	5	7	6 (6)

Загальний четвертий ранг у національному відокремленні належить ознаці «національна культура, література, мистецтво» (натомість у національній самоідентифікації ця ознака має 3 ранг). Більшого значення їй надали молоді люди з вікових діапазонів 17-18 pp. (3 ранг), 18-19 pp. (4,5 ранг) і 19-20 pp. (3,5 ранг); меншого – 20-21 pp. (6 ранг) та 21-22 pp. (5 ранг). На п'ятому місці (загальний ранг – 5) із-поміж ознак національного відокремлення міститься ознака «національна територія» (в ієрархії ознак національної самоідентифікації ця ознака займає третє місце). Характеризуючи вікову динаміку значущості ознаки «національна територія» у національному відокремленні особистості періоду юності, підкреслимо, що з віком їй надається дещо більшого значення. Так, у віковому діапазоні 17-18 pp. – 5 ранг; 18-19 pp. – 7 ранг; 19-20 pp. – 5 ранг; 20-21 pp. – 4 ранг; 21-22 pp. – 4 ранг. Шостий загальний ранг у національному відокремленні особистості зайняла

ознака «національний характер» (у національній самоідентифікації – 4 загальний ранг). Відзначимо, що в усіх вікових діапазонах ця ознака зайняла низькі ранги (17-18 pp., 18-19 pp. і 19-20 pp. – 6 ранг; 20-21 pp. – 5 ранг; 21-22 pp. – 7 ранг). На останньому місці (7 загальний ранг) опинилася така ознака національного відокремлення, як «релігія» (у національній самоідентифікації – останній, 5 ранг). Окреслюючи вікову динаміку щодо цієї ознаки, зазначимо, що майже в усіх вікових діапазонах вона також зайняла останні ранги (17-18 pp., 18-19 pp. і 19-20 pp. – 6 ранг; 20-21 pp. – 5 ранг; 21-22 pp. – 7 ранг).

З'ясовано й те, що ієрархії ознак національного відокремлення у досліджуваних із різних вікових діапазонів статистично не відрізняються між собою. Відсутність відмінностей в одержаних ієрархічних рядах констатовано за допомогою рангової кореляції Спірмена [95; 312]. Зокрема зафіксовано наявність таких сильних взаємозв'язків між одержаними даними: 17-18 pp. і 18-19 pp. – 0,688 (достовірність $p=0,05$); 17-18 pp. та 19-20 pp. – 0,991 ($p=0,01$); 17-18 pp. і 20-21 pp. – 0,786 ($p=0,01$); 17-18 pp. та 21-22 pp. – 0,857 ($p=0,01$); 18-19 pp. і 19-20 pp. – 0,741 ($p=0,05$); 18-19 pp. та 20-21 pp. – 0,634 ($p=0,05$); 18-19 pp. і 21-22 pp. – 0,741 ($p=0,05$); 19-20 pp. та 20-21 pp. – 0,848 ($p=0,01$); 19-20 pp. і 21-22 pp. – 0,902 ($p=0,01$); 20-21 pp. та 21-22 pp. – 0,893 ($p=0,01$).

Певною мірою схожу до попередньо презентованої щодо національної саморефлексії за показником «ієрархія ознак національної самоідентифікації» вікову динаміку встановлено й щодо показника «ієрархія ознак національного відокремлення». Зокрема від першого до п'ятого вікового діапазону майже вдвічі зростає та, водночас, загалом є найменшою кількістю досліджуваних (4,95 % 17-18 pp.; 8,43 % 18-19 pp.; 7,34 % 19-20 pp.; 4,96 % 20-21 pp.; 7,75 % 21-22 pp.), які часто замислювалися над зазначеним показником, що засвідчує високий рівень їх національної саморефлексії. Несуттєво змінюється, однак є досить великою кількістю юнаків і юнок (43,73 % 17-18 pp.; 41 % 18-19 pp.; 30,5 % 19-20 pp.; 37,02 % 20-21 pp.; 49,23 % 21-22 pp.), які нечасто задумувалися про ієрархію ознак національного відокремлення, що є

підтвердженням середнього рівня їх національної саморефлексії. Найбільшою виявилася кількість респондентів (51,32 % 17-18 pp.; 50,57 % 18-19 pp.; 62,16 % 19-20 pp.; 58,02 % 20-21 pp.; 43,02 % 21-22 pp.), які вкрай рідко розмірковували про ієрархію ознак національної самоідентифікації, що є свідченням низького рівня їх національної саморефлексії.

Наступне запитання опитувальника стосувалося чинників національної самоідентифікації особистості юнацького віку. Так, респонденти мали зазначити, представником якої нації вони себе вважають і відзначити чинники визначення власної національної самоідентичності, обравши одну із запропонованих відповідей чи написавши свою. Наголосимо, що, незважаючи на чітку інструкцію, досліджувані, які вважають себе українцями, не змогли обмежитися одним чинником, указавши декілька таких чинників. Одержані результати щодо вибору юнаками і юнками основних чинників національної самоідентифікації подано у табл. 4. 10.

Таблиця 4. 10

Кількісні показники (у %) значущості соціально-психологічних чинників національної самоідентифікації особистості в юності n=1303

Соціально-психологічні чинники	Вік і кількість респондентів				
	від 17 до 18 р., n=263	від 18 до 19 р., n=261	від 19 до 20 р., n=259	від 20 до 21 р., n=262	від 21 до 22 р., n=258
Національність батька	4,56	3,45	4,25	2,67	4,26
Національність матері	4,56	2,3	2,32	1,15	2,33
Національність обох батьків	38,02	37,16	36,68	46,95	39,92
Рідна мова	28,52	22,22	14,67	16,41	22,48
Національність близьких людей	21,29	25,67	13,9	19,08	15,89
Запис національності у паспорті	7,22	10,73	12,36	12,21	10,85
Місце народження і проживання	69,2	65,13	63,32	55,34	47,67
Національне самоусвідомлення	2,28	0,77	2,7	–	2,33

Із табл. 4. 10 помітно, що найвагомим чинником національної самоідентифікації юнацтва є місце народження і проживання. Водночас підкреслимо чітку вікову динаміку до зменшення кількості респондентів із таким вибором від першого (69,2 % 17-18 pp.) до останнього (47,67 % 21-22 pp.) вікового діапазону. Значна і несуттєво відмінна між собою кількість молоді (38,02 % 17-18 pp.; 37,16 % 18-19 pp.; 36,68 % 19-20 pp.; 46,95 % 20-21 pp.; 39,92 % 21-22 pp.) дотримується думки, що основним чинником її національної самоідентифікації є національність обох батьків. Дещо менша кількість молодих людей вважають, що їх національну самоідентичність зумовлено рідною мовою (28,52 % 17-18 pp.; 22,22 % 18-19 pp.; 14,67 % 19-20 pp.; 16,41 % 20-21 pp.; 22,48 % 21-22 pp.) чи національністю близьких людей (21,29 % 17-18 pp.; 25,67 % 18-19 pp.; 13,9 % 19-20 pp.; 19,08 % 20-21 pp.; 15,89 % 21-22 pp.).

Менш значущим для досліджуваних виявився чинник «запис національності у паспорті». Однак кількісні показники цього чинника певною мірою відрізняються у вікових діапазонах, а саме: 7,22 % 17-18 pp.; 10,73 % 18-19 pp.; 12,36 % 19-20 pp.; 12,21 % 20-21 pp.; 10,85 % 21-22 pp. На наш погляд, зафіксоване збільшення кількісних показників від 17 до 21 року пов'язано із суспільним визнанням зрілості 18-річної особи та суттєвим розширенням меж її прав і обов'язків. Зафіксовані відмінності дозволяють пояснити попередньо висвітлене зменшення кількісних даних від 18-19 pp. до 19-20 pp. і 20-21 pp. за чинниками «рідна мова» та «національність близьких людей».

Значно менші кількісні показники стосуються таких чинників національної самоідентифікації юнацтва, як: національність батька (від 4,56 % у 17-18 pp. до 4,26 % 21-22 pp.) чи матері (від 4,56 % 17-18 pp. до 2,33 % 21-22 pp.). Національне самоусвідомлення як чинник національної самоідентифікації визначено найменшою кількістю респондентів майже з усіх вікових діапазонів (2,28 % 17-18 pp.; 0,77 % 18-19 pp.; 2,7 % 19-20 pp.; 2,33 %

21-22 рр.), окрім 20-21 рр. Одержані результати дозволяють зробити висновок про те, що значна кількість юнаків і юнок не завжди здатні осмислювати чинники своєї національної самоідентифікації.

Підтвердженням щойно зазначеного висновку є кількісні показники національної саморефлексії юнацтва щодо чинників своєї національної ідентифікації. Емпірично констатовано, що з віком дещо зменшується кількість молоді, що часто замислюються про чинники національної самоідентифікації. Зокрема встановлено, що високим рівнем національної саморефлексії за цим показником вирізняються 17,11 % респондентів 17-18 рр.; 15,7 % 18-19 рр.; 17,76 % 19-20 рр.; 10,3 % 20-21 рр.; 13,57 % 21-22 рр. Підкреслимо й невелику кількість цих досліджуваних. Значно більша кількість молодих людей (39,16 % 17-18 рр.; 41 % 18-19 рр.; 45,17 % 19-20 рр.; 40,46 % 20-21 рр.; 52,71 % 21-22 рр.) нечасто задумувалися про чинники своєї національної ідентифікації, що засвідчує середній рівень національної саморефлексії за цим показником. Суттєвою є й кількість юнаків і юнок із низьким рівнем національної саморефлексії, які не завжди замислювалися про чинники національної самоідентифікації (43,73 % 17-18 рр.; 43,3 % 18-19 рр.; 37,07 % 19-20 рр.; 49,24 % 20-21 рр.; 33,72 % 21-22 рр.).

Одержані показники, що презентують результати кількісного аналізу відповідей респондентів на 15 і 16 запитання та висвітлюють значущість умов національного самоусвідомлення в юності подано у табл. 4. 11.

Як видно з табл. 4. 11, значна та несуттєво відмінна кількість (а саме, майже половина) юнаків і юнок із усіх вікових діапазонів упевнені, що їх національному самоусвідомленню найбільшою мірою сприяють такі соціально-психологічні умови, як участь у національних святах, комунікації рідною українською мовою. Майже третина досліджуваних у всіх вікових діапазонах, окрім 19-20 рр. (41,7 % – найбільша кількість), дотримуються погляду про те, що їх національне самоусвідомлення суттєво залежить від взаємодій із представниками інших націй.

Таблиця 4. 11

**Кількісні показники (%) значущості соціально-психологічних умов
національного самоусвідомлення особистості в юності n=1303**

Соціально-психологічні умови	Вік і кількість респондентів				
	від 17 до 18 р., n=263	від 18 до 19 р., n=261	від 19 до 20 р., n=259	від 20 до 21 р., n=262	від 21 до 22 р., n=258
Взаємодії з представниками інших націй	35,74	31,42	41,7	31,3	31,01
Взаємодії з представниками своєї нації	11,79	22,99	18,92	31,68	25,19
Участь у національних святах	42,97	45,59	57,53	48,47	51,55
Комунікації рідною мовою	50,19	51,34	48,26	46,95	51,55
Сімейні та родинні взаємодії	23,95	29,89	27,03	30,53	25,97
Усі презентовані вище умови	30,8	21,46	14,67	17,94	18,99

Також майже третя частина молоді важливою умовою власного національного самоусвідомлення вважає сімейні та родинні взаємодії. Тенденцію до збільшення, яка має коливальний характер, констатовано у віковій динаміці щодо такої соціально-психологічної умови національного самоусвідомлення, як взаємодії з представниками своєї нації.

Кількість молодих людей, що визнали важливим цей чинник, спочатку збільшується майже вдвічі (від 11,79 % 17-18 рр. до 22,99 % 18-19 рр.), потім несуттєво зменшується до 18,92 % 19-20 рр. і знову майже наполовину збільшується (до 31,68 % 20-21 рр.) та дещо зменшується (до 25,19 % 21-22 рр.). Усі презентовані вище умови вважають значущими у власному національному самоусвідомленні найбільша кількість респондентів 17-18 рр. (30,8 %); дещо менша – 18-19 рр. (21,46 %); найменша – 19-20 рр. (14,67 %) і дещо більша – 20-21 рр. (17,94 %) і 21-22 рр. (18,99 %).

Загалом вікова динаміка національної саморефлексії за показником «умова національного самоусвідомлення» є такою: з віком майже втричі

зростає кількість молоді, що часто замислюються над цим показником (високий) і дещо змінюється кількість респондентів, які думають про нього рідко (середній) чи вкрай рідко (низький рівень). Так, високий рівень розвитку національної саморефлексії за цим показником зафіксовано у найменшій кількості досліджуваних: 4,95 % 17-18 pp.; 9,58 % 18-19 pp.; 10,81 % 19-20 pp.; 8,4 % 20-21 pp.; 11,24 % 21-22 pp. Середнім рівнем вирізняється значно більша кількість молодих людей, а саме: 48,67 % 17-18 pp.; 44,83 % 18-19 pp.; 37,84 % 19-20 pp.; 40,84 % 20-21 pp.; 51,55 % 21-22 pp. Низький рівень національної саморефлексії за показником «умова національного самоусвідомлення» виявлено у ще більшій кількості юнацтва: 46,38 % 17-18 pp.; 45,59 % 18-19 pp.; 51,35 % 19-20 pp.; 50,76 % 20-21 pp.; 37,21 % 21-22 pp.

Одержані емпіричні результати дозволили резюмувати, що найбільша кількість юнаків і юнок 17-22 pp. вирізняються високим і середнім рівнями національної саморефлексії за показниками рідної мови (майже чотири п'ятих частини), проживання на території своєї нації (також майже чотири п'ятих частини) й дотримання національних традицій (майже три четвертих частини), що засвідчує значущість цих показників для особистості цього віку. Водночас у значній кількості юнацтва виявлено середній і низький рівні національної саморефлексії за показниками ієрархії ознак національної самоідентифікації (майже дев'ять десятих частин) і національного відокремлення (також майже дев'ять десятих частин), чинників національної самоідентифікації (майже вісім десятих частин) та умов національного самоусвідомлення (майже дев'ять десятих частин), що засвідчує їх невелику значущість для особистості цього періоду. Отже, встановлено, що в юності розвиток національної саморефлексії особистості за зазначеними показниками має коливальний характер.

4. 5. Характеристика синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності

Окрім зовнішніх психологічних засобів, важлива роль у генезі національної самосвідомості особистості періоду юності належить внутрішнім зв'язкам її змістових конструктів. У структурі національної самосвідомості особистості юнацького віку встановлюються якісно нові взаємозв'язки між національним аутостереотипом і реальною модальністю її національного «Я», а також між національним аутостереотипом та ідеальною модальністю цього «Я». Сила і напрям цих зв'язків можуть засвідчувати зміни у розвитку національної самосвідомості юнацтва.

Із огляду на окреслене, третій етап констатувального експерименту (2013-2014 рр.) присвячувався визначенню синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» молоді. Так, у третьому розділі дисертації було постульовано, що термін «синергійність» віддзеркалює взаємно підсилюючий (односпрямований, співдружній) зв'язок між національним аутостереотипом і реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» особистості періоду юності, що може зумовлювати підвищення результативності розвитку національної самосвідомості як системи. Окрім цього, уточнювалося, що епіцентром національної самосвідомості особистості є її національне «Я». А отже, сила і напрям внутрішніх зв'язків основних конструктів останнього з національним аутостереотипом визначатиме якісну результативність розвитку національної самосвідомості цієї особистості. Водночас згадана синергійність сприятиме трансформації національних аутостереотипів до національної свідомості юнаків та юнок і підвищенню їх значущості для них. Важливо нагадати і положення про захисну функцію національних аутостереотипів, що стосується

національних цінностей, позиції особистості як суб'єкта конкретної нації, її національної самоідентичності й національного «Я».

У цьому ж розділі дисертації було сформульовано таке припущення: синергійність національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності суттєво впливає на розвиток її національної самосвідомості. Одночасно підкреслювалося, що повної синергійності між національним аутостереотипом і модальностями національного «Я» особистості юнацького віку бути не може. Неможливість повної синергійності пов'язана з тим, що не кожна якість (зокрема негативна) національного аутостереотипу належить до реальної та (чи) ідеальної модальності національного «Я» юнацтва. Тому стверджувалося, що існування узгодженого зв'язку можливе між окремими якостями національного аутостереотипу і модальностей національного «Я» особистості.

Перевірка висунутих припущень була важливим завданням 3-го етапу констатувального експерименту, результати якої презентовано у цьому підрозділі. Розв'язанню сформульованого завдання сприяло використання результатів методики авт. Г. У. Солдатової «Діагностичний тест ставлень» (див. додаток Е). З метою визначення сили і напрямку (прямого чи зворотного) зв'язку (синергійності) національного аутостереотипу та реальної модальності національного «Я» особистості періоду юності застосовувався кореляційний аналіз таких рядів кількісних даних, що були результатами оцінювання респондентами себе як представника нації й типового представника своєї нації. Обчислення, які проводилися за допомогою формули рангової кореляції Спірмена [95; 312], дозволили встановити силу і напрям зв'язку національного аутостереотипу та реальної модальності національного «Я» юнацтва. Значення коефіцієнта рангової кореляції Спірмена r_s для рівня статистичної значущості $p \leq 0,01$ позначені *; $p \leq 0,05$ – ** (за В. Ю. Урбахом [312]).

Сила і напрям зв'язку національного аутостереотипу та ідеальної модальності національного «Я» особистості юнацького віку встановлювалися

за допомогою кореляції рядів «Типовий представник моєї нації» та «Ідеальний представник моєї нації» із застосуванням цієї ж формули [там само]. Значення коефіцієнта кореляції r_s для $p \leq 0,01$ також позначені *; для $p \leq 0,05$ – **.

Виявлення особливостей динаміки зв'язків між національним аутостереотипом та реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» юнацтва передбачало встановлення числових показників коефіцієнта рангової кореляції Спірмена для респондентів за віковими діапазонами 17-18 рр., 18-19 рр., 19-20 рр., 20-21 рр. і 21-22 рр. Відзначимо, що всі констатовані зв'язки виявилися різними за силою та однаковими за напрямом (прямий, «додатній»).

Синергійність національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості юнацького віку вивчалася за допомогою якостей, які конструювали змістове поле цих конструктів. Нижче якісно та кількісно презентовано взаємозв'язки національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» юнацтва в межах 17-22 рр. за кожним досліджуваним віковим діапазоном.

Спочатку проінтерпретовано якісні та кількісні потенціали синергійності між згаданими вище конструктами, які властиві респондентам **17-18 рр.** До **національного аутостереотипу** вони зарахували низку якостей, що виявляються *повною мірою* (гордий, боягузливий, зарозумілий, жадібний, нав'язливий), *середньо* (безхарактерний, економний, наполегливий, впертий, поступливий, комунікабельний) і *слабко* (дипломатичний, спритний, дотепний, обережний, лицемірний, агресивний, запальний, хитрий, єхидний). Змістове поле **реальної модальності** національного «Я» юнаків і юнок утворено з ряду якостей, що презентовані *повною мірою* (комунікабельний, дипломатичний, акуратний, впертий, обережний, дотепний), *середньо* (активний, економний, спритний, наполегливий, хитрий) і *слабко* (агресивний, боягузливий, жадібний, нав'язливий, лицемірний, безхарактерний, гордий). Наголосимо, що до реальних уявлень респондентів цього віку належать і негативні якості, багато з яких, на їх думку, в них виявляються найменшою мірою. З останнього переліку

якостей видно, що, за позицією молоді 17-18 рр., у типового представника їх нації негативні риси виявляються більшою мірою, порівняно з ними. Водночас щойно презентовані якості (реальна модальність національного «Я») лише певною мірою узгоджуються з попередньо розкритими (національний аутостереотип). Цей висновок підтвердився статистично, адже зв'язок національного аутостереотипу з реальною модальністю національного «Я» особистості є помірним ($r_s = 0,352^{**}$).

Смислове поле *ідеальної модальності* національного «Я» юнацтва 17-18 рр. сконструйовано з низки якостей, що мають бути презентовані *повною мірою* (активний, спритний, наполегливий, комунікабельний, дипломатичний, дотепний, гордий), *середньо* (акуратний, економний, хитрий, педантичний) і *слабко* (поступливий, боягузливий, жадібний, нав'язливий, лицемірний). Як бачимо, до ідеальних уявлень юнаків і юнок цього віку зараховано й ряд негативних якостей, що мають виявлятися найменшою мірою. Порівнюючи щойно розкриті якості з попередньо висвітленими, які стосуються образу типового представника своєї нації, відзначимо, що вони лише певною мірою узгоджуються між собою. Так, за результатами статистичних обчислень встановлено, що зв'язок національного аутостереотипу з ідеальною модальністю національного «Я» особистості цього віку є слабким ($r_s = 0,236$).

Отже, у віковому діапазоні 17-18 рр. встановлено помірну синергійність національного аутостереотипу з реальною та слабкою – з ідеальною модальностями національного «Я» особистості. З одного боку, помірна (слабка) узгодженість національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості зумовлює середню (низьку) результативність розвитку національної самосвідомості юнацтва. З іншого боку, констатована кореляція засвідчує невелику силу та стійкість національного «Я» особистості, а також певну автономність цього утворення у структурі національної самосвідомості молоді цього віку. Адже, як було емпірично встановлено та вже висвітлено у попередніх підрозділах, порівняно

зі старшими за віком респондентами, найменша кількість (майже третина) юнаків і юнок 17-18 рр. мають високий і відповідно найбільша – середній і низький рівні сприймання власної національної належності та національно-психологічного самоаналізу. Тобто молоді люди цього віку не завжди здатні чітко усвідомлювати своє національне походження і національну належність. Неповним є їх обсяг знань про таке походження і належність.

Водночас позитивним є те, що юнацтво надає багато часу здобуванню знань про свою націю самостійно та у взаємодіях із іншими представниками своєї нації. Окрім цього, майже 75 % молоді 17-18 рр. продемонстрували позитивні почуття щодо свого національного походження та національної належності, національну гордість і сильну прихильність до своєї нації. Майже на 10 % більша кількість респондентів вирізняється адекватною національною самооцінкою з тенденцією до завищення та позитивним ціннісним ставленням до себе як суб'єкта нації. Натомість у більшій половині юнацтва виявлено середній рівень національної аффіліації (прагнення до психологічної єдності з представниками своєї нації); у решти – високий рівень спрямованості на особистість чи поєднання цих прагнень.

У наступну чергу розкрито якісні та кількісні потенціали синергійності національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» у респондентів **18-19 рр.** Змістовий контекст *національного аутостереотипу* в досліджуваних є таким: дотепний, наполегливий, комунікабельний, боягузливий, жадібний (якості, що визначаються *повною мірою*); дипломатичний, активний, нав'язливий, економний, впертий, спритний, гордий, обережний, акуратний (якості, які виявляються *середньо*); безхарактерний, педантичний, зарозумілий, хитрий, єхидний, лицемірний, поступливий (якості, які презентовано *слабко*). На рівні *реальної модальності* національного «Я» юнаків і юнок смисловий контекст утворили такі якості: комунікабельний, дипломатичний, наполегливий, активний, акуратний (якості, які визначаються *повною мірою*); впертий, дотепний, гордий, спритний,

обережний, поступливий (якості, які виявляються *середньо*); економний, нав'язливий, педантичний, хитрий, єхидний, боягузливий, жадібний, лицемірний (якості, які відбиваються *слабко*). Відзначимо, що до реальних уявлень юнаків і юнок цього віку належать й негативні якості, багато з яких, на їх погляд, у них виявляються найменшою мірою. З попереднього та останнього переліку якостей помітно, що конструктивні одиниці національного аутостереотипу та реальної модальності національного «Я» повторюються. Встановлена повторюваність визначає надійність цих конструктів у межах «Типовий представник моєї нації» та «Я як представник своєї нації», яку підтверджено статистично. Так, зв'язок національного аутостереотипу з реальною модальністю національного «Я» особистості 18-19 рр. є сильним ($r_s = 0,725^*$).

Смислове поле *ідеальної модальності* національного «Я» юнацтва 18-19 рр. сконструйовано з низки якостей, які мають виявлятися *повною мірою* (активний, спритний, наполегливий, комунікабельний, дипломатичний, дотепний, гордий), *середньо* (акуратний, економний, впертий, поступливий, педантичний, обережний) і *слабко* (хитрий, нав'язливий, зарозумілий, жадібний). Підкреслимо, що до якостей ідеального представника нації молоддю цього вікового діапазону, як і попереднього, було зараховано й негативні якості, які мають виявлятися найменшою мірою. За результатами порівняння якостей ідеального і типового представника нації, встановлено їх синергійність, що засвідчує досить сильний зв'язок ($r_s = 0,57^*$).

Із щойно презентованого очевидно, що у молоді 18-19 рр. визначено синергійність національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» особистості. Це означає, що високі оцінки якостей конструкту «Типовий представник моєї нації» узгоджуються (співвідносяться) з високими оцінками відповідних якостей конструкту «Я як представник своєї нації» («Ідеальний представник моєї нації»). Встановлена узгодженість національного аутостереотипу та реальної (ідеальної)

модальності національного «Я» особистості зумовлює високу результативність національної самосвідомості юнацтва. Водночас зафіксована кореляція є свідченням сили та стійкості національного «Я» особистості, а також зв'язку цього утворення з іншими конструктами національної самосвідомості юнаків і юнок із цього вікового діапазону.

Підтвердженням цих висновків є емпірично констатовані результати, що вже висвітлювалися нами. Нагадаємо, що порівняно з кількісними показниками у попередньому віковому діапазоні, майже на 15 % більша кількість молоді 18-19 рр. мають високий і відповідно менша – середній і низький рівні сприймання своєї національної належності та національно-психологічного самоаналізу. Отже, це свідчить, що з віком збільшується кількість молодих людей, які у багатьох ситуаціях здатні чітко усвідомлювати своє національне походження і національну належність. Більш повним стає їх обсяг знань про це походження і належність. Юнаки і юнки цього віку надають більше часу здобуванню знань про свою націю не лише самостійно, а й у взаємодіях із іншими представниками своєї нації. Як ми вважаємо, вони виявили сильні позитивні почуття щодо свого національного походження та національної належності, й продемонстрували національну гордість і сильну прихильність до своєї нації. Встановлено, що значною (майже 85 %) є кількість осіб, що мають адекватну національну самооцінку з тенденцією до завищення і позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації. Натомість із дорослішанням дещо збільшується кількість юнацтва з високим і зменшується із середнім рівнем національної аффіліації. Водночас більшою стає кількість юнаків, у яких урівноважується спрямованість на націю та на особистість.

Нижче розкрито якісні та кількісні потенціали синергійності національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» у юнаків і юнок **19-20 рр.** У молоді цього віку змістове поле *національного аутостереотипу* сповнено рядом якостей, які виявляються *повною мірою* (впертий, нав'язливий, спритний, дотепний, економний),

середньо (дипломатичний, акуратний, наполегливий, хитрий, жадібний, лицемірний, зарозумілий, поступливий, комунікабельний) та *слабко* (активний, гордий, педантичний, обережний, агресивний, єхидний, запальний). Сміслові поле *реальної модальності* національного «Я» юнаків і дівчат сконструйовано з низки якостей, які, на їх думку, презентовані у них *повною мірою* (комунікабельний, наполегливий, впертий, дипломатичний, акуратний, поступливий), *середньо* (активний, педантичний, обережний, гордий, економний, дотепний, спритний) і *слабко* (хитрий, боягузливий, зарозумілий, нав'язливий). Відзначимо, що до реальних уявлень респондентів цього віку також належать негативні якості. Однак, порівняно з досліджуваними попередніх вікових діапазонів, цих якостей помічено значно менше, і визначаються вони лише *слабко*. Натомість за змістом вони відрізняються від негативних якостей, якими утворилося смислове поле образу типового представника нації. Водночас щойно презентовані якості (реальна модальність національного «Я») лише певною мірою узгоджуються з поданими вище якостями національного аутостереотипу. Це підтверджено статистично, адже зв'язок національного аутостереотипу з реальною модальністю національного «Я» юнацтва є помірним і прямим ($r_s = 0,42^{**}$).

Встановлено, що смислове поле *ідеальної модальності* національного «Я» юнаків і юнок **19-20 рр.** сконструйовано з низки якостей, які виявляються *повною мірою* (дипломатичний, активний, обережний, наполегливий, комунікабельний, поступливий), *середньо* (впертий, спритний, дотепний, педантичний, акуратний, економний) і *слабко* (хитрий, єхидний, гордий). Як бачимо, до ідеальних уявлень респонденти цього віку також зарахували негативні якості, що мають виявлятися найменшою мірою. Підкреслимо, що кількість таких якостей зменшилася, порівняно зі смисловим полем ідеального представника нації у досліджуваних 17-19 рр. Водночас синергійної залежності між національним аутостереотипом та ідеальною модальністю національного «Я» молоді 19-20 рр. не зафіксовано, що засвідчує їх незначну узгодженість.

Так, зв'язок національного аутостереотипу з ідеальною модальністю національного «Я» молоді виявився слабким ($r_s = 0,223$).

Із висвітленого вище зрозуміло, що у юнацтва 19-20 рр. спостерігається синергійність національного аутостереотипу з реальною модальністю національного «Я» та неузгодженість національного аутостереотипу з ідеальною модальністю національного «Я» особистості. Констатована кореляція дозволяє стверджувати, що високі оцінки якостей конструкту «Типовий представник моєї нації» узгоджуються (співвідносяться) з високими оцінками відповідних якостей конструкту «Я як представник своєї нації» та не узгоджуються з такими оцінками якостей конструкту «Ідеальний представник моєї нації». Встановлена узгодженість національного аутостереотипу з реальною та неузгодженість із ідеальною модальністю національного «Я» особистості лише певною мірою зумовлює результативність розвитку національної самосвідомості в юності. Водночас зафіксована кореляція підтверджує силу та стійкість реальної модальності національного «Я» особистості, а також автономність цього утворення у структурі національної самосвідомості юнацтва з цього вікового діапазону. Натомість ідеальна модальність національного «Я» особистості в юності не вирізняється силою та стійкістю, а отже, й автономністю у структурі її національної самосвідомості.

Щойно констатовані висновки підтвердилися й емпіричними результатами, які вже розкривалися у попередніх розділах. Так, було встановлено, що у віці 19-20 рр. досить великою є кількість молодих людей, які глибоко розуміють своє національне походження, чітко усвідомлюють свою національну належність. Юнаки і юнки цього віку мають значний обсяг знань про свою націю та її ознаки, які вони здобувають самостійно та у взаємодіях із іншими представниками нації. Порівняно з попереднім віковим діапазоном, несуттєво змінюється кількість респондентів, які вирізняються сильними позитивними почуттями щодо свого національного походження і національної належності, а також почуттям національної гордості та сильною прихильністю

до своєї нації. Значними (майже 82 %) є кількісні показники адекватної національної самооцінки з тенденцією до завищення і позитивного ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації. Як і у попередньому віковому діапазоні, більшою стає кількість молоді з високим і відповідно меншою – із середнім рівнем національної аффіліації. Натомість дещо зменшується кількість юнаків і юнок, у яких урівноважується спрямованість на націю і на особистість.

Далі презентовано якісні та кількісні потенціали синергійності національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» у досліджуваних **20-21 рр.** У молодих людей цього віку змістове поле *національного аутостереотипу* сповнено рядом якостей, які виявляються *повною мірою* (впертий, гордий, хитрий, зарозумілий, жадібний), *середньо* (нав'язливий, лицемірний, наполегливий, комунікабельний, економний) і *слабко* (дипломатичний, спритний, дотепний, обережний). До змістового поля *реальної модальності* національного «Я» юнацтва належить низка якостей, які відбиваються *повною мірою* (комунікабельний, гордий, впертий, запальний, темпераментний), *середньо* (обережний, дипломатичний, акуратний, активний, економний, спритний, дотепний, наполегливий) і *слабко* (поступливий, жадібний, хитрий). Наголосимо, що до реальних уявлень респонденти цього віку зарахували й негативні якості, які, на їх погляд, виявляються у них найменшою мірою. Варто зазначити і те, що, за позицією юнацтва, ці негативні якості у типового представника їх нації виявляються найбільшою мірою. Водночас щойно презентовані якості (реальна модальність національного «Я») лише певною мірою узгоджуються з попередньо розкритими (національний аутостереотип). Цей висновок підтвердився статистично, адже зв'язок національного аутостереотипу з реальною модальністю національного «Я» особистості періоду юності виявився помірним і прямим ($r_s = 0,475^{**}$).

Смислове поле *ідеальної модальності* національного «Я» юнацтва **20-21 рр.** сконструйовано з низки якостей, що мають презентуватися *повною*

мірою (активний, спритний, наполегливий, комунікабельний, дипломатичний), *середньо* (акуратний, економний, дотепний, обережний) і *слабко* (поступливий, хитрий, педантичний, гордий). Як бачимо, до ідеальних уявлень юнаків і юнок цього віку зараховано й ряд негативних якостей, що мають виявлятися найменшою мірою. Порівнюючи щойно розкриті якості з попередньо висвітленими, які стосуються образу типового представника своєї нації, відзначимо, що вони також певною мірою узгоджуються між собою. Так, за результатами статистичних обчислень констатовано помірний і прямий зв'язок ($r_s = 0,456^{**}$) національного аутостереотипу з ідеальною модальністю національного «Я» особистості юнацького віку.

Презентоване вище засвідчує наявність синергійних взаємозв'язків між національним аутостереотипом та реальною й ідеальною модальностями національного «Я» особистості 20-21 рр. Це означає, що досить високі оцінки якостей конструкту «Типовий представник моєї нації» узгоджуються (співвідносяться) з досить високими оцінками відповідних якостей конструкту «Я як представник своєї нації» («Ідеальний представник моєї нації»). Встановлена узгодженість національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості зумовлює більш-менш високу результативність розвитку національної самосвідомості юнацтва. Водночас визначена кореляція підтверджує силу та стійкість національного «Я» особистості, а також автономність цього утворення у структурі національної самосвідомості молоді з цього вікового діапазону.

Констатовані вище висновки підтвердилися одержаними емпіричними результатами, що вже висвітлювалися раніше. Так, порівняно з попередніми, у віковому діапазоні 20-21 рр. дещо збільшується (до 80 %) кількість юнаків і юнок, які глибоко рефлексують щодо власного національного походження та своєї національної належності. Це засвідчує чіткість їх сприймання такої належності та збільшення обсягу знань як про свою націю й її ознаки, так і про власне національне походження. Юнацтво цього віку має більший обсяг знань

про свою націю та її ознаки, які вони здобувають не лише самотійно, а й у взаємодіях із іншими представниками нації. Встановлено, що порівняно з попереднім віковим діапазоном, майже не змінюється кількість респондентів, що вирізняються сильними позитивними почуттями щодо свого національного походження і національної належності, почуттям національної гордості та сильною прихильністю до своєї нації. Майже незмінними у молоді 20-21 рр. залишаються й кількісні показники адекватної національної самооцінки з тенденцією до завищення. Натомість дещо (майже на 10 %) збільшуються кількісні показники позитивного ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації. Порівняно з попереднім віковим діапазоном майже не змінюється кількість молодих людей із високим і середнім рівнями національної аффіліації. Водночас дещо збільшується кількість респондентів, у яких урівноважується спрямованість на націю і на особистість.

Нижче розкрито якісні та кількісні потенціали синергійності національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» у досліджуваних **21-22 рр.** У цьому віковому діапазоні смислове поле **національного аутостереотипу** утворили такі якості: зарозумілий, нав'язливий, активний, акуратний (визначаються *повною мірою*), дипломатичний, комунікабельний, економний, спритний, впертий, дотепний, педантичний, гордий, боягузливий (виявляються *середньо*), обережний, поступливий, лицемірний, жадібний, хитрий, єхидний (відбиваються *слабко*). Змістове поле *реальної модальності* національного «Я» юнаків і юнок сконструйовано низкою якостей, які виявляються *повною мірою* (активний, гордий, наполегливий, акуратний, дотепний), *середньо* (економний, дипломатичний, обережний, спритний, комунікабельний) і *слабко* (агресивний, зарозумілий, жадібний, поступливий, лицемірний, хитрий). Відзначимо, що до реальних уявлень досліджуваних цього віку належать і негативні якості, які виявляються найменшою мірою. З останнього переліку якостей видно, що, за позицією молоді 21-22 рр., у типового представника їх нації негативні риси

виявляються більшою мірою, порівняно з ними самими. Водночас презентовані якості (реальна модальність національного «Я») певною мірою узгоджуються з попередньо розкритими (національний аутостереотип). Цей висновок підтвердився статистично, адже зв'язок національного аутостереотипу з реальною модальністю національного «Я» особистості є досить сильним і прямим ($r_s = 0,525^{**}$).

Смислове поле *ідеальної модальності* національного «Я» юнацтва **21-22 рр.** сконструйовано з низки якостей, що мають виявлятися *повною мірою* (активний, спритний, наполегливий, обережний, комунікабельний, дипломатичний), *середньо* (акуратний, економний, дотепний, гордий, поступливий) і *слабко* (впертий, хитрий). Як бачимо, до ідеальних уявлень юнаками і юнками цього віку зараховано окремі негативні якості, що мають виявлятися найменшою мірою. Порівнюючи щойно розкриті якості з попередньо висвітленими, які стосуються образу типового представника своєї нації, відзначимо, що вони певною мірою узгоджуються між собою. Так, за результатами статистичних обчислень встановлено, що зв'язок національного аутостереотипу з ідеальною модальністю національного «Я» молоді 21-22 рр. є досить сильним і прямим ($r_s = 0,519^{**}$).

Отже, констатовано синергійність національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості 21-22 рр. Інакше кажучи, високі оцінки якостей конструкту «Типовий представник моєї нації» узгоджуються (співвідносяться) з високими оцінками відповідних якостей конструкту «Я як представник своєї нації» («Ідеальний представник моєї нації»). Така узгодженість національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» зумовлює результативність національної самосвідомості особистості цього віку. Окрім цього, зафіксована кореляція засвідчує силу і стійкість національного «Я» особистості та автономність цього утворення у структурі її національної самосвідомості.

Презентовані висновки підтвердилися емпіричними результатами, які були одержані за допомогою інших методик і повною мірою розкриті у попередніх розділах. Як було встановлено, порівняно з молодшими за віком, респонденти 21-22 рр. характеризуються більш чітким сприйманням своєї національної належності та поглибленням національно-психологічного самоаналізу. Зазначені характеристики сприяли збільшенню їх обсягу знань про свою націю та її ознаки, власне національне походження і національну належність, які вони здобувають самостійно та у взаємодіях із іншими представниками нації. Порівняно з попередніми віковими етапами, значною є кількість юнаків і юнок, що мають сильні позитивні почуття щодо свого національного походження і національної належності, зокрема почуття національної гордості та сильної прихильності до своєї нації. Так, найбільшими є кількісні показники адекватної національної самооцінки з тенденцією до завищення і досить високими – позитивного ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації. Натомість кількість юнацтва з високим і середнім рівнями національної аффіліації несуттєво змінюється до 21-22 рр. Також незначною мірою збільшується кількість молодих людей, у яких урівноважується спрямованість на націю і на особистість.

Резюмуючи окреслені у цьому підрозділі результати, можемо стверджувати таке. Від 17-18 рр. до 18-19 рр. значною мірою збільшується сила синергійності національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» особистості. Вважаємо, що це пов'язано з визнанням дорослості юнацтва у віці 18 років із боку суспільства. Від 18-19 рр. до 19-20 рр. сила синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості дещо зменшується. Особливо суттєвим є таке зменшення щодо останнього конструкту (ідеальної модальності). Розпочинаючи з вікового діапазону 19-20 рр., несуттєво збільшується сила синергійності національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» юнацтва. На наш погляд,

встановлені особливості вікової динаміки синергійності національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» особистості 19-22 рр. зумовлено поглибленням національної рефлексії, національної саморефлексії та національної самоідентифікації в цей період.

Загалом одержані результати підтвердили наше припущення про те, що в юності синергійність національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості суттєво впливає на розвиток її національної самосвідомості. Встановлено, що узгоджений зв'язок існує між окремими якостями національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» юнацтва, забезпечуючи цілісність останнього. Натомість повна синергійність між національним аутостереотипом та модальностями національного «Я» особистості в юності є неможливою.

Нижче презентовано результати повторного експериментального дослідження, потреба в якому була зумовлена суспільно-політичними трансформаціями, що відбулися в країні після проведення нами констатувального експерименту. Нагадаємо, що у цьому дослідженні брали участь 200 респондентів 17-22 рр. Його результати розкрито порівняно з відповідними даними констатувального експерименту, за компонентами досліджуваного процесу та з огляду на критерії рівнів розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності, а саме: здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції.

Зокрема, згідно з критерієм «здатність особистості до національної саморефлексії», щодо **когнітивного компонента** національної самосвідомості констатовано збільшення кількісних показників *високого* (53 %) і *середнього* (42 %) та одночасне зменшення – *низького* (5 %) рівнів. Такі кількісні показники засвідчують, що юнаки і юнки стали чіткіше сприймати, глибше розуміти та усвідомлювати особливості власного національного походження.

Зокрема респондент А. А., 21 р. 5 м. зазначив: «Від народження в мене виявлялися такі риси характеру, які притаманні українцям, а саме: волелюбство, любов до рідної землі, гостинність, гордість, наполегливість, запальність. Усвідомлювати свою національну належність я почав зі школи». На нашу думку, в респондентів покращилося розуміння ролі своєї національної належності у майбутній життєдіяльності. Таке ускладнення національно-психологічного самоаналізу особистості періоду юності сприяло поглибленню й інтенсифікації розвитку національного «Я», стимулюючи її національне самовизначення. Відбулося і підвищення важливості національного самовизначення юнаків і юнок у когнітивному полі їх національної самосвідомості, що було зумовлено зростанням здатності до співвіднесення знань про себе як суб'єкта нації у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне». Вважаємо, що окреслені зміни у здатності юнацтва до національної саморефлексії відбулися завдяки тому, що вони стали витратити більше часу на набуття знань про історію, культуру, традиції своєї нації, її героїв тощо як самостійно, так і у взаємодіях із іншими представниками своєї нації. Водночас молоді люди стали чіткіше усвідомлювати значущість їх активної участі у цих взаємодіях. Окрім цього, у взаємодіях зі значущими представниками своєї нації вони стали частіше ідентифікувати себе з ними, співвідносячи знання про себе у системі «Я-інший». Думаємо, що це пов'язано із суспільно-політичними змінами, які актуалізували потребу молоді у національній саморефлексії.

Характеризуючи **емоційно-ціннісний компонент** національної самосвідомості юнаків і юнок, згідно з критерієм «ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації», підкреслимо, що збільшилися кількісні показники *високого* (67 %) та *середнього* (30 %) і водночас зменшилися – *низького* (3 %) рівня. З'ясовано, що значну частину респондентів вирізняють сильні позитивні почуття, що зумовлені їх націокультурним походженням і національною належністю. Так, респондент С. О., 20 р. 9 м. відзначила: «Я вважаю себе щасливою, вже тому, що народилася в Україні. Моя рідна земля

усправлена своєю історією, національною культурою, а народ наділений волелюбною і співочою вдачею. У нашого народу унікальна і багата скарбниця духовності, щедро наповнена культурними та мистецькими надбаннями». Встановлено і те, що молодим людям притаманна адекватна, з тенденцією до завищення національна самооцінка й висока національна самоповага. Виявлено і стабілізацію ціннісного ставлення особистості юнацького віку до себе як суб'єкта нації, що зумовило появу більш усвідомленої та інваріантної позиції цієї особистості у просторі національних взаємодій, яка інтегрується до її національного «Я». Юнаки та юнки висловили повну чи часткову згоду із твердженнями про те, що за кордоном вони б переживали позитивні почуття щодо своєї належності до української нації та, якщо б у них була можливість повторно обрати національність, то вони знову обрали б таку ж саму. А також вони повністю чи частково не погодилися з тим, що їм неприємно зайвий раз згадувати про свою національність, та неприємно, якщо їх вкотре запитують про національність, і вони обережно змінюють тему розмови.

Згідно з критерієм «ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації», у межах **емоційно-ціннісного компонента** зафіксовано збільшення кількісних показників *високого* (70 %) та *середнього* (27 %) і водночас зменшення – *низького* (3 %) рівнів. Так, у спільних взаємодіях зі значущими представниками своєї нації (друзями, родичами, викладачами і кураторами студентських груп) молодь частіше орієнтується на їх очікування. Посилення процесу ідентифікації, що стосується своєї нації та її значущих представників, інтенсифікувало і національне самовизначення юнацтва, сприяючи розвитку образу ідеального представника нації. Провідними якостями цього образу стали такі: незламність, волелюбність, дипломатичність, доброзичливість, щедрість. Повага юнаків і юнок до значущих інших представників своєї нації, з огляду на національні цінності та інтереси цих представників, значною мірою сприяє їх національному самоствердженню. З'ясовано, що молоді люди прагнуть краще знати історію,

мову і культуру своєї нації; підтримувати та передавати майбутнім поколінням національні традиції; жити на рідній землі. Зокрема досліджувана М. В., 21 р. 7 м. підкреслила значущість дотримання традицій і звичаїв своєї нації, зазначивши: «Я святкую українські свята у колі своєї сім'ї. Вважаю, що традиції і звичаї потрібно передавати від покоління до покоління».

Згідно з критерієм «здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції», у складі **регулятивного компонента** збільшилися кількісні показники *високого* (38 %) і *середнього* (48 %) і водночас зменшилися – *низького* (14 %) рівня. У юнацтва домінують націоаффіліативні мотиви, прагнення дотримуватися національних традицій і здатність у ряді ситуацій підпорядковувати власні інтереси національним. Окрім цього у них зафіксовано превалювання низки таких прагнень, як: «повага до історичного минулого моєї нації», «знання мови (історії, культури, традицій) моєї нації», «турбота про національні інтереси» та ін. Більшою стійкістю стала вирізнятися й позиція особистості як суб'єкта нації, що має тенденцію на самоздійснення її національного «Я» засобами особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками різних націй. Так, досліджувана С. О., 20 р. 8 м. відзначила: «Зараз я вже розумію, що саме ми у теперішній час творимо нашу історію із надіями на світле майбутнє. Саме від нас залежить, яким буде завтрашній день. Тому нам потрібно у цей нелегкий для українців час об'єднатися і повірити у власні сили. Адже нам є чим гордитися і на кого рівнятися. Сьогодні від кожного з нас залежить доля країни». Встановлено і те, що молодь докладас більше зусиль задля набуття знань мови, історії, культури, традицій своєї нації; виявляє повагу до її історії, героїв; бере участь у національних святах; прагне покращувати знання мови, історії, культури своєї нації.

Одержані результати засвідчують зміни за усіма компонентами національної самосвідомості юнацтва і підтверджують значущість впливу суспільно-політичних трансформацій на цей процес. Водночас, з огляду на зумовленість окреслених змін суспільно-політичними трансформаціями у

країні, вважаємо, що в умовах психологічного супроводу показники розвитку національної самосвідомості юнацтва можна ще підвищити. Окрім цього, встановлені кількісні показники низького рівня є свідченням важливості організації та впровадження програми розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку, яку презентовано у п'ятому розділі дисертації.

Після розкриття результатів вивчення національної самосвідомості студентської молоді презентовано кількісні та якісні показники національної свідомості та національної самосвідомості викладачів і кураторів студентських груп вищих навчальних закладів. Нагадаємо, що на етапі констатувального експерименту їх кількість становила 54 особи. Із метою дослідження національної свідомості та національної самосвідомості викладачів і кураторів студентських груп вищих навчальних закладів і засобів, які вони застосовують у процесі національного виховання студентів використовувався модифікований етнопсихологічний опитувальник (адапт. В. Ф. Соколової) (див. додаток Н).

Перших чотири запитання стосувалися рідної мови респондентів. Так, порівняно зі студентством, значно більша кількість (96,3 %) викладачів і кураторів рідною вважають українську мову, та несуттєво відмінна кількість (3,7 %) – обидві мови, українську та російську. Підкреслимо, що як і студенти, викладачі схоже інтерпретували свій вибір рідної мови: «мова моїх батьків», «мова предків», «державна мова», «тому, що я громадянин України», «із дитинства нею спілкуюся», «наймиліша і наймилозвучніша у світі». На наш погляд, виявлена схожість пов'язана з їх вихованням у родині, сім'ї та суспільних закладах (школа, вищий навчальний заклад). Натомість, порівняно зі студентами, майже така ж сама кількість викладачів дуже часто (25,93 %), рідко (44,44 %) і вкрай рідко (29,63 %) рефлексували щодо рідної мови. У сімейному та родинному колі 66,67 % викладачів спілкуються українською, 3,7 % – російською, а 29,63 % – як українською, так і іншими (російською, польською) мовами. Натомість із друзями, знайомими, колегами, студентами

українською мовою спілкуються 51,85 % викладачів, українською та іншими (польською, англійською, російською) мовами – 48,15 %.

Порівняно зі студентами, дещо більша кількість (81,48 %) викладачів відзначили, що їм важливо жити на території своєї нації, на рідній землі. Значущість свого проживання на національній території вони пояснили так: «почуваю себе вільно, захищено», «знайоме соціокультурне середовище», «Я – патріот рідної землі», «Тому, що моя Батьківщина – це Україна. І мені важливо сприяти розвитку своєї країни на рідній землі», «Дуже важливо. Тут мої батьки, тут я народився, вчився ходити, гратися, любити <...> тут для мене все звично, зрозуміло». Наголосимо, що майже всі пояснення викладачів, окрім знайомого соціокультурного оточення, також зустрічалися з-поміж студентів. Водночас відзначимо й те, що інтерпретації викладачів є значно ширшими та більш усвідомленими. Адже, порівняно зі студентством, дещо більша кількість (44,44 %) викладачів часто замислювалася про важливість їх проживання на рідній землі; дещо менша (37,04 %) – не так часто і найменша (18,52 %) – дуже рідко. Глибокі рефлексивні міркування дозволили 18,52 % викладачам зробити висновок про незначущість свого проживання на національній території, що пов'язано зі складним соціально-економічним станом у країні, з їх скрутним матеріальним станом і т. ін. Наголосимо, що окремі студенти так само пояснили неважливість їх проживання на території своєї нації.

На противагу студентам, значна кількість (74,07 %) викладачів акцентували увагу на важливості дотримання та продовження традицій своєї нації. Їх думки з цього приводу є такими: «Так, важливо, адже традиції, зберігають саму націю, і не дають втратити її. Хоча, у наш час, все змінюється, однак окремі традиції, які передавались від покоління до покоління залишаються незмінними» (П. Л., 40 р. 1 м.), «Важливо. Бо це дає відчуття єдності з родиною, загалом з усім народом. Традиції зазвичай побутові, національна кухня, національний одяг, звичаї, що стосуються організації спілкування та святкування» (С. О., 46 р. 6 м.). Водночас, як і студенти,

викладачі зазначили, що більша частина цих традицій є релігійними. А саме: «Важливо, адже ці традиції тягнуться із давніх-давен, і тісно переплітаються з релігією» (Т. О., 37 р. 11 м.); «На жаль, більшість традицій відійшли в минуле вже давно. Але ті, що залишилися, я і моя сім'я цінуємо, шануємо і поважаємо. Зокрема Різдвяні, Пасхальні традиції тощо...» (Р. О., 41 р. 2 м.). Відзначимо глибину рефлексивних суджень викладачів щодо важливості дотримання ними національних традицій, адже, порівняно зі студентами, більшість із них дуже часто (37,04 %) чи досить часто (40,74 %) замислювалися з цього приводу. Натомість лише 22,22 % дуже рідко міркували про те, чи важливо їм дотримуватися традицій своєї нації.

Майже такою ж, як у студентів, виявилася ієрархія ознак національної самоідентифікації у викладачів. Зокрема 1 ранг вони надали мові, 2 – звичаям і традиціям, 3 – історії, 4 – території нації, 5 – національній культурі, літературі та мистецтву, 6 – релігії, 7 – національному характеру. Водночас, подібно до студентства, значна кількість викладачів нечасто (51,85 %) чи вкрай рідко (40,74 %) і невелика – часто (7,41 %) замислювалися про значущість цих ознак.

Незначною мірою від відповідних результатів у студентської молоді відрізняються рангові показники ієрархії ознак національного відокремлення у викладачів. А саме: 1 ранг отримала така ознака, як мова, 2 – історія, 3 – звичаї та традиції, 4 – територія, 5 – національний характер, 6 – культура, література і мистецтво нації, 7 – релігія. Щодо ієрархії ознак національного відокремлення, порівняно зі студентами, значно більша кількість викладачів рефлексували часто (14,81 %) чи не так часто (51,85 %); а менша – дуже рідко (33,34 %).

Резюмуючи щойно окреслене, відзначимо, що інтенсифікація національної самоідентифікації та національно-психологічного відокремлення відбувається з набуттям зрілості респондентами. Ці процеси пов'язані з розвитком мислення, розширенням світогляду та потребою дорослої особистості у стійкості власної національної самоідентичності.

Відповідаючи на наступне запитання опитувальника, як і студенти, викладачі також не змогли обмежитися вибором одного чинника, що визначає їх національну самоідентичність. З'ясовано, що найважливішим чинником національної самоідентифікації викладачів є їх місце народження і проживання (59,38 %). Натомість інші чинники виявилися менш значущими, зокрема: рідна мова – 15,63 %; національність близьких людей – 12,5 %; національність обох батьків – 9,37 %; національність батька – 3,12 %. Порівняно з викладачами, незначною мірою більша кількість студентства вибрала своє місце народження та проживання, рідну мову і національність близьких людей; майже в 4 рази більша – національність обох батьків. Однак, на противагу студентам, незначущим для викладачів став чинник «запис національності у паспорті». На наш погляд, встановлені відмінності зумовлено глибшим усвідомленням особистістю процесу національної самоідентифікації з віком, що підтверджено кількісними показниками національної саморефлексії за цим показником. Порівняно зі студентською молоддю, дещо більша кількість викладачів часто (25,93 %) чи рідко (44,44 %) замислювалися над чинниками національної самоідентифікації; натомість певною мірою менша – дуже рідко (29,63 %).

Із-поміж соціально-психологічних умов національного самоусвідомлення вагомими для викладачів є такі, як: спілкування рідною мовою – 20,93 %; взаємодії з представниками інших націй та участь у національних святах – по 16,28 %. Дещо меншого значення вони надали сімейним і родинним взаємодіям (11,63 %), а найменшого – взаємодіям із представниками своєї нації (2,32 %). Натомість для більшої кількості (32,56 %) викладачів важливими є всі презентовані умови. Відзначимо, що вони вибирали по кілька умов. Порівняно з викладачами, майже в 5-15 разів (залежно від віку) кількість студентів вказали таку умову національного самоусвідомлення, як взаємодії з представниками своєї нації; та майже вдвічі більша кількість – усі інші умови. Вважаємо, що це пов'язано з інтенсивнішим розвитком національної самосвідомості особистості в юності та більшою значущістю таких умов.

Як і про чинники національної самоідентифікації, так і про умови національного самоусвідомлення, порівняно зі студентами, значно більша кількість викладачів міркували часто (14,81 %) чи рідко (48,15 %), а менша – дуже рідко (37,04 %). Відзначимо, що одержані кількісні показники зумовлено зростаючою потребою та поглибленням національної саморефлексії з віком.

За результатами відповідей викладачів на запитання про сутність понять «нація», «етнос» і «народ» було з'ясовано, що ці поняття повною мірою визначили 25,93 % респондентів, частково – 25,92 %. Натомість 48,15 % викладачів не змогли розкрити їх сутність. У відповідях на запитання про сутність понять «національна свідомість» та «етнічна свідомість» повною мірою висвітлили цю сутність 11,12 % респондентів, частково – 25,92 %; не розкрили – 62,96 %. Такі ж самі кількісні показники були одержані за результатами аналізу відповідей викладачів на запитання про сутність понять «національна самосвідомість» і «етнічна самосвідомість». А саме: 11,12 % досліджуваних повною мірою визначили сутність цих понять; 25,92 % – частково; 62,96 % – не змогли цього зробити. Пояснення одержаних кількісних показників вдалося отримати за результатами їх відповідей на наступне запитання. Так, 14,82 % викладачів часто замислювалися над сутністю таких понять; 44,44 % – не так часто і 40,74 % дуже рідко. Водночас щойно окреслене актуалізує потребу в проведенні відповідних заходів для викладачів із метою збільшення обсягу їх знань про національні та етнічні феномени.

Аналіз відповідей викладачів і кураторів на наступні запитання опитувальника засвідчив, що національному вихованню студентської молоді надається небагато уваги з їх боку. Так, найчастіше підкреслювалася важливість здобуття студентами знань мови та історії своєї нації на заняттях із відповідних навчальних дисциплін; необхідність проведення виховних заходів, які присвячені пам'ятним датам в історії нації; організації та проведення екскурсій до музеїв і до інших міст України. Окремі викладачі наголосили на значущості підвищення рівня розвитку власної національної свідомості та

національної самосвідомості та важливості їх презентування (глибокі знання мови, історії та культури своєї нації, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації та носія її цінностей, повага до державних символів, участь у національних святах та т. ін.). Однак загалом відзначимо необхідність розширення спектру розвивально-виховних заходів у вищих навчальних закладах із метою підвищення ефективності розвитку національної самосвідомості студентів.

Висновки до четвертого розділу

Становлення національної самосвідомості особистості в період юності зумовлено як новоутвореннями цього онтогенетичного етапу, так і рівнями розвитку структурних компонентів досліджуваного психічного феномена. Наступність етапів онтогенезу та неперервність процесу розвитку засвідчують, що генеза національної самосвідомості особистості є складним інтегративним психічним процесом, основні форми якого (національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоставлення, національно-психологічне саморегулювання) та епіцентр, національне «Я», трансформуються й ускладнюються поступово, на кожному віковому етапі.

Інтенсифікація національного «Я», що визначає напрямки розвитку національної самосвідомості, відбувається завдяки інтеграції її когнітивного (збільшення обсягу знань про себе як представника нації), емоційно-ціннісного (позитивні переживання свого національного походження і національної належності) та регулятивного (стійкість особистісної позиції з тенденцією на національну самореалізацію) компонентів і національного простору особистості як представника нації (прийняття та осмислення культурних ціннісних орієнтацій; прагнення особистості до позитивної національної ідентичності).

За результатами експериментального дослідження встановлено специфіку функціонування психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в юності. Національна саморефлексія юнацтва стосується осмислення національного простору особистості як представника нації, саморозуміння власного національного «Я», переосмислення у ракурсі національно-ціннісного своїх особистісних смислів (реальної та ідеальної модальностей власного національного «Я-образу»), що презентують ціннісні знання цієї особистості про себе. Національна самоідентифікація особистості в юності спрямована на самоототожнення зі значущим представником конкретної нації, привласнення таких його національно-психологічних якостей, що є важливими для цієї особистості, а також на усвідомлення власної національної належності. Національно-психологічне відокремлення пов'язане зі здатністю особистості періоду юності усвідомити цілісність і аутентичність власних національно-психологічних якостей як представника конкретної нації, порівняно з представниками інших націй. Національно-психологічна саморегуляція виявляється у здатності особистості юнацького віку управляти та контролювати такі свої дії й вчинки, що позиціонують її як суб'єкта конкретної нації та носія цінностей цієї нації у просторі внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодій.

Визначено такі психологічні закономірності розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку:

– чим складніші трансформації в розвитку сприймання своєї національної належності, національно-психологічного самоаналізу, національного самовизначення в юнаків і дівчат, тим інтенсивніші у діапазоні цього віку в процесі становлення їх коливання як конструктивів когнітивного компонента, позначаючись тим самим на зростанні інтегрованості національної самосвідомості особистості юнацького віку;

– чим помірніші перетворення переживань власної долученості до нації, національної самооцінки, ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації у

юнацтва, тим слабкіші у діапазоні цього віку в процесі розвитку їх коливання як конструктив емоційно-ціннісного компонента, актуалізуючи тим самим глибокі внутрішні трансформації національної самосвідомості особистості юнацького віку;

– існує розбалансування в переструктуруванні змісту регулятивного компонента у юнаків і юнок; з одного боку, ускладнюється перетворення національної аффіліації, інтенсифікуючи у діапазоні цього віку в процесі розвитку її коливання; з іншого боку, упомірюються перетворення національного самоствердження та національної самореалізації, послаблюючи їх коливання в процесі становлення, що інтенсифікує зовнішні прояви першої та активізує внутрішні трансформації других, визначаючи тим самим нерівномірність проявів соціальної активації у розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Психологічними особливостями розвитку національної самосвідомості особистості в період юності є такі:

- підвищення рівня національно-психологічного самоаналізу юнаків і юнок із віком, що покращує їх здатність до національного самоусвідомлення;
- зростання чутливості до суспільно-політичних трансформацій, що призводить до змін у становленні системи національних ціннісних орієнтацій юнацтва та актуалізує потребу особистості у виборі національних цінностей;
- загострення потреби юнаків і юнок у глибокій рефлексії щодо своєї національної належності, зокрема визнання її зрілості як суб'єкта конкретної нації з боку значущих представників цієї нації;
- інтенсифікація ідентифікаційних процесів, які стосуються суспільних національних цінностей, що забезпечує як нормальну життєдіяльність особистості періоду юності у національній спільності та засвоєння низки національних норм, так і конструювання особистого світогляду, позиції як суб'єкта нації та індивідуальної системи національно-особистісних цінностей.

Встановлено, що основними соціально-психологічними умовами розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності є такі: наявність взаємодій зі значущими представниками своєї та інших націй, здобуття знань про ознаки своєї та інших націй, проживання на своїй національній території. Виявлено провідні соціальні (суспільно-політичні трансформації, взаємодії зі значущими представниками своєї нації (батьками, родичами, ровесниками, викладачами), активна участь у націєтворчих процесах, навчання, національне виховання) і психологічні (здатність до національної саморефлексії; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації, її еліти; позитивна національна ідентичність, прагнення належати до конкретної нації, прагнення до національного самоствердження, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта своєї нації; здатність до національно-психологічної саморегуляції) чинники розвитку національної самосвідомості юнацтва.

Основні положення та висновки, що презентовані у четвертому розділі дисертації, висвітлено в публікаціях автора [327-331; 335; 338; 348; 349].

РОЗДІЛ 5

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ЮНОСТІ

Невпинне інтегрування Української держави до Європейського соціокультурного й багатонаціонального простору актуалізує проблему розвитку національної самосвідомості її громадян. У Державній Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді задекларовано, що розвиток національної самосвідомості юнацтва є одним із пріоритетних завдань освітнього процесу у вітчизняних вищих навчальних закладах. У законі України «Про освіту» констатовано, що національна свідомість є підґрунтям освіти у державі. Національна спрямованість вітчизняної освіти у вищій школі вимагає від науковців, педагогів і психологів відшукування нових, ефективних шляхів національного виховання студентської молоді. Тому обґрунтування теоретико-методологічних засад та розробка змістових і процесуальних аспектів програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку, що вирізнятиметься високою ефективністю, виступає стрижневим завданням сучасної української психологічної науки та педагогічної практики.

5. 1. Теоретико-методологічні основи психологічної програми розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці

Виховання особистості з високим рівнем національної самосвідомості набуває особливої актуальності в період юності. Нагадаємо, що у дослідженні розвиток національної самосвідомості особистості юнацького віку розглядається як складний інтегрований процес самопізнання та емоційно-

ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) і об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ціннісних ознак. Із огляду на результати такого пізнання і ставлення юнаки та юнки регулюють власну поведінку у внутрішньонаціональному бутті та міжнаціональних відносинах. Результатом процесу розвитку національної самосвідомості в період юності є цілісне й інтегроване національне «Я», що містить систему усвідомлених уявлень та емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її цінностей; згідно з якими вона регулює власні дії та вчинки і реалізує себе у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях.

Методологічною основою дослідження національної самосвідомості особистості юнацького віку визначено **інтегративно-ціннісний підхід**, що обґрунтований у третьому розділі дисертації. За нашою позицією, цей підхід конструюють основні положення інтегративного (Н. В. Антонова, Т. М. Зелінська, П. П. Горностай, К. Уїлбер, А. В. Юревич, В. М. Ямницький та ін.) і ціннісного (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Б. С. Братусь, Г. Л. Будінайте, І. С. Булах, Т. В. Корнілова, Д. О. Леонт'єв, Н. І. Непомняща та ін.) підходів. Найвиразніше сутність авторського підходу відбиває інтегративно-ціннісний характер розвитку національної самосвідомості особистості в період юності. У межах інтегративно-ціннісного підходу впроваджувалися такі принципи, як: принцип національної самототожності особистості юнацького віку, принцип об'єктивації національного «Я» особистості в юності, принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості періоду юності. Перший принцип утверджує усвідомленість та інтегрованість процесу національної самоідентифікації юнацтва, основним результатом якого стає цілісне інтегроване національне «Я» особистості. Сутність другого принципу є винесення назовні внутрішніх механізмів становлення національного «Я» особистості періоду юності, тобто

розкриття психологічних засобів розвитку цього складного феномена. Цими психологічними засобами виступають вербалізації й реалізовані прагнення особистості юнацького віку до національного самоствердження, що відбиваються в єдності позиції, дій і вчинків цієї особистості як суб'єкта нації. Принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» презентує наявність узгоджених зв'язків між цими утвореннями, а точніше їх «співдружню» дію. Ця синергійність сприяє забезпеченню цілісності інтегрованого національного «Я» особистості в юності та підвищенню результативності її національної самосвідомості.

З огляду на окреслене, стрижневою метою психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку визначено актуалізацію таких конструктивних дій і вчинків цієї особистості, які зумовлюють позитивні зміни її національного «Я-образу», емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта конкретної нації та представників цієї нації зокрема, а також національного «Я» загалом. Важливим є набуття особистістю знань про різні нації (зокрема і свою), специфічні риси їх представників, особливості національної мови, історії, культури, звичаїв, традицій, релігійних вподобань, території, умов проживання тощо. Набуття цих знань та їх активне відтворення у спільних взаємодіях із іншими представниками своєї нації призводить до позитивних змін у її національному «Я». Завдяки участі у цих взаємодіях особистість періоду юності здатна самостійно сконструювати власну систему національних цінностей, образ конкретної нації та виробити емоційно-ціннісне ставлення до національно-психологічних якостей її представників, приймаючи для себе найбільш значущі з них, що об'єктивуються у вербалізаціях, діях і вчинках цієї особистості.

Впровадження інтегративно-ціннісного підходу на етапі формувального експерименту, як і констатувального, ґрунтувалося на дотриманні принципів особистісно орієнтованого підходу (І. Д. Бех [24; 25], І. С. Булах [65]). Таке впровадження здійснювалося й з огляду на принципи національного

виховання: «...природовідповідності, культуровідповідності, етнізації, гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь» [273, с. 292]. Провідними умовами міжособистісних взаємодій викладачів, кураторів і студентів вищих навчальних закладів були такі, як: наявність зворотного зв'язку, актуалізація потенціалів для національного самовизначення і самоствердження та реалізації національного «Я» усіх учасників навчально-виховного процесу. Не менш значущою умовою було систематичне застосування та утвердження викладачами і кураторами студентських груп у міжособистісних взаємодіях зі студентами національно-особистісних цінностей.

Обґрунтування програми формульованого експерименту здійснювалося з огляду на основні положення Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді [163]. Так, стрижневими у нашій програмі стали принципи цієї Концепції, що відбивають специфіку розвитку такого складного виду самосвідомості особистості, як національна. Першим є принцип національної спрямованості, що стосується ціннісного ставлення особистості періоду юності до ідентитетів нації та її представників, і виявляється у її почутті любові до національної території (рідної землі); в повазі до представників своєї та інших націй, до їх культури; національній самоповазі; прагненнях і здатності до збереження власної національної самоідентичності та до захисту національних інтересів. Другий принцип, що пов'язаний із самоактивністю і саморегуляцією особистості, спрямований на розвиток її суб'єктних якостей, здатності до критичності й самокритичності та прийняття відповідальних і самостійних рішень, які реалізуються в діях і вчинках у просторі національних взаємодій; на вироблення активної позиції особистості юнацького віку як суб'єкта нації. Дотримання третього принципу, полікультурності актуалізується у зв'язку із невідпинними процесами інтеграції української культури до світового та європейського культурного простору і виявляється у розвитку толерантності особистості у ставленні до інших націй, їх представників, культури і цінностей,

а також у розвитку здатності до визначення спільних і відмінних рис у різних культурах і сприймання культури своєї нації як невід'ємної складової світової та європейської культури.

Четвертий принцип стосується соціальної відповідності та утверджує важливість узгодження змісту і методів розвитку національної самосвідомості особистості зокрема із соціальною ситуацією її розвитку загалом. Інтерпретацію цього принципу презентовано нижче. Не менш важливим, порівняно із попередніми, є п'ятий принцип історичної та соціальної пам'яті, який полягає у збереженні історичного, духовного, культурного і морального національного спадку та його відтворенні у більш сучасних методах чи формах діяльності. Вважаємо, що у розвитку національної свідомості та національної самосвідомості особистості акцент має бути зроблений саме на історії нації, адже, як постулювалося у попередніх розділах дисертації, спільна пам'ять представників нації щодо їх спільного історичного минулого є основним джерелом націогенезу. Натомість шостий принцип міжпоколінної наступності утверджує значущість збереження для майбутніх поколінь кращих взірців національної культури [там само].

Теоретичним підґрунтям авторської програми стали наукові позиції вчених щодо розвитку самосвідомості особистості (І. Д. Бех [24], І. С. Булах [65], Л. С. Виготський [81], С. Д. Максименко [211; 213], С. Л. Рубінштейн [303; 304] та ін.), національної свідомості й національного «Я» особистості (М. Й. Боришевський [42-44], О. О. Міхневич [222], В. П. Москалець [226-228], Д. О. Тхоржевський [373] та ін.).

Підкреслимо, що на наш погляд, при обґрунтуванні програми формуального експерименту важливо було взяти до уваги й теоретичні положення психологів про розвиток самосвідомості особистості. Адже всі конструкти національної самосвідомості мають органічно інтегруватися до самосвідомості юнацтва загалом. У зв'язку з цим М. Й. Боришевський слушно наголосив, що у процесі розвитку національної свідомості й національної

самосвідомості особистості необхідно забезпечувати одночасний розвиток її інших якостей. Глибока спорідненість особистості зі своєю нацією має поєднуватися з її діяльними уміннями, відповідальним ставленням до власних обов'язків, із прагненнями особистою діяльністю принести користь своїй нації та її представникам. «Інакше щирі патріоти можуть не стати водночас кваліфікованими фахівцями, працьовитими, високоморальними громадянами, а освічені та здібні люди можуть виявитись байдужими, а то й негативно налаштованими до всього, що стосується національних проблем, долі нації, державотвірних процесів», – відзначив учений [44, с. 416].

Стрижневими завданнями авторської розвивально-виховної програми «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності» є такі:

- організація розвивально-виховних і навчальних взаємодій із метою забезпечення високого рівня розвитку когнітивного, емоційно-ціннісного та регулятивного компонентів національної свідомості особистості юнацького віку, що активізує процеси національного самопізнання, національної саморефлексії, національної самоідентифікації, національно-психологічного відокремлення, національно-психологічної саморегуляції, національного самовизначення та національної самореалізації цієї особистості;

- утвердження позитивної національної ідентичності та національної гідності юнацтва з огляду на ціннісне ставлення до інших представників своєї нації й толерантність у ставленні до представників інших націй;

- закріплення національно-особистісних цінностей у молоді за умови демонстрування викладачами і кураторами студентських груп власної системи таких цінностей (висока культура мовлення, любов до рідної землі, шанобливе ставлення до історії, традицій і звичаїв своєї нації та прагнення їх продовжувати, повага до державних символів, постійне збільшення обсягу знань про ознаки нації, активна участь у процесі націєтворення і національних святах, відвідування націокультурних заходів, читання літератури вітчизняних авторів тощо) у процесі проведення навчальних занять і виховних заходів;

- пильне відстеження викладачами та кураторами студентських груп прагнень юнаків і юнок до психологічної єдності з іншими представниками нації, до національного самоствердження, їх підтримка і створення необхідних умов для національної самореалізації особистості;
- стимулювання потреби у конструюванні, закріпленні та утвердженні позиції особистості як суб'єкта нації, носія її цінностей у кожного вихованця;
- цілеспрямованість викладачів і кураторів студентських груп у створенні умов із метою демонстрування самостійності, зрілості та відповідальності особистості юнацького віку в процесах її національного самоствердження і національної самореалізації. Дотримання викладачами та кураторами поваги й толерантності у взаємодіях зі студентами задля переживання останніми значущості свого національного «Я»;
- надання права кожному учасникові міжособистісних взаємодій вільно висловлювати власну позицію, що зумовлюватиме вплив на міркування інших про структурні компоненти національної свідомості, а також про національне «Я» особистості;
- моделювання викладачами і кураторами студентських груп таких розвивально-виховних ситуацій, що активізують когнітивний, емоційно-ціннісний і регулятивний компоненти національної самосвідомості юнацтва у національному просторі особистості як представника нації;
- сприяння розвитку в молоді здібностей національного самопізнання з метою конструювання цілісного та інтегрованого національного «Я», що визначатиме їх дії та поведінку у просторі внутрішньонаціонального буття і міжнаціональних взаємодій;
- відшукування конкретних ситуацій національного самоствердження та національної самореалізації юнаків і юнок, що інтенсифікує вищий рівень прояву регулятивного компонента їх національної самосвідомості, ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації й носія її цінностей.

Презентовані принципи стали засадничими у розробленій авторській розвивально-виховній програмі «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності». Водночас ці принципи є передумовами наукової рефлексії щодо змістових і процесуальних аспектів психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку. Підкреслимо, що реконструююча роль у генезі національної самосвідомості юнацтва належить національному простору особистості як представника нації, що було відзначено у третьому розділі дисертації. Тому особливо актуальним завданням в організації психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності стало забезпечення таких умов, що є необхідними для гармонізації її ціннісної сфери, чільне місце в якій належить національно-особистісним цінностям; а також умов для поглиблення національної саморефлексії та національної самоідентифікації щодо власного національного «Я».

Вважаємо за необхідне наголосити і на тому, що, згідно з положеннями особистісно орієнтованого національного виховання, у процесі нашої розвивально-виховної програми були дотримані такі принципи: право кожного учасника програми на вільне здійснення особистого вибору; самостійне конструювання своєї особистісної позиції як суб'єкта нації та носія її цінностей, й уможливлення реалізації цієї позиції у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях; утвердження значущості позиції особистості в юності як суб'єкта нації та носія її цінностей. Дотримання цих принципів сприяло глибшому осмисленню сутності психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва та результатів його впровадження.

Методологія інтегративно-ціннісного підходу психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності ґрунтується на таких теоретичних положеннях вікової психологічної науки, що стосуються психології юнацтва. З огляду на окреслене у другому розділі дисертації, увага акцентувалася й на такому ракурсі соціальної ситуації розвитку особистості

цього періоду, як навчання багатьох юнаків і юнок у вищих навчальних закладах. Тому в нашому дослідженні враховувалося таке положення: ефективність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку залежить від взаємодій викладачів і кураторів студентських груп зі студентською молоддю.

Важливим аспектом цих взаємодій стало ставлення викладачів і кураторів до студентів як до суспільно зрілих особистостей, що виявлялося у сприянні розвитку їх здатності до національної рефлексії та національної саморефлексії, національної самототожності й національно-психологічного відокремлення, ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації, національно-психологічної саморегуляції, ціннісного ставлення до ознак своєї нації та її представників.

Резюмуючи висвітлене вище, підкреслимо, що методологічною основою розробленого психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності став інтегративно-ціннісний підхід. Важливим підґрунтям авторського психологічного супроводу стали положення особистісно орієнтованого виховання (І. Д. Бех, І. С. Булах) і психології юнацтва (Л. І. Божович, Е. Еріксон, І. С. Кон, Г. Крайг, Д. Левінсон, В. С. Мухіна, Р. В. Павелків, Л. А. Снігур, В. Ю. Хотинець та ін.). Значущими для розробки психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності були й постулати В. П. Андрущенко [9], які стосуються національної спрямованості освітнього процесу у вищій школі та В. Б. Євтуха [109] – розвитку толерантності у взаємодіях із представниками інших етносів і націй.

Основоположними для визначення змістових і процесуальних аспектів програми формувального експерименту були принципи розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку, а саме: національної самототожності особистості періоду юності, об'єктивації національного «Я»

особистості цього періоду, синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності.

Забезпечення ефективності психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва здійснювалося з урахуванням тих психологічних методик і засобів, які були успішно впроваджені зарубіжними (Н. М. Лебедева, Т. Г. Стефаненко, О. М. Татарко) і вітчизняними (І. Д. Бех, В. П. Москалець) вченими. Водночас відзначимо новизну запропонованої нами програми формувального експерименту.

5.2. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності

Психологічний супровід є актуальним і соціально значущим напрямком психологічної діяльності, основна мета застосування якого у межах нашого дослідження полягала в оптимізації процесів національного самоусвідомлення, національного самоствердження, національної самореалізації та національно-психологічної саморегуляції юнацтва. Водночас враховувалися визначені соціальні та психологічні чинники розвитку національної самосвідомості юнаків і юнок. Із огляду на ці чинники, вважаємо, що в юності успішність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в навчально-виховному процесі вищої школи зумовлено ефективністю взаємодій викладачів і кураторів зі студентською молоддю.

За результатами психодіагностичного дослідження було виокремлено експериментальну (50 осіб 17-22 рр.) і контрольну (54 – 17-22 рр.) групи. Психологічний супровід, що тривав один навчальний рік і передбачав постійні взаємодії психолога, викладачів і кураторів зі студентами 1-5 курсів, застосовувався в експериментальній групі. Взаємодії зі студентами

контрольних груп мали ситуативний характер. База формувального експерименту – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Стрижневою метою організації та впровадження розробленого психологічного супроводу був розвиток структурних компонентів, конструктів і форм національної самосвідомості особистості юнацького віку та актуалізація її потенціалів задля національної самореалізації. Завдання психологічного супроводу полягали у сприянні якісним змінам у структурних компонентах національної самосвідомості, підвищенні синергійності національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальності національного «Я» юнацтва.

Розроблений нами психологічний супровід позиціонується у дослідженні як розвивально-виховна програма «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності». Загальною метою зазначеної програми є спільні взаємодії викладачів, психолога і кураторів студентських груп вищого навчального закладу. Тривалість розробленої програми – один навчальний рік. Психологічний супровід розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку містив такі етапи: психологічної діагностики, виявлення специфіки розвитку компонентів національної самосвідомості та її епіцентру, національного «Я» юнаків і юнок; визначення сили і напрямку взаємозв'язків національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» особистості цього періоду; обґрунтування методології, вибір і впровадження методів супроводу.

Перший етап передбачав емпіричне вивчення національної самосвідомості та національного «Я» юнацтва, а також синергійності національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» особистості. Задля реалізації цього етапу було застосовано цілий масив модифікованих методик: опитувальник культурних ціннісних орієнтацій авт. Ш. Шварца (SVS – Schwartz Value Survey) в адаптації Н. М. Лебедевої, «Типи етнічної ідентичності» авт. Г. У. Солдатової та С. В. Рижової (емпіричне вивчення національного простору особистості як

представника нації); методику оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої, методику вимірювання етнічної ідентичності авт. Дж. Фінні, «Діагностичний тест ставлень» (ДТС) авт. Г. У. Солдатової, методику «Етнічна аффіліація» авт. Г. У. Солдатової та С. В. Рижової, методику авт. В. В. Антоненко (емпіричне вивчення компонентів національної самосвідомості особистості); «Діагностичний тест ставлень» (емпіричне вивчення синергійності національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» особистості).

Об'єктом емпіричного дослідження виступала національна самосвідомість юнацтва, основними характеристиками якої був середній і низький рівні здатності особистості до національної саморефлексії; ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, носія її цінностей; ціннісного ставлення особистості до інших представників своєї нації; здатності особистості до національно-психологічної саморегуляції. Предметом емпіричного вивчення стали якісні трансформації структурних компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку, зміни сили і напрямку взаємозв'язку національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» юнацтва.

Після реалізації першого етапу розпочинався і проводився другий етап психологічного супроводу, який було присвячено організації та визначенню технік і методів цього виду психологічної діяльності задля розвитку компонентів і форм національної самосвідомості особистості періоду юності, що виступало стрижневою метою формувального експерименту.

Важливе місце у програмі психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва було надано низці психопрофілактичних, навчальних і розвивальних методів як дидактичного, так і емпіричного характеру. Вони застосовувалися у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів викладачами, психологами і кураторами студентських груп із метою розширення меж національного простору особистості як

представника нації (зокрема набуття знань про ознаки своєї та інших націй, особливості національного характеру їх представників), поглиблення усвідомлення юнаками і юнками власного національного «Я», особистих прагнень національної самореалізації, а також задля спрямування їх на вироблення стійкої системи національно-особистісних цінностей та ефективні взаємодії з представниками своєї та інших націй.

Основною метою впровадження профілактичних заходів була оптимізація процесів навчання і виховання студентства з метою розширення меж національного простору особистості як представника нації, активізації психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в період юності (національної саморефлексії, національної самоідентифікації, національно-психологічної саморегуляції, національного-психологічного відокремлення), якісного змінювання структурних компонентів національної самосвідомості юнаків і юнок. Відзначимо, що першочергово оптимізація застосовувалася у процесі навчання студентської молоді таким навчальним дисциплінам, як: українська мова, історія української державності, етнопсихологія, соціальна психологія. Водночас у процесах навчання і виховання зі студентами було проведено низку міні-лекцій, бесід, дискусій, прес-конференцій і рольових ігор, що охоплювали такі теми: «Український національний характер», «Національні цінності», «Національна ідея», «Національні інтереси», «Українська нація та її ознаки», «Видатні представники нації», «Національна еліта», «Національна культура», «Національні аутостереотипи і гетеростереотипи», «Толерантність у ставленні до представників інших націй» (національний простір особистості як представника нації); «Національне самовизначення», «Національна ідентичність», «Реальний та ідеальний аспекти національного «Я-образу» (когнітивний компонент національної самосвідомості особистості); «Національна гідність», «Національна самоповага», «Національно-особистісні цінності», «Ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації» (емоційно-ціннісний компонент національної самосвідомості особистості); «Прагнення до

психологічної єдності з іншими представниками своєї нації», «Прагнення до національного самоствердження», «Прагнення до національної самореалізації» (регулятивний компонент національної самосвідомості особистості).

Теоретичним підґрунтям психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності стали принципи вивчення цього складного процесу (принцип національної самототожності особистості в юності; принцип об'єктивації національного «Я» особистості періоду юності; принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності), що обґрунтовані в межах авторського інтегративно-ціннісного підходу. З огляду на окреслені принципи, відзначимо, що порушення розвитку національного «Я» особистості юнацького віку відбивається на процесах національного самопізнання, національної самоідентифікації, національної самореалізації. Тому змістове розширення та якісне покращення усіх структурних компонентів національної самосвідомості особистості виступало запорукою успішності розробленого психологічного супроводу. Стимуляція національної самосвідомості юнацтва згідно з обраним напрямком зумовлює підвищення ступеня складності національної саморефлексії, чіткості національної самоідентифікації та національно-психологічного відокремлення, усвідомлення національно-психологічної саморегуляції, а в кінцевому результаті призводить до ускладнення компонентів національної самосвідомості особистості, досягнення збалансованості їх розвитку.

Усвідомлення викладачами вищих навчальних закладів і кураторами студентських груп значущості розвитку національного «Я» в особистості періоду юності підвищує результативність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості цього періоду. Адже у руслі обраної нами методології, провідною метою такого супроводу є розвиток цілісного та інтегрованого національного «Я», що виступаючи ядром національної самосвідомості, є основою успішності національного самовизначення, національно-психологічної саморегуляції та національної самореалізації

особистості юнацького віку. Підкреслимо, що результативність розробленого психологічного супроводу засвідчує ускладнення структурних компонентів національної самосвідомості особистості періоду юності.

Засадами реалізації психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості молоді виступили знання психології особистості періоду юності. Зокрема потреба юнацтва у глибокому осмисленні суспільних і націєтворчих процесів, усвідомленні важливості власної активної участі у цих процесах і визначенні такої особистої позиції, що становитиме значущість для суспільства, нації; важливість конструювання стійкої інтегрованої системи особистісних цінностей, зокрема і національних; спрямованість у майбутнє. Нагадаємо, що в період юності національне самовизначення є складним процесом самоусвідомлення особистістю себе як суб'єкта певної нації, що конкретизується у такій новій особистій позиції, яка має значущість для цієї нації. Окреслене новоутворення відбивається на усіх структурних компонентах самосвідомості особистості. Отже, в період юності самовизначення особистості як суб'єкта конкретної нації стосується конструювання особистої позиції, що становитиме значущість для цієї нації та буде спрямовувати її поведінку в просторі внутрішньонаціонального буття і міжнаціональних взаємодій крізь призму національно-особистісних цінностей.

У юнацькому віці становлення національної самосвідомості особистості суттєво залежить від розвитку її національної свідомості та світогляду. Адже, як наголошувалося у третьому та було емпірично підтверджено у четвертому розділі дисертації, синергійність національного аутостереотипу (що є конструктом національної свідомості) з реальною й ідеальною модальностями національного «Я» сприяє підвищенню результативності національної самосвідомості юнацтва. Труднощі у розвитку національного самовизначення юнаків і юнок пов'язані з неузгодженістю щойно зазначених конструктів.

Відзначимо, що розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності уможлиблюється завдяки ускладненню її когнітивного та емоційно-вольового аспектів розвитку. Зокрема за допомогою логічного

мислення і високого рівня рефлексії молоді люди здатні аналізувати соціальний простір, важливою складовою якого є національний простір особистості як представника нації. Високий рівень розвитку операцій мислення і саморефлексії сприяє поглибленню національно-психологічного самоаналізу, уможливорює конструювання образу власного національного «Я», полегшуючи водночас визначення молоддю особистої позиції у зазначеному просторі. Суттєвий вплив на розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності здійснює значущий інший представник (чи представники) конкретної нації. Зазвичай це представник тієї ж нації, до якої себе зараховує юнак. Розвиток національного «Я» особистості юнацького віку відбувається у процесі її ідентифікації зі значущим іншим представником своєї нації. Окреслені новоутворення, що стосуються національного самовизначення і національної рефлексії юнацтва, інтенсифікують процес конструювання цілісного інтегрованого національного «Я» та власної позиції у національному просторі особистості як представника нації.

Підкреслимо, що реалізації поставлених на етапі формувального експерименту завдань сприяло дотримання як основних положень особистісно орієнтованого національного виховання, так і положення про необхідність цілісного розвитку національної самосвідомості особистості в юності. Важливою складовою програми психологічного супроводу стала низка розвивально-виховних заходів і розвивальних методів.

Із метою розвитку **національного простору особистості як представника нації**, що виявлялася у розширенні меж національної свідомості юнаків і юнок, було проведено низку міні-лекцій, бесід, диспутів, конференцій, творчих вечорів, екскурсій до краєзнавчих музеїв [78, с. 108-119]; волонтерських заходів, флеш-мобів із національно-патріотичної тематики («Україна єдина!», «Прапор (Герб, Гімн) України» та ін.), Уроків мужності, зустрічей із учасниками бойових дій за територіальну цілісність нашої держави та волонтерами [163]; тренінгових вправ «Розповідь від імені національної страви (національного одягу, національного звичаю, традиції та т. ін.)» [371,

с. 143-144]; міні-лекцій, групових дискусій, прес-конференцій, брейнстормінгів за темами «Співвідношення понять «нація», «етнос» і народ», «Сутність національної свідомості (національної самосвідомості, національної ідентичності)», «Витоки розвитку національної свідомості (національної самосвідомості, національної ідентичності)», «Національні аутостереотипи», «Позитивні якості українського національного характеру», «Видатні події в історії української нації», «Особливості національних традицій і звичаїв українців», «Українська культура: минуле і сьогодення», «Національна література (мистецтво, музика та т. ін.)», «Національні герої: минуле та сьогодення» та т. ін.; вільних дискусій за темами «Якою буде українська нація через 10 (20, 50, 100) років?»; децентраційних (поляризованої, що передбачає вільний і примусовий вибір точки зору; з обміном поглядами на проблемне питання; із синтезуванням аргументів; із взаємним обміном ролями) групових дискусій, мозкових атак [321] за темами «Моя позиція як представника української нації, якщо мій гість – представник іншої нації», «Як я буду презентувати особисту позицію як представника своєї нації в інших (європейських, американських, східних) країнах, із-поміж представників інших націй» та т. ін.; на навчальних заняттях із етнопсихології поставлено низку проблемних завдань і запитань із національної та етнічної психології [306, с. 149-203]. Окрім цього студенти брали активну участь у національних святах (Дні Соборності України, Дні захисника України, Дні української писемності та мови та ін.), залучалися до проведення Днів пам'яті жертв голодоморів, Героям Небесної сотні та ін.

Усвідомленню ролі національних стереотипів у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях сприяло застосування незначною мірою модифікованої тренінгової вправи «Відгадай, про кого йде мова» [371, с. 162-164]. Так, цю вправу було доповнено списком якостей із українського національного аутостереотипу [144; 201]. Відзначимо і те, що в авторській розвивально-виховній програмі «Розвиток національної самосвідомості

особистості в період юності» застосовувалися елементи когнітивної й гуманістичної психотерапії [299; 390; 397].

Збагаченню **когнітивного компонента** національної самосвідомості особистості періоду юності значною мірою сприяв розвиток когнітивного компонента її національної свідомості. Цей розвиток було забезпечено як проведенням ряду окреслених вище засобів, так і стимулюванням самостійного здобуття студентами знань про свою націю (історію, культуру, цінності, специфічні якості національного характер та т. ін.), їх активна участь у її культурному житті та взаємодії з іншими представниками нації.

Окрім цього, з метою розвитку когнітивного компонента національної самосвідомості юнацтва були організовані та проведені диспути, прес-конференції, вільні групові дискусії, мозкові атаки за темами: «Я – суб'єкт своєї нації», «Моє національне «Я», «Мої національно-особистісні цінності», «Яким я стану, як суб'єкт української нації через 5 (10, 20) років?» та т. ін., написання есе «Розповідь про себе як представника української нації моєму другові, що належить до іншої нації»; вправи «Історія мого імені» [371, с. 142-143], модифікованої методики «Хто я?» [там само, с. 13] та ін. Зокрема у модифікованій методиці «Хто я» було запропоновано охарактеризувати себе як представника української нації, написавши за порядком значущості до 20 своїх національно-психологічних якостей. Після прослуховування кожного самозвіту резюмувалося, які якості виявилися однаковими, а які відмінними; які були названі позитивні та негативні риси; а також те, які якості не є національно-психологічними і чому.

Розвитку **емоційно-ціннісного компонента** національної самосвідомості особистості періоду юності сприяв першочерговий розвиток емоційно-ціннісного компонента її національної свідомості, що забезпечувався як проведенням низки презентованих вище засобів, так і стимулюванням самостійного здобуття студентами інформації про славні сторінки історії своєї нації, її видатних представників, всесвітньо відомі наукові, культурні, спортивні здобутки тощо. Задля розвитку емоційно-ціннісного компонента

національної самосвідомості особистості юнацького віку проводилися диспути, прес-конференції, вільні групові дискусії, брейнстормінги за такими темами: «Чому я пишаюся своєю національною належністю?», «Що засвідчує мою національну гідність (національну самоповагу)?», «Які національні цінності стійко вкоренилися у моїй особистій системі цінностей?», моделювання ситуацій «Мої емоційні переживання, почуття як представника моєї та іншої нації (японської, італійської та ін.)».

Розвиток **регулятивного компонента** національної самосвідомості особистості юнацького віку здійснювався з використанням диспутів, прес-конференцій, вільних групових дискусій, мозкових атак за такими темами, як: «Важливість національної належності у сучасному світовому просторі», «Усвідомлення себе як суб'єкта нації», «Моя позиція як суб'єкта своєї нації та носія її цінностей», «Шляхи моєї національної самореалізації» та т. ін. Розвиток навичок конструктивного міжкультурного діалогу і толерантного ставлення до представників інших націй було забезпечено використанням таких методів і технік: рольової гри «Знайомство в аеропорту» [371, с. 150-151], вправ «Аналіз прислів'їв» [371, с. 153-156] і «Ланцюжок стереотипів» [306, с. 199-200], рольової гри «Діалог культур» [371, с. 186-188].

Підвищенню синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» юнацтва забезпечувалося застосуванням модифікованих вправ: «Добрі слова» [371, с. 166-167], «Послання підтримки» [там само, с. 179] та ін. Зокрема у вправі «Добрі слова» кожен із присутніх спочатку відзначав позитивні національно-психологічні якості усіх учасників групи. Після цього усі присутні підкреслювали позитивні риси у рідних, друзів, знайомих, національних героїв, державних діячів тощо. У вправі «Послання підтримки» молоді було запропоновано написати листа незнайомому представникові своєї нації, якому дуже важко. Окрім цього, було проведено дискусію, в якій обговорювалися якості українського національного характеру загалом і національно-психологічні риси присутніх зокрема.

Підкреслимо, що у процесі проведення зазначених вправ важливо було дотримуватися низки психотерапевтичних технік [299]. А саме – у вправі «Добрі слова» таких технік, як: стимулювання вільного прояву негативних емоцій юнаками і юнками щодо власних негативних рис, що є складовими їх реальної модальності національного «Я»; впізнання, прийняття і сприяння розумінню студентською молоддю цих емоцій; стимулювання прояву позитивних емоцій особистістю періоду юності щодо позитивних якостей реальної модальності власного національного «Я»; визнання та прийняття цих емоцій; стимулювання розуміння та прийняття особистістю юнацького віку реального образу власного «Я» загалом.

У процесі проведення вправи «Послання підтримки» реалізовувалися такі техніки, як: стимулювання вільного прояву негативних емоцій студентами у зв'язку з їх уявленнями про наявність негативних якостей у типових представників своєї нації; впізнання, прийняття і сприяння розумінню юнацтвом цих емоцій; стимулювання прояву позитивних емоцій студентами щодо позитивних якостей національного аутостереотипу, визнання та прийняття цих емоцій; стимулювання розуміння та прийняття молоддю образу типового представника своєї нації загалом.

Отже, до програми психологічного супроводу «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності» було інтегровано низку розвивальних методів і заходів, що активізують когнітивно-емоційну та регулятивну сфери особистості в цей період. Тривалість впровадження програми формувального експерименту становила один навчальний рік. Натомість її результативність також зумовлювалася і наявністю у навчально-виховному процесі часу, потрібного для проведення охарактеризованих вище вправ і заходів. Підкреслимо, що впровадження авторської програми здійснювалося з огляду на бажання молоді приймати у ній участь.

5.3. Динаміка розвитку національної самосвідомості юнаків і юнок контрольної та експериментальної груп

У попередньому підрозділі висвітлено змістові та процесуальні аспекти програми психологічного супроводу «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності», що впроваджувалася протягом одного навчального року. Нагадаємо, що критеріями розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку виступали такі, як: здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції. Нижче розкрито результати впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості юнацтва. Так, спочатку подано кількісний, а згодом – якісний аналіз результатів формульованого експерименту.

Кількісні показники розвитку компонентів національної самосвідомості юнаків і юнок із експериментальної й контрольної груп, що були констатовані до і після впровадження програми формульованого експерименту, та які дозволили встановити її ефективність, презентовані в табл. 5. 1.

З табл. 5. 1 видно, що після впровадження програми з розвитку національної самосвідомості особистості в експериментальній групі помітними виявилися зміни кількісних показників за усіма компонентами; натомість у контрольній групі помітних змін не зафіксовано. В експериментальній групі збільшилися кількісні показники високого (від 16 % до 26 %) та середнього (від 42 % до 52 %) і зменшилися показники низького (від 42 % до 22 %) рівнів когнітивного компонента національної самосвідомості, що загалом засвідчили зростання здатності юнацтва до національної саморефлексії.

Також в експериментальній групі констатовано збільшення кількісних показників високого (від 20 % до 34 %) і середнього (від 42 % до 46 %) та зменшення низького (від 38 % до 20 %) рівнів емоційно-ціннісного компонен-

та, що виявилось у покращенні здатності до самооцінювання та виробленні ціннісного ставлення особистості періоду юності до себе як суб'єкта нації.

Таблиця 5. 1

Динаміка розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності за результатами формувального експерименту (%)

n=104

Компоненти	Рівні	Експериментальна група (n=50)		Контрольна група (n=54)	
		до експерименту	після експерименту	до експерименту	після експерименту
Когнітивний	високий	16	26	16,67	18,52
	середній	42	52	44,44	44,44
	низький	42	22	38,89	37,04
Емоційно-ціннісний	високий	20	34	18,52	18,52
	середній	42	46	40,74	40,74
	низький	38	20	40,74	40,74
Регулятивний	високий	14	22	14,82	14,82
	середній	44	56	44,44	44,44
	низький	42	22	40,74	40,74

В експериментальній групі встановлено й збільшення кількісних показників високого (від 14 % до 22 %) і середнього (від 44 % до 56 %) та зменшення показників низького (від 42 % до 22 %) рівнів регулятивного компонента, що відбилося у покращенні здатності особистості юнацького віку до національно-психологічної саморегуляції.

Окрім цього, в експериментальній групі зафіксовано зростання показників високого (від 18 % до 30 %) і середнього (від 38 % до 47 %) та спадання показників низького (від 44 % до 23 %) рівнів ціннісного ставлення юнаків і юнок до інших представників своєї нації, що підтверджує зростання значущості їх національно-психологічних якостей для респондентів.

Ефективність програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності було засвідчено статистично значущими змінами (за χ^2 -критерієм Пірсона [312]), що відбулися в експериментальній групі за усіма компонентами цього психічного процесу. А саме – у когнітивному ($\chi^2 = 9,694$; $p < 0,01$), емоційно-ціннісному ($\chi^2 = 9,398$; $p < 0,01$) і регулятивному ($\chi^2 = 9,468$; $p < 0,01$) компонентах національної самосвідомості. Суттєві зміни зафіксовано й щодо ціннісного ставлення респондентів із експериментальної групи до інших представників своєї нації ($\chi^2 = 10,534$; $p < 0,01$). Окреслені зміни виявилися у поглибленні національно-психологічного самоаналізу та усвідомлення особистістю періоду юності свого національного «Я», у підвищенні її національної самоповаги і готовності до національної самореалізації.

Натомість у контрольній групі статистично значущих змін не встановлено, що також підтвердило ефективність програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку. Так, як видно з табл. 5.1, за когнітивним компонентом національної самосвідомості у контрольній групі констатовано незначні зміни, а саме: несуттєво збільшилися показники високого (від 16,67 % до 18,52 %), не змінилися – середнього і відповідно незначною мірою зменшилися кількісні дані низького (від 38,89 % до 37,04 %) рівня, що підтвердило відсутність змін у зазначеній здатності у досліджуваних із цієї групи. За емоційно-ціннісним і регулятивним компонентами у контрольній групі змін не зафіксовано.

Також у контрольній групі виявлено незначне зменшення показників високого (від 18,52 % до 16,67 %), збільшення – середнього (від 37,04 % до 38,89 %) та незмінність – низького рівнів ставлення юнаків і юнок до інших представників своєї нації, що засвідчує й відсутність інтересу респондентів із цієї групи до якостей інших людей як представників конкретної нації.

Окрім цього, в експериментальній групі після проведення формувального експерименту констатовано якісні зміни за усіма компонентами національної

самосвідомості особистості. Найвиразніше констатовані зміни презентують такі тенденції: поглиблення саморозуміння свого національного «Я», суттєве розширення його меж; спрямованість на національну самореалізацію. Нижче більш детально охарактеризовано якісні зміни розвитку національної самосвідомості юнацтва, що відбулися в експериментальній групі після впровадження програми психологічного супроводу.

Щодо когнітивного компонента національної самосвідомості до проведення формувального експерименту в цій групі було встановлено такі якісні показники. Їх розуміння та усвідомлення особливостей власного національного походження – нечітке. Натомість обсяг знань юнаків і юнок про національно-психологічні якості представників їх нації – незначний, що засвідчує середній потенціал осмислення своєї національної належності. Так, досліджувана В. К., 19 р. 5 м. відзначила: «Я – представник української нації і пишаюся цим! Попри все, український народ наділений багатьма чеснотами, що мають бути властивими кожній людині, яка живе на Землі. Не можемо обійтися без надзвичайної працелюбності і пишної гостинності, які дивують увесь світ. А які щирі й добрі люди зустрінуть Вас і розцілюють в обидві щоки. А згадати про сміливість та вольовий характер українських чоловіків і витримку жінок, які допомагали боротися за відродження нації під час визвольних війн». Інформацію про свою належність до конкретної нації молодь одержувала від близьких родичів та у навчальних закладах. Зокрема респондент К. А., 18 р. 5 м. зазначила таке: «Я – українка. Протягом всього життя я намагаюся відповідати цьому званню. Коли ж власне дізналася про належність до цієї національності? Напевно ще з дитячого садка, коли нам розповідали про державні символи України, коли ми вчили вірші про красу наших країв та ін. Становлення мене як українки підкріплювалося й у родині, де я чула різні історії, байки про своїх предків, коли мама розповідала про бабусю та дідуся, про їх молодість і життя».

Більш-менш чітко ці респонденти визначили власну належність до конкретної нації в умовах багатонаціонального простору. Найвиразніше їх характеризує низький і середній ступінь згоди («абсолютно згідний», «частково згідний», «у чомусь згідний, у чомусь – ні») із такими твердженнями модифікованої методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої, як: «Незважаючи на те, що довкола мене живе стільки різних націй, я завжди чітко усвідомлюю власне національне походження», «Коли оточуючі говорять про культуру і традиції своєї нації, я відчуваю деякий дискомфорт, оскільки сам не можу точно визначити, до якої нації себе віднести», «Я не впевнений, що є представником тієї нації, до якої мене зараховують оточуючі». Молоді люди слабо осмислюють роль своєї національної належності у майбутній життєдіяльності.

Незначна частина знань юнацтва про себе як представника нації співвідносяться у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне». Національне «Я» юнаків і юнок конструюють певною мірою осмислені ціннісні знання про себе, що меншою мірою визначають їх як суб'єкта нації, а більшою – як особистість. Кількісний показник якостей реальної модальності національного «Я» особистості періоду юності становить від 1 до 5.

Після впровадження психологічного супроводу, щодо когнітивного компонента в експериментальній групі було встановлено низку таких якісних показників. У юнацтва домінує чітке сприймання, глибоке розуміння та усвідомлення особливостей свого національного походження. Зокрема респондент Б. А., 21 р. 7 м. відзначила таке: «Я народилася в незалежній Україні. Ще маленькою я розуміла, що це означає. Уроки з історії України і тихі вечірні розмови з батьками заклали в моє серце почуття національної гідності». Молоді люди стали чіткіше усвідомлювати важливість їх активної участі у взаємодіях із іншими представниками своєї нації та витратити більше часу на самостійне одержання знань про свою націю (здебільшого з мережі Інтернет), що сприяло поглибленню розуміння своєї національної належності.

Підкреслимо, що у взаємодіях зі значущими представниками своєї нації молодь ідентифікує себе з ними, оперуючи знаннями про себе у системі «Я-інший». Юнаки та юнки вже краще розуміють роль своєї національної належності у майбутній життєдіяльності. «Сама людина творить націю <...> Кому, як не нам підіймати країну, підіймати міць і силу нації?» (респондент К. А., 20 р. 10 м.).

Підкреслимо, що ускладнення національно-психологічного самоаналізу юнацтва зумовило інтенсифікацію, ускладнення і поглиблення процесу розвитку національного «Я», стимулюючи їх національне самовизначення. Зростаюча здатність до співвіднесення знань про себе як суб'єкта нації, носія її цінностей у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне» сприяла підвищенню значущості національного самовизначення у когнітивному полі національної самосвідомості молоді. Констатовано і збільшення кількісного показника рис реальної модальності національного «Я» особистості періоду юності до 4-5.

За результатами вивчення емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості до впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності в експериментальній групі було констатовано ряд таких якісних показників. Юнаки та юнки певною мірою вдоволені своїм націокультурним походженням і національною належністю. Їх вирізняють позитивні емоційні переживання щодо власного націокультурного походження, прихильність до своєї нації, що виявляється середньою мірою. Вони пишаються, що належать до нації зі славетною історією, аутентичними звичаями, традицією й культурою. Юнацтво адекватно, з тенденцією до завищення оцінило низку своїх національно-психологічних якостей (спритний, дипломатичний, наполегливий, комунікабельний, активний, дотепний, обережний та ін.) і вчинків як суб'єкта нації, носія її цінностей, що засвідчує їх національна самоповага. Водночас ці молоді люди дали низькі оцінки ряду негативних (нав'язливий, впертий, єхидний, хитрий, боягузливий, лицемірний, жадібний, запальний) рис у реальній модальності

власного національного «Я» та в образі ідеального представника своєї нації. Ці результати засвідчують їх неадекватно завищену національну самооцінку.

Окрім цього, в цих юнаків і юнок були помічені трансформаційні тенденції національної свідомості за таким типом національної ідентичності, як національний фанатизм. У взаємодіях із іншими представниками різних націй (зокрема і своєї) вони дотримуються переконань про те, що права нації є вищими від прав людини, можна використовувати усі засоби з метою захисту інтересів нації, необхідно зберігати чистоту своєї нації; на їх національній території права представників чужих націй потрібно обмежити.

Ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації продовжує стабілізуватися, що сприяє виробленню низки інваріантних переконань про себе як суб'єкта конкретної нації, тобто не повністю стійкої та усвідомленої особистої позиції, що інтегрується до її національного «Я». Молоді люди частково погоджуються чи не погоджуються з твердженням про те, що, перебуваючи за кордоном, вони переживатимуть позитивні почуття щодо своєї національної належності. Окрім цього, юнаки та юнки виявили часткову згоду чи незгоду з низкою таких тверджень: якщо б у них з'явилася нагода обрати собі національність, то вони обрали б таку саму, яку вони мають; їм неприємно зайвий раз згадувати про свою національність; вони не в захваті від того, що інші люди їх зайвий раз запитують про національність, тому в цих випадках вони намагаються уникнути відповіді.

Після впровадження програми формування експерименту в експериментальній групі щодо емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості досліджуваних були визначені такі якісні показники. Молоді люди переживають сильні позитивні почуття щодо власного національного (чи культурного) походження і національної належності. «Я народилася і живу в прекрасній країні, яка зветься Україною. І я пишаюся тим, що належу саме до цієї нації! І річ не в тім, що тут народилися мої батьки і всі мої друзі, річ у власній приналежності та прихильності до нашої України. Яка ж багата її

історія, культура та яка милозвучна мова! Як же цим можна не гордитися? Я пишаюсь своїм родом, пишаюсь тим, що моя сім'я є часточкою великого українського народу, я люблю ту землю, яка мене зростила» (досліджувана П. М., 20 р. 7 м.). Вони надають адекватно-високої значущості своїм національно-психологічним якостям і вчинкам як суб'єкта нації, що засвідчує їх висока національна самоповага. Підкреслимо і те, що після впровадження програми розвитку національної самосвідомості особистості не було зафіксовано юнаків і юнок із неадекватно завищеною та невизначеною національною самооцінкою. Окрім цього, у студентів із експериментальної групи не виявлено трансформаційних тенденцій національної свідомості за таким типом національної ідентичності, як національний фанатизм.

Ціннісне ставлення особистості періоду юності до себе як суб'єкта нації стає стабільнішим, що сприяє виробленню стійких переконань щодо себе як суб'єкта нації, тобто більш інваріантної та усвідомленої особистої позиції, що інтегрується до національного «Я». Молодь повною мірою чи частково погоджується з думками про те, що за кордоном вони б переживали позитивні почуття щодо своєї належності до української нації та, якщо б у них була можливість повторно обрати національність, то вони знову обрали б таку ж саму. Повна чи часткова незгода стосувалася тверджень про те, що їм неприємно зайвий раз згадувати про свою національність і про те, що не їм подобається, якщо зайвий раз запитують про національність і тому вони обережно змінюють тему розмови.

Щодо регулятивного компонента національної самосвідомості до проведення формувального експерименту було констатовано низку таких якісних показників. Молоді люди прагнуть до психологічної єдності з представниками своєї нації, дотримання традицій і способу життя своєї нації; здатні у певних ситуаціях підпорядковувати особисті інтереси національним. У позиції юнацтва частина прагнень не обов'язково їм властива: «участь у національних святах», «проживання на території своєї нації» та ін. Певною

мірою розвинута особистісна позиція, що спрямована на самоздійснення національного «Я» засобами особистих зусиль і взаємодій із представниками різних націй. Юнаки і юнки мають часткові знання про історію, культуру та мистецтво своєї нації, не досконало знають її мову.

Після впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в експериментальній групі у регулятивному компоненті респондентів було виявлено такі якісні показники. Особистість вирізняє переважання прагнень до психологічної єдності з представниками своєї нації, дотримання традицій і способу життя своєї нації; здатність у низці ситуацій підпорядковувати особисті інтереси національним. «Тепер актуальним стало святкування Дня Незалежності, Дня Конституції, Дня Українського Прапора, що підвищує нашу національну гордість. Ми – це частинка нашого минулого, актуальне сьогодні та надії на майбутнє», – підкреслила респондент Ф. І., 20 р. 9 м.

У позиції молоді превалюють такі прагнення, як: «повага до історичного минулого моєї нації», «знання мови моєї нації» та ін. Стійкішою є особистісна позиція з тенденцією на самоздійснення національного «Я» засобами як особистих зусиль, так і спільних взаємодій із представниками різних націй. Юнаки та юнки спілкуються з іншими представниками своєї нації переважно українською мовою; дотримуються національних звичаїв і традицій; покращують свої знання мови, історії, культури своєї нації.

Окрім цього, щодо ціннісного ставлення особистості періоду юності до інших представників своєї нації до впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості в експериментальній групі було встановлено ряд таких якісних показників. Молоді люди у спільних взаємодіях зі значущими представниками нації досить часто орієнтуються на їх очікування. Вони зазначили, що з дитинства і досі значущими представниками нації є їх близькі родичі (батько, мати, дідусь, бабуся та ін.), у юності – ровесники, викладачі, національні герої. Часткова ідентифікація зі значущими

представниками своєї нації певною мірою інтенсифікує національне самовизначення юнака і сприяє розвитку низки уявлень з образу її ідеального представника. Національне самоствердження юнацтва базується на повазі до значущих представників нації, з огляду на їх національні цінності, інтереси.

Після впровадження авторської програми в експериментальній групі щодо ціннісного ставлення особистості періоду юності до інших представників своєї нації було зафіксовано такі якісні показники. Молоді люди у спільних взаємодіях зі значущими представниками нації (друзями, родичами, викладачами і кураторами студентських груп вищих навчальних закладів) стали частіше орієнтуватися на їх очікування. Ідентифікація юнацтва зі значущими представниками своєї нації інтенсифікувала їх національне самовизначення і сприяла появі образу ідеального представника цієї нації. Важливими якостями такого представника були визначені: дипломатичний, доброзичливий, гостинний, щедрий і т. ін. Основою процесу національного самоствердження юнацтва виявилася повага у ставленні до значущих інших представників нації, з огляду на низку їх національних цінностей, інтересів і переконань. Встановлено, що молодь прагне підтримувати і продовжувати традиції своєї нації, передусім ті, які прийняті у родинному й сімейному колі; краще знати її мову, історію, культуру; жити на рідній землі.

Резюмуючи результати, які презентовано у цьому підрозділі, підкреслимо, що ефективність програми психологічного супроводу було зумовлено актуалізацією розвитку компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку, психологічних чинників і механізмів цього процесу, що виявилось у підвищенні її здатності до національної саморефлексії, позитивному ставленні до себе як суб'єкта конкретної нації та значущих представників цієї нації, покращенні національно-психологічного саморегулювання. Ефективність авторської програми підтверджено і кількісними показниками розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності, які було одержано в експериментальній і контрольній групах до та після її впровадження. Підкреслимо й те, що ефективності розробленої

програми сприяли спільні зусилля викладачів і кураторів студентських груп вищих навчальних закладів.

5.4. Методичні рекомендації психологам, викладачам і кураторам студентських груп із розвитку національної самосвідомості юнацтва

Національна самосвідомість юнаків і юнок розвивається у національному просторі особистості як представника нації з огляду на набуті ними знання про свою націю та їх особисту систему національно-особистісних цінностей. У цьому ракурсі національна самосвідомість виступає як складне інтегративне психічне утворення, що є розумінням особистістю значущості своєї національної самоідентичності, визначеною позицією цієї особистості як суб'єкта нації, що утверджується її діями і вчинками у внутрішньонаціональному бутті та міжнаціональних взаємодіях. В означеному розумінні національна самосвідомість особистості містить такі ціннісні смисли і ставлення, що є усвідомленими та інтегрованими до її національного «Я».

У цьому підрозділі сформульовані методичні рекомендації для психологів, викладачів і кураторів студентських груп вищих навчальних закладів. Натомість дотримання останніми таких рекомендацій сприятиме позитивному впливу на розвиток національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Так, у програмах психологів вищої школи із психологічної діагностики вагоме місце мають займати методики з вивчення розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності. Ці методики радимо застосувати систематично. На наш погляд, до тренінгів із розвитку самопізнання у молоді важливо включати таку складову, як розвиток національного самопізнання; з розвитку ідентичності – розвиток національної ідентичності; із розвитку саморегуляції – розвиток національно-психологічної саморегуляції; з

особистісного росту – розвиток ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації; з розвитку комунікативних умінь – вироблення толерантного ставлення до представників інших націй.

Ціннісне ставлення особистості до значущого представника своєї нації є основним джерелом розвитку її національної самосвідомості. Тому викладачі та куратори студентських груп мають демонструвати особисте ціннісне ставлення до усіх ознак своєї нації в процесі навчання і виховання юнацької молоді. Основний акцент у національному вихованні юнацтва – це спільна пам'ять представників нації про спільне історичне минуле та уявлення про спільне історичне майбутнє. Важливими джерелами розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності є такі, як: національні норми поведінки, національні ідеали, національні інтереси, національна мова. Звертання до цих джерел також є вагомим внеском у національне виховання особистості юнацького віку. Найбільш ефективними засобами розвитку національної самосвідомості юнацтва вважаємо такі: конференції, дискусії, «мозкові» штурми, літературні та музичні вечори, театральні постановки, перегляд і обговорення фільмів про історію української нації, участь у флеш-мобах із національної тематики, національних святах (День Соборності України, День Незалежності, День захисника України, День української писемності та мови й ін.), урочистостях із нагоди Дня народження Т. Шевченка, Л. Українки та ін.

Стрижневим конструктом національної самосвідомості особистості є позитивна національна самоідентичність, суттєвим проявом якого є толерантне ставлення до представників різних націй. Водночас таке ставлення, що є результатом адекватного сприймання і розуміння іншої людини, розвивається у процесі міжнаціональних взаємодій. Тому рекомендуємо застосовувати міні-міні-лекції, круглі столи, конференції з метою набуття знань про інші нації та моделювання ситуацій, у яких відтворюються різні ситуації взаємодій із представниками інших націй, зокрема й конфліктні. Також задля подолання гетеростереотипів із негативним змістом у юнаків і юнок радимо

використовувати засоби (рольові ігри, аналіз ситуацій взаємодій із представниками різних націй) із профілактики та подолання бар'єрів у міжнаціональних взаємодіях.

Національне виховання юнацтва, що ґрунтується на принципах особистісно орієнтованого виховання, передбачає ціннісне ставлення викладачів і кураторів студентських груп до особистості студента, що здатна до національної саморефлексії, національно-психологічної саморегуляції, самостійного конструювання власної системи національно-особистісних цінностей і визначення своєї позиції як суб'єкта нації, прагне до національної самореалізації та є автором особистих дій і вчинків у просторі внутрішньонаціонального буття та міжнаціональних взаємодій.

У зв'язку з цим необхідними складовими національного виховання особистості періоду юності мають бути такі засоби, що будуть активізувати у неї щойно визначені потреби. З-поміж таких засобів стрижневу роль надаємо залученню юнаків і юнок до конкретних ситуацій внутрішньонаціонального буття та міжнаціональних взаємодій, зокрема до підготовки та участі у національних святах, флеш-мобах із національно-патріотичної тематики («Україна єдина!», «Прапор (Герб, Гімн) України» та ін.), волонтерській діяльності, відвідування виставок вітчизняних художників, музичних, танцювальних і літературних українських вечорів, театральних постанов українських творів, спортивних змагань; перегляд вітчизняних фільмів, екскурсії до етнографічних музеїв, історичних пам'яток.

Не менш важливим є ознайомлення юнацтва з кращими світовими літературними, музичними, мистецькими і культурними здобутками своєї та інших націй. За нашими переконаннями, це сприяє збільшенню обсягу знань про свою націю та якості її представників, посиленню гордості за здобутки своєї нації, інтенсифікуючи водночас розвиток національного «Я» особистості періоду юності. Натомість розширення знань про специфіку та досягнення інших націй сприятиме виробленню у молоді поважного і толерантного

ставлення до представників цих націй, що забезпечуватиме й розвиток її позитивної національної ідентичності.

Рекомендуємо кураторам студентських груп систематично проводити зі студентами міні-лекції, вільні дискусії, прес-конференції, брейнстормінги за такими темами, як: «Співвідношення понять «нація», «етнос» і народ», «Сутність національної свідомості (національної самосвідомості, національної ідентичності)», «Витоки розвитку національної свідомості (національної самосвідомості, національної ідентичності)», «Національні аутостереотипи», «Позитивні якості українського національного характеру», «Видатні події в історії української нації», «Особливості національних традицій і звичаїв українців», «Українська культура: минуле і сьогодення», «Національна література (мистецтво, музика та т. ін.)», «Національні герої: минуле та сьогодення», «Якою буде українська нація через 10 (20, 50) р.?», «Моя позиція як представника української нації, якщо мій гість – представник іншої нації», «Як я буду презентувати особисту позицію як представника своєї нації в інших (європейських, американських, південноафриканських, східних) країнах, із поміж представників інших націй» і т. ін.

Із метою розвитку національного простору особистості як представника нації радимо кураторам студентських груп регулярно проводити зі студентами низку методів і технік, а саме: вправи «Відгадай, про кого йде мова» [371, с. 162-164]; рольової гри «Знайомство в аеропорту» [там само, с. 150-151], вправ «Аналіз прислів'їв» [там само, с. 153-156], «Ланцюжок стереотипів» [306, с. 199-200], рольової гри «Діалог культур» [371, с. 186-188].

Розвитку когнітивного компонента національної самосвідомості особистості періоду юності сприятиме регулярна організація та проведення кураторами студентських груп зі студентською молоддю диспутів, прес-конференцій, вільних групових дискусій, брейнстормінгів за такими темами: «Я – суб'єкт своєї нації», «Моє національне «Я», «Мої національно-особистісні цінності», «Яким я стану, як суб'єкт української нації через 5 (10, 20) років?» і т. ін. вправи «Історія мого імені» [там само, с. 142-143], написання есе

«Розповідь про себе як представника української нації моєму другові, що належить до іншої нації».

Задля розвитку емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості особистості періоду юності радимо кураторам студентських груп систематично проводити зі студентами низку диспутів, прес-конференцій, вільних групових дискусій, брейнстормінгів за такими темами: «Чому я пишаюся своєю національною належністю?», «Що засвідчує мою національну гідність (національну самоповагу)?», «Які національні цінності стійко вкоренилися у моїй особистій системі цінностей?», моделювання ситуацій «Мої емоційні переживання, почуття як представника моєї та іншої нації (японської, італійської та ін.)» і т. ін.

Із метою розвитку регулятивного компонента національної самосвідомості особистості юнацького віку рекомендуємо кураторам студентських груп регулярно проводити зі студентами диспути, прес-конференції, вільні групові дискусії, брейнстормінги за такими темами, як: «Важливість національної належності у сучасному світовому просторі», «Усвідомлення себе як суб'єкта нації», «Моя позиція як суб'єкта своєї нації та носія її цінностей», «Шляхи моєї національної самореалізації» та т. ін.

Задля підвищення синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальності національного «Я» особистості в юності радимо кураторам студентських груп систематично проводити зі студентами модифіковані вправи: «Добрі слова» [371, с. 166-167], «Послання підтримки» [там само, с. 179], написання есе «Розповідь про себе як представника української нації моєму другові, що належить до іншої нації» та ін.

Вважаємо, що необхідно здійснювати акцент і на особистій участі студентської молоді у різних літературних і мистецьких (художніх, музичних, танцювальних) конкурсах, виставках тощо. Важливою є підготовка та особиста участь юнацтва у театральних постановках літературних творів, що презентують світові цінності та є досягненнями як представників своєї, так і інших націй. Театралізовані міні-постановки можуть стосуватися різних національних

звичаїв та обрядів. Адже у театралізованому виді діяльності активізується емоційне ставлення особистості до представників своєї та інших націй, покращується національно-психологічна саморегуляція.

Участь у майстер класах із писанкарства, української вишивки та т. ін., ознайомлення з їх символікою сприяє поглибленню національного самосприйняття та усвідомленню власної національної належності.

Резюмуючи окреслені рекомендації у цьому підрозділі, підкреслимо, що з метою розвитку національної самосвідомості юнацтва важливо застосовувати цілісну програму психологічного супроводу цього процесу.

Висновки до п'ятого розділу

Засадами розробки психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності стали знання про психологічні механізми і закономірності функціонування цього складного психічного процесу, його чинники. Авторська розвивально-виховна програма «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності» містить психопрофілактичні та розвивальні методики, що спрямовані на оптимізацію навчально-виховного процесу задля розширення меж національного простору особистості як представника нації, активізацію психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості особистості в період юності (національної саморефлексії, національної самоідентифікації, національно-психологічної саморегуляції, національного-психологічного відокремлення), якісне змінювання компонентів національної самосвідомості юнаків і юнок.

Впровадження розробленого психологічного супроводу здійснювалося з метою розвитку конструктів і форм національної самосвідомості особистості юнацького віку та актуалізації її потенціалів задля національної самореалізації. Завдання психологічного супроводу полягали у сприянні якісним змінам у структурних компонентах національної самосвідомості юнацтва, підвищенню

синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості в юності.

Профілактичні заходи, що застосовувалися у навчальному процесі за окремими навчальними дисциплінами (українська мова, історія України, етнопсихологія, соціальна психологія), були спрямовані на оптимізацію цього процесу з метою розширення меж національного простору особистості як представника нації, активізації психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості юнацтва, досягнення якісних змін у структурних компонентах їх національної самосвідомості.

Важливе значення має проведення у процесах навчання і виховання міні-лекцій, бесід, диспутів за такими темами, як: український національний характер, національні цінності, національна ідея, національні інтереси, українська нація та її ознаки, толерантність у ставленні до представників інших націй (національний простір особистості як представника нації); національне самовизначення, національна ідентичність (когнітивний компонент національної самосвідомості особистості); національна гідність, національна самоповага, конструювання системи національно-особистісних цінностей, ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації (емоційно-ціннісний компонент національної самосвідомості особистості); прагнення до національного самоствердження, спрямованість особистості на національну самореалізацію (регулятивний компонент національної самосвідомості особистості). Значущою частиною програми психологічного супроводу є комплекс розвивально-виховних заходів, розвивальних методів і технік, що сприяють розвитку зазначених вище компонентів національної самосвідомості юнацтва.

Стрижневою метою впровадження авторської програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку є актуалізація психологічних механізмів цього процесу, що забезпечує цілісність його розвитку. Окрім цього, враховувалися і психологічні чинники розвитку національної самосвідомості юнаків і юнок. Ефективність розробленого психологічного супроводу зумовлено актуалізацією розвитку структурних

компонентів національної самосвідомості особистості періоду юності, основних психологічних механізмів розвитку цього складного психічного процесу, що виявляється у підвищенні здатності до національної саморефлексії, позитивному ставленні до себе як суб'єкта конкретної нації та до значущого представника цієї нації, покращенні національно-психологічного саморегулювання.

Основні положення та висновки, що презентовані у п'ятому розділі дисертації, висвітлено в публікаціях автора [336; 337; 345; 356; 361].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено основні наукові теоретичні та практичні результати вирішення проблеми розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці, обґрунтовано інтегративно-ціннісний підхід до вивчення та визначено сутність, структуру, закономірності, механізми і чинники досліджуваного процесу, розроблено та апробовано програму його психологічного супроводу.

1. Інтеграційні та трансформаційні процеси, що властиві сучасному етапові становлення української держави, зумовлюють значний вплив на розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності, активізуючи процеси її національної саморефлексії, самоідентифікації та самореалізації. У цей період розвиток національної самосвідомості виступає складним інтегративним процесом самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) і об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ціннісних ознак, за результатами якого вона регулює свою поведінку в національних взаємодіях. Епіцентр розвитку національної самосвідомості – цілісне та інтегроване національне «Я», що містить низку усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб'єкта нації, носія її цінностей, згідно з якими вона управляє своїми вчинками та самореалізується у національних взаємодіях.

2. Стрижневим у дослідженні визначено інтегративно-ціннісний підхід. Підґрунтям цього підходу є ряд положень про сутність, структуру і розвиток національної самосвідомості особистості. Його принципами стали такі, як: принцип національної самототожності юнацтва (ствердження усвідомленості, інтегрованості національної самоідентифікації та цілісного інтегрованого

національного «Я» як її результату); принцип об'єктивації національного «Я» особистості в юності (розкриття внутрішніх механізмів його становлення); принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності (наявність узгоджених зв'язків між ними).

Психологічними механізмами розвитку національної самосвідомості в юності аналітично визначено: національну саморефлексію – осмислення національного простору особистості як представника нації, саморозуміння власного національного «Я», переосмислення у національно-ціннісному ракурсі своїх особистісних смислів (реальної та ідеальної модальностей національного «Я-образу»), що віддзеркалюють ціннісні знання юнацтва про себе; національну самоідентифікацію – самоототожнення юнаків і дівчат зі значущими представниками конкретної нації, привласнення таких їх національно-психологічних якостей, що є важливими для них, усвідомлення своєї національної належності; національно-психологічне відокремлення – здатність юнацтва усвідомлювати цілісність і аутентичність своїх національно-психологічних рис як представника конкретної нації, порівняно з представниками інших націй; національно-психологічна саморегуляція – здатність молоді управляти і контролювати такі свої дії й вчинки, що позиціонують її як суб'єкта та носія цінностей конкретної нації у національних взаємодіях.

3. У теоретичній моделі генези національної самосвідомості в юності важливим зовнішнім атрибутом є національний простір особистості як представника нації. Цей простір є умовами розвитку та життєдіяльності, які у психологічному контексті сприяють засвоєнню нею прав і обов'язків щодо конкретної нації. Її внутрішніми атрибутами є такі взаємопов'язані компоненти з конструктами: когнітивний – сприймання власної національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення; емоційно-ціннісний – переживання своєї національної належності, оцінювання

себе як представника нації, ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; регулятивний – національна аффіліація, національне самоствердження, національна самореалізація. Найвищими формами національної самосвідомості, що сконцентровані біля національного «Я» особистості та позиціонують її як суб'єкта нації, є національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоставлення і національно-психологічне саморегулювання. Неперервність розвитку і наступність етапів онтогенезу дозволили стверджувати, що генеза національної самосвідомості особистості в юності є інтегративним психічним процесом, який виявляється у трансформуванні та ускладненні з часом її форм та епіцентру – національного «Я».

4. Критеріями розвитку національної самосвідомості юнацтва визначено: здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції. В юності розвиток національної самосвідомості характеризується такими рівнями: високим, який виявляється у чіткому сприйманні, глибокому розумінні та усвідомленні юнаками і дівчатами свого національного походження і належності й інтегрованості національного «Я»; сильних національних почуттях, адекватно-високій оцінці власних рис як представника нації, високій національній самоповазі; стабільному ціннісному ставленні до себе як суб'єкта нації; спрямованості на цінності значущих представників нації; сильними прагненнями належати до певної нації та до національного самоствердження, стійкою особистісною позицією з тенденцією на самоздійснення власного національного «Я»; середнім – у більш-менш чіткому сприйманні й осмисленні власної долученості до своєї нації, осмисленими емоційно-ціннісними знаннями про себе як суб'єкта нації у змісті національного «Я»; вдоволеності своїм націокультурним походженням і належністю, адекватно-високим оцінкам низки національно-психологічних рис, певною мірою стабільному ціннісному ставленні до себе як суб'єкта нації,

орієнтаціях на очікування значущих представників нації у багатьох ситуаціях; домінуючих мотивах національної аффіліації, ряді прагнень до національного самоствердження, частково закріпленій особистісній позиції з тенденцією на самоздійснення власного національного «Я»; низьким – у нечіткому сприйманні та неглибокому розумінні свого національного походження і належності, окремих і незначною мірою осмислених емоційно-ціннісних знаннях про себе як суб'єкта нації у змісті національного «Я»; вдоволеності певними аспектами національного походження і належності, наданні різної значущості власним рисам як представника нації, переважно нестабільному ціннісному ставленні до себе як суб'єкта нації; орієнтаціях на окремі цінності значущих представників нації у ряді ситуацій; превалюванні спрямованості на особистість, необов'язковості низки прагнень до національного самоствердження, проявах самоздійснення свого національного «Я».

5. У діапазоні 17-22 рр. встановлено такі психологічні закономірності генези національної самосвідомості особистості: ускладнення розвитку одних (сприймання своєї національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення, національна аффіліація) конструктивів національної самосвідомості вирізняється інтенсивними, інших (оцінювання і ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, національне самоствердження, національна самореалізація) – помірними коливаннями.

Основні психологічні особливості розвитку національної самосвідомості особистості в юності полягають у підвищенні з віком рівня розвитку національно-психологічного самоаналізу, що покращує її здатність до національного самоусвідомлення; загостренні потреби юнака у глибокій рефлексії щодо своєї національної належності, зокрема визнанні його зрілості як суб'єкта нації з боку її значущих представників; інтенсифікація ідентифікаційних процесів, які стосуються суспільних національних цінностей, що забезпечує конструювання світогляду, позиції як суб'єкта нації та системи національно-особистісних цінностей.

Виявлено соціальні (суспільно-політичні трансформації, взаємодії зі значущими представниками своєї нації (батьками, родичами, ровесниками, викладачами), активна участь у націєтворчих процесах, навчання, національне виховання) і психологічні (здатність до національної саморефлексії; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації; позитивна національна ідентичність, прагнення належати до конкретної нації, прагнення до національного самоствердження, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта своєї нації; здатність до національно-психологічної саморегуляції) чинники розвитку національної самосвідомості юнацтва.

6. Зasadничими для програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності є знання про психологічні закономірності, механізми і чинники цього психічного процесу, а також про важливість інтегрування психологами, викладачами і кураторами студентських груп психопрофілактичних та розвивальних заходів і методів, що призначені для студентів, у навчально-виховний процес вищої школи.

Ефективність програми психологічного супроводу зумовлено актуалізацією розвитку структурних компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку, психологічних чинників і механізмів її розвитку, що виявляється у підвищенні здатності особистості до національної саморефлексії, її позитивному ставленні до себе як суб'єкта та значущого представника певної нації, покращенні національно-психологічного саморегулювання.

Програма «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності» інтегрує низку розвивальних заходів і методик (тематичні міні-лекції, бесіди, дискусії та рольові ігри та ін.) психопрофілактичного та розвивального характеру, що застосовуються задля розширення меж національного простору особистості цього періоду як представника нації, активізації психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості та ускладнення її компонентів.

Після впровадження авторської програми психологічного супроводу актуалізуються механізми розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку, сприяючи ускладненню компонентів цього процесу та цілісному розвитку національного «Я». Основними проявами цих змін є успішність національного самовизначення, національно-психологічної саморегуляції та національної самореалізації юнацтва. Сформульовані методичні рекомендації для психологів, викладачів і кураторів студентських груп сприятимуть розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності.

Проведене дослідження проблеми розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці не вичерпує усіх її аспектів. Подальшої наукової рефлексії та практичного вивчення потребують питання, що стосуються психологічних засад розвитку національної свідомості особистості цього віку, психологічної готовності юнаків і дівчат до національної самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учебник для студентов вузов. – 2-е изд., исп. и доп. / Г. С. Абрамова. – М. : Академический проект, 2001. – 704 с.
2. Абуладзе Д. Г. Национальное самосознание: сущность, структура, противоречия : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 «Социальная философия» / Д. Г. Абуладзе. – М., 1998. – 23 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
4. Агаев А. Г. Нация, ее сущность и самосознание / А. Г. Агаев // Вопросы истории. – 1967. – № 7. – С. 87–104.
5. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2-х т. / Б. Г. Ананьев ; под ред. А. А. Бодалева и др. – М. : Педагогика, 1980. – Т. II. – 288 с., ил.
6. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев. – М.-Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 1996. – 384 с.
7. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 363 с.
9. Андрущенко В. Роздуми про освіту : філософія та методологія / В. Андрущенко. – К. : «МП Леся», 2014. – 1000 с.
10. Анніна І. О. Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін. – К. : Абрис, 2003. – 1424 с.
11. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.

12. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы / Л. И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – С. 3–19.
13. Анцыферова Л. И. Методологические проблемы психологии развития / Л. И. Анцыферова // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 3–20.
14. Анцыферова Л. И. Системный подход к изучению формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1982. – С. 140–147.
15. Арутюнян Ю. В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание / Ю. В. Арутюнян // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 42–49.
16. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров: Психолог. Психопедагог. Психоисторик / А. Г. Асмолов. – М. : Ин-т практ. психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 767 с.
17. Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 7–19.
18. Барканова О. В. Динамика национального самосознания личности в период ранней юности : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Ольга Владимировна Барканова. – Красноярск, 2006. – 194 с.
19. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
20. Бауер О. Національне питання і соціал-демократія / О. Бауер. – К. : Основні цінності, 2004. – 120 с.
21. Бердїй Т. С. Співвідношення етнічної та національної ідентичностей : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Т. С. Бердїй. – Донецьк, 2007. – 20 с.

22. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Андрій Миколайович Березін. – К., 2002. – 208 с.
23. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 420 с.
24. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
25. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
26. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 202 с.
27. Бех И. Д. Психологические основы нравственного развития личности : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Иван Дмитриевич Бех. – К., 1992. – 320 с.
28. Белова Ю. Ю. Формування національних цінностей у студентів – майбутніх учителів трудового навчання в процесі художньо-трудової діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія і методика трудового навчання» / Ю. Ю. Белова. – К., 2004. – 20 с.
29. Бичко О. В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О. В. Бичко. – К., 2004. – 20 с.
30. Боднар М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / М. Б. Боднар. – К., 2004. – 20 с.
31. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.

32. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Изд-во «Ин-т практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
33. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе (I) / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1978. – № 4. – С. 23–35.
34. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе (II) / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 2. – С. 47–56.
35. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе (III) / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23–34.
36. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12 / Світлана Миколаївна Бойко. – К., 2005. – 200 с.
37. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с. – (Проект «Психологическая энциклопедия»).
38. Борисов В. В. Вимірювання рівня розвитку складників національної самосвідомості особистості / В. В. Борисов, Д. О. Тхоржевський // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 51–58.
39. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.07 / Вячеслав Вікторович Борисов. – Тернопіль, 2006. – 528 с.
40. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М. Й. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
41. Боришевський М. Й. Національна культура як джерело громадянської активності особистості / М. Й. Боришевський // Зб. наук. пр. : філософія, соціологія, психологія / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 9–12.

42. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М. Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.

43. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський. – К. : Беркут, 2000. – 63 с.

44. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості : монографія / М. Й. Боришевський. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.

45. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26–33.

46. Боришевский М. И. Психологические условия формирования самоконтроля в поведении у младших школьников : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Мирослав Иосифович Боришевский. – К., 1965. – 221 с.

47. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников : дисс. ... докт. психол. наук в форме научн. докл. : спец. 19.00.07 / Мирослав Иосифович Боришевский. – К., 1992. – 77 с.

48. Бороноев А. О. Российский менталитет и реформы / А. О. Бороноев, П. И. Смирнов // Общество и политика: современные исследования, поиск концепций / под. ред. Ю. В. Большакова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – С. 274–302.

49. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський // Мюнхен : Укр. техн. госп. ін-т, 1991-1992. – 338 с.

50. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 304 с.

51. Брижицька С. А. Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга

чверть XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : спец. 09.00.12 / Світлана Анатоліївна Брижицька. – К., 2004. – 204 с.

52. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. – 2-е изд., доп. – М. : URSS, 2008. – 437 с.

53. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории) / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1981. – 390 с.

54. Бромлей Ю. В. Человек в этнической (национальной) системе / Ю. В. Бромлей // Вопросы философии. – 1988. – № 7. – С. 16–28.

55. Бромлей Ю. В. Этнографические аспекты изучения человека // Человек в системе наук / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1989. – С. 190–202.

56. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1973. – 283 с.

57. Брушлинский А. В. Гуманистичность психологической науки / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 3. – С. 43–48.

58. Брушлинский А. В. Избранные психологические труды / А. В. Брушлинский. – М. : ИП РАН, 2006. – 621 с.

59. Брушлинский А. В. Психология субъекта / А. В. Брушлинский. – СПб. : Алетейя, 2003. – 268, [1] с.

60. Будилова Е. А. Социально-психологические проблемы в русской науке / Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1983. – 232 с.

61. Будинайте Г. Л. Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта / Г. Л. Будинайте, Т. В. Корнилова // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 99–105.

62. Булах І. С. Генезис різних аспектів «Я» у структурі самосвідомості підлітка / І. С. Булах // Зб. наук. праць : Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2002. – Вип. 7. – Ч. 1. – С. 79–89.

63. Булах І. С. Значущість цілісної психологічної теорії в консультуванні / І. С. Булах // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – Вип. 26. – С. 69–77.

64. Булах И. С. Проблема развития самосознания личности подростка в свете идей Л. С. Выготского / И. С. Булах // Актуальные проблемы деятельности практических психологов (в свете идей Л. С. Выготского) : материалы Междунар. науч.-практ. конф. : в 2 ч. – Минск : БГПУ имени М. Танка, 1999. – Ч. 1. – С. 35–39.

65. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / Ірина Сергіївна Булах. – К., 2004. – 582 с.

66. Булах І. С. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка : навчально-методичний посібник / І. С. Булах, Ю. А. Алексєєва. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 72 с.

67. Булах І. С. Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці / І. С. Булах // Наукові записки : збірник наук. статей НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 1998. – Вип. 4. – С. 5–11.

68. Бушай І. М. Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / Ігор Михайлович Бушай. – К., 2009. – 446 с.

69. Валлон А. Психическое развитие ребенка / А. Валлон ; пер. с франц. – М. : Просвещение, 1967. – 196 с.

70. Васильченко О. М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я»-концепції університетської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О. М. Васильченко. – К., 2003. – 19 с.

71. Васютинський В. О. «Ефект олії» в українській психологічній термінології / В. О. Васютинський // Мова і культура (Науковий щорічний журнал). – К. : Видавничий дім Дм. Бураго, 2004. – Вип. 7. – Т. 1. – С. 329–335.
72. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
73. Венгер А. Л. Психологические особенности шестилетних детей / А. Л. Венгер. – М. : Просвещение, 1985. – 232 с.
74. Вирост Й. С. Національна самосвідомість : проблеми визначення й аналізу / Й. С. Вирост // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 7. – С. 11–19.
75. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2007. – 344 с.
76. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 258 с.
77. Вилюнас В. Психология развития мотивации: современные и классические исследования. Научные данные и жизненные примеры [Текст] / В. Вилюнас. – СПб. : Речь, 2006. – 458 с. : рис. – (Метры мировой психологии).
78. Виховання національно свідомої особистості (методичні рекомендації кураторам академічних груп студентів). Част. 1. Зміст виховної роботи / за ред. академіка АПН України Д. О. Тхоржевського. – Вінниця : в-во «Планер», 2001. – 320 с.
79. Волков Б. С. Психология юности и молодости : учебное пособие / Б. С. Волков. – М. : Академический проект : Трикта, 2006. – 256 с. – («Gaudeamus»).
80. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М. : ЭКСМО - Пресс; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 864 с.

81. Выготский Л. С. Психология развития человека [Текст] / Л. С. Выготский. – М. : Смысл : ООО «Издательство «Эксмо», 2005. – 1136 с. – (Библиотека Всемирной психологии).
82. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов / Л. С. Выготский. – М. : Акад. пед. наук, 1960. – 500 с.
83. Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6-ти т. / Л. С. Выготский ; под ред. А.М. Матюшкина. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3: Проблемы развития психики. – 368 с.
84. Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6-ти т. / Л. С. Выготский ; под ред. Д.Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4: Детская психология. – 432 с.
85. Гаджиев А. Х. Политическая философия / А. Х. Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – 606 с.
86. Ганзен В. А. К системному описанию онтогенеза человека / В. А. Ганзен, Л. А. Головей // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1. – № 6. – С. 42–53.
87. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір ; ред. П. Соколовський. – К. : Юніверс, 2000. – 329 с. – (Філософська думка).
88. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. П. Тарашук ; ред. Ю. Кушаков. – К. : Основи, 2004. – 548, [1] с.
89. Гегель Г. В. Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук : в 3-х т. / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. – М. : Изд-во «Мысль», 1977. – Т. 3. – 471 с. – (Философское наследие).
90. Гегель Г. В. Ф. Эстетика / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – 332 с.
91. Гельвеций К. А. Сочинения : в 2-х т. / К. А. Гельвеций ; ред. Х. Н. Момджяна ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1974. – Т. 2: О человеке. – 687 с. – (Философское наследие).

92. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
93. Геродот. Исторії в дев'яти книгах / Геродот ; переклад А. О. Білецького. – К. : Наукова думка, 1993. – 576 с.
94. Гиппократ. Этика и общая медицина / Гиппократ. – СПб. : Азбука, 2001. – 350 с.
95. Гласс Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Дж. Гласс, Дж. Стэнли. – М. : Прогресс, 1976. – 496 с.
96. Гнатенко П. И. Идентичность : философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : Наукова думка, 1999. – 463 с.
97. Гнатенко П. И. Национальная психология : монографія / П. И. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000. – 214 с.
98. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К. : ДОК-К, 1997. – 114 с.
99. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. В. Гоголь. – М. : Русская книга, 1994. – Т. 8: Исторические наброски; Заметки о русском быте; Словари, записные книжки; Выписки из творений святых отцов / сост. В. Воропаев, И. Виноградов. – 861 с.
100. Гончарова Н. І. Становлення самосвідомості українського народу в умовах повсякденного буття (сутність і генеза) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. І. Гончарова. – О., 1996. – 18 с.
101. Горноста́й П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
102. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – 3-е изд., с изм. и доп. – СПб. : Свет, 1997. – 608 с.
103. Гулина М. А. Терапевтическая и консультативная психология / М. А. Гулина. – СПб. : Речь, 2001. – 352 с.

104. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало : популярные лекции по народоведению / Л. Н. Гумилев. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 382 с. – (Библиотека истории и культуры).
105. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : ЭКСМО, 2008. – 734 с. – (Антология мысли).
106. Гумилев Л. Н. Этносфера : история людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М. : АСТ, 2008. – 575 с.
107. Етнопсихологія [Текст] : навч.-метод. посібник / [ред.: Л. Е. Орбан, В. Д. Хрущ.]. – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 1994. – 83 с.
108. Євдокимова Н. О. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Наталя Олексіївна Євдокимова. – К., 2005. – 202 с.
109. Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку : український і світовий контексти / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2001. – 206 с.
110. Ермолин А. В. Возрастно-половые и типические особенности представленности в сознании структуры мотива : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / А. В. Ермолин. – СПб., 1996. – 20 с.
111. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте / В. В. Давыдов // Вопросы психологии. – 1992. – № 1–2. – С. 22–33.
112. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский ; сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
113. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія / І. В. Данилюк. – К. : САММІТ-КНИГА, 2010. – 432 с.
114. Декарт Р. Сочинения : в 2 т. / Рене Декарт ; пер. с лат. и франц. ; сост., ред. В. В. Соколова. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1: Метафизические размышления. – 654 с.

115. Дербак А. П. Духовні засади становлення національної самосвідомості (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Анжеліка Петрівна Дербак. – К., 2006. – 183 с.
116. Джеймс У. Психология / У. Джеймс ; предисловие Л. А. Петровской. – М. : Академический проект, 2011. – 318 с.
117. Долинська Л. В. Геронтопсихологія: Практикум. Хрестоматія : навч. посіб. / Л. В. Долинська, Л. М. Співак. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2014. – 248 с.
118. Долинская Л. В. Психологические особенности самоконтроля поведения подростков : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Любовь Васильевна Долинская. – К., 1977. – 174 с.
119. Долинська Л. В. Специфіка генезису самосвідомості особистості в юності / Л. В. Долинська, Л. М. Співак // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [«Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку»], (Запоріжжя, 10-12 жовтня 2012 р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Запорізький національний університет, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Institute of Sociology Jagiellonian University Krakov, «Aurel Vlaicu» University of Arad Romania. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – С. 24–25.
120. Дробижева Л. М. Национальное самосознание : база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л. М. Дробижева // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 3–16.
121. Дробижева Л. М. Этническое самосознание русских в современных условиях: Идеология и практика / Л. М. Дробижева // Советская этнография. – 1991. – № 1. – С. 3–13.
122. Драгунова Т. В. Проблема конфликта в подростковом возрасте / Т. В. Драгунова // Вопросы психологии. – 1972. – № 2. – С. 25–38.

123. Дубровина И. В. Психологическая готовность к самоопределению – основное новообразование ранней юности / И. В. Дубровина // Возрастная и педагогическая психология : хрестоматия : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / сост. И. В. Дубровина, А. М. Прихожан, В. В. Зацепин. – М. : Академия, 2001. – С. 229–232.

124. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. / Ж. Дюби // Одиссей. Человек в истории. – М. : Наука, 1991. – С. 48–59.

125. Запорожец А. В. Избр. психол. тр. : в 2-х т. / А. В. Запорожец. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1: Психологическое развитие ребенка. – 320 с.

126. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама) / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1992. – № 4. – С. 126–138.

127. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама) / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1992. – № 5. – С. 139–151.

128. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама) / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 6. – С. 117–130.

129. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии / Б. В. Зейгарник. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 128 с.

130. Зелінська Т. М. Психологія особистісної амбівалентності в юнацькому віці : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / Тетяна Миколаївна Зелінська. – К., 2014. – 543 с.

131. Знаков В. В. Ценности как проблема психологии человеческого бытия / В. В. Знаков // Ценностные основания психологической науки и психология ценностей : [сб. ст.] / Рос. акад. наук, Институт психологии ; отв. ред. В. В. Знаков, Г. В. Залевский. – М., 2008. – С. 83–93.

132. Іванчук М. Г. Психолого-педагогічні основи виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»/ М. Г. Іванчук. – К., 2005. – 41 с.

133. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах / [сост. Е. М. Михина]. – М. : РГГУ : Ин-т всеобщей истории РАН, 1996. – 254 с.

134. Кавелин К. Д. Наш умственный строй : статьи по философии русской истории и культуры / К. Д. Кавелин. – М. : Правда, 1990. – 654 с.

135. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / И. Кант ; перевод Н. М. Соколова. – СПб. : Наука, 2002. – 471 с. – (Серия «Слово о сущем»).

136. Кант И. Сочинения : в 6-ти томах / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – 478 с. – (Философское наследие).

137. Кант И. Сочинения : в 6-ти томах / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 6. – 743 с. – (Философское наследие).

138. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : ЭКСМО, 2009. – 1024 с.

139. Кармин А. С. Основы культурологии: Морфология культуры / А. С. Кармин. – СПб. : Лань, 1997. – 512 с.

140. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості : монографія / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 572 с.

141. Карпенко З. С. Психологічні основи аксіогенезу особистості : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / З. С. Карпенко. – К., 1999. – 37 с.

142. Карпенко З. С. Психологические особенности самоопределения младших школьников : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Зиновия Степановна Карпенко. – К., 1989. – 169 с.

143. Карнышев А. Д. Межэтническое взаимодействие в Бурятии: социальная психология, история, политика / А. Д. Карнышев. – Улан-Удэ : Изд-во БГУ, 1997. – 184 с.

144. Квас О. В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О. В. Квас. – К., 2003. – 20 с.
145. Квинн В. Прикладная психология / В. Квинн. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с. : ил. – (Серия «Учебник нового века»).
146. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 3: Прозові твори. – 480 с.
147. Кисельов С. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного / С. Кисельов // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 31–40.
148. Кле М. Психология подростка : (Психосексуальное развитие) / М. Кле ; пер. с франц. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.
149. Коваленко А. Б. Соціальна психологія : підручник / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв. – 2-е вид., доповн. і переробл. – К. : В-во «Геопринт», 2006. – 400 с.
150. Козлов В. И. Динамика численности народов : методология исследования и основные факторы / В. И. Козлов. – М. : Наука, 1969. – 408 с.
151. Козлов В. И. О некоторых методологических проблемах изучения этнической психологии / В. И. Козлов // Советская этнография. – 1983. – № 2. – С. 74–79.
152. Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее роль в теории этноса / В. И. Козлов // Советская этнография. – 1974. – № 2. – С. 24–38.
153. Козловець М. А. Національна ідентичність у контексті глобалізації: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... доктора філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М. А. Козловець. – К., 2010. – 29 с.
154. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1984. – 335 с.

155. Кон И. С. К проблеме национального характера / И. С. Кон // История и психология ; под ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анциферовой. – М. : Наука, 1971. – С. 122–158.
156. Кон И. С. Категория «Я» в психологии / И. С. Кон // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 3. – С. 25–38.
157. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
158. Кон И. С. Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с. : ил. – (Психологическая наука – школе).
159. Кон И. С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности) : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
160. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 383 с.
161. Кондильяк Э. Б. Сочинения : в 3-х т. / Э. Б. Кондильяк ; пер. с франц. П. С. Юшкевича. – М. : Мысль, 1982. – Т. 2. – 743 с. – (Философское наследие).
162. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід) : монографія / Олена Леонтіївна Кононко. – К. : СтилоС, 2000. – 336 с.
163. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osv%D1%96ti/konczepczija-nacziionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-ta-molodi.html>
164. Корнієнко О. М. Національні цінності особистості : сутність та особливості формування : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. М. Корнієнко. – К., 1998. – 18 с.

165. Коростылева Л. А. Проблема самореализации личности в системе наук о человеке / Л. А. Коростылева // Психологические проблемы самореализации личности ; под ред. А. А. Крылова, Л. А. Коростылевой. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского университета, 1997. – С. 4.
166. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности (Основные сферы жизнедеятельности) : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 / Людмила Алексеевна Коростылева. – СПб., 2001. – 398 с.
167. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К. ; Х. : Майдан, 1991. – 72 с.
168. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.
169. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. – М. : Когито-центр ; изд-во «Институт психологии РАН», 1997. – 432 с.
170. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2001. – 992 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
171. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – Вид. переробл. – К. : Грамота, 2010. – 576 с.
172. Крысько В. Г. Этническая психология : учебное пособие / В. Г. Крысько. – М. : Академия, 2008. – 320 с.
173. Кудрявцев В. Т. Историзм в психологии развития: от принципа к проблеме / В. Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – № 1. – С. 5–18.
174. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років : монографія / Віра Ульянівна Кузьменко ; М-во освіти і науки України ; НПУ ім. М. П. Драгоманова ; Київський міськ. пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – К. : НПУ, 2005. – 354 с.

175. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Развитие ребенка от рождения до 17 лет : учеб. пособие / И. Ю. Кулагина ; ун-т Рос. акад. образования. – М. : Изд-во УРАО, 1997. – 175, [2] с.
176. Кулачківська С. Є. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку) / С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К. : Нора-Прінт, 1996. – 108 с.
177. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства : у 2-х т. – Мюнхен – Нью-Йорк : Молоде життя, 1949. – Т. 1. – С. 708–718.
178. Кушнер П. И. Национальное самосознание как этнический определитель / П. И. Кушнер // Краткое сообщение Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М., 1949. – Вып. VIII. – С. 3–9.
179. Кушнер П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер // Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – Т. XV. – С. 3–10.
180. Ладыгина О. В. Национальное самосознание в контексте современных социальных процессов : философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / О. В. Ладыгина. – Ставрополь, 2005. – 20 с.
181. Лебідь І. В. Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. В. Лебідь. – К., 2002. – 18 с.
182. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 316 с.
183. Лебон Г. Психология народов / Г. Лебон // Психология толп / [сост. А.К. Боровиков]. – М. : Ин-т психологии РАН, Изд-во «КСП+», 1998. – С. 14–121.

184. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с. – (Серия «Психология : Классические труды»).
185. Леві-Строс К. Структурна антропологія / К. Леві-Строс ; пер. з фр. З. Борисик. – К. : Основи, 2000. – 387 с.
186. Левкович В. П. Формирование этнического сознания подростка в семье / В. П. Левкович, Л. Д. Кузмицкайте // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 6. – С. 35–42.
187. Леонтьев А. Н. Вопросы психологии ребенка дошкольного возраста : сб. ст. / А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец ; под. ред. А. Н. Леонтьева, А. В. Запорожца. – М. : Международный Образовательный и Психологический Коледж, 1995. – 144 с. : ил.
188. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
189. Леонтьев А. Н. Национальная психология и этнопсихология / А. Н. Леонтьев // Советская этнография. – 1983. – № 2. – С. 80–82.
190. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1981. – 584 с.
191. Леонтьев Д. А. Неклассический вектор в современной психологии / Д. А. Леонтьев // Постнеклассическая психология: Социальный конструкционизм и нарративный подход. – 2005. – № 1 (2). – С. 51–71.
192. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 15–26.
193. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман ; пер. с англ. Т. В. Барчуновой. – М. : Ин-т фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
194. Лисина М. И. О механизмах смены ведущей деятельности у детей в первые семь лет жизни / М. И. Лисина // Вопросы психологии. – 1978. – № 5. – С. 73–78.

195. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребенка / М. И. Лисина ; под. ред. А. Г. Ружской. – М. : Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 384 с.
196. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / М. И. Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
197. Лисина М. И. Психология самосознания у дошкольников / М. И. Лисина, А. И. Силвестру. – Кишинев : Штиинца, 1983. – 112 с.
198. Липкина А. И. Самооценка школьника / А. И. Липкина. – М. : Знание, 1976. – 64 с.
199. Липкина А. И. Психология ребенка и формирование нравственных компонентов его мировоззрения / А. И. Липкина // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 11–21.
200. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу : монографія / О. М. Лозова. – К. : Видавничий дім «Слово», 2011. – 176 с.
201. Лозова О. М. Психосемантична структура етнічної свідомості : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Ольга Миколаївна Лозова. – К., 2008. – 479 с.
202. Лозовая О. Н. Содержательная структура этнического сознания: некоторые итоги исследований / О. Н. Лозовая // Журнал практикующего психолога. – 2007. – Вып. 13. – С. 140–156.
203. Лозова О. М. Структура й семантика етнічної свідомості / О. М. Лозова // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». Філософія. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. – К. : Політехніка, 2007. – № 1 (19). – С. 83–87.
204. Локк Д. Сочинения : в 3-х томах / Д. Локк. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1: Опыт о человеческом разумении. – 621 с. – (Философское наследие).
205. Лосев А. Ф. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.

206. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. – СПб. : Питер, 2004. – 320 с. – (Серия «Мастера психологии»).
207. Люблинская А. А. Детская психология / А. А. Люблинская. – М. : Просвещение, 1971. – 410 с.
208. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2002. – 144 с.
209. Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства / В. В. Мавродин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1945. – 432 с.
210. Мавродин В. В. Основные этапы этнического развития русского народа / В. В. Мавродин // Вопросы истории. – 1950. – № 4. – С. 56-70.
211. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості : наукова монографія / С. Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
212. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М. : Рефлбук ; К. : Ваклер, 2000. – 320 с.
213. Максименко С. Д. Основи генетичної психології / С. Д. Максименко. – К. : НПЦ «Перспектива», 1998. – 220 с.
214. Мала енциклопедія етнодержавства / за ред. Ю. Римаренка. – К. : Генеза; Довіра, 1996. – 944 с.
215. Марцинковская Т. Д. Национальное самосознание и его отражение в русской психологической науке (середина XIX – начало XX в.) : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Татьяна Давыдовна Марцинковская. – М., 1994. – 382 с.
216. Международный симпозиум по возрастной периодизации : материалы симпозиума. – М., 1965. – 31 с.
217. Мерлин В. С. Психология индивидуальности / В. С. Мерлин ; под ред. Е. А. Климова. – М. : Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 448 с.

218. Мерлин В. С. Самосознание / В. С. Мерлин // Проблемы экспериментальной психологии личности : ученые записки ; под. ред. В. С. Мерлина. – Пермь : Пермский педагогический институт, 1970. – Т. 77. – Вып. 6. – С. 164–192.
219. Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание : учеб. пособ. к спецкурсу / В. С. Мерлин. – Пермь : ПГПИ, 1990. – 110 с.
220. Мид М. Культура и мир детства : избранные произведения / М. Мид ; пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева ; ред., сост. и автор послесловия И. С. Кон. – М. : Наука, 1988. – 429 с.
221. Михальчук Ю. О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. О. Михальчук. – К., 2005. – 19 с.
222. Михневич О.А. Психолого-педагогические проблемы формирования национального самосознания будущих учителей / О.А. Михневич. – Минск: Харвест, 2007. – 368 с. – (Библиотека практической психологии).
223. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтескье. – М. : Государственное изд-во полит. л-ры, 1955. – 800 с.
224. Моргун В. Ф. Монистическая концепция многомерного развития личности / В. Ф. Моргун. – Полтава, 1989. – 56 с.
225. Моросанова В. И. Самосознание и саморегуляция поведения / В. И. Моросанова, Е. А. Аронова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 213 с.
226. Москалець В. П. Духовні цінності українського народу / В. П. Москалець. – К.–Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 279 с.
227. Москалець В. П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / Віктор Петрович Москалець. – К., 1996. – 330 с.

228. Москалець В. П. Психологічне обґрунтування української національної школи / В. П. Москалець. – Львів, 1994. – 117 с.
229. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Сергій Олегович Мофа. – Запоріжжя, 2004. – 185 с.
230. Мудрик А. В. Современный старшеклассник: проблемы самоопределения / А. В. Мудрик. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
231. Мухина В. С. Близнецы / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1969. – 352 с.
232. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : учебник для студ. вузов / В. С. Мухина. – 7-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 456 с.
233. Мухина В. С. К проблеме социального развития ребенка / В. С. Мухина // Психологический журнал. – 1980. – Т. 1. – № 5. – С. 40–55.
234. Мухина В. С. Проблемы генезиса личности / В. С. Мухина. – М. : МГПИ, 1985. – 103 с.
235. Мухина В. С. Шестилетний ребенок в школе / В. С. Мухина. – М. : Просвещение, 1986. – 160 с.
236. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14–29.
237. Надеждин Н. И. Эстетика. Философия / Н. И. Надеждин ; сост. З. Каменский. – СПб. : Изд. РХГИ, 2000. – 976 с.
238. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 381 с. : ил.
239. Немов Р. С. Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3-х кн. / Р. С. Немов. – 3-е изд. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное

психологическое исследование с элементами математической статистики. – 640 с.

240. Непомнящая Н. И. Становление личности ребенка 6–7 лет : монография / Н. И. Непомнящая ; НИИ общей и педагогической психологии АПН СССР. – М. : Педагогика, 1992. – 160, [1] с.

241. Непомнящая Н. И. Ценностность как личностное основание: Типы. Диагностика. Формирование / Н. И. Непомнящая ; Рос. акад. образования ; Моск. психол.-социал. ин-т. – М. : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2000. – 170, [1] с.

242. Никитин Е. П. Феномен человеческого самоутверждения / Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 218 с.

243. Новітній російсько-український словник. 150 000 слів / [уклад. Л. П. Коврига ; за ред. доктора філолог. наук, проф. М. І. Степаненка]. – Х. : Белкар-книга, 2006. – 1072 с.

244. Новітній російсько-український словник : близько 50 тис. слів / [за ред. Л. Г. Савченко]. – 2-е вид. – Х. : Прапор, 2002. – 1135 с.

245. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка / Н. Ньюкомб. – СПб. : Питер, 2002. – 640 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

246. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России, 2001. – 360 с.

247. Обухова Л. Ф. Детская психология : теории, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. – М. : Тривола, 1995. – 306 с.

248. Общая психология : словарь / под ред. А. В. Петровского // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь : в 6-ти томах / [ред.-сост. Л. А. Карпенко] ; под общ. ред. А. В. Петровского. – М. : ПЕР СЭ, 2005. – 251 с.

249. Общая психодиагностика / под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.

250. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Петербург : Время, 1923. – 192 с.
251. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Психология национальности / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Петербург : Время, 1922. – 39 с.
252. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко ; ред. Н. Тимошик. – 2-е вид., випр. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 434 с.
253. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко ; ред. Н. Мусієнко. – К. : Наша культура і наука, 2002. – 342 с.
254. Оксенюк О. В. Формування національних цінностей в учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл у процесі вивчення історії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. В. Оксенюк. – К., 2010. – 20 с.
255. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г. Оллпорт ; пер. с англ. – М. : КСП+; СПб : Ювента, 1998. – 345 с.
256. Ондар Л. М. Взаимосвязь структурных компонентов национального самосознания личности : на примере тувинских подростков : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Лилия Монгуновна Ондар. – Красноярск, 2006. – 200 с.
257. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посібн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с. – (Альма-матер).
258. Особенности психического развития детей 6–7-летнего возраста / под ред. Д. Б. Эльконина, А. Л. Венгера. – М. : Педагогика, 1988. – 136 с.
259. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб. : Питер, 1999. – 288 с. – (Серия «Мастера психологии»).
260. Осорина М. В. Современный детский фольклор как предмет междисциплинарных исследований (К проблеме этнографии детства) / М. В. Осорина // Советская этнография. – 1983. – № 3. – С. 34–45.

261. Очерки общей этнографии. Общие сведения, Австралия и Океания, Америка, Африка : монография / Акад. наук СССР, Ин-т этнографии ; под ред. С. П. Толстова, М. Г. Левина и Н. Н. Чебоксарова. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 341, [2] с.
262. Павелків Р. В. Просоціальний розвиток особистості : монографія / Роман Володимирович Павелків, Наталія Вікторівна Корчакова. – Рівне : О. Зень, 2013. – 384 с.
263. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія / Роман Володимирович Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 248 с.
264. Павленко В. М. Етнопсихогенез: феноменологія, фактори, механізми : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. М. Павленко. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
265. Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посібн. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 407 с.
266. Павленко В. Н. Этнические и национальные идентификации и представления у украинских детей и подростков / В. Н. Павленко, И. В. Кряж, М. Барретт // Психологический журнал. – Т. 23, № 5. – 2002. – С. 60–72.
267. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантилеев. – М. : МГУ, 1991. – 110 с.
268. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 347 [1] с.
269. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль ; пер. с фр. О. Хомы. – М. : REFL-book, 1994. – 528 с.
270. Пашукова Т. І. Практикум із загальної психології / Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Дьяконов ; за ред. Т. І. Пашукової. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.

271. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 15–29.
272. Петровский А. В. Развитие личности и проблема ведущей деятельности / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 15–26.
273. Пірен М. І. Основи етнопсихології : підр. / М. І. Пірен. – 2-е вид., доповнене. – К., 1998. – 436 с.
274. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / К. Н. Поливанова. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 184 с.
275. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
276. Помиткін Е. О. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Е. О. Помиткін. – К., 2009. – 42 с.
277. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття студентами стратегічних життєвих рішень : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. В. Помиткіна. – К., 2013. – 40 с.
278. Пономарев А. М. Национальные ценности как предмет социально-философского исследования : дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Алексей Михайлович Пономарев. – Ижевск, 1999. – 20 с.
279. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории: Проблемы палеопсихологии / Б. Ф. Поршнев. – М. : Мысль, 1974. – 487 с.
280. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

281. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 613 с.
282. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : дис. ... доктора. психол. наук : спец. 19.00.07 / Юлія Олексіївна Приходько. – К., 1997. – 428 с.
283. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко – К. : Каравела, 2012. – 328 с.
284. Прихожан А. М. Анализ содержания «образа я» в старшем подростковом возрасте у учащихся массовой школы и школы-интерната / А. М. Прихожан // Возрастные особенности психического развития детей : [сб. науч. тр.] / [отв. ред. И. В. Дубровина, М. И. Лисина]. – М., 1982. – С. 137–158.
285. Прихожан А. М. Особенности самосознания / А. М. Прихожан, Н. И. Гуткина // Формирование личности в переходной период: от подросткового к юношескому возрасту; [А. Д. Андреева, Н. И. Гуткина, И. В. Дубровина и др.] ; под. ред. И. В. Дубровиной. – М. : Педагогика, 1987. – С. 65–95.
286. Прихожан А. М. Школьная тревожность и самооценка в старшем подростковом возрасте / А. М. Прихожан // Психологические проблемы повышения качества обучения и воспитания : сб. науч. трудов ; под ред. И. В. Дубровиной. – М. : НИИ общей и пед. психологии, 1984. – С. 75–88.
287. Просандеева Л. Є. Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації : дис. ... доктора. психол. наук : спец. 19.00.07 / Людмила Євгенівна Просандеева. – К., 2012. – 468 с.
288. Просандеева Л. Є. Психологічні особливості ціннісного «Я» підлітка / Л. Є. Просандеева // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; за ред. С. Д. Максименка. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Т. XIII, ч. 6. – С. 257–264.

289. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / [М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко та ін.]; за заг. ред. М. Й. Боришевського. – К. : Міленіум, 2006. – 298 с.
290. Психологические особенности самосознания подростка / под ред. М. И. Боришевского. – К. : Вища школа, 1980. – 168 с.
291. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
292. Психология личности. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – Т. 2: Хрестоматия. – 544 с.
293. Психология самосознания : хрестоматия / [редактор-составитель Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
294. Психология современного подростка : монография / НИИ общей и пед. психологии АПН СССР ; ред. Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1987. – 240 с.
295. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / под ред. А. А. Реана. – Спб. : Пройм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 416 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
296. Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичностей у детей и подростков [Текст] / отв. ред. М. Барретт [и др.]. – М. : Издательство Института психологии РАН, 2001. – 196 с. : ил.
297. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – Спб. : Издательство «Питер», 2000. – 624 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
298. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст : проблемы становления личности / Х. Ремшмидт ; пер. с нем. Г. И. Лойдиной ; под ред. Т. А. Гудковой. – М. : Мир, 1994. – 319 с.

299. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы : монография / К. Роджерс ; пер. с англ. – М. : Эксмо-Пресс, 1999. – 464 с.
300. Роменець В. А. Історія психології XVII століття. Епоха Просвітництва : навч. посібн. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2006. – 1000 с.; іл.
301. Російсько-український словник / [уклад. : Н. Є. Лозова та ін.]. – К. : Наукова думка, 2004. – 1216 с. – (Словники України).
302. Російсько-український словник наукової термінології : суспільні науки / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. В. Кравченко та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – 600 с.
303. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
304. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
305. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Е. Ф. Рыбалко. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с. – (Серия «Учебники нового века»).
306. Савицька О. В. Етнопсихологія : навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2011. – 264 с.
307. Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ», 2000. – 656 с.
308. Сапогова Е. Е. Консультативная психология : учебн. пособие для студ. высших учебных заведений / Е. Е. Сапогова. – М. : Академия, 2008. – 352 с.
309. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 204 с.
310. Сарпова О. В. Философия исторического познания в трудах школы «Анналов» (Франция, 1929-1994) : дисс. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Ольга Васильевна Сарпова. – Екатеринбург, 2004. – 162 с.

311. Сафин В. Ф. Динамика оценочных эталонов в подростковом и юношеском возрасте / В. Ф. Сафин // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 69–75.
312. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 1998. – 350 с., ил.
313. Симонс-Симонолевич К. Поняття нації : спроба теоретичного прояснення / К. Симонс-Симонолевич // Націоналізм : Антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.
314. Сковорода Г. С. Твори : у 2-х томах / Г. С. Сковорода. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – 640 с.
315. Сковорода Г. С. Твори : у 2-х томах / Г. С. Сковорода. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 2. – 624 с.
316. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе / В. И. Слободчиков. – М. : Школьная пресса, 2000. – 416 с.
317. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – 976 с. – (Библиотека практической психологии).
318. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 916 с.
319. Смирнова Е. О. Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 5–15.
320. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Д. Ентоні Сміт ; пер. з англ. П. Таращука. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
321. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. Л. Смульсон. – К., 2002. – 36 с.

322. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості : дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Людмила Анатоліївна Снігур. – О., 2004. – 447 с.
323. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Вікторія Федорівна Соколова. – К., 2009. – 203 с.
324. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
325. Социальная психология : словарь / под ред. М. Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь : в 6-ти томах / [ред.-сост. Л. А. Карпенко] ; под общ. ред. А. В. Петровского. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.
326. Співак Л. М. Аксиологічні витоки розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – № 39 (63). – С. 9-16.
327. Співак Л. М. Вікова динаміка емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як до представника української нації в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 22. – С. 540-550.
328. Співак Л. М. Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності / Л. М. Співак, Д. В. Піонтковська // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – Х. : ХНПУ, 2014. – Вип. 49. – С. 145-153.

329. Співак Л. М. Вікова динаміка національного самоствердження особистості в юності / Л. М. Співак // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 306-317.

330. Співак Л. М. Вікова динаміка національної аффіліації особистості в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 612-621.

331. Співак Л. М. Вікова динаміка національної саморефлексії особистості в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – Вип. 23. – С. 585-595.

332. Співак Л. М. Вивчення особливостей національної самосвідомості особистості юнацького віку в сучасних вітчизняних психологічних дослідженнях / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 34 (58). – С. 94-99.

333. Співак Л. М. Витоки національної психології / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 7. – С. 684-692.

334. Співак Л. М. Діагностика і корекція «Я-концепції» молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень : навчальний посібник / Л. М. Співак. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2011. – 224 с.

335. Співак Л. М. Динамічні особливості розвитку національних уявлень про себе в майбутніх психологів у процесі їх професійної підготовки / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – № 28 (52). – С. 201-207.

336. Співак Л. М. Динаміка розвитку національної самосвідомості юнацтва в умовах психологічного супроводу / Л. М. Співак // Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. – Одеса : «Астропринт», 2015. – Т. 20. – Вип. 4 (38), част. 1. – С. 131-140.

337. Співак Л. М. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 1. – С. 193-204.

338. Спивак Л. Н. Значимость национальной самоидентичности в юношеском возрасте / Л. Н. Спивак, Д. В. Пионтковская // Материалы 4-й Международной научной конференции [«Современные проблемы теоретической и прикладной психологии»], (Армения, г. Ереван, 25-27 октября 2013 г.); Ереванский государственный университет. – Ереван, 2013. – С. 360-362.

339. Співак Л. М. Інтегративно-ціннісна парадигма як методологічний засіб вивчення генези національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції [«Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології»], (Луцьк, 18 травня 2015 р.) / М-во освіти і науки України, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. – С. 24-26.

340. Співак Л. М. Історичний екскурс наукових поглядів на конструкти «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» особистості (2 пол. ХХ – початок ХХІ ст.) / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 16. – С. 772-780.

341. Співак Л. М. Концепція національної самоотожності особистості в юності / Л. М. Співак // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2015. – III (36), Issue 74. – P. 91-95.

342. Співак Л. М. Концепція об'єктивації національного «Я» особистості в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць ДВНЗ «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – № 1 (7) / 2015. – С. 183-189.

343. Співак Л. М. Концепція синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – № 1 (46). – С. 254-260.

344. Співак Л. М. Методологічна парадигма дослідження розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – № 42 (66). – С. 135-141.

345. Співак Л. М. Наукові позиції вчених теоретичної та консультативної психології про розвиток національної й етнічної самосвідомості / Л. М. Співак // Міжнародний науковий форум : соціологія,

психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С. 86-92.

346. Співак Л. М. Онтогенетичний аспект взаємозв'язку між національною самосвідомістю і духовністю особистості / Л. М. Співак // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX, част. 5. – С. 389-393.

347. Співак Л. М. Особливості становлення національної ідентичності в юнацькому віці / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 4. – С. 410-418.

348. Співак Л. М. Особливості національної самосвідомості майбутніх психологів на першому році їх навчання у вищому навчальному закладі / Л. М. Співак, Д. В. Шахрай // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Медична психологія / За ред. С. Д. Максименка. – Київ–Кіровоград : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Т. X, вип. 14. – С. 288-297.

349. Співак Л. М. Особливості становлення національної самосвідомості майбутніх фахівців у галузі корекційної освіти в процесі їх професійної підготовки / Л. М. Співак // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : соціально-педагогічна / За ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. XII. – С. 114–117.

350. Співак Л. М. Особливості становлення наукової думки про самосвідомість особистості у філософсько-психологічному історіогенезі / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка,

Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 14. – С. 757-766.

351. Співак Л. М. Проблема національної ідентичності особистості у просторі вікової психології / Л. М. Співак, Д. В. Піонтковська // Науково-практичний журнал Південного наукового центру НАПН України «Наука і освіта». Психологія. Тематичний спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». – Одеса : ПНЦ НАПН України, 2012. – № 6 / CVVII. – С. 194-198.

352. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 592-601.

353. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» і «національна ідентичність» у психолого-соціологічній проекції / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 13. – С. 445-454.

354. Співак Л. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості в юності / Л. Співак // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – Вип. 742. – С. 154-162.

355. Співак Л. М. Психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Вісник Чернігівського

національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т. 2. – Вип. 103. – С. 138-142.

356. Співак Л. М. Психологічні особливості впливу національної самосвідомості на професійне становлення майбутніх фахівців / Л. М. Співак // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України ; редкол. : О. Л. Ануфрієва та ін. ; голов. ред. В. В. Олійник. – К., 2011. – Вип. 3 (16) . – С. 469-474.

357. Співак Л. Психологічні передумови становлення самосвідомості особистості в юності / Л. Співак // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2012. – Вип. 627. – С. 141-149.

358. Співак Л. М. Розвиток філософських й психологічних ідей про національну та етнічну самосвідомість у зарубіжній науці XVIII – початку XX ст. / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 15. – С. 625-634.

359. Співак Л. М. Специфіка змісту та структури національної самосвідомості особистості у психологічній науці / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – № 1 / 2012. – С. 73-77.

360. Співак Л. М. Стан вивчення проблеми національної ідентичності студентської молоді у вітчизняній психологічній науці // Л. М. Співак, Д. В. Піонтковська // Психологія : реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 1. – С. 115-117.

361. Співак Л. М. Становлення національно-особистісних цінностей як умова розвитку національної самосвідомості юнацтва / Л. М. Співак // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол. : А. І. Шинкарук (відп. ред.) та ін.]. Серія: Психологічні науки. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2014. – Вип. 6. – С. 172-180.

362. Співак Л. М. Феноменальне поле національної самосвідомості / Л. М. Співак // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин»], (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2015 р.) / Міністерство освіти і науки України, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 34-36.

363. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.

364. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості : становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія / Світлана Олексіївна Ставицька. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, ТОВ Поліграф плюс, 2011. – 727 с.

365. Старовойтова Г. В. К исследованию этнопсихологии городских жителей : по материалам опроса трех городов Татарской АССР / Г. В. Старовойтова // Советская этнография. – 1976. – № 3. – С. 45-46.

366. Старовойтова Г. В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии / Г. В. Старовойтова // Социальная психология и общественная практика. – М. : Наука, 1985. – С. 127-138.

367. Стефаненко Т. Г. Социальная психология этнической идентичности : автореф. дисс. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Т. Г. Стефаненко. – М., 1999. – 14 с.

368. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 368 с.
369. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
370. Струніна В. М. Етносоціальні установки студентської молоді у структурі міжособистісної взаємодії : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / В. М. Струніна. – Луганськ, 2007. – 24 с.
371. Татарко А. Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии : учеб.-метод. пособие [Текст] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 238, [2] с.
372. Татарко А. Н. Роль модернизации образа жизни в трансформации этнической идентичности / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева, М. А. Козлова // Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 156–167.
373. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості : програма спецкурсу і навч. посібник / [Р. О. Захарченко, В. П. Москалець, Ю. Д. Руденко та ін.] ; за ред. Д. О. Тхоржевського. – К., 1998. – 150 с.
374. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
375. Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) / С.А. Токарев // Вопросы философии. – 1964. – № 11. – С. 43-53.
376. Толстых Н. Н. Жизненные планы подростков и юношей / Н. Н. Толстых // Вопросы психологии. – 1984. – № 3. – С. 79-86.
377. Томчук М. І. Розвиток автономності особистості в юнацькому віці у системі сімейних взаємостосунків : монографія / Михайло Іванович Томчук, Марія Валеріївна Яцюк. – Вінниця : ВОІПОПП, 2013. – 240 с.

378. Уилбер К. Интегральная психология : Сознание, Дух, Психология, Терапия / К. Уилбер ; под. ред. А. Киселева ; пер. с англ. – М. : ООО «Изд-во АСТ» и др., 2004. – 412 с.
379. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологической установки / Д. Н. Узнадзе. – Тбилиси : Изд-во АН Гр.ССР, 1961. – 211 с.
380. Фейербах Л. Сочинения : в 2-х томах / Л. Фейербах. – М. : Наука, 1995. – Т. 1. – 502 с.
381. Фельдштейн Д. И. Возрастная и педагогическая психология / Д. И. Фельдштейн. – М. : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2002. – 432 с.
382. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности / Д. И. Фельдштейн. – М. : Моск. изд.-психол. ин-т Флинта, 1999. – 672 с.
383. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 208 с.
384. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности / Д. И. Фельдштейн. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 192 с.
385. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
386. Фихте И. Факты сознания : сочинения : в 2-х томах / И. Фихте ; [сост. и примечания В. Волжского]. – СПб. : Мифрил, 1993. – Т. 2. – 798 с.
387. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
388. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / В. Франкл.; пер. с англ. и нем. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
389. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молоді : збір. творів : у 50-ти т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 45. – С. 401-410.

390. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен ; пер. с англ. – Спб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с. – (Проект «Психологическая энциклопедия»).
391. Фурса М. В. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Микола Валентинович Фурса. – Львів, 1996. – 207 с.
392. Хонигман Дж. Понятия / Дж. Хонигман // Личность, культура, этнос : современная психологическая антропология ; под. ред. А. А. Белика. – М. : Смысл, 2001. – С. 51-79.
393. Хотинец В. Ю. Роль этнического самосознания в развитии интегральной индивидуальности / В. Ю. Хотинец // Вестн. ПГПУ. Сер. 1: Психология. – 1995. – № 1. – С. 32-44.
394. Хотинец В. Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в вузе / В. Ю. Хотинец // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 31-43.
395. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец. – Спб. : Алетейя, 2000. – 240 с.
396. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание и его роль в развитии индивидуальности человека : учеб. пособие / В. Ю. Хотинец. – Ижевск : Изд-во УдГУ, 1996. – 74 с.
397. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб : Питер, 2001. – 608 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
398. Чамата П. Р. К вопросу о генезисе самосознания личности / П. Р. Чамата // Проблемы сознания : материалы симпозиума. Март-апрель. – М., 1966. – С. 228-239.
399. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. – К. : Знання, 1965. – 48 с.
400. Чебоксаров Н. Н. Народы, расы, культуры / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 1985. – 272 с.

401. Чепань М.-Л. А. Етнопсихологічний дискурс глобалізації : монографія / М.-Л. А. Чепань. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
402. Чернышевский Н. Г. Избранные философские сочинения : в 3-х т. / Н. Г. Чернышевский ; под общ. ред. М. М. Григорьяна. – М. : Госполитиздат, 1951. – Т. 3. – 916 с.
403. Чеснокова И. И. Особенности развития самосознания в онтогенезе / И. И. Чеснокова // Принцип развития в психологии ; под ред. Л. И. Анциферовой. – М. : Наука, 1978. – С. 316-337.
404. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
405. Чеснокова И. И. Самосознание личности / И. И. Чеснокова // Теоретические проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1974. – С. 209-225.
406. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К. : Обрій, 1992. – 229 с.
407. Шахбанова М. М. Национальное самосознание : сущность, структура, социальные функции (на материалах Республики Дагестан) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 «Социальная философия» / М. М. Шахбанова. — Махачкала, 1999. — 19 с.
408. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Олена Василівна Шевченко. – К., 2005. – 213 с.
409. Шевченко Т. Г. Собр. соч. : в 4-х т. / Т. Г. Шевченко. – М. : Правда, 1977. – Т. 1. – 399 с.
410. Шелепов Г. В. Общность происхождения – признак этнической общности / Г. В. Шелепов // Советская этнография. – 1968. – № 4. – С. 65-74.
411. Шорохова Е. В. Проблема «Я» и самосознание / Е. В. Шорохова // Проблемы сознания : матер. симпозиума ; под ред. В. М. Банщикова. – М. : АПН РСФСР, 1966. – С. 217-227.

412. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. – СПб. : П. С. Т., Алетейя, 1996. – 154 с.
413. Шпет Г. Г. Психология социального бытия : избр. психол. труды / Г. Г. Шпет. – М.–Воронеж : Изд-во «Ин-т практической психологии» ; НПО «МОДЭК», 1996. – 392 с. – (Психологи Отечества).
414. Шпет Г. Г. Сочинения / Г. Г. Шпет. – М. : Правда, 1989. – 602 с.
415. Шпрангер Э. Психология юношеского возраста / Э. Шпрангер. – М. : Педагогика, 1994. – 189 с.
416. Штейнталь Х. Грамматика, логика и психология // В.А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М. : Гос. уч. пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1960. – Ч. 1. – С. 108-116.
417. Штейнталь Х. Мысли о народной психологии / Х. Штейнталь, М. Лацарус // Филологические записки. – Воронеж, 1864. – Вып. 1. – С. 90-105.
418. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Марія Анатоліївна Шугай. – Острог, 2002. – 245 с.
419. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
420. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды : проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. Б. Эльконин ; ред. Д. И. Фельдштейн. – М. : Изд-во Междунар. пед. академии, 1995. – 224 с.
421. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 6-20.
422. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах : избранные психол. труды / Д. Б. Эльконин ; ред. Д. И. Фельдштейн ; Академия пед. и соц. наук, МПСИ. – М.; Воронеж, 1995. – 416 с.

423. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон ; пер. с англ. ; науч. ред., примеч. А. А. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Лет. сад ; Речь, 2000. – 415 с. – (Мастерская психологии и психотерапии).
424. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 342 с. – (Библиотека зарубежной психологии).
425. Этнографические исследования культуры / отв. ред. А. И. Першиц, Н. Б. Тер-Акопян. – М. : Наука, 1985. – 263 с.
426. Этнопсихологический словарь [Текст] / Г. Н. Волков [и др.] ; ред. В. Г. Крысько ; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : Изд-во МПСИ, 1999. – 342 с. – (Библиотека психолога).
427. Юм Д. Исследование человеческого познания : сочинения : в 2-х томах / Д. Юм. – М. : Мысль, 1966. – Т. 2. – С. 20-68.
428. Юм Д. О национальных характерах : сочинения : в 2-х томах / Д. Юм. – М. : Мысль, 1966. – Т. 2. – С. 702-721.
429. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Книга первая. О познании / Д. Юм ; пер. с англ. С. И. Церетели. – М. : Канон, 1995. – 400 с. – (История философии в памятниках).
430. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг ; пер. А. М. Боковиков. – М. : Прогресс–Универс, 1996. – 331 с.
431. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное / К. Г. Юнг. – М. : АСТ ; СПб. : Университетская книга, 1997. – 592 с.
432. Юревич А. В. Методология и социология психологии / А. В. Юревич. – М. : Институт психологии РАН, 2010. – 382 с.
433. Юферева Т. И. Роль самооценки в регуляции поведения младших школьников : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т. И. Юферева. – М., 1977. – 17 с.

434. Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці : дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.07 / Вадим Маркович Ямницький. – К., 2005. – 479 с.
435. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в. : учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М. : Академия, 1996. – 416 с.
436. Яцук Н. Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. Є. Яцук. – Запоріжжя, 2003. – 16 с.
437. Barrett M. English Children's Acquisition of a European Identity / M. Barrett ; G. Breakwell, E. Lyons (eds.) // Changing European Identities: Social-Psychological Analyses of Social Change. – Oxford : Pergamon Press, 1996. – P. 145-172.
438. Benedict R. Patterns of Culture / R. Benedict. – London : George Routledge & Sons, 1945. – 211 p.
439. Benedict R. The chrysanthemum and the sword: Patterns of Japanese culture / R. Benedict. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1946. – 324 p.
440. Bock Ph. K. Rethinking psychological anthropology. Continuity and change in the study of human action / K. Ph. Bock. – New York : W.H. Freeman, 1988. – 254 p.
441. Bromley D. B. The psychology of human ageing / D. B. Bromley. – London : Oxford univ. press, 1966. – 229 p.
442. Dworkin G. The Theory and Practice of Autonomy / G. Dworkin. – New York : Cambridge Univ. Press, 1988. – 188 p.
443. Emerson R. From Empire to Nation / R. Emerson. – Cambridge, 1960. – 466 p.
444. Erikson E. Identity and the life cycle / E. Erikson. – New York : Norton, 1980. – 191 p.

445. Erikson E. Identity, youth and crisis / E. Erikson. – New York : Norton, 1968. – 336 p.
446. International research in Crosscultural investigations. – London, 1982. – P. 102-104.
447. Jahoda G. The development of children's ideas about country and nationality / G. Jahoda // *British Journal of Educational Psychology*. – 1963. – Part I: The conceptual framework. – P. 47-60.
448. Jahoda G. The development of children's ideas about country and nationality / G. Jahoda // *British Journal of Educational Psychology*. – 1963. – Part II: National symbols and themes. – P. 143-155.
449. James W. The principles of psychology / W. James. – New York : Cosimo classics, 2007. – Vol. 2. – 706 p.
450. Jung C. G. The psychology of the unconscious / G. C. Jung // In *The Collected works (Vol. 7)*. – 1917. – P. 1-119.
451. Frankfurt H. Necessity, Volition and Love // H. Frankfurt. – New York : Cambridge Univ. Press, 1998. – 196 p.
452. Kardiner A. The psychological frontiers of society / A. Kardiner. – New York : Columbia University Press, 1945b. – 475 p.
453. Kohlberg L. A cognitive-developmental analysis of children's sex-role concepts and attitudes / L. Kohlberg // *The development of sex differences / ed. by E.E. Maccoby*). – Stanford, C. A. : Stanford University Press, 1966. – P. 82-173.
454. Lambert W. Children's views of foreign peoples / W. Lambert, O. Klineberg // *International Social Science Bulletin*. – New York : Appleton-Century-Crofts, 1967. – 237 p.
455. Marcia J. E. Identity in Adolescence / J. E. Marcia // *Handbook of Adolescent Psychology / ed. by J. Adelson*). – New York : John Wiley & Son, 1980. – P. 159-187.
456. Maslow A. The farther reaches of human nature / A. Maslow. – New York : Viking Press, 1971. – 368 p.

457. Mead G. H. *Mind, self and Society* / G. H. Mead. – Chicago : The Univ. of Chicago Press, 1946. – 401 p.
458. Levinson D. *The seasons of man's life* / D. Levinson. – New York : Knopf, 1978. – 178 p.
459. Piagen J. *The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries* / J. Piagen, A. Weil // *International Social Science Bulletin*. – 1951. – Vol. 3. – P. 561-578.
460. Perry W. G. *Forms of intellectual and ethical development in the college years : a scheme* / W. G. Perry. – New York : Holt, Rinehart & Winston, 1970. – 256 p.
461. Phinney J. S. *Ethnic Identiti in Adolescence: Process, Context and Outcome* / J. S. Phinney, D. A. Rosenthal // *Adolenscent Identiti Formation* / ed. : G. R. Adams, T. P. Gullotta, R. Montemayor. – London : Sage Publications. – 1992. – V. 4. – P. 145-171.
462. *Psychological Anthropology* / [edited by T.R. Williams]. – The Hague and Paris : Mouton Publishers, 1975. – 655 p.
463. Renan E. *Qu'est-ce qu'une nation?* / E. Renan ; eds. J. Hutchinson and A. Smith. – *Nationalism* (Oxford : Oxford University Press, 1994). – P. 17-18.
464. Rogers C. R. *A theory of therapy, personality, an interpersonal relationship, as developed in the client-centered framework* / C. R. Rogers // *Psychology : a study of a science* / ed. S. Koch. – N.Y. : McGraw-Hill, 1979. – V. 3. – P. 184-256.
465. Rogers C. R. *Person to person* / C. R. Rogers, B. Stevens // *The problem of being human*. – N.Y. : Simon and Schuster. – 1967. – V. 5. – P. 341-384.
466. Rosenberg M. *Society and the Adolescent Self-image* / M. Rosenberg. – Princeton, 1965. – 326 p.
467. Seton-Watson H. *Nations and States. An Enquiry into the origins of Nations and the Politics of Nationalism* / H. Seton-Watson. – Boulder, 1977. – 436 p.

468. Spivak L. N. Psychological Foundations for the Development of the Young Person's National Self-Consciousness / L. N. Spivak // European Applied Sciences. – Germany (Stuttgart), January, 2014, № 1. – P. 94-96.

469. Tajfel H. Introducing Social Psychology / H. Tajfel, K. Fraser. – London, 1978. – 280 p.

470. Tajfel H. Social identity and intergroup relations // H. Tajfel. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1982. – 321 p.

471. Tajfel H. Social stereotypes and social groups / H. Tajfel // Intergroup behaviour ; ed. by J. C. Turner, H. Giles. – Oxford : Basic Blackwell, 1981. – P. 144-167.

472. Waterman A. S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review / A. S. Waterman // Developmental Psychology. – 1982. – V. 18. – N 3. – P. 341-358.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бланк для відповідей до опитувальника культурних ціннісних орієнтацій (авт. Ш. Шварц (SVS – Schwartz Value Survey), адапт. Н. М. Лебедєвої) [117; 371]

Інструкція: *Визначте, будь ласка, якою мірою кожна з презентованих нижче цінностей є для Вас основним принципом у житті.*

Використайте для цього таку цифрову шкалу:

Як керівний принцип у моєму житті виступає така цінність:

0 – цінність зовсім не значуща для Вас і не є основним принципом Вашого життя;

3 – цінність важлива для Вас;

6 – цінність дуже важлива для Вас.

Чим більша цифра (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6), тим важливіша для Вас така цінність як основний принцип у Вашому житті.

Окрім цього, можуть використовуватися й такі цифри, як:

-1 – для позначення цінності, що є протилежною до основних принципів Вашого життя;

7 – для позначення цінності, яка є найважливішою для Вас і виступає керівним принципом у Вашому житті; зазвичай, таких цінностей може бути не більше двох.

Перед кожною цінністю напишіть номер (-1, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), який засвідчує ступінь важливості цієї цінності особисто для Вас. Намагайтеся використовувати усі цифри, щоб якомога точніше і різноманітніше виявити Ваше ставлення до запропонованих цінностей (зрозуміло, що кожна цифра може використовуватися неодноразово).

Цінності (група 1)

- 1 ___ Рівність (рівні можливості для всіх)
- 2 ___ Внутрішня гармонія (бути в злагоді, мирі із самим собою)
- 3 ___ Влада (контроль над іншими, домінування, володарювання)
- 4 ___ Задоволення (задоволення бажань)
- 5 ___ Свобода (свобода думок і вчинків)
- 6 ___ Духовне життя (акцент на духовних, а не на матеріальних речах)
- 7 ___ Почуття належності (я не байдужий іншим людям)
- 8 ___ Соціальний порядок (стабільність у суспільстві)
- 9 ___ Цікаве життя (захоплюючі пригоди)
- 10 ___ Смысл життя (наявність життєвих цілей)
- 11 ___ Ввічливість (хороші манери)
- 12 ___ Достаток (гроші, матеріальне благополуччя)
- 13 ___ Національна безпека (захищеність моєї країни від ворогів)
- 14 ___ Самоповага (впевненість у цінності моєї особистості, гідність)
- 15 ___ Взаємопослужливість (прагнення не залишитися в боргу)
- 16 ___ Творчість (винахідливість, унікальність, неповторність)
- 17 ___ Мир на землі (відсутність війн і конфліктів)
- 18 ___ Повага до традицій (збереження звичаїв, обрядів)
- 19 ___ Зріла любов (глибока емоційна і духовна близькість)
- 20 ___ Самодисципліна (стриманість, опірність спокусам)
- 21 ___ Усамітнення (право на приватне життя)
- 22 ___ Захист сім'ї (безпека тих, кого ми любимо)
- 23 ___ Соціальне визнання (схвалення і повага з боку інших)
- 24 ___ Єдність з природою («розчинення» в природі, поєднання з нею)
- 25 ___ Різноманіття життя (новизна, зміни, виклики долі)
- 26 ___ Мудрість (зріле, вистраждане розуміння та ставлення до життя)

- 27 _____ **Авторитетність** (право вести за собою людей, керувати, віддавати розпорядження)
- 28 _____ **Справжня дружба** (близькість, дружня підтримка)
- 29 _____ **Світ прекрасного** (краса природи та мистецтва)
- 30 _____ **Соціальна справедливість** (ліквідація несправедливості, турбота про слабких, кволих)

Цінності (група 2)

- 31 _____ **Незалежність** (упевненість у власних силах, самодостатність)
- 32 _____ **Поміркваність** (уникнення крайнощів у почуттях і вчинках)
- 33 _____ **Вірність** (відданість друзям, своїм ближнім)
- 34 _____ **Честолюбність** (старанність у роботі, цілеспрямованість)
- 35 _____ **Широта поглядів** (терпимість до ідей, думок, переконань, що відрізняються від Ваших)
- 36 _____ **Скромність** (невибагливість, прагнення триматися в тіні)
- 37 _____ **Відвага** (пошук пригод, прагнення до ризику)
- 38 _____ **Захист навколишнього середовища** (збереження природи)
- 39 _____ **Вплив** (вплив на події, інших людей)
- 40 _____ **Повага до батьків, старших** (пошана)
- 41 _____ **Вибір власних цілей** (самостійність у виборі)
- 42 _____ **Здоров'я** (відсутність фізичних і душевних хвороб, недуг)
- 43 _____ **Вправність** (умілість, компетентність, ефективність, продуктивність)
- 44 _____ **Задоволення власним місцем у житті** (смиренність перед життєвими обставинами)
- 45 _____ **Чесність** (істинність, щирість)
- 46 _____ **Збереження власного публічного образу** (захист свого «обличчя»)
- 47 _____ **Обов'язковість** (усвідомлення свого обов'язку)

- 48 _____ **Інтелект** (логіка, мислення)
- 49 _____ **Корисність** (приносити користь іншим людям)
- 50 _____ **Насолода життям** (отримувати задоволення від їжі, кохання, відпочинку тощо)
- 51 _____ **Благочестя** (збереження віри, слідування релігійним переконанням)
- 52 _____ **Відповідальність** (надійність у справі та слові)
- 53 _____ **Допитливість** (інтерес до всього, дослідницька жилка)
- 54 _____ **Вміння прощати** (готовність прощати помилки інших)
- 55 _____ **Досягнення успіху** (прагнення до досягнення цілей)
- 56 _____ **Охайність** (прагнення до чистоти)
- 57 _____ **Потурання собі** (робити те, що приємно)

Обробка результатів

Обробка результатів проводиться згідно з ключами за 7 полюсами цінностей: ієрархія (3; 12; 27; 36); майстерність / панування (23; 31; 34; 37; 39; 41; 43; 55); афективна автономія (4; 9; 25; 50; 57); інтелектуальна автономія (5; 16; 35; 53); рівноправність (1; 30; 33; 45; 49; 52); гармонія (17; 24; 29; 38); належність (8; 11; 13; 15; 18; 20; 26; 32; 40; 46; 47; 51; 54; 56).

Із метою уникнення надмірної суб'єктивності оцінювання, тобто певного стилю реагування у кожної людини, що виявляється у схильності групувати різні оцінки на конкретному відтинку шкали (використовувати лише найвищі, середні чи низькі оцінки), для обробки одержаних даних застосовується процедура центрування. Проведення такої процедури передбачає обчислення середнього за усіма цінностями для кожного респондента. Після цього обчислене значення потрібно додати до середнього за кожним полюсом цінностей і від одержаної суми відняти число 4. Одержане значення вважається істинним показником прояву конкретної ціннісної орієнтації у кожного досліджуваного.

Додаток Б

Бланк для відповідей до модифікованої методики «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова і С. В. Рижова) [324]

Інструкція: *Нижче презентовано висловлювання різних людей із питань національної культури і взаємодії. Подумайте, будь ласка, якою мірою Ваша власна думка збігається з думкою цих людей. Позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланку для відповідей.*

Я – ТАКА ЛЮДИНА, ЯКА:	згідний	швидше згідний, ніж не згідний	у чомусь згідний, у чомусь – ні	швидше не згідний, ніж згідний	не згідний
1) надає перевагу способу життя своєї нації, однак із великим інтересом ставиться до інших націй;					
2) вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують власну націю;					
3) часто відчуває перевагу людей іншої національності;					
4) вважає, що права нації завжди вище прав людини;					
5) вважає, що у повсякденному спілкуванні національність не має значення;					
6) надає перевагу способу життя лише своєї нації;					
7) зазвичай не приховує власної національності;					
8) вважає, що справжня дружба може бути лише між людьми однієї національності;					
9) часто переживає сором за людей своєї національності;					
10) вважає, що усі засоби є добрими для захисту інтересів своєї нації;					
11) не надає переваги якій-небудь національній культурі, включаючи і власну;					
12) досить часто відчуває перевагу своєї нації над іншими;					
13) любить свою націю, однак поважає мову та культуру інших націй;					
14) визнає за сувору необхідність збереження чистоти нації;					
15) важко уживається з людьми своєї національності;					

16) вважає, що взаємодія з людьми інших національностей часто буває джерелом неприємностей;					
17) байдуже ставиться до своєї національної належності;					
18) відчуває напругу, коли чує довкола себе чужу мову;					
19) готова мати справу з представником кожної нації, незважаючи на відмінності;					
20) вважає, що її нація має право розв'язувати власні проблеми за рахунок інших націй;					
21) часто почуває неповноцінність через свою національну належність;					
22) вважає власну націю більшою мірою обдарованою та розвинутою порівняно з іншими націями;					
23) вважає, що люди інших національностей повинні бути обмеженими в праві проживання на території її нації;					
24) роздратовується при близькому спілкуванні з людьми інших національностей;					
25) завжди знаходить можливість мирно домовитися у міжнаціональній суперечці;					
26) визнає за необхідне «очищення» культури своєї нації від впливу інших культур;					
27) не поважає власну націю;					
28) визнає, що на її землі усі права користування природними і соціальними ресурсами повинні належати лише її нації;					
29) ніколи серйозно не ставилася до міжнаціональних проблем;					
30) визнає, що її нація не краща і не гірша від інших націй.					

Обробка результатів

Якісні оцінки, які респонденти дають твердженням методики, переводяться у кількісні за такою шкалою: «згідний» – «+2»; «швидше згідний, ніж не згідний» – «+1»; «у чомусь згідний, у чомусь – ні» – «0»; «швидше не згідний, ніж згідний» – «-1»; «не згідний» – «-2».

Ключ:

націонілізм – твердження 3; 9; 15; 21; 27;

національна індиферентність – 5; 11; 17; 28; 30;

норма (позитивна національна ідентичність) – 1; 7; 13; 19; 25;

націоєгоїзм – 6; 12; 16; 18; 24;

націоізоляціонізм – 2; 8; 20; 22; 26;

національний фанатизм – 4; 10; 14; 23; 29.

За кількістю набраних балів визначаються особливості та рівні національної свідомості респондентів за типом національної ідентичності, а саме: (– 10) – (–4) – низький; (–3) – (3) – середній; (4) – (10) – високий.

Додаток В

Бланк для відповідей до модифікованої методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності

(авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедєва) [371]

Інструкція: Прочитайте, будь ласка, уважно презентовані нижче твердження. Вкажіть ступінь Вашої згоди з кожним твердженням. Позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланку для відповідей.

Твердження	абсолютно не згідний	частково не згідний	не знаю	частково згідний	абсолютно згідний
1. За кордоном мені було б приємно відчувати себе представником саме своєї нації.					
2. Не хотілося б, щоб усі нації поступово змішувалися, кожен повинен точно знати своє національне походження.					
3. Незважаючи на те, що довкола мене живе стільки різних націй, я завжди чітко усвідомлюю власне національне походження.					
4. Мені неприємно зайвий раз згадувати про свою національність.					
5. Коли оточуючі говорять про культуру і традиції своєї нації, я відчуваю деякий дискомфорт, оскільки сам не можу точно визначити, до якої нації себе віднести.					
6. Якщо б у мене була можливість обрати національність, то я б вибрав таку ж саму.					
7. Я не впевнений, що являюсь представником тієї нації, до якої мене зараховують оточуючі.					
8. Я не люблю, коли мене зайвий раз запитують про мою національність, у подібних випадках намагаюся обережно змінити тему розмови.					

Обробка результатів

Спочатку перекодовуються зворотні твердження. Після цього якісні оцінки ступеня згоди респондента із запропонованими твердженнями переводяться у кількісні, а саме: «абсолютно не згідний» – 1; «частково не згідний» – 2; «не знаю» – 3; «частково згідний» – 4; «абсолютно згідний» – 5.

За допомогою тверджень першої шкали (1; 4; 6; 8), із яких 1 і 6 є прямими, а 4 і 8 – зворотними, виявляються особливості ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації. За першою шкалою досліджувані можуть набрати від 4 балів (негативний полюс шкали) до 20 балів (позитивний полюс шкали). Кількість набраних балів сприяє визначенню конкретного рівня ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта нації: 4-8 балів – низький, 9-11 балів – середній, 12-20 балів – високий рівень.

Специфіка сприймання досліджуваними своєї національної належності встановлюється за оцінками тверджень, які належать до другої шкали невизначеності національної ідентичності (2; 3; 5; 7). У другій шкалі прямими твердженнями є 5 та 7, зворотними – 2 і 3. За другою шкалою досліджувані мають змогу набрати від 4 балів (визначена ідентичність) до 20 балів (невизначена ідентичність). Конкретна кількість балів засвідчує рівень визначеності національної ідентичності (сприймання національної належності) респондента: 4-8 балів – високий, 9-11 балів – середній, 12-20 – низький рівень.

Додаток Д

Бланк для відповідей до модифікованої методики вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні, адапт. В. М. Павленко) [96]

Інструкція: *Вкажіть, будь ласка, наскільки Ви згодні чи не згодні з кожним із тверджень, описуючи власну національну належність. Позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланку для відповідей.*

У ТЕРМІНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ Я РОЗГЛЯДАЮ СЕБЕ ЯК:

твердження	абсолютно не згідний	швидше не згідний, ніж згідний	швидше згідний, ніж не згідний	абсолютно згідний
1. Я провів багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про мою націю, її історію, культуру, територію, державний устрій, традиції, звичаї.				
2. Я беру активну участь в організаціях чи соціальних групах, які містять переважно представників моєї нації.				
3. В мене є чітке почуття власної національної належності і розуміння того, що воно для мене означає.				
4. Мені подобається зустрічатися і знайомитися з людьми, які належать до інших націй.				
5. Я багато думаю про те, як на моє життя буде впливати те, що я представник своєї нації.				
6. Я радий з того, що є представником тієї нації, до якої належу.				
7. Іноді я почуваю, що було б краще, якщо б різні етнічні групи не намагалися об'єднатися в одну.				
8. Мені не зовсім зрозуміла роль національності у моєму житті.				
9. Я часто провожу час із людьми, які належать до інших націй.				
10. В дійсності, я аж ніяк не проводив багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про культуру та історію своєї нації.				
11. У мене є сильне почуття належності до моєї нації.				
12. Я досить добре розумію, що означає для мене належність до моєї нації, тобто як мені ставитися до представників своєї та інших націй.				

13. Для того, щоб дізнатися якомога більше про свою національну належність, я часто спілкувався з іншими представниками моєї нації.				
14. Я дуже пишаюся своєю нацією та її досягненнями.				
15. Я аж ніяк не намагаюся стати другом для людей, які належать до інших націй.				
16. Я беру участь у таких елементах культурного життя моєї нації, як спеціальні страви, музика, звичаї.				
17. Я включений до спільної діяльності з людьми інших національностей.				
18. Я почуваю сильну прихильність до своєї нації.				
19. Мені подобається бути з представниками інших націй.				
20. Мої почуття щодо власного культурного чи національного походження позитивні.				

Обробка результатів

Спочатку якісні оцінки тверджень переводяться у кількісні за такою шкалою: «абсолютно не згідний» – 1 бал; «швидше не згідний, ніж згідний» – 2 бали; «швидше згідний, ніж не згідний» – 3 бали; «абсолютно згідний» – 4 бали. Кількісний показник шкали «національне самовизначення» (основна шкала) обчислюється як середнє арифметичне від суми балів за прямими (1; 2; 3; 5; 6; 11; 12; 13; 14; 16; 18; 20) і оберненими (8; 10) твердженнями. Кількісний показник шкали «національно-психологічний самоаналіз» (додаткова шкала) є середнім арифметичним від суми балів за твердженнями: 1; 3; 5; 12; 13 (прямі) і 8; 10 (обернені). Як середнє арифметичне від суми балів за відповідними твердженнями обчислюються кількісні показники додаткових шкал: «національно-спрямована поведінка» (2; 16) та «ставлення до представників інших націй» (прямі – 4; 9; 17; 19; обернені – 7; 15).

Найменше значення кожного кількісного показника – 1 бал; найбільше – 4 бали. Кількість одержаних респондентами балів за відповідним показником засвідчує його рівень: 3–4 бали – високий; 2–2,99 балів – середній; 1–1,99 балів – низький.

Додаток Е

Бланк для відповідей до методики «Діагностичний тест ставлень» (ДТС, авт. Г. У. Солдатова) [324]

Інструкція: Користуючись запропонованими характеристиками, послідовно оцініть: 1) себе як представника власної нації – «Я»; 2) ідеального представника своєї нації – «Ідеал»; 3) типового представника своєї нації. Якісну оцінку кожної характеристики впишіть у відповідну клітинку.

Якості оцінюються: якість виявляється

повною мірою;
середньо;
слабко;
відсутня.

«Я» як представник своєї нації

дипломатичний	нав'язливий	гордий	комунікабельний	зарозумілий	лицемірний
активний	безхарактерний	дотепний	поступливий	єхидний	агресивний
економний	впертий	спритний	наполегливий	хитрий	жадібний
темпераментний	педантичний	обережний	акуратний	боягузливий	запальний

Ідеальний представник своєї нації

дипломатичний	нав'язливий	гордий	комунікабельний	зарозумілий	лицемірний
активний	безхарактерний	дотепний	поступливий	єхидний	агресивний
економний	впертий	спритний	наполегливий	хитрий	жадібний
темпераментний	педантичний	обережний	акуратний	боягузливий	запальний

Типовий представник своєї нації

дипломатичний	нав'язливий	гордий	комунікабельний	зарозумілий	лицемірний
активний	безхарактерний	дотепний	поступливий	єхидний	агресивний
економний	впертий	спритний	наполегливий	хитрий	жадібний
темпераментний	педантичний	обережний	акуратний	боягузливий	запальний

Обробка результатів

Якісні оцінки прояву кожної риси переводяться у кількісні за такою шкалою: «повною мірою» – «4»; «середньо» – «3»; «слабко» – «2»; «відсутня» – «0».

Для визначення національної самооцінки враховуються кількісні оцінки респондентів усім якостям із рядів: «Я» як представник своєї нації» та «Ідеальний представник моєї нації» [324].

Сила і напрям (прямий чи зворотний) взаємозв'язку (синергійності) національного аутостереотипу та реальної модальності національного «Я» особистості визначається за допомогою кореляційного аналізу рядів «Типовий представник моєї нації» та «Я» як представник своєї нації» із застосуванням формули коефіцієнта рангової кореляції Спірмена [95; 312]. Сила і напрям (прямий чи зворотний) взаємозв'язку (синергійності) національного аутостереотипу та ідеальної модальності національного «Я» особистості встановлюється за допомогою кореляційного аналізу рядів «Типовий представник моєї нації» та «Ідеальний представник моєї нації» із застосуванням цієї ж формули [там само].

Додаток Ж

Бланк для відповідей до модифікованої методики «Етнічна аффіліація» (авт. Г. У. Солдатова і С. В. Рижова) [324]

Інструкція: Прочитайте, будь ласка, уважно подані нижче твердження. Висловіть свою думку про кожне з них. Вкажіть, будь ласка, погоджуєтесь Ви з ними чи ні. Для цього позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланку для відповідей.

№	Твердження	Згідний	Не згідний	Не знаю
1.	Потрібно прагнути підтримувати звичаї, традиції та спосіб життя своєї нації.			
2.	У своїх вчинках варто керуватися швидше особистими інтересами, ніж якими-небудь іншими, зокрема національними.			
3.	Взаєморозуміння в сім'ї абсолютно не залежить від того, до якої нації належать члени цієї сім'ї.			
4.	Кожна людина несе в собі долю провини за помилки, які зроблено її нацією.			
5.	Сучасній людині її національність повинна бути байдужа.			
6.	У житті необхідно дотримуватися норм і правил, які вироблені в культурі своєї нації.			
7.	Націям, які сповідують одну і ту ж саму релігію, простіше зрозуміти одна одну.			
8.	У житті необхідно жити власним розумом, без опори на норми і правила поведінки, які прийняті в тієї чи іншої нації.			
9.	Інтереси нації повинні бути важливішими, аніж проблеми та інтереси окремої особистості.			
10.	Взаєморозуміння між націями не залежить від того, яку релігію вони сповідують.			
11.	Якщо у сім'ї з'являється людина іншої національності, то це швидше за все ускладнить взаєморозуміння.			
12.	Людині необхідно почувати себе частиною якої-небудь нації.			
13.	Ніколи не можна сказати, що окрема людина несе в собі характерні риси своєї нації.			
14.	Сучасній людині не обов'язково почувати себе частиною якоїсь нації.			
15.	Людина завжди повинна пам'ятати про власну національність.			
16.	Окрема людина не може відповідати за справи своєї нації.			
17.	Національні звичаї й традиційний спосіб життя застаріли і не потрібні сучасній людині.			
18.	За національністю людини завжди можна побачити її націю.			

Обробка результатів

Високу потребу в належності до конкретної нації («націоаффіліативні тенденції») засвідчувала згода юнаків і юнок із твердженнями 1; 4; 6; 7; 9; 11; 12; 15; 18; низьку потребу в такій належності (анти-націоаффіліативні тенденції) – з твердженнями 2; 3; 5; 8; 10; 13; 14; 16; 17. Щодо превалюючих мотиваційних тенденцій у респондентів визначався відповідний рівень: 1-3 бали – низький; 4-6 балів – середній; 7-9 балів – високий.

Додаток 3

Бланк для відповідей до модифікованої методики

авт. В. В. Антоненко [289, с. 94-102]

Інструкція: Прочитайте уважно презентовані нижче твердження. Оцініть, будь ласка, кожен позицію та поставте у відповідній клітинці знак «+».

№	ЯКОЮ ПОВИННА БУТИ ЦЯ ПОЗИЦІЯ ДЛЯ МЕНЕ?	Це повинно бути добрим для мене	Це не обов'язково повинно бути властивим мені	Це повинно бути поганим для мене
1.	Повага до історичного минулого моєї нації			
2.	Успадкування національних традицій			
3.	Національна гідність			
4.	Знання мови моєї нації			
5.	Знання національної культури, традицій			
6.	Гордість за культурні надбання моєї нації (твори мистецтва, одяг, традиції)			
7.	Участь у національних святах			
8.	Носіння національного одягу			
9.	Знання історії моєї нації			
10.	Проживання на території моєї нації			
11.	Спілкування мовою моєї нації			
12.	Турбота про національні інтереси			
13.	Гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації			
14.	Знання про національні ідеали			
15.	Прагнення підтримувати національні ідеали			

Додаток К

Бланк для відповідей до модифікованої методики

авт. В. В. Антоненко [289, с. 94-102]

Інструкція: Прочитайте уважно презентовані нижче твердження. Оцініть, будь ласка, кожен позицію та поставте у відповідній клітинці знак «+».

№	ЧИ ВЛАСТИВА МЕНІ ЦЯ ПОЗИЦІЯ?	Це стійко вкоренилось в мені	Це певною мірою властиве мені	Це не властиве мені
1.	Повага до історичного минулого моєї нації			
2.	Успадкування національних традицій			
3.	Національна гідність			
4.	Набуття знань мови моєї нації			
5.	Набуття знань національної культури, традицій			
6.	Гордість за культурні надбання моєї нації (твори мистецтва, одяг, традиції)			
7.	Участь у національних святах			
8.	Носіння національного одягу			
9.	Набуття знань історії моєї нації			
10.	Проживання на території моєї нації			
11.	Спілкування мовою моєї нації			
12.	Турбота про національні інтереси			
13.	Гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації			
14.	Набуття знань про національні ідеали			
15.	Прагнення підтримувати національні ідеали			

Додаток М

**Бланк для відповідей до модифікованого
етнопсихологічного опитувальника (адапт. В. Ф. Соколової)
для студентів [107, с. 74–79; 323, с. 200–203]**

1. *Вкажіть, яку мову Ви вважаєте рідною? Поясніть, будь ласка, чому?*

2. *Чи задумувалися Ви раніше над першим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:*

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

3. *Якою мовою (чи мовами) Ви спілкуєтеся у сімейному, родинному колі?*

4. *Якою мовою (чи мовами) Ви спілкуєтеся з друзями, ровесниками?*

5. *Чи важливо для Вас проживати на території своєї нації, на рідній землі? Поясніть, будь ласка, свою відповідь.*

6. Чи замислювалися Ви раніше над п'ятим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

7. Чи важливо для Вас дотримуватися певних традицій і звичаїв своєї нації? Поясніть, будь ласка, свою відповідь. Якщо так, то вкажіть, яких саме і як це відбувається?

8. Чи задумувалися Ви раніше над сьомим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

9. Прочитайте, будь ласка, уважно вказані нижче ознаки та визначте, якою мірою кожна з них зближає Вас із іншими представниками Вашої нації.

Для цього використайте шкалу, що містить цифри 1,2,3,4,5,6,7: найбільшою мірою – 1, децю меншою – 2 і т. ін., а найменшою мірою – 7. Кожну ознаку позначте лише однією цифрою.

_____ історичне минуле нації;

_____ національна територія;

_____ національні звичаї, традиції;

_____ національна культура, література, мистецтво;

_____ мова;

_____ релігія;

_____ національний характер.

10. Чи задумувалися Ви раніше над дев'ятим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

11. Визначте, будь ласка, якою мірою відрізняються представники Вашої нації від представників інших націй за ознаками, що перераховані нижче?

Для цього використайте шкалу, що містить цифри 1,2,3,4,5,6,7: найбільшою мірою – 1, децю меншою – 2 і т. ін., а найменшою мірою – 7. Кожну ознаку позначте лише однією цифрою.

_____ історія нації;

_____ національна територія;

_____ національні звичаї, традиції;

_____ національна культура, література, мистецтво;

_____ мова;

_____ релігія;

_____ національний характер.

12. Чи задумувалися Ви раніше над одинадцятим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

13. Вкажіть, будь ласка, представником якої нації Ви себе вважаєте?

_____ Поясніть, будь ласка, чому?

Для цього позначте знаком «+» один із варіантів відповідей, що запропоновані нижче, або напишіть свій варіант.

за національністю батька;

за національністю матері;

за національністю обох батьків;

через рідну мову;

тому, що всі близькі мені люди – представники цієї нації;

тому, що так записано у моєму паспорті;

тому, що народився і живу серед людей своєї нації;

інша відповідь _____

14. Чи задумувалися Ви раніше над тринадцятим запитанням?

Підкресліть одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

15. Визначте, будь ласка, як часто Ви відчуваєте «спорідненість» із вказаними нижче групами людей, тобто про кого Ви могли б сказати: «Це – ми»?

Зазначте для кожної групи один із варіантів відповіді:

«часто», «іноді», «практично ніколи», «важко відповісти».

з друзями _____

з ровесниками, представниками Вашого покоління _____

зі студентами Вашої групи, університету _____

з людьми, які живуть у Вашому рідному місті (селі) _____

з рідними і близькими _____

з представниками Вашої нації _____

з усіма людьми на планеті _____

16. Визначте, за яких умов Ви найбільшою мірою почуваетесь представником своєї нації? Позначте знаком «+» від однієї до декількох ситуацій.

із-поміж представників інших націй;

серед представників своєї нації;

під час національних свят;

коли чую рідну мову;

у сімейному, родинному колі;

в усіх ситуаціях.

17. Чи задумувалися Ви раніше над шістнадцятим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

Додаток Н

Бланк для відповідей до модифікованого етнопсихологічного опитувальника (адапт. В. Ф. Соколової) для викладачів [107, с. 74–79; 323, с. 200–203]

Шановний респонденте!

Дякуємо Вам за участь у дослідженні!

Ваші відповіді будуть використані лише з науковою метою.

Перед тим, як розпочати відповідати, зазначте, будь ласка, деякі відомості про себе.

Ваш вік –

Стать –

1. Вкажіть, яку мову Ви вважаєте рідною? Поясніть, будь ласка, чому?

2. Чи задумувалися Ви раніше над першим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

3. Якою мовою (чи мовами) Ви спілкуєтеся у сімейному, родинному колі?

4. Якою мовою (чи мовами) Ви спілкуєтеся з друзями, колегами, студентами, знайомими?

5. Чи важливо для Вас прожити на території своєї нації, на рідній землі? Поясніть, будь ласка, свою відповідь.

6. Чи замислювалися Ви раніше над п'ятим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

7. Чи важливо для Вас дотримуватися певних традицій і звичаїв своєї нації? Поясніть, будь ласка, свою відповідь. Якщо так, то вкажіть, яких саме і як це відбувається?

8. Чи задумувалися Ви раніше над сьомим запитанням? Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

9. Прочитайте, будь ласка, уважно вказані нижче ознаки та визначте, якою мірою кожна з них зближає Вас із іншими представниками Вашої нації.

Для цього використайте шкалу, що містить цифри 1,2,3,4,5,6,7: найбільшою мірою – 1, децю меншою – 2 і т. ін., а найменшою мірою – 7.

12. Чи задумувалися Ви раніше над одинадцятим запитанням?
Підкресліть, будь ласка, одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

13. Вкажіть, будь ласка, представником якої нації Ви себе вважаєте?

_____ Поясніть, будь ласка, чому?

Для цього позначте знаком «+» один із варіантів відповідей, що запропоновані нижче, або напишіть свій варіант.

за національністю батька;

за національністю матері;

за національністю обох батьків;

через рідну мову;

тому, що всі близькі мені люди – представники цієї нації;

тому, що так записано у моєму паспорті;

тому, що народився і живу серед людей своєї нації;

інша відповідь

14. Чи задумувалися Ви раніше над тринадцятим запитанням?
Підкресліть одну з відповідей:

так, часто;

так, але рідко;

ні, жодного разу.

15. Визначте, за яких умов Ви найбільшою мірою почуваетесь представником своєї нації? Позначте знаком «+» від однієї до декількох ситуацій.

з-поміж представників інших націй;

21. Що, за Вашою позицією, має (може) робити викладач вищого навчального закладу з метою розвитку національної самосвідомості студентів?

22. Що, на Вашу думку, має (може) робити куратор студентських груп задля розвитку національної самосвідомості студентів?

Додаток П

Таблиця П. 1

Статистичні відмінності між кількісними показниками конструктів когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів національної самосвідомості юнацтва

Конструкти / Складові		Рівні	Вікові групи респондентів			
			17-18 pp. і 18-19 pp.	18-19 pp. і 19-20 pp.	19-20 pp. і 20-21 pp.	20-21 pp. і 21-22 pp.
Когнітивний	Сприймання власної національної належності	високий	3,09	1,334	2,625	0,969
		середній	2,358	1,984	2,02	0,821
		низький	1,568	0,536	1,415	0,433
	Національно-психологічний самоаналіз	високий	0,092	0,068	1,803	0,068
		середній	0,961	0,091	2,682	0,399
		низький	2,735	0	2,34	0,73
	Національне самовизначення	високий	2,335	3,192	0,023	2,793
		середній	0,858	2,497	0,205	2,36
		низький	–	–	0,434	1,311
Емоційно-ціннісний	Переживання своєї національної належності	високий	1,522	0,696	0,742	0,695
		середній	1,133	0,091	1,575	0,08
		низький	1,076	1,767	1,769	1,608
	Оцінювання себе як представника нації	завищене	0,984	0,524	0,525	0,718
		адекватне	0,092	0,981	0,057	1,117
		невизначене	0,904	1,665	0,468	0,832
	Ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації	високий	1,946	1,209	0,616	0,08
		середній	1,019	0,935	1,267	0,262
		низький	–	–	1,427	0,296

Примітка:

Емпіричні значення критерію ϕ^* для рівня статистичної значущості $p \leq 0,01$ позначено **напівжирним шрифтом**; для $p \leq 0,05$ – *курсивом*.

Додаток Р

Таблиця Р. 1

**Кількісні показники (%) вікової динаміки національної
саморефлексії особистості в юності,**

n=1303

рівні	Вік і кількість респондентів	показники						
		рідна мова	проживання на території нації	дотримання традицій нації	ієрархія ознак національної самоідентифікації	ієрархія і ознак національного відокремлення	чинники національної самоідентифікації	умови національного самоусвідомлення
високий	від 17 до 18 р., n=263	24,3	36,5	27	4,95	4,95	17,11	4,95
	від 18 до 19 р., n=261	25,29	32,18	18,01	6,13	8,43	15,7	9,58
	від 19 до 20 р., n=259	27,8	32,82	25,87	9,27	7,34	17,76	10,81
	від 20 до 21 р., n=262	31,3	31,3	17,94	6,87	4,96	10,3	8,4
	від 21 до 22 р., n=258	41,47	42,25	27,52	13,18	7,75	13,57	11,24
середній	від 17 до 18 р., n=263	53,6	43,73	43,73	53,6	43,73	39,16	48,67
	від 18 до 19 р., n=261	53,64	49,04	51,34	44,06	41	41	44,83
	від 19 до 20 р., n=259	51,35	45,56	46,33	39,38	30,5	45,17	37,84
	від 20 до 21 р., n=262	50,76	50,76	58,02	41,6	37,02	40,46	40,84
	від 21 до 22 р., n=258	47,29	40,7	53,49	50,77	49,23	52,71	51,55
низький	від 17 до 18 р., n=263	22,1	19,77	29,27	41,45	51,32	43,73	46,38
	від 18 до 19 р., n=261	21,07	18,78	30,65	49,81	50,57	43,3	45,59
	від 19 до 20 р., n=259	20,85	21,62	27,8	51,35	62,16	37,07	51,35
	від 20 до 21 р., n=262	17,94	17,94	24,04	51,53	58,02	49,24	50,76
	від 21 до 22 р., n=258	11,24	17,05	18,99	36,05	43,02	33,72	37,21

Додаток С

Таблиця С. 1
Кількісні показники (%) вікової динаміки національного самоствердження особистості в юності
n=1303

№ з/п	показники	рівні																	
		високій						середній						низький					
		17-18 pp., n=263	18-19 pp., n=261	19-20 pp., n=259	20-21 pp., n=262	21-22 pp., n=258	17-18 pp., n=263	18-19 pp., n=261	19-20 pp., n=259	20-21 pp., n=262	21-22 pp., n=258	17-18 pp., n=263	18-19 pp., n=261	19-20 pp., n=259	20-21 pp., n=262	21-22 pp., n=258			
1.	Повага до історії моєї нації	71,48	73,56	72,97	74,43	75,58	28,52	26,44	27,03	25,57	24,42	-	-	-	-	-			
2.	Успадкування національних традицій	57,03	62,07	70,66	68,32	72,09	42,97	36,4	28,57	31,68	27,91	-	1,53	0,77	-	-			
3.	Національна гідність	78,71	74,33	72,97	73,28	74,42	21,29	24,14	25,48	26,72	23,64	-	1,53	1,55	-	1,94			
4.	Знання мови моєї нації	78,71	76,63	77,22	73,66	73,64	21,29	23,37	22,01	25,57	25,58	-	-	0,77	0,77	0,78			
5.	Знання національної культури, традицій	69,2	75,1	71,42	71,76	71,32	28,52	24,9	27,03	28,24	26,74	2,28	-	1,55	-	1,94			
6.	Гордість за культурні надбання моєї нації	64,26	68,96	64,87	59,92	62,02	35,74	30,27	34,36	39,31	37,2	-	0,77	0,77	0,77	0,78			
7.	Участь у національних святах	57,03	48,66	51,73	49,24	55,04	42,97	49,81	46,72	46,18	42,25	-	1,53	1,55	4,58	2,71			
8.	Носіння національного одягу	42,97	26,44	35,52	32,44	42,25	52,47	60,53	57,14	57,63	49,22	4,56	13,03	7,34	9,93	8,53			
9.	Знання історії моєї нації	78,71	69,73	69,88	64,5	64,34	19,01	29,5	30,12	34,35	33,72	2,28	0,77	-	1,15	1,94			
10.	Проживання на території моєї нації	57,03	49,42	55,6	50	60,85	42,97	49,81	42,85	47,33	36,44	-	0,77	1,55	2,67	2,71			
11.	Спілкування мовою нації	52,47	55,17	57,14	48,85	57,75	42,97	42,53	40,93	48,09	39,15	4,56	2,3	1,93	3,06	3,1			
12.	Турбота про інтереси нації	45,25	49,81	45,56	54,96	50,78	52,47	48,66	52,51	40,08	48,44	2,28	1,53	1,93	4,96	0,78			
13.	Гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації	78,71	64,37	67,18	60,69	60,85	19,01	34,86	32,82	37,4	39,15	2,28	0,77	-	1,91	-			
14.	Знання про національні ідеали	52,47	52,87	51,35	58,78	49,22	45,25	42,53	46,72	37,4	49,22	2,28	4,6	1,93	3,82	1,56			
15.	Прагнення підтримувати національні ідеали	45,25	49,42	50,19	57,63	50,78	50,19	45,98	46,72	37,02	45,74	4,56	4,6	3,09	5,35	3,48			

Додаток Т

Таблиця Т. 1

**Статистичні відмінності між кількісними показниками
національного самоствердження особистості в юності**

№ показника	Рівні	Вікові групи респондентів									
		17-18 рр. і 18-19 рр.	17-18 рр. і 19-20 рр.	17-18 рр. і 20-21 рр.	17-18 рр. і 21-22 рр.	18-19 рр. і 19-20 рр.	18-19 рр. і 20-21 рр.	18-19 рр. і 21-22 рр.	19-20 рр. і 20-21 рр.	19-20 рр. і 21-22 рр.	20-21 рр. і 21-22 рр.
		1	високий	0,538	0,388	0,756	1,061	0,148	0,217	0,524	0,365
	середній	0,538	0,377	0,745	1,061	0,16	0,206	0,524	0,365	0,682	0,319
	низький	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2	високий	1,19	3,278	2,692	3,629	2,087	1,498	2,438	0,593	0,352	0,946
	середній	1,19	3,386	2,681	3,618	2,075	1,486	2,426	0,593	0,352	0,946
	низький	–	–	–	–	0,764	–	–	–	–	–
3	високий	1,19	1,519	1,444	1,153	0,331	0,252	0,034	0,08	0,364	0,285
	середній	1,19	1,531	1,455	1,164	0,376	0,263	0,125	0,308	0,5	0,285
	низький	–	–	–	–	0	–	0,353	–	0,352	–
4	високий	0,572	0,411	1,34	1,369	0,16	0,766	0,797	0,924	0,955	0,034
	середній	0,584	0,423	1,352	1,369	0,16	0,583	0,581	0,97	0,966	0
	низький	–	–	–	–	–	–	–	0	0	0
5	високий	1,511	0,548	0,653	0,525	0,958	0,858	0,98	0,103	0,023	0,127
	середній	0,927	0,377	0,069	0,456	0,547	0,858	0,467	0,308	0,08	0,388
	низький	–	0,663	–	0,308	–	–	–	–	0,352	–
6	високий	1,145	0,137	1,043	0,548	1,003	2,184	1,686	1,175	0,682	0,49
	середній	1,316	0,32	0,848	0,536	0,992	2,161	1,663	1,164	0,671	0,49
	низький	–	–	–	–	0	0	0	0	0	0
7	високий	1,9	1,211	1,787	0,456	0,684	0,572	1,435	0,571	0,75	1,323
	середній	1,568	0,857	0,745	0,183	0,707	0,823	1,743	0,114	1,035	0,924
	низький	–	–	–	–	0	2,127	0,957	2,123	0,955	1,163
8	високий	4,017	1,748	2,509	0,183	2,258	1,509	3,816	0,753	1,558	2,314
	середній	1,843	1,051	1,169	0,753	0,787	0,675	2,586	0,114	1,796	1,915
	низький	3,502	1,314	2,383	1,826	2,178	1,121	1,663	1,061	0,512	0,547
9	високий	2,358	2,31	3,632	3,663	0,046	1,269	1,31	1,312	1,353	0,046
	середній	2,816	2,959	4,021	3,846	0,148	1,201	1,037	1,05	0,877	0,16
	низький	1,431	–	1,077	0,308	–	0,354	1,116	–	–	0,764
10	високий	1,74	0,32	1,604	0,913	1,414	0,137	2,643	1,278	1,228	2,508
	середній	1,568	0,023	0,997	1,541	1,585	0,572	3,098	1,016	1,512	2,531
	низький	–	–	–	–	0,764	1,727	1,72	0,959	0,955	0
11	високий	0,618	1,051	0,825	1,21	0,433	1,441	0,592	1,872	0,159	2,029
	середній	0,114	0,48	1,18	0,902	0,365	1,292	0,786	1,655	0,421	2,075
	низький	1,465	1,771	0,894	0,89	0,308	0,572	0,57	0,879	0,875	0
12	високий	1,053	0,091	2,245	1,278	0,958	1,189	0,228	2,146	1,182	0,958
	середній	0,87	0	2,864	0,936	0,867	1,99	0,068	2,853	0,932	1,915
	низький	0,664	0,308	1,684	1,427	0,353	2,344	0,763	1,986	1,114	3,101
13	високий	3,651	2,97	4,537	4,462	0,673	0,88	0,82	1,552	1,489	0,057
	середній	4,143	3,633	4,743	5,124	0,502	0,595	0,991	1,096	1,489	0,399
	низький	1,431	–	0,309	–	–	1,121	–	–	–	–
14	високий	0,092	0,251	1,455	0,753	0,342	1,361	0,843	1,7	0,5	2,2
	середній	0,629	0,343	1,822	0,913	0,969	1,189	1,538	2,157	0,568	2,725
	низький	1,465	0,308	1,008	0,571	1,767	0,457	2,028	1,312	0,261	1,573
15	високий	0,961	1,142	2,841	1,278	0,182	1,875	0,319	1,689	0,136	1,551
	середній	0,961	0,8	3,059	1,027	0,16	2,093	0,068	2,248	0,227	2,018
	низький	0	0,891	0,378	0,639	0,889	0,377	0,638	1,267	0,25	1,015

Примітки:

1. Показники національного самоствердження:

1. Повага до історії моєї нації.
2. Успадкування національних традицій.
3. Національна гідність.
4. Знання мови моєї нації.
5. Знання національної культури, традицій.
6. Гордість за культурні надбання моєї нації.
7. Участь у національних святах.
8. Носіння національного одягу.
9. Знання історії моєї нації.
10. Проживання на території моєї нації.
11. Спілкування мовою нації.
12. Турбота про інтереси нації.
13. Гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації.
14. Знання про національні ідеали.
15. Прагнення підтримувати національні ідеали.

2. Емпіричні значення критерію ϕ^* для рівня статистичної значущості $p \leq 0,01$ позначено **напівжирним шрифтом**; для $p \leq 0,05$ – *курсивом*.

Додаток У

Таблиця У. 1
Кількісні показники (%) вікової динаміки національної самореалізації особистості в юності n=1303

№ s/ п	показники	рівні														
		високі					середні					низькі				
		17-18 pp. n=263	18-19 pp. n=261	19-20 pp. n=259	20-21 pp. n=262	21-22 pp. n=258	17-18 pp. n=263	18-19 pp. n=261	19-20 pp. n=259	20-21 pp. n=262	21-22 pp. n=258	17-18 pp. n=263	18-19 pp. n=261	19-20 pp. n=259	20-21 pp. n=262	21-22 pp. n=258
1	Повага до історії нації	35,74	32,57	43,63	43,13	33,72	64,26	57,47	52,9	54,2	59,3	-	9,96	3,47	2,67	6,98
2	Успадкування національних традицій	26,24	31,8	46,72	38,17	34,88	69,2	58,24	47,49	54,2	55,04	4,56	9,96	5,79	7,63	10,08
3	Національна гідність	50,19	37,17	53,67	50,76	40,7	45,25	56,7	42,47	46,18	51,55	4,56	6,13	3,86	3,06	7,75
4	Набуття знань мови нації	78,71	71,26	81,08	77,1	71,32	21,29	28,74	17,37	20,99	23,64	-	-	1,55	1,91	5,04
5	Набуття знань культури, традицій нації	52,47	44,83	62,93	50	49,22	54,25	52,11	33,6	47,33	45,74	2,28	3,06	3,47	2,67	5,04
6	Гордість за культурні надбання моєї нації	57,03	44,83	52,51	46,94	44,96	38,41	52,11	42,86	49,24	44,19	4,56	3,06	4,63	3,82	10,85
7	Участь у святах нації	33,08	24,9	28,57	25,57	26,74	50,19	52,87	58,3	53,44	55,04	16,73	22,23	13,13	20,99	18,22
8	Носіння національного одягу	16,34	6,9	12,35	14,5	10,08	38,41	41,76	43,63	44,27	44,96	45,25	51,34	44,02	41,23	44,96
9	Набуття знань історії моєї нації	42,96	40,23	47,49	43,13	42,25	57,04	50,57	46,72	53,81	49,22	-	9,2	5,79	3,06	8,53
10	Проживання на території моєї нації	61,98	65,9	71,04	66,79	60,09	35,74	28,74	25,87	31,3	37,2	2,28	5,36	3,09	1,91	2,71
11	Спілкування мовою нації	50,19	45,98	57,14	56,87	58,53	47,53	40,99	33,6	33,59	35,66	2,28	13,03	9,26	9,54	5,81
12	Турбота про національні інтереси	21,29	14,57	21,62	21,76	24,42	61,98	60,53	58,3	59,92	59,3	16,73	24,9	20,08	18,32	16,28
13	Гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації	40,3	36,4	44,02	46,18	39,93	50,19	50,57	50,19	43,13	49,22	9,51	13,03	5,79	10,69	10,85
14	Набуття знань про національні ідеали	33,08	25,67	23,55	30,53	22,09	50,19	52,87	55,6	53,44	58,53	16,73	21,46	20,85	16,03	19,38
15	Прагнення підтримувати національні ідеали	28,52	20,69	27,41	25,57	23,64	42,96	50,57	49,81	51,91	51,55	28,52	28,74	22,78	22,52	24,81

Додаток Ф

Таблиця Ф. 1

Статистичні відмінності між кількісними показниками національної самореалізації особистості в юності

№ показника	Рівні	Вікові групи респондентів									
		17-18 pp. і 18-19 pp.	17-18 pp. і 19-20 pp.	17-18 pp. і 20-21 pp.	17-18 pp. і 21-22 pp.	18-19 pp. і 19-20 pp.	18-19 pp. і 20-21 pp.	18-19 pp. і 21-22 pp.	19-20 pp. і 20-21 pp.	19-20 pp. і 21-22 pp.	20-21 pp. і 21-22 pp.
1	високий	0,755	1,839	1,73	0,479	2,588	2,481	0,273	0,114	2,308	2,2
	середній	1,602	2,65	2,36	1,175	1,049	0,755	0,421	0,297	1,467	1,174
	низький	–	–	–	–	3,056	3,59	1,23	0,525	1,819	2,349
2	високий	1,408	4,912	2,956	2,157	3,5	1,544	0,752	1,963	2,74	0,787
	середній	2,621	3,14	3,551	3,355	2,451	0,926	0,74	1,529	1,705	0,182
	низький	2,426	0,617	1,455	2,454	1,801	0,972	0,034	0,833	1,83	1,003
3	високий	3,01	0,8	0,137	2,18	3,797	3,145	0,82	0,662	2,967	2,314
	середній	2,632	0,628	0,229	1,461	3,249	2,401	1,162	0,856	2,08	1,231
	низький	0,767	0,388	0,894	1,529	1,152	1,658	0,763	0,502	1,91	2,417
4	високий	1,957	0,685	0,435	1,951	2,634	1,521	0	1,118	2,626	1,516
	середній	1,969	0,768	0,08	0,639	2,735	2,047	1,321	0,687	1,404	0,718
	низький	–	–	–	–	–	–	–	0,354	2,331	1,984
5	високий	1,763	2,41	0,573	0,753	4,162	1,189	1,002	2,979	3,149	0,182
	середній	1,579	2,719	0,481	0,114	4,287	1,098	1,458	3,196	2,819	0,365
	низький	0,572	0,822	0,298	1,678	0,251	0,274	1,105	0,525	0,853	1,38
6	високий	2,793	1,028	2,314	2,739	1,756	0,48	0,046	1,278	1,705	0,433
	середній	3,159	1,947	2,497	1,347	2,109	0,663	1,8	1,449	0,307	1,14
	низький	0,893	0	0,458	2,75	0,889	0,435	3,634	0,457	2,74	3,204
7	високий	2,072	1,108	1,89	1,598	0,958	0,183	0,467	0,776	0,489	0,285
	середній	0,618	1,862	0,733	1,096	1,243	0,114	0,478	1,13	0,762	0,365
	низький	1,591	1,154	1,26	0,445	2,736	0,332	1,139	2,408	1,592	0,81
8	високий	3,422	1,268	0,573	2,1	2,144	2,847	1,31	0,696	0,83	1,528
	середній	0,79	1,199	1,375	1,529	0,41	0,583	0,74	0,171	0,33	0,16
	низький	1,396	0,274	0,928	0,046	1,665	2,321	1,435	0,651	0,227	0,878
9	високий	0,641	1,04	0,023	0,183	1,676	0,663	0,456	1,016	1,216	0,205
	середній	1,465	2,353	0,733	1,78	0,889	0,732	0,319	1,621	0,568	1,049
	низький	–	–	–	–	1,482	2,996	0,273	1,506	1,205	2,714
10	високий	0,927	2,182	1,146	0,445	1,254	0,217	1,367	1,039	2,615	1,585
	середній	1,717	2,433	1,077	0,354	0,718	0,64	2,062	1,358	2,774	1,425
	низький	1,888	0,571	0,309	0,297	1,311	2,195	1,583	0,879	0,273	0,604
11	високий	0,961	1,576	1,535	1,906	2,531	2,493	2,859	0,046	0,33	0,376
	середній	1,499	3,244	3,254	2,739	1,744	1,749	1,242	0	0,5	0,502
	низький	4,967	3,61	3,7	2,077	1,345	1,269	2,87	0,08	1,523	1,608
12	високий	2,218	0,091	0,149	0,845	2,087	2,15	2,836	0,057	0,75	0,695
	середній	0,355	0,857	0,493	0,628	0,502	0,137	0,273	0,365	0,227	0,137
	низький	2,323	1,005	0,481	0,126	1,311	1,841	2,438	0,525	1,126	0,604
13	високий	0,927	0,857	1,363	0,103	1,779	2,287	0,82	0,502	0,955	1,459
	середній	0,092	0	1,638	0,228	0,091	1,727	0,319	1,632	0,227	1,402
	низький	1,27	1,611	0,447	0,525	2,873	0,823	0,74	2,054	2,126	0,08
14	високий	1,866	2,41	0,642	2,819	0,547	1,223	0,957	1,769	0,409	2,178
	середній	0,618	1,234	0,733	1,906	0,616	0,114	1,287	0,502	0,671	1,174
	низький	1,396	1,199	0,218	0,799	0,194	1,612	0,592	1,415	0,398	1,015
15	високий	2,072	0,274	0,745	1,267	1,79	1,326	0,797	0,468	0,989	0,524
	середній	1,751	1,565	2,051	1,974	0,182	0,297	0,228	0,479	0,409	0,068
	низький	0,057	1,485	1,581	0,947	1,539	1,635	1,002	0,091	0,534	0,627

Примітки:

1. Показники національної самореалізації:

1. Повага до історії нації.
2. Успадкування національних традицій.
3. Національна гідність.
4. Набуття знань мови нації.
5. Набуття знань національної культури, традицій.
6. Гордість за культурні надбання моєї нації.
7. Участь у святах нації.
8. Носіння національного одягу.
9. Набуття знань історії моєї нації.
10. Проживання на території моєї нації.
11. Спілкування мовою нації.
12. Турбота про національні інтереси.
13. Гордість за спортивні та культурні досягнення представників моєї нації.
14. Набуття знань про національні ідеали.
15. Прагнення підтримувати національні ідеали.

2. Емпіричні значення критерію ϕ^* для рівня статистичної значущості $p \leq 0,01$ позначено **напівжирним шрифтом**; для $p \leq 0,05$ – *курсивом*.